

**POLSKA I UKRAINA:
PROBLEMY I PERSPEKTYWY**

**ПОЛЬЩА І УКРАЇНА:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

**POLAND AND UKRAINE:
PROBLEMS AND PROSPECTS**

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIWERSYTETU PEDAGOGICZNEGO W KRAKOWIE

**Edited by
Michał Apollo and Magdalena Krupska-Klimczak**

Redakcja / Редакція / Edited by
Michał Apollo, Magdalena Krupska-Klimczak

Polska i Ukraina: Problemy i perspektywy
Польща і Україна: Проблеми та перспективи
Poland and Ukraine: Problems and prospects

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIWERSYTETU PEDAGOGICZNEGO ■ KRAKÓW

Kraków 2019

Publikacja sfinansowana ze środków
Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Публікація фінансована з засобів
Педагогічного Університету ім. Комісії Народної Освіти у Кракові
This publication was financially supported by the Pedagogical University of Cracow

Redakcja / Редакція / Edited by: Michał Apollo, Magdalena Krupska-Klimczak
Projekt okładki / Проект окладки / Cover Design: Marzena Kolarz
Skład i łamanie / Проект окладки / Typesetting: Michał Apollo, Magdalena Krupska-Klimczak

Redakcja językowa / Редактори мови / Language Editor:
Język polski / Польська мова / Polish language: Agnieszka Marszowska
Język ukraiński / Українська мова / Ukrainian language: Dmytro Nosov
Język angielski / Англійська мова / English language: Agnieszka Legut, Małgorzata Sołek

Recenzja naukowa / Рецензія наукова / Scientific review
prof. dr hab. Viacheslav Andreychouk
dr Krzysztof Duda

© Copyright by autorzy i redaktorzy
© Авторське право авторів і редакторів
© Copyright by Authors and Editors

ISBN: 978-83-8084-247-2
e-ISBN: 978-83-8084-248-9

Kraków 2019

Druk i oprawa / Друк і оправа / Printing and binding
Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego
im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
ul. Podchorążych 2, 30-084 Kraków

Spis treści / Зміст / Table of contains

Przedmowa	7
Передмова	9
Foreword	11
Rozdział / Розділ / Chapter I.....	13
Główne etapy diagnostyki wpływów manipulacyjnych w sferze politycznej Основні етапи діагностики маніпулятивного впливу у політичній сфері The main stages of manipulative influence diagnosis in the political sphere Oleksandr Boiko	
Rozdział / Розділ / Chapter II	30
Spółczesność obywatelskie jako czynnik intensyfikujący proces integracji europejskiej i euroatlantyckiej Громадянське суспільство як чинник інтенсифікації процесу європейської та євроатлантичної інтеграції Civil society as the intensification factor of the process of European and Euro-Atlantic integration Feliks Baranovskyi	
Rozdział / Розділ / Chapter III.....	48
Neokolonialny dyskurs przedstawiania stosunków ukraińsko-polskich w polskich mediach internetowych w latach 2014-2016 Неоколоніальний дискурс представлення українсько-польських відносин у польському інтернет-просторі у 2014-2016 роках The neo-colonial discourse of presenting Ukrainian-Polish relations in the Polish web media in the years 2014-2016 Mateusz Kamionka	
Rozdział / Розділ / Chapter IV.....	67
Wizerunek narodowy, dyskurs medialny – Polska a Ukraina Національний імідж, медіа-дискурс – Польща та Україна National image, media discourse – Poland and Ukraine Katarzyna Rosół	
Rozdział / Розділ / Chapter V	81
Polityka NATO wobec Ukrainy i Rosji po aneksji Krymu Політика НАТО щодо України та Росії після анексії Криму NATO's policy towards Ukraine and Russia after the annexation of the Crimea Szymon Malik	
Rozdział / Розділ / Chapter VI.....	97
Waloryzacja i ocena potencjału turystyczno-kulturowego Lwowskiej Drogi św. Jakuba Via Regia (odcinek Lwów-Szeginie) Валоризація та оцінка туристичного та культурного потенціалу Львівського Шляху Св. Якова Via Regia (частина Львів-Шелдон) The valorisation and evaluation of the tourism and cultural potential of the Lviv Way of St. James Via Regia (Lviv-Shehyni section) Franciszek Mróz	

Rozdział / Розділ / Chapter VII	153
Wybrane aspekty relacji polsko-ukraińskich	
Вибрані аспекти польсько-українських відносин	
Selected aspects of Polish-Ukrainian relations	
Sylwia Sławińska	
Rozdział / Розділ / Chapter VIII	174
Rola propagandy w państwach o reżimach antydemokratycznych. Na przykładzie krajów obozu socjalistycznego w warunkach drugiej fali „zimnej wojny”	
Роль пропаганди у державах з антидемократичними режими. На прикладі країн соціалістичного табору в умовах другої хвилі «холодної війни»	
The role of propaganda in countries with antidemocratic regimes. Based on socialist countries in terms of the second wave of the 'Cold War'	
Volodymyr Martynenko	
Rozdział / Розділ / Chapter IX.....	186
Geneza demokratycznych przemian Ukrainy	
Витоки демократичного транзиту України	
The origins of democratic transition of Ukraine	
Yulia Kuzmenko	
Rozdział / Розділ / Chapter X	210
W kierunku Zachodu, Wschodu czy niestabilności? Polska i Ukraina: 1991-2016	
W kierunku Zachodu, Wschodu czy niestabilności? Polska i Ukraina: 1991-2016	
Towards West, East or (in)stability? Poland and Ukraine: 1991-2016	
Łukasz Stach	
Rozdział / Розділ / Chapter XI.....	227
Ustny i wizualny obraz wroga w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI-XVII wieku (na przykładzie Turków i Tatarów)	
Словесний та візуальний образ ворога у Речі Посполитій 16-17 ст. (на прикладі турків і татар)	
The oral and visual image of enemy in Polish–Lithuanian Commonwealth in the 16th-17th centuries (the example of Turks and Tatars)	
Volodymyr Pylypenko	
Rozdział / Розділ / Chapter XII	244
Ukraina między Rosją a Europą: pamięć o wojnie	
Україна між Росією і Європою: війни пам'яті	
Ukraine between Russia and Europe: the memory of war	
Mykola Doroshko	
Rozdział / Розділ / Chapter XIII	259
Leopold Wojewodski: doświadczenie biografii naukowej	
Леопольд Воеводский: опыт научной биографистики	
Leopold Voevodsky: experience of academic biography	
Sergei Berezin	

Rozdział / Розділ / Chapter XIV	286
Pochodzenie klanu Dniepropietrowskiego (1930-1950)	
Зародження Дніпропетровського клану (1930-1950)	
Origins of Dnipropetrovsk clan (1930-1950)	
Victor Burenkov	
Rozdział / Розділ / Chapter XV	313
Rola i znaczenie kościoła jako instytucji społeczeństwa obywatelskiego w Ukrainie	
Роль та значення церкви як інституту громадянського суспільства в Україні	
The role and importance of the church as an institution of civil society in Ukraine	
Larisa Dudka	
Rozdział / Розділ / Chapter XVI.....	334
Powstanie i funkcjonowanie Szkoły Podoficerskiej UPA im. płk. „Konyka”	
Повстання та функціонування Підстаршинської школи УПА ім. полк. «Коника»	
Formation and working of UPA (Ukrainian Insurgent Army) non-commissioned officers school named after colonel “Konyka”	
Alina Bacic-Saliszewska	
Rozdział / Розділ / Chapter XVII.....	351
Rola mediów w realizacji radzieckiego i nazistowskiego reżimu we Lwowie w latach 1939-1941	
Роль преси у впровадженні більшовицької та нацистської влади на території Львова у 1939-1941 рр.	
Role of the media in the implementation of the Soviet and the Nazi regime in the city of Lviv in 1939-1941	
Oksana Salata	
Rozdział / Розділ / Chapter XVIII	371
Organizacje młodzieżowe w obozach dla internowanych z Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w Polsce	
Молодіжні організації в таборах інтернованої Армії Української Народної Республіки в Польщі	
Youth organizations in the interned camps Army of Ukrainian National Republic in Poland	
Olena Humeniuk	
Rozdział / Розділ / Chapter XIX	400
Ukraiński paszport w czasach działalności Ukraińskiej Republiki Narodowej w okresie tarnowskim (1920-1923)	
Український паспорт у Тарнівський період діяльності Української Народної Республіки (1920–1923 рр.)	
The Ukrainian passport in the times of activity of the Ukrainian National Republic in Tarnov’s period (1920-1923)	
Kateryna Petrychenko	
Rozdział / Розділ / Chapter XX	424
„Polski” rok 1917 w Ukrainie	
«Польський» 1917 рік в Україні	
1917: the “Polish” year in Ukraine	
Maksym Potapenko	
Rozdział / Розділ / Chapter XXI.....	442
Życie społeczne i polityczne Polaków i Ukraińców na Wołyniu w warunkach demokratycznych reform z 1917 roku	
Суспільно-політичне життя поляків і українців на Волині в умовах демократичних перетворень 1917 року	
The social and political life of the Poles and Ukrainians in Volyn under democratic process in 1917	
Andrii Ratsilevych	

Rozdział / Розділ / Chapter XXII.....	469
Relacje rusińsko-ukraińskie u progu XX wieku. Rusini – Ukraińcy, czy odrębny naród?	
Русинсько-українські відносини на порозі XX століття. Русини - це українці чи окремий народ?	
Ruthenians-Ukrainians relations at the turn of the 20th century. Ruthenians – Ukrainians, or a separate nation?	
Konrad Mozgawa	
Rozdział / Розділ / Chapter XXIII	488
Relacje między Polakami i Ukraińcami w okresie 1917-1945	
Українсько-польські відносини в період 1917-1945 років	
Relations between Poles and Ukrainians in the 1917-1945 period	
Svitlana Klymovska, Oleksii Udoenko	
Notatki / Уваги / Notes	506

Przedmowa

Monografia ta jest zbiorem dwudziestu trzech rozdziałów opracowanych przez polskich i ukraińskich badaczy, którzy reprezentują różne dziedziny nauki. Dzięki temu książka zyskuje walor interdyscyplinarności oraz zapewnia wszechstronne spojrzenie na dziedzictwo kulturowe Polski i Ukrainy oraz perspektywy rozwojowe obu krajów.

Głównym celem publikacji jest naświetlenie problemów, z jakimi obecnie zmagają się oba kraje, ich wzajemnych skomplikowanych relacji (historycznych i współczesnych), a także ukazanie perspektyw dalszego współistnienia. Jest to szczególnie ważne w czasach postprawdy, w których to odwoływanie się do emocji ma większą siłę przebicia niż fakty i rzetelne informacje. Liczące się coraz bardziej relatywizm i osobiste przekonania – jak pisze w swojej książce *Postprawda* (2017), angielski dziennikarz Matthew d'Ancona – nie przyniosą przecież niczego dobrego¹. Dlatego zaangażowanie oraz rzeczowe i profesjonalne podejście do często trudnych tematów są jedyną szansą na budowanie pozytywnych relacji i rozwoju społeczno-gospodarczego. Dotyczy to zarówno spraw wewnętrznych jak i wzajemnych relacji pomiędzy naszymi krajami.

Niniejsza książka ma jeszcze jeden walor. Autorzy często ukazują spojrzenie na dany problem czy zagadnienie z perspektywy sąsiada: polscy autorzy piszą o sprawach ukraińskich a ukraińscy o polskich. Redaktorom

¹ M. d'Ancona, *Post-Truth: The New War on Truth and How to Fight Back*. London: Ebury Press, 2017.

niniejszego opracowania takie podejście jest bardzo bliskie. Trafnie określił to amerykański historyk i analityk, profesor Uniwersytetu Yale, Timothy Snyder, który – rozpoczynając swoje krótkie wystąpienie z okazji 100-lecia odzyskania przez Polskę niepodległości – powiedział: *Marzyło mi się, jak przygotowywałem ten wykład, o takim świecie, w którym mógłbym zaprosić Polaka do USA, by wytłumaczył znaczenie niepodległości amerykańskiej. Wydaje mi się, że taki świat byłby lepszy, a na pewno ciekawszy i zabawniejszy*². Właśnie takie świeże podejście daje szansę na dojrzenie czegoś, co było dotychczas ukryte lub nie do końca zrozumiane.

Nawet w tak rozbudowanej publikacji jak ta nie można opowiedzieć o każdym problemie, z jakim zmagają się nasze, sąsiadujące ze sobą kraje. Nie można też wskazać wszystkich perspektyw na przyszłość. Warto jednak zagadnienia te podejmować nawet jeśli stanowią tylko niewielką część całości. Takich częściowych odpowiedzi próbowali udzielić autorzy poszczególnych rozdziałów.

Michał Apollo

Magdalena Krupska-Klimczak

² TVN24, *Niepodległość, Wolność, Przyszłość. Debata na stulecie odzyskania niepodległości. Website*. Pobrano z: www.tvn24.pl/magazyn-tvn24/niepodleglosc-wolnosc-przyszlosc-debata-na-stulecie-odzyskania-niepodleglosci,183,3145 (dostęp: 12.12.2018).

Передмова

Ця монографія складається з двадцяти трьох розділів, які були підготовлені польськими та українськими дослідниками, що представляють різні галузі науки. Завдяки цьому, книга набуває міждисциплінарного характеру та забезпечує різносторонній погляд на культурну спадщину Польщі та України, а також перспективи розвитку обох країн.

Головною метою публікації є висвітлення проблем, з якими зараз стикаються обидві країни, їх взаємних складних відносин (історичних і сучасних), а також перспективи подальшого співіснування. Це особливо важливо у часи постправди, коли звернення до почуттів сильніше, ніж факти та достовірна інформація. Адже релятивізм та особисті переконання, які набувають все більшого значення – як пише у своїй книзі "Постправда" (2018) англійський журналіст Метью Д'Анкона, – не приносять нічого доброго¹. Тому самовіддача, сумлінний та професійний підхід до переважно складних тем – це єдиний шанс побудувати позитивні відносини і забезпечити соціально-економічний розвиток. Це стосується як внутрішніх справ, так і взаємних відносин між нашими країнами.

Ця книга має ще одну цінність. Автори часто висвітлюють бачення даної проблеми або теми з перспективи сусіда: польські автори пишуть

¹ M. d'Ancona, *Post-Truth: The New War on Truth and How to Fight Back*. London: Ebury Press, 2017.

про українські справи, а українські – про польські. Для редакторів цієї монографії такий підхід дуже близький. Це вдало сформулював американський історик та аналітик, професор Єльського університету, Тімоті Снайдер, який, розпочинаючи свій короткий виступ з нагоди 100-річчя відновлення Польщею незалежності, сказав: "Під час приготування цього виступу я мріяв про такий світ, у якому я міг би запросити поляка до США, щоб він розтлумачив значення американської незалежності. Мені здається, що такий світ був би кращий, і, без сумніву, цікавіший і веселіший"². Саме такий "свіжий" підхід дає змогу побачити щось, що до цього часу було приховане або не цілком зрозуміле.

Навіть у такій обширній публікації, як ця, не можна розповісти про кожену проблему, з якою стикаються наші країни, що межують між собою. Не можна також вказати всі перспективи на майбутнє. Варто однак порушувати ці теми, навіть якщо вони становлять лише невелику частину цілого. Такі часткові відповіді намагався дати автор кожного розділу.

Michał Apollo

Magdalena Krupska-Klimczak

² TVN24, *Niepodleglosc, Wolnosc, Przyszlosc. Debata na stulecie odzyskania niepodleglosci. Website*. Електронний ресурс: www.tvn24.pl/magazyn-tvn24/niepodleglosc-wolnosc-przyszlosc-debata-na-stulecie-odzyskania-niepodleglosci,183,3145 (режим доступу 12.12.2018).

Foreword

The book is a collection of twenty three chapters by Polish and Ukrainian scholars who represent a wide range of academic disciplines. It is thus not only interdisciplinary but can also provide the reader with a broad perspective on Polish and Ukrainian cultural heritage and development of both countries.

The main aim of the publication is to show challenges that both countries currently face, their mutual relations – both historical and contemporary, as well as prospects of their further coexistence. It seems particularly important to raise such issues in the times of post-truth when appealing to emotions carries more clout than facts and reliable information. Relativism and personal convictions gaining on importance will serve no good, as Matthew d'Ancona, an English journalist, writes in his book *Post-Truth* (2017)¹. A factual and professional approach is needed to discuss what are often difficult subjects in order to strengthen good relations and socio-economic development.

The book is significant in one more respect. The authors frequently present an issue from the neighbour's perspective, that is to say, the Polish authors write about Ukraine and the Ukrainian about Poland. The editors find such an approach highly appealing. As Timothy Snyder, an American historian, analyst and professor at Yale University, aptly put it during his

¹ M. d'Ancona, *Post-Truth: The New War on Truth and How to Fight Back*. London: Ebury Press, 2017.

speech on the occasion of the 100th anniversary of Poland regaining independence: *When I was preparing the speech, I dreamt about a world in which I could invite a Pole to the USA so that he could talk about the importance of the United States' independence. It seems to me that such a world would be more interesting and funny, if not a better place*². The *fresh* approach may allow for more insight into what has remained hidden or has not been fully understood yet.

It is impossible even for a comprehensive publication to discuss every single challenge that our countries face. It is also not possible to indicate all their future prospects. Nevertheless, the issues presented here are worth our attention even if they comprise only a fraction of the whole picture. The works included here are an attempt to cast some light on some sections of it.

Michał Apollo

Magdalena Krupska-Klimczak

² TVN24, *Niepodleglosc, Wolnosc, Przyszlosc. Debata na stulecie odzyskania niepodleglosci. Website*. Retrieved: www.tvn24.pl/magazyn-tvn24/niepodleglosc-wolnosc-przyszlosc-debata-na-stulecie-odzyskania-niepodleglosci,183,3145 (access: 12.12.2018).

Rozdział / Розділ / Chapter

I

Główne etapy diagnostyki wpływów manipulacyjnych w sferze politycznej

Основні етапи діагностики маніпулятивного впливу
у політичній сфері

The main stages of manipulative influence diagnosis
in the political sphere

Oleksandr Boiko (Олександр Бойко)*
Nizhyn Gogol State University, Ukraine

Abstrakt: W artykule przedstawiono istotę i naturę manipulacji, która jest skuteczną metodą wpływu politycznego na świadomość społeczną. Przeanalizowane zostały czynniki współcześnie wykorzystywane w technikach manipulacji w sferze politycznej. Zaproponowano i uzasadniono model stopniowej diagnostyki manipulacji politycznej, a także wykazano jak skutecznie bronić się przed manipulacyjnymi działaniami stosowanymi w polityce. **Słowa kluczowe:** Manipulacja; Wpływy polityczne; Kontakt komunikatywny; Cele manipulacji; Model obrony.

Анотація: Розкрито суть та охарактеризовано природу маніпулювання як ефективного інструменту політичного впливу на суспільну свідомість. Проаналізовано фактори, що сприяють у сучасних умовах використанню маніпулятивних технологій у політичній сфері. Запропоновано та обґрунтовано модель поетапної діагностики політичного маніпулювання. Розкрито специфіку захисту від маніпулятивних дій у політиці. **Ключові слова:** Маніпулювання; Політичний вплив; Комунікативний контакт; Мішені маніпулювання; Модель захисту.

Summary: The article reveals the essence and nature of manipulation as an effective method of exercising political clout on the social consciousness. The analysis presents the factors that under modern circumstances facilitate the usage of manipulating techniques within the political sphere. A model of how political manipulation can be diagnosed in stages is proposed and substantiated. The particularity of the defense from the manipulative actions in politics has been also revealed. **Key words:** Manipulation; Political clout; Communicative contact; Targets of manipulation; Model of defense.

* Corresponding author: adb1958@ukr.net

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

Вступ. Політичний вплив – один з ключових факторів у процесі захоплення, використання та втримання влади. Його суть полягає у здатності політичного суб'єкта активно стимулювати процес змін мотивів та установок інших суб'єктів політики з метою трансформації їх поведінки та дій. Політичний вплив може здійснюватися як свідомо та цілеспрямовано через механізми переконання та навіювання так і не свідомо/спонтанно, коли зміна поведінки, переконань та установок відбувається на основі психологічних ефектів зараження та наслідування. Політична практика показала, що надзвичайно ефективним інструментом політичного впливу на суспільну свідомість є маніпулювання.

Варто підкреслити, що на рубежі XX і XXI ст. у світі сформувалися потенційні умови для глобального, широкомасштабного застосування маніпулятивних технологій. Адаже для того, щоб людина почала діяти так як того бажає маніпулятор, необхідні наступні умови: перевантаження інформацією; обмеження часу для її сприйняття; зашкалююче зростання розумової напруги; активне відволікання від осмислення; стимулювання емоційного мислення. Як бачимо, практично всі вони у сучасних умовах забезпечуються різким глобальним зростанням інформаційного перевантаження; відчутним обмеженням/скороченням часу для адекватного сприйняття та оцінки інформації окремою людиною/групою/масою у зв'язку з прогресуючим та невпинним збільшенням обсягів інформаційного потоку; загостренням протистояння/конкуренції між державами світу у боротьбі за лідерство на міжнародній арені; суттєвим розширенням спектру конкуруючих теорій для вибудови та інтерпретації як минулого так і майбутнього суспільного розвитку. Побічними ефектами цих процесів є викликані та фактично простимульовані ними

необдумані та необґрунтовані судження та дії, різке зростання емоційної напруги, втрата такого важливого стратегічного та системоутворюючого фактору як відчуття часу тощо.

На цілком реальну загрозу маніпулювання суспільною свідомістю в Україні на сучасному етапі не одноразово вказували і вказують вітчизняні фахівці з суспільних наук. Зокрема, у монографії „Україна: політична історія. XX – початок XXI ст.”, яка побачила світ у 2007 р., у передмові акцентується думка про те, що „висмикування історичних фактів з контексту провокує омани і підсилює міфологізацію масової історичної свідомості. А множення контекстів створює сприятливі можливості для маніпулювання образами минулого і сьогодення. Саме цей процес і дає підстави деяким дослідникам говорити про те, що Україна, не пройшовши етапу інформаційного суспільства, вже переходить до його маніпуляційного різновиду (виділено О.Б.)”¹.

Суть політичного маніпулювання полягає у штучному створенні/фабрикуванні додаткових психологічних важелів впливу у процесі боротьби за владу, а зміст у: а) прихованому корегуванні масової свідомості; б) вживленні у масову свідомість штучних стимулів/мотивацій дії; в) спрямуванні суспільних настроїв та громадської активності у потрібному для маніпулятора напрямку. У сучасних умовах вірус політичного маніпулювання став надзвичайно впливовим та загрозовим фактором, що суттєво дестабілізує як життя окремої людини, групи так і усієї людської спільноти і саме тому потребує активного спротиву та нейтралізації. Якщо скористатися медичною термінологією, то протидія політичному маніпулюванню, як певному різновиду суспільної хвороби, може включати наступні

¹ В. М. Литвин, В. А. Смолій, Ю. А. Левенець та ін., *Україна: політична історія. XX – початок XXI століття*. – К.: Парламентське видавництво, 2007.

етапи – а) діагностування, б) терапію (пасивний захист), в) хірургію (активний захист).

Мета цієї статті – запропонувати ефективну та функціональну модель діагностики політичного маніпулювання. Основні завдання – виявити, проаналізувати та систематизувати сукупність чинників та змін у процесі комунікативного контакту, що засвідчують наявність маніпулятивного синдрому; виокремити фактори, що визначають характер, силу та спрямованість маніпулятивної дії.

Захист від маніпулювання – це система дій, направлена на усунення чи зведення до мінімуму негативних переживань (відчуття тривоги, невпевненості, вини, дискомфорту тощо) та можливих збитків, що можуть травмувати особистість. Специфіка захисту від політичного маніпулювання полягає у захисті права особистості/колективу/суспільства на вільне (без зовнішнього тиску та впливу) волевиявлення у питаннях ставлення до існуючої форми правління, структур офіційної влади, діючих політичних сил тощо. Він може здійснюватися на чотирьох рівнях:

- Захист цілісності „Я”.
- Підтримка позитивного Я-образу у міжособовій взаємодії.
- Захист цілісності групи у відповідь на внутрішню загрозу розпаду.
- Захист цілісності групи від факторів міжгрупової взаємодії, що представляють загрозу для її цілісності^{2 3}.

Отже, на всіх рівнях суб'єктом захисту залишається особистість. Саме тому в основі усіх захисних стратегій лежить стратегія захисної

² Ю. Б. Захарова, О моделях психологической защиты на уровне межгруппового взаимодействия. *Вестник Московского университета. Серия 14. Психология* 1991, 3, 11-17.

³ В. А. Штроо, Исследование групповых защитных механизмов. *Психологический журнал*, 2001, 22(1), 5-15.

поведінки індивіда як члена групи у ставленні до представників іншої групи.

Важливою умовою свідомого захисту від негативного зовнішнього політичного впливу є адекватна діагностика маніпулятивної дії. Окремі аспекти цієї проблеми вивчали Т.Вільгельм, Г.Грачев⁴, Є.Доценко⁵, Я.Жарков⁶, А.Ендмюллер⁷, С.Кара-Мурза⁸, І.Огнев⁹, В.Панкратов¹⁰, М.Присяжнюк¹¹, О.Сидоренко, О.Фрай¹², Р.Чалдіні, В.Шапарь¹³, В.Шейнов¹⁴ та інші¹⁵.

Втім, цілісної та органічної моделі діагностики політичного маніпулювання дослідники не запропонували.

На нашу думку, ця діагностика, повинна складатися з кількох взаємопов'язаних частин/етапів:

Перший етап – виявлення симптомів та синдромів маніпулятивного впливу. Симптом маніпулятивної дії (з грецької σύμπτωμα — випадок, збіг, ознака) — це один окремий сигнал, прояв активного психологічного впливу, що має наслідком певне порушення

⁴ Г. В. Грачев, *Личность и общество: информационно-психологическая безопасность и психологическая защита*, М.: ПЕР СЭ, 2003.

⁵ Е.Л. Доценко, *Психология манипуляции*, СПб.: Речь, 2004.

⁶ Я. М. Жарков, *Психологічне визначення маніпулювання Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти)*, К.: КНТ 2010, 48-58.

⁷ А. Edmüller, Т. Wilhelm, *Manipulationstechniken, Erkennen und abwehren*, 3, Auflage, Rudolf Haufe Verlag, 2006.

⁸ С. Г. Кара-Мурза, *Манипуляция сознанием*, М.: ЭКСМО-Пресс, 2001

⁹ И. Огнев, *Психологическая безопасность*, Ростов н/Д.: Феникс, 2007.

¹⁰ В. Н. Панкратов, *Защита от психологического манипулирования*, М.: Изд-во Института Психотерапии, 2004.

¹¹ М. М. Присяжнюк, *Як розпізнати загрозу маніпулювання й протидіяти йому//Сугестивні технології маніпулятивного впливу*, К.: Наук.-вид. Відділ НА СБ України, 2010, 220-224.

¹² О. Фрай, *Ложь. Три способа выявления. Как читать мысли лжеца, как обмануть детектор лжи*, СПб.: Прайм-Еврознак, 2006.

¹³ В. Шапарь, *Психология манипулирования*, Ростов н/Д.: Феникс, 2007.

¹⁴ В. П. Шейнов, *Скрытое управление человеком (Психология манипулирования)*, Минск: Харвест, 2004.

¹⁵ В. R. Cialdini, *Influence. Science and Practice*, 4th ed., Needham Heights, MA: Allyn and Bacon, 2001.

усталеного комунікативного процесу з метою корегування свідомості та поведінки об'єкта маніпулювання. Яскравим прикладом маніпулятивного симптому є відчуття незручності, внутрішньої боротьби, коли у об'єкта психологічного впливу не має бажання здійснювати ту чи іншу дію, але обставини складаються так, що її необхідно здійснювати, щоб „не втратити обличчя”. Однак для остаточного виявлення та розпізнання маніпулятивного акту одного симптому не достатньо: слід з'ясувати чи є симптом складовим маніпулятивного синдрому, тобто сукупності дій, слів, інтонацій, поз, жестів тощо, які однозначно засвідчують та підтверджують реальність маніпулятивної атаки.

Для з'ясування питання, чи є окремий симптом частиною поліфонічного маніпулятивного синдрому, необхідно ретельно відслідкувати та проаналізувати три групи факторів: а) зміни у поведінці гіпотетичного маніпулятора; б) зміни у ситуаціях взаємодії; з) зміни у поведінці адресата маніпулятивної дії. Якщо узагальнити досвід політичної практики та результати наукових досліджень¹⁶⁻²⁵, то можна виділити наступні індикатори потенційної наявності маніпулювання:

¹⁶ Л. Гласс, *Психологическое самбо*, М.: АСТ Астрель, 2009.

¹⁷ М. Р. Душкина, *Корпорация «Я» — психологическая безопасность: Противостояние влиянию в деловом общении*, М: Эксмо-Пресс, 2005.

¹⁸ Е. Л. Доценко, *Психология манипуляции*, СПб.: Речь, 2004.

¹⁹ И. Исайчева, *Бей первым. Противостояние манипуляциям*, М.: Гелеос, 2008.

²⁰ Т. В. Маликова, Л. А. Михайлов и др., *Психологическая защита. Направления и методы*, М.: Речь, 2008.

²¹ И. Огнев, *Психологическая безопасность*, Ростов н/Д.: Феникс, 2007.

²² В. Н. Панкратов, *Защита от психологического манипулирования*, М.: Изд-во Института Психотерапии, 2004.

²³ Р. Счастливцев, *Манипулирование сознанием*, Москва: Астрель-СПб, 2011.

²⁴ В. Шапарь, *Психология манипулирования*, Ростов н/Д.: Феникс, 2007.

²⁵ В. П. Шейнов, *Скрытое управление человеком (Психология манипулирования)*, Минск: Харвест, 2004.

Зміни у поведінці гіпотетичного політичного маніпулятора.

Вияв надмірного інтересу до особи співрозмовника (з'ясування ключових деталей біографії, сімейного стану, особистих мотивів та пріоритетів поведінки, ідеалів, політичних симпатій тощо); неузгодженість слів і поведінки (зміст слів не відповідає міміці, упевнені слова контрастують з суєтними рухами рук тощо); періодичне переривання зворотного зв'язку шляхом відведення очей, що поєднується зі спробами маніпулятора непомітно відстежити реакцію жертви маніпуляції; активна експлуатація стереотипів (віднесення об'єкту маніпулювання до тієї або іншої категорії людей, актуалізація його рольових функцій, звертання до звичок або сталих ритуалів); вживання висловів та зауважень, що викликають у опонента відчуття провини; швидке скорочення дистанції у комунікативному контакті (несанкціонований та неузгоджений перехід на „ти”, передача до рук об'єкта маніпулятивної дії якихось предметів, надмірне втримування руки партнера під час рукостискання, поплескування по плечу тощо); підлаштовування під настрій співбесідника, своєрідне „емоційне віддзеркалювання” з метою налагодження контакту; демонстративне акцентування думки про некомпетентність співбесідника; вживання образливих слів, зауважень, що провокують конфліктну ситуацію; дотримання високого темпу мовлення, що збиває опонента з пантелику; невмотивоване підвищення тональності голосу; використання незрозумілих співбесідникові слів і термінів; перескакування у ході комунікативного акту з однієї теми на іншу; повторення без необхідності одних і тих же фраз; зайва деталізація у ході дискурсу з метою відволікання від головної проблеми, що обговорюється тощо.

Зміни у ситуаціях взаємодії: ескалація емоційної напруги; певне порушення правил етики; невмотивована драматизація ситуації; поява

дисбалансу у розподілі відповідальності за здійснювані дії та ухвалені рішення (вся відповідальність лягає цілком на адресат маніпулювання); наявність примусу/силового тиску; незвичність ситуації взаємодії; амплітудне випробовування статусу партнера по комунікативному акту: від різкого завищення до не менш різкого заниження; швидкий темп обговорення важливих проблем; створення штучного цейтноту, в основі якого лежить різке обмеження часу, відпущеного на ухвалення рішення; обмеження кола обговорюваних ідей та проблем, незмінні формулювання, регулярне повернення до однієї теми. Всі перераховані фактори свідчать про активне намагання маніпулятора встановити цілковитий контроль за ходом комунікативного акту.

Зміни у поведінці адресата маніпулятивної дії, які свідчать про включення тих чи інших компонентів (ланок) механізмів, що реалізують зовнішнє вторгнення: невмотивовано часто поява або підкреслено чіткий прояв „психічних автоматизмів” (за Є.Доценком), або „механічних моделей поведінки зафіксованих дій” (за Р.Чалдіні), тобто скорочених, типових схем регуляції поведінки, завдяки яким енергія дії маніпулятора швидко, фіксовано й точно перетворюється на енергію дії адресата (фундаментальною характерною рисою цих моделей поведінки є те, що складові їх дії кожного разу повторюються фактично тим же самим чином і в тому ж самому порядку); виникнення почуття вини чи небезпеки; емоційний дисбаланс; регресія до інфантильних реакцій – плач, агресія, туга, відчуття самоти тощо, особливо якщо це точно пов’язано з певною ситуацією або подією; несподівані зміни фонових станів: напруга, агресія, метушливість і ін., що виникають переважно як реакція на той збиток, нанесення якого відчуває (хай і неусвідомлено) адресат дії.

Етап виявлення симптомів та синдромів маніпулятивної дії дозволяє а) розкрити, демаскувати її основні прояви та ознаки; б) зробити обґрунтований висновок про ступінь реальності загрози негативного психологічного впливу.

Другий етап – визначення соціотипу маніпулятора. Характер, інтенсивність та динаміка маніпулятивного впливу суттєво залежать від специфіки (характерних рис та особливостей) джерела маніпулятивної дії, тобто від своєрідності особи маніпулятора. Якщо покласти в основу типології процес циркуляції інформації, тобто характеристику специфіки джерел та способів її отримання, переробки та використання, то можна виділити чотири групи потенційних маніпуляторів: перша група „Маніпулятори – гравці” (ключовий/базовий елемент – інтуїція); друга група „Маніпулятори – прагматики” (ключовий /базовий елемент – сенсорика); третя група „Маніпулятори-законники” (ключовий/базовий елемент – логіка); четверта група „Ситуативні маніпулятори” (ключовий/базовий елемент – етика)^{26 27}. Характерно, що практично кожен з типів маніпуляторів максимально паразитує на використанні найбільш сильних своїх сторін, застосовуючи при цьому найбільш комфортні для нього активні або ж пасивні методи впливу.

Етап визначення соціотипу маніпулятора дозволяє охарактеризувати специфіку та своєрідність негативного психологічного впливу. Це пов'язано з тим, що кожна з названих груп потенційних маніпуляторів має цілу низку властивих їй характерних рис та особливостей і суттєво відрізняється одна від одної за: а) ступенем

²⁶ О. Д. Бойко, *Політичне маніпулювання*, К.: Академвидав, 2010, 29-69.

²⁷ О. Д. Бойко, *Політичні маніпулятори: спроба типології//Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*, вип.14, К., 2008, 157-166.

схильності та здатності до маніпулятивної дії; б) мішенями, на які націлюється маніпулятор; в) стратегією і тактикою, яким надає перевагу; в) специфічною формулою/послідовністю використання різних маніпулятивних методів та прийомів.

Третій етап – з'ясування ролі, яку обрав маніпулятор у комунікативному акті. Ще у середині ХХ століття американський психотерапевт Ерік Берн обґрунтував теорію „транзактного аналізу”. Він назвав одиницю соціального спілкування „транзакцією”, що складається з „транзактного стимулу” (людина заговорила чи пожестикувала) та „транзактної реакції” (партнер по комунікативному акту в якійсь спосіб – вербальний чи невербальний відреагував). Американський психотерапевт стверджує, що у процесі комунікативного контакту будь-яка особа (свідомо чи підсвідомо) обирає одну з ролей/станів – Батька, Дорослого чи Дитини причому вибір від віку не залежить, до того ж він за певних обставин може змінюватись, оскільки людина має здатність та схильність до зміни цих ролей/станів²⁸. Характерними рисами та особливостями рольової поведінки є: а) „Батько” – демонстрація домінування, керівництво, оцінка, повчання, схвалення/засудження, заборона, заступництво; б) „Дорослий” – виважений аналіз інформації, критичне ставлення, схильність до реальної оцінки сили опонента, спокій, розсудливість, намагання відіграти роль об'єктивного посередника/регулятора між „Батьком” і „Дитиною”; в) „Дитина” – демонстраційний вияв емоцій, апелювання до співчуття, безпорадність, підпорядкування, безкомпромісність.

Етап з'ясування ролі, що обрав маніпулятор у комунікативному акті має на меті визначення психологічної маски, під якою приховується

²⁸ E. Berne, *Games People Play: The Psychology of Human Relationships*. New York: GrovePress, 1964.

ініціатор негативного психологічного впливу. Ця дія дозволяє з досить високою точністю спрогнозувати динаміку та характер процесу спілкування; визначити специфіку рольової поведінки маніпулятора та врешті-решт з'ясувати модель маніпулятивного комунікативного контакту, яку нав'язує, або якої дотримується, ініціатор негативного психологічного впливу.

Ця модель може виявляти себе у трьох варіантах: а) „Батько” – маніпулятор прилаштовується „згори” та домінує у спілкуванні, активно використовуючи психологічний тиск; б) „Дорослий” – маніпулятор формально погоджується спілкуватися „на рівних”, але, як правило, лише до моменту виявлення слабких сторін у співрозмовника; в) „Дитина” – маніпулятор свідомо прилаштовується у комунікативному контакті „знизу” та активно використовує приховане шантажування, провокування невмотивованої емоційної напруги, блефування тощо.

Четвертий етап – виявлення мішеней маніпулятивної дії. Під мішенями політичного маніпулювання розуміють ті психічні структури, на які здійснюється вплив з боку ініціатора дії і які змінюються в напрямі, що відповідає меті дії²⁹. Хоча поняття „мішень маніпулювання” має умовний характер, воно все ж дає можливість певною мірою зрозуміти механізм та природу підбору маніпулятором засобів психологічного впливу, адекватних цілям, що переслідуються.

Мішені політичного маніпулювання можна умовно поділити на три групи: а) мішені, що базуються на механізмах психічного відображення (відчуття, сприймання, мислення, пам'ять); б) мішені, які ґрунтуються на механізмах психічного регулювання (увага, емоції, почуття, уява,

²⁹ Е. Л. Доценко, *Психологія маніпуляції: феномени, механізми и защита*. СПб, 2004.

воля, темперамент, характер, ментальність); в) штучні мішені, що додатково створюються маніпулятором для досягнення поставлених цілей.

Етап з'ясування мішеней маніпулятивної дії дає змогу виявити її основний вектор/напрямок та специфіку психологічного впливу.

П'ятий етап – визначення об'єктів політичної маніпуляції. Такими об'єктами можуть бути: а) потреби, інтереси, схильності, тобто джерела мотивації активності, поведінки людини; б) установки, групові норми, самооцінки людей, тобто ті чинники, які регулюють активність; в) стани, в яких людина може знаходитися (апатія, тривога, ейфорія тощо).

Етап визначення об'єктів політичної маніпуляції дозволяє ще детальніше та чіткіше з'ясувати спрямованість/націленість маніпулятивної дії, якщо йти від аналізу узагальнених стратегічних мішеней до виявлення конкретних спроб негативного психологічного впливу на групу факторів, що визначають мотивацію діяльності людини (потреби, установки, емоційні стани тощо), і тому можуть виступати у якості потужних чинників регулювання, корегування та зміни її поведінки .

Шостий етап – з'ясування моделі маніпулятивної дії. Як вже зазначалось, людина/група/маса починають реагувати так, як того хоче того маніпулятор, коли створюється ситуація, перебіг якої визначають наступні чинники: а) перевантаження інформацією; б) ескалація розумової напруги; в) обмеження часу для сприйняття повідомлень; г) активне відволікання від осмислення; д) стимулювання емоційного мислення. Отже, у ході діагностики маніпулятивної дії слід з'ясувати яку кількість з цих факторів маніпулятор включив до своєї моделі

(один, два, три чи всі чотири), оскільки від додавання чергового чинника різко/резонансно зростає сила маніпулятивного впливу.

Етап з'ясування моделі маніпулятивної дії дає можливість визначити масштаб сили негативного психологічного впливу, з'ясувати особливості його динаміки та характеру.

Сьомий етап – виявлення та аналіз ключових прийомів прихованого впливу, які використовує маніпулятор. Маніпулятивний прийом – це спосіб виконання або ж здійснення певних дій/акцій, метод інтерпретації/подання інформації, манера поведінки, що має на меті встановлення контролю за думками, вчинками та діяльністю особи/групи/маси. Якщо узагальнити реальну політичну практику та напрацювання науковців, можна виділити цілу систему маніпулятивних прийомів. За об'єктом впливу/мішенню ці прийоми поділяються на дві великі групи: перша група націлена на механізми психічного відображення (відчуття, сприймання, мислення, пам'ять); друга група основною мішенню має механізми психічного регулювання (увагу, емоції, почуття, уяву, волю, темперамент, характер, ментальність).

При здійсненні діагностики прийомів прихованого впливу, на нашу думку, доцільно враховувати судження політтехнолога С.Фаера, який вважає, що в основі цих прийомів лежать один або декілька з наступних механізмів, що:

- конструюють або вирішують протиріччя;
- маскують здійснювані дії (супротивник не чинячи опір погоджується на гіршу для себе ситуацію/позицію через нерозуміння загальної картини того, що відбувається);

- реалізують план, в якому від конкурента нічого не залежить (відбувається його "виключення" з подій, ізоляція від важелів управління подіями тощо);
- створюють ситуацію, при якій конкурент, який обирає оптимальний на його думку шлях, потрапляє у пастку;
- дозволяють використовувати чужі (конкурентів, знаменитостей, населення, держави) ресурси (часу, іміджу, грошей, влади, інформації);
- виявляють приховані, непомічені ресурси або "пожвавлять"/реанімують втрачені³⁰.

Характерною рисою політичного маніпулювання є багатоаспектність та широкий спектр його дії: аудійне, візуальне, комплексне. Втім до нинішнього дня домінують текстові і усні форми комунікації, що зумовлено особливостями психосоматичного характеру людського сприймання. Саме тому у процесі політичного маніпулювання значне місце належить кодифікуванню інформації. Суть цього процесу полягає у структуризації інформаційного потоку, зміні його статусу, створенні інформаційних схем. Все це дає можливість формалізувати свідомість людей і орієнтувати їх на чітко поставлену мету. Магістральні напрямками кодифікування – формалізація та уніфікація, які з одного боку є реакцією людства на потужний інформаційний потік, що обрушився на світ наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., засобом виживання, знаходження спільної мови, зняття конфліктів, з іншого – чудовою матрицею для політичного маніпулювання.

Маніпулювання інформацією має на меті формування і фіксацію у свідомості людини помилкової моделі оточуючої дійсності. Цей акт

³⁰ С. А. Фаер, *Приемы стратегии и тактики предвыборной борьбы: PR-секреты общественных отношений. "Ловушки" в конкурентной борьбе. Механизмы политической карьеры*, изд. 2-е, 2001.

здійснюється за допомогою низки технологічних прийомів обробки, інтерпретації та подачі інформації. Саме вони націлені на те, щоб повідомлення не лише було сприйняте необхідним чином, а й мало своїм наслідком потрібний ефект: формувало настрої, породжувало реакцію, стимулювало дію, які потрібні політичному маніпуляторіві. Ключову роль у всіх цих процесах відіграє мова. На її роль, як потужного потенційного маніпулятивного фактора, вказує американський психолог Поль Кюглер: „Наївно вважається, що мова прозора для світу, однак, якщо будь-яке слово заторкує існуючий комплекс (комплекс витіснення у підсвідомість афективно зафарбованих спогадів та думок, комплекс неповноцінності або переваги тощо – О.Б), то викликається сильний афект, активізуються образи, що зберігалися у пам'яті, і починають відіграватися старі моделі поведінки”³¹.

Кожен маніпулятор має свій улюблений набір маніпулятивних прийомів, що зумовлено, по-перше, специфікою його соціотипу; по-друге, ступенем ефективності дії цих прийомів; по-третє, здатністю маніпулятора їх належним чином використати.

Етап виявлення та аналізу ключових прийомів прихованого впливу дає можливість : а) ідентифікувати використання конкретного прийому; б) певною мірою уточнити соціотип маніпулятора, який схильний до використання певної групи засобів психологічного впливу; в) знайти ефективну протидію у разі пасивного захисту; г) мати потужний викривальний козир у разі захисту активного.

Отже, однією з основних умов ефективного захисту від політичного маніпулювання є виважена та науковообґрунтована діагностика, яка дозволяє виявити симптоми та синдроми маніпулятивної дії;

³¹ П. Кюглер, *Алхимия дискурса. Образ звук и психическое*, М.: ПЕР СЭ, 2005.

визначити її масштаб, характер та динаміку; з'ясувати мішені та об'єкти прихованого впливу; проаналізувавши соціотип маніпулятора, спрогнозувати подальшу його поведінку, визначити сильні та слабкі його сторони; обрати оптимальну модель захисту, що створює реальні передумови для перехоплення ініціативи та нейтралізації негативного психологічного впливу.

Literatura / Література / References

- Berne, E. (1964). *Games People Play: The Psychology of Human Relationships*. N.Y.: GrovePress.
- Cialdini, R. B. (2001). *Influence. Science and Practice*. 4th ed. Needham Heights. MA: Allyn and Bacon.
- Edmüller, A, Wilhelm, T. (2006). *Manipulationstechniken, Erkennen und abwehren*. 3 Auflage. Rudolf Haufe Verlag.
- Бойко, О. Д. (2008). Політичні маніпулятори: спроба типології. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї (с.157-166). Київ: Миколаїв.
- Бойко, О. Д. (2010). Політичне маніпулювання (с. 29-69). К.: Академвидав.
- Гласс, Л. (2009). Психологическое самбо. М.: АСТ Астрель.
- Грачев, Г.В. (2003). Личность и общество: информационно-психологическая безопасность и психологическая защита. М.: ПЕР СЭ.
- Доценко, Е. Л. (2004). Психология манипуляции. СПб: Речь.
- Доценко, Е. Л. (2004). Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. СПб.
- Душкина, М.Р. (2005). Корпорация «Я» — психологическая безопасность: Противостояние влиянию в деловом общении. М.: Эксмо-Пресс.
- Жарков Я. М. (2010). Психологічне визначення маніпулювання. Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти (с. 48-58)., К.: КНТ.
- Захарова, Ю. Б. (1991). О моделях психологической защиты на уровне межгруппового взаимодействия. Вестник Московского университета. Серия 14. Психология, 3, 11-17.
- Исайчева, И. (2008). Бей первым. Противостояние манипуляциям, М.: Гелеос.
- Кара-Мурза С.Г. (2001). Манипуляция сознанием. М.: ЭКСМО-Пресс.
- Кюглер Поль (2005). Алхимия дискурса. Образ звук и психическое. М.: ПЕР СЭ.
- Баран, В., Бойко, О., Верстюк, В., Віднянський, С., Греченко, В. (2007). Україна: політична історія. ХХ-початок ХХІ століття. К.: Парламентське видавництво, 1028.
- Маликова, Т. В., Михайлов, Л. А., Соломин, В. П., Шатровой, О. В. (2008). Психологическая защита: направления и методы. СПб.: Речь.

- Огнев И. (2007). Психологическая безопасность. Ростов н/Д.:Феникс.
- Панкратов В. Н. (2004). Защита от психологического манипулирования. М.: Изд-во Института Психотерапии.
- Присяжнюк М. М. (2010). Як розпізнати загрозу маніпулювання й протидіяти йому. Сугестивні технології маніпулятивного впливу (с.220-224). К.: Наук.-вид. Відділ НА СБ України.
- Счастливец, Р. (2011) Манипулирование сознанием. Москва: Астрель-СПб.
- Фаер, С. А. (2001) Приемы стратегии и тактики предвыборной борьбы: PR-секреты общественных отношений. "Ловушки" в конкурентной борьбе. Механизмы политической карьеры. К., изд. 2-е.
- Фрай О. (2006). Ложь. Три способа выявления. Как читать мысли лжеца, как обмануть детектор лжи. СПб.: Прайм-Еврознак.
- Шапарь В. (2007). Психология манипулирования. Ростов н/Д.: Феникс.
- Шейнов В. П. (2004). Скрытое управление человеком (Психология манипулирования). Минск: Харвест.
- Штроо, В.А. (2001). Исследование групповых защитных механизмов. Психологический журнал, 22 (1), 5-15.

To cite this chapter:

Boiko, O. (2019). The main stages of manipulative influence diagnosis in the political sphere. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 13-29). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

II

Spółeczeństwo obywatelskie jako czynnik intensyfikujący proces
integracji europejskiej i euroatlantycznej

Громадянське суспільство як чинник інтенсифікації процесу
європейської та євроатлантичної інтеграції

Civil society as the intensification factor of the process
of European and Euro-Atlantic integration

Feliks Baranovskyi (Фелікс Барановський)*

Gogol Nizhyn State University, Ukraine

Abstrakt: Doświadczenie państw europejskich pokazuje, że procesy integracji europejskiej i euroatlantycznej są równoległe do procesu demokratyzacji, a nawet mogą być z nimi w pewien sposób identyfikowane. Trudno przecenić znaczenie uczestnictwa w tych procesach społeczeństwa obywatelskiego. Europejska i euroatlantyczna przyszłość krajów kandydujących zależy nie tylko od dyplomatów i polityków. Do pracy w tym kierunku przystąpić musi całe społeczeństwo. W procesie integracji europejskiej i euroatlantycznej konieczna jest ciągła współpraca na wszystkich poziomach między władzami publicznymi a społeczeństwem obywatelskim. W kontekście osiągnięcia celów strategicznych istotne jest uświadomienie sobie zbieżności interesów *państwa, instytucji społeczeństwa obywatelskiego i sektora publicznego*. Czynnikiem przyspieszającym te procesy mogą być aktywne kontakty i współpraca w ramach wspólnoty europejskiej na poziomie zwykłych obywateli i społeczeństwa obywatelskiego. Ważna jest również możliwość lobbowania dla potrzeb i wyjaśniania celów, aspirujących do członkostwa w Unii Europejskiej i NATO krajów, kierownictwu NATO, UE oraz wpływowym państwom Europy, przez państwa, które niedawno stały się członkami tych organizacji, ze względu na fakt, iż dobrze znają trudności społeczeństw przejściowych i są przez to w korzystnej sytuacji. **Słowa kluczowe:** Społeczeństwo obywatelskie; Integracja europejska; Integracja euroatlantyczna; Rozwój demokracji; Wartości europejskie.

Анотація: Досвід держав Європи показує, що процеси європейської та євроатлантичної інтеграції йдуть паралельно з процесами демократизації і навіть певним чином можуть бути ототоженні з ними. Тому важко переоцінити важливість

* Corresponding author: bfv957@gmail.com

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

майбутнє країн-претендентів залежить не тільки від дипломатів та політиків. До роботи у цьому напрямку має долучитися суспільство в цілому. Необхідною є постійна співпраця між державними установами і громадянським суспільством на усіх рівнях в процесі європейської та євроатлантичної інтеграції. Важливим є усвідомлення співпадіння інтересів держави та інститутів громадянського суспільства і громадського сектора в контексті досягнення стратегічних цілей. Активні контакти і взаємодія в рамках європейської спільноти на рівні пересічних громадян та інститутів громадянського суспільства зможуть стати каталізатором зазначених процесів. Важливим також стає можливість лобювання потреб держав, які прагнуть до членства в Європейському Союзі та НАТО і пояснення їхніх цілей керівництву Північноатлантичного альянсу, ЄС, найбільш впливових Європейських держав з боку країн, що нещодавно стали членами цих організації, оскільки вони знають добре усі труднощі перехідних суспільств і знаходяться у сприятливій для цього позиції.

Ключові слова: Громадянське суспільство; Європейська інтеграція; Євроатлантична інтеграція; Демократичний розвиток; Європейські цінності.

Summary: The experience of European countries shows that the process of European and Euro-Atlantic integration are parallel with the processes of democratization and even can be identified with them. Therefore, it is difficult to overestimate the importance of civil society participation in these processes. European and Euro-Atlantic future of aspiring countries depends not only on diplomats and politicians. The whole society must join to work in this direction. The continuous cooperation between government agencies and civil society at all levels is necessary in the process of European and Euro-Atlantic integration. It is important to understand the matching interests of the state and civil society institutions and public sector in the context of achieving strategic goals. Active contacts and cooperation within the European community at the level of ordinary citizens and civil society can be an accelerating factor for these processes. The opportunity to lobby for the needs of the countries aspiring to membership in the European Union and NATO and to explain their objectives to the leaders of NATO, of the EU and of the most influential European countries by the countries which are the new members of these organizations also becomes very important because they know well all the difficulties of transition societies and are in a favorable position to do it.

Key words: Civil society; European integration; Euro-Atlantic integration; Democratic development; European values.

Вступ. Для багатьох країн Європи, особливо країн ЦСЄ, які свого часу прагнули стати членом НАТО та Європейського Союзу, а згодом досягли цієї мети, існувало декілька принципових причин щодо здійснення цього кроку. По-перше, політична стабільність і отримання

більш сильної глобальної позиції для країни в її стосунках з економічною групою багатих дружніх держав. Ці політичні причини були часто пов'язані з пам'яттю жорстокої історії двох головних війн у XX столітті, які майже знищили цілу Європу. По-друге, економічні причини, пов'язані з перевагами, що приносить членство, зокрема у ЄС, вільний ринок, економіка, орієнтована на експорт, взаємний зв'язок з сильними розвиненими європейськими економіками і економічна допомога з ЄС для національних і регіональних проєктів. По-третє, передача ноу-хау, особливо в області ефективного управління. Цей аспект не в останню чергу залежить від ефективного функціонування організацій громадянського суспільства. Іншими словами, Євросоюз пропонує вищу якість життя, що пов'язане з вищим рівнем демократії та нижчим рівнем бюрократії, більшу готовність допомогти іншим, більшу чутливість до проблем, значимих для суспільства, серед яких соціальні, екологічні, правові тощо. Окрім того, громадяни країн ЄС є більш сучасними, більш ліберальними, і значно більше впевненими у собі ніж громадяни країн, що не є членами ЄС.

Як правило, для країн ЦСЄ вступу до ЄС передував вступ до Північноатлантичного альянсу. Це було пов'язано також з певними причинами. По-перше, сучасні проблеми, пов'язані з безпекою як окремих держав, так і їх громадян постійно змінюються. Нові загрози, включаючи тероризм, мають транснаціональний характер. Зміцнення міжнародної стабільності та безпеки ще більше залежать, з одного боку, від проведення внутрішніх реформ, а з іншого – від розширення масштабів міжнародного співробітництва. По-друге, сприяння ефективній безпеці неможливе в умовах відсутності фундаментальних демократичних доктрин та інституцій. В обох цих питаннях євроатлантичному партнерству належить ключова роль.

Євроінтеграційні та євроатлантичні процеси в постсоціалістичних країнах, які свого часу прагнули членства в ЄС та НАТО і з рештою набули його, та тих, що прагнуть зараз, можуть вважатися такими, що йдуть паралельно з процесами демократизації і навіть певним чином можуть бути ототожені з ними. Тому важко переоцінити важливість участі в цих процесах громадянського суспільства. Європейське та євроатлантичне майбутнє країн-претендентів, в тому числі України, залежить не тільки від дипломатів та політиків. До роботи у цьому напрямку має долучитися суспільство в цілому. Активні контакти і взаємодія між такими країнами і європейською спільнотою на рівні пересічних громадян та інститутів громадянського суспільства зможуть стати каталізатором зустрічного руху політиків цих країн та керівництва ЄС, НАТО і країн-членів.

Основні результати дослідження. Метою даної статті є визначення місця і ролі громадянського суспільства в інтенсифікації і ефективній стимуляції процесів європейської та євроатлантичної інтеграції. Оскільки демократія і громадянське суспільство є взаємозалежними феноменами, то організації громадянського суспільства мають за моральний обов'язок всіляко сприяти інтенсифікації вищезазначених процесів. В даному аспекті варто говорити про чинники, які стримують дані процеси в країнах, що знаходяться на шляху до їх імплементації і зокрема в Україні. Зусилля громадянського суспільства здебільшого сконцентровані на реакції щодо дій уряду замість впливу на прийняття рішень. Спостерігається відсутність громадських спільних обговорень щодо прийняття політичних рішень. Демократичні (читай європейські) цінності залишаються абстрактними для значної частини громадян, що призводить до суспільного конформізму, в тому числі на жаль і організаціями громадянського суспільства, щодо цінностей,

впроваджених недемократичними і корумпованими елітами. Наразі є конче необхідним суспільний дискурс про довгострокові цілі, орієнтацію, цінності й інтереси України. Політика повинна створити загальні умови для такого дискурсу. На всіх рівнях політики слід визнати і застосувати на ділі компетентність громадян, їх сприяння і практичний досвід. Тільки так можна перетворити пасивне суспільство в активне. Особливо необхідно поліпшити можливості для демократичної дискусії. Виступи і контрвиступи, зіставлення протилежних позицій, в тому числі стосовно НАТО, можуть прорвати звичайну рутину і показати, що мова йде дійсно про пошук кращих відповідей на питання майбутнього і більш інтелігентний консенсус. При цьому, ЗМІ повинні стати форумом для обговорення питань майбутнього нашого суспільства, ґрунтовно і творчо інформувати громадян про важкі теми, розширюючи тим самим громадське розуміння питань безпеки. Звичайно для реалізації зазначеного повинні існувати певні передумови. В даному аспекті, фахівці виокремлюють пріоритетні положення, які випробувані у демократичних країнах і мають застосовуватися вітчизняними ЗМІ:

- журналісти мають бути незалежними в поданні інформації й самостійно вести інформаційну політику в інформаційному просторі країни;
- журналісти повинні подавати інформацію на принципах збалансованості, точності та правдивості. Об'єктивність інформування в суспільстві забезпечується плюралізмом системи ЗМІ;
- журналістика робить акцент не ідеологічному впливові на суспільство, а на інформаційному, який забезпечується створенням насиченого фактами інформаційного поля¹.

¹ Л. В. Губерський, Є. Є. Камінський, Є. А. Макаренко, та ін., *Інформаційна політика України: європейський контекст*. К.: Либідь, 2007.

Сучасний рівень економічного, політичного і особливо воєнного суперництва не залишає жодній європейській державі надій на те, що їй вдасться кинути виклик наддержавам. Національний суверенітет перетворюється для європейських держав у щось уявне: жодна з них не володіє достатнім потенціалом, щоб затвердити свою справжню незалежність. Незалежність нації не означає обов'язково свободу особистості, що належить до цієї нації. Проте громадянин є вільним або стає ще більш вільним тільки за тією умовою, що держава може гарантувати йому свободу від зовнішніх утисків, а саме цього вже не можуть сьогодні достатньою мірою окремі європейські держави.

Таким чином, не тільки самостійність європейських держав на зовнішній арені, але й їх внутрішня стабільність, їх демократичний розвиток залежать від об'єднання, у тому числі військового. В умовах дедалі тіснішого співробітництва покращується спроможність національних держав розв'язувати спільні проблеми і спільно створювати надійну систему безпеки, засновану на взаєморозуміння та співробітництві. Зокрема, поступове приєднання держав ЦСЄ до НАТО стало найбільш дієвим способом зміцнення, фіксації тут демократичних інститутів західного зразка, остаточної ліквідації погрози реставрації авторитаризму. Однією з умов членства в НАТО є дотримання західних демократичних стандартів (політичний плюралізм, верховенство закону, повага прав меншин тощо). Ці вимоги змушували вищезгадані країни дотримуватися демократичних процедур, удосконалювати політичні інститути, обмежувати політичний екстремізм тощо. Оскільки в країнах, які претендують на вступ, існує формальна урядова заява про наміри, то громадянське суспільство певний час здебільшого покладалося на зусилля державної влади в процесі європейської та євроатлантичної інтеграції. Його первинна

роль включала контроль і надання рекомендацій. Діяльність організацій громадянського суспільства та громадського сектору в Україні в плані інформаційної роботи щодо НАТО може визначатися проведенням публічних заходів, серед яких конференції, тренінги, семінари, ознайомчі візити до офіційних установ НАТО та країн-членів тощо. При цьому найбільшу увагу варто приділити роботі на регіональному рівні, особливо в регіонах, де обізнаність щодо євроатлантичної проблематики та підтримка населення цього питання були традиційно низькими. Ця діяльність не повинна обмежуватися короткотерміновими заходами, недостатньо ефективними з огляду на їх періодичність, та має бути пов'язана з постійною роботою на місцях. Вона може бути особливо актуальною в останній час, коли військові дії на сході України і анексія Криму Росією призвели до зміни стереотипів у значної частини населення. Дійсно, як показують останні опитування, зокрема Центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, відносна більшість – 44% українців – у разі проведення референдуму проголосували б за вступ України в НАТО, проти були б 26%. Не брали б участі в референдумі і не визначилися загалом 31% опитаних. У 2007-му за вступ до НАТО готові були проголосувати 19% респондентів, проти – 54%. Не брали б участі в референдумі й не визначилися на той час загалом 27% опитаних. Референдум щодо вступу до НАТО мав би шанси бути успішним передусім за рахунок голосів заходу (70%) і центру України (49%). Супротивники НАТО переважають на сході (44% проти 31%) і на Донбасі (37% проти 21%), на півдні частки супротивників і прихильників значно не відрізняються (34% проти 30%)². У питанні підтримки вступу до НАТО в період 2014-

² Опитування: вступ до НАТО підтримує 44% українців. Скачав з: www.radiosvoboda.org/a/news/27784693.html (доступу: 15.05.2017).

2015 років було досягнуто перелому: ідея вступу вперше за часи незалежності України здобула підтримку відносної більшості громадян і більшості тих, хто взяв би участь в уявному референдумі. Водночас у ставленні до цього питання, на відміну від ставлення до вступу до ЄС, ще не досягнуто переваги позитивного ставлення над негативним у всіх регіонах. Водночас, за опитуванням, на гіпотетичному референдумі стосовно вступу до Євросоюзу «за» проголосували б 56% опитаних, проти були б 18%, 26% опитаних не брали б участі в референдумі або не визначились³. В цьому аспекті не викликає сумніву, що лише у кооперації та координації спільних зусиль державної влади та організацій громадянського суспільства можна досягти мети у забезпеченні сталою підтримки населенням курсу на цивілізований, демократичний розвиток, витілений у життя в країнах-членах ЄС та НАТО. Загалом, «вітчизняний досвід співпраці НУО з органами влади у сфері демократичного контролю, набутий за роки державної незалежності, засвідчує наявність проблем, що характерні для відносин між владою та громадським сектором: традиції замкненості державного апарату, непрозорість вироблення державної політики, взаємна недовіра, низька ефективність «третього сектору» в лобюванні своїх позицій⁴. Щодо умов, які характерні для країн з затримкою демократії, то стає очевидним, що громадянське суспільство має відстоювати європейські цінності і вимагати їх захисту. Воно має дуже швидко адаптуватися до нової реальності, пояснюючи значення європейських цінностей та стандартів широкому загалу. Так званий третій сектор має створити життєздатну демократичну основу в суспільстві. В першу

³ *Ibidem*.

⁴ О. А. Корнієвський, Мережеві громадські ініціативи та їх вплив на стан національної безпеки в контексті становлення глобального громадянського суспільства. *Стратегічна панорама*, 2010, 1, 153-160.

чергу, громадянське суспільство повинне зробити значно більше ніж моніторинг і коментування успішності та неуспішності реформ. Воно має стати провідником ідей і принципів європейського співтовариства і демократичних цінностей, завдяки чому громадськість повинна знати усе про їх зміст і практичну цінність в повсякденному житті. Про важливість та необхідність зусиль громадянського суспільства у вищезазначеному напрямку свідчить виявлення прямого зв'язку між рівнем обізнаності щодо актуальних питань у сфері відносин Україна – ЄС та безпосередньою підтримкою ідеї членства України в ЄС. «Іншим доцільним напрямком роботи акторів громадянського суспільства має бути цільовий тиск на органи державної влади та державних діячів, що безпосередньо долучені до реалізації євроінтеграційних реформ та зобов'язань України перед ЄС»⁵.

Низка пострадянських країн, серед яких і Україна, часто тільки імітують реформи, що ведуть до пристосування до стандартів ЄС. Щодо ЄС, то він також поводиться відповідно. У відносинах з цими країнами ЄС впровадив Інструмент Європейського сусідства та партнерства, який підтримує Європейську політику сусідства. Його пріоритетними областями є:

1. Демократичний розвиток, правова держава, ефективне управління. Дана область включає у себе такі складові:

- свобода мас-медіа, політичний плюралізм, права людини, розвиток громадянського суспільства;
- реформа правової системи;
- управління суспільними фінансами і реформа державного управління.

⁵ М. Золкіна, Ставлення населення України до європейської та євроатлантичної інтеграції України. *Громадська думка*, 2012, 2, 3-13.

2. Торгівля і інвестиції, регуляторне вирівнювання і реформи. Дана область включає у себе такі складові:
 - експортне і інвестиційне просування, зокрема через ринкові і регуляторні реформи; регуляторне вирівнювання в окремих секторах і реформи відповідно Угоді про партнерство і співробітництво та Плану дій.
3. Регіональний розвиток, сталий економічний і соціальний розвиток, зниження бідності. Дана область включає у себе такі складові:
 - соціальні реформи і соціальний захист;
 - регіональний розвиток і сталий розвиток, у тому числі захист навколишнього середовища;
 - освіта, професійний розвиток і мобільність.
4. Підтримка мирного розв'язання конфліктів.

Інструмент Європейського сусідства та партнерства фінансує дії в різних секторах, у тому числі: більш справедливий розвиток; регулятивна торгівля і реформи; лібералізація певних секторів; правосуддя і внутрішні справи; енергія; транспорт; інформаційне суспільство; екологічна сталість; дослідження та інновації. Крім того, він може забезпечити підтримку виборчому спостереженню і посткризовим місіям і підготовці до надзвичайних ситуацій⁶.

Загалом пріоритети ЄС включають: свободу мас-медіа, енергетичні проблеми, переговори щодо угоди про асоціацію, торгівлю, візову підтримку, безпеку доквілля та продуктів харчування, безпекові аспекти, соціальний добробут та захист.

⁶ European Neighbourhood and Partnership Instrument. Retrived: www.ec.europa.eu/europeaid/how/finance/enpi_en.htm (access: 15.05.2017).

З чого складається громадянське суспільство? До його складу можна віднести такі організації:

- Неурядові, некомерційні організації;
- Незалежні засоби масової інформації;
- Громадські рухи;
- Профспілки;
- Громадські асоціації, засновані за етнічною ознакою;
- Соціальні підприємці;
- Релігійні асоціації.

Якими можуть бути шляхи впливу організацій громадянського суспільства на євроінтеграційну політику?

Вони можуть впливати або безпосередньо (розв'язуючи такі проблеми як бідність, нерівність і екологічна деградація), або побічно (вводячи людей в демократичну участь індивідуально і колективно, і взаємодіючи з політичними діячами та впливаючи на процес прийняття політичних рішень).

Також засобами можуть бути:

- робота з урядовими агенціями;
- лобіювання і неформальна адвокація;
- здійснювання моніторингової політики і оприлюднення результатів;
- розробка і оприлюднення політичного аналізу і рекомендацій;
- навчання і підвищення навичок держслужбовців та тих, хто відповідає за прийняття рішень;
- робота та лобіювання (в країні або за кордоном) із міжнародними агенціями і іншими акторами для того, щоб вплинути на політику на місцях;

- підйом загального громадського усвідомлення через ЗМІ, освіту і навчання;
- організація заходів і громадських дебатів;
- організація або заохочення протестів.

Інституційні формати для залучення до процесу європейської та євроатлантичної інтеграції складаються з таких елементів:

- коаліції неурядових організацій, також дії, проекти і програми, особливо зосереджені на європейській та євроатлантичній інтеграції;
- коаліції, дії, проекти і програми, які зосереджені на інших проблемах, які відносяться до європейської та євроатлантичної інтеграції;

Напрями сприяння з боку ЄС та НАТО можуть бути такими:

- сприяння у впровадженні ініціатив самопідтримки;
- сприяння в набутті досвіду роботи в міжнародних партнерських мережах і проектах;
- сприяння у розвитку неупередженої та незаангажованої системи фінансування організацій та акторів громадянського суспільства від місцевих джерел, через податкові стимули для бізнес-структур;
- навчання представників громадянського суспільства в роботі з установами ЄС та НАТО;
- підтримка взаємовигідної співпраці з акторами та організаціями громадянського суспільства усередині ЄС та країн-членів НАТО.

Для того, щоб більш ефективно впливати на політику підтримки європейської та євроатлантичної інтеграції, громадянське суспільство має бути краще обізнаним у європейському мисленні, планах, процедурах і нормах. Зокрема, «в Україні майже немає громадських об'єднань, які б одночасно знали і розуміли стандарти і вимоги ЄС

(йдеться не про загальне розуміння, а розуміння глибоке, на рівні директив, регулювань тощо) у тих чи інших секторах, а також потреби і проблеми відповідних секторів в Україні. До винятків – швидше ніж правил – можна віднести такі сектори як енергетика, питання що стосуються юстиції, свободи та безпеки, а також екологія та сталий розвиток» .

В контексті вищезазначеного важливо узагальнити функції організацій громадянського суспільства, пов'язаних з його роллю в процесі європейської та євроатлантичної інтеграції. Ці функції можуть бути класифіковані таким чином:

- пізнавальна функція;
- організаційна функція;
- інтегративна функція;
- функція лобіювання.

Пізнавальна функція. Означає, що через діяльність організацій громадянського суспільства, урядові установи та інституції ЄС та НАТО можуть отримувати інформацію про рівень сприйняття (чи не сприйняття) їх поточної політики так само як й минулих та майбутніх рішень. Вони можуть отримати інформацію про недоліки в цих аспектах, і про їх джерела. У багатьох випадках організації громадянського суспільства також підкреслюють можливі негативні результати таких рішень.

Пізнавальна функція також включає дослідження, що проводяться організаціями громадянського суспільства відносно їх власних членів – дослідження щодо важливих соціальних проблем, наприклад через опитування думки, встановлюючи ієрархію потреб або проблем тощо.

Організаційна функція. Її існування проявляється у тому,

що індивідууми і групи з подібними прагненнями і цілями збираються і самоорганізуються, щоб артикулювати і досягати цих цілей. Тривалість життя такої організованої співпраці зазвичай коротка, залежно від того, як швидко мета досягнута. Такі організовані дії відіграють важливу роль, щоб робити конкретну справу, яка об'єднує їх членів, але вони не мають на увазі будь-якого ширшого соціального контексту.

Інтегративна функція. В об'єднаній Європі цю роль виконують організації громадянського суспільства, які є ключовими гравцями інтеграції, не лише соціальної і культурної, але й інтеграції до товариства людей з обмеженими можливостями та за різними причини виключеними з суспільства. Головними цілями цієї функції є соціальна рівність, толерантність, тобто прийняття інших і їх установок, і понад усе відхилення ксенофобії і націоналізму.

Функція лобіювання. Вона пов'язана з однією з найголовніших цілей діяльності організацій громадянського суспільства – захистом основних цінностей будь-якого демократичного суспільства: свободи, плюралізму, поваги прав усіх соціальних груп тощо. Тому, діючи часто для вигоди їх власних членів, організації громадянського суспільства не можуть забути про ширший соціальний аспект цієї діяльності, у тому числі про реалізацію громадянських прав. Найефективнішими є екологічні організації і організації великого бізнесу, чиє лобіювання, здійснене в різний спосіб, може часто успішно впливати на урядову політику і законодавство.

Висновки. Багато викликів, з якими зіткнулося та зіштовхується громадянське суспільство постсоціалістичних країн, є тими самими, що стоять загалом перед державою та суспільством: консолідація демократії, перемога над бідністю, зменшення катастрофічної різниці

у прибутках і забезпечення економічного зростання. Головним викликом є поточна невизначеність з політичним і економічним майбутнім.

Більш конкретним викликом є сприяння державі в тому, щоб змусити демократичні установи функціонувати належним чином. Наприклад, судова система в деяких постсоціалістичних країнах використовується для обслуговування виконавчого органу влади, і проблема перетворення її на дійсно незалежний орган є як ризикованою, так і важкою.

Важливим аспектом наближення європейських цінностей є необхідність подолати найбільші перешкоди, саме допомогти суспільству розвинути демократичну політичну культуру і здолати сумну спадщину минулого – конформізм і апатію, клієнтелізм і корупцію, пасивність і відсутність ініціативи, відсутність громадянської відповідальності, і нетерпимість по відношенню до меншин.

Громадянське суспільство в постсоціалістичних країнах, зокрема в Україні, незважаючи на його слабкості, відсутність ресурсів і громадської підтримки, досягло багато у впливі на політику європейської та євроатлантичної інтеграції, а також у процесі її інтенсифікації. Щодо України, то ще багато викликів і проблем залишаються, і є нагальна потреба в міжнародній підтримці, націленій на подолання існуючих дефіцитів і недоліків.

В цьому плані організації громадянського суспільства країн ЦСЄ мають найкращі можливості та досвід, щоб забезпечити таке сприяння.

Незважаючи на підтримку ЄС, немає чіткої видимості майбутнього України. Країни ЦСЄ знають добре усі труднощі перехідних суспільств, і знаходяться у сприятливій позиції для лобіювання потреб і пояснення цілей України керівництву найбільш впливових європейських держав.

Рекомендації:

- Громадянське суспільство (асоціації, профспілки, ділові кола, університети, ЗМІ, професійні організації, представники місцевого самоврядування) і зацікавлена громадськість мають бути регулярно поінформовані про діяльність органів державної влади і державного управління в процесі європейської та євроатлантичної інтеграції, а також в рамках підготовки переговорних платформ, особливо в тих частинах, де інтерес громадян є дуже важливим.
- Необхідно встановити співпрацю між державними установами і громадянським суспільством на усіх рівнях в процесі європейської та євроатлантичної інтеграції.
- Усі постанови і рішення, які готують державу (не лише її адміністративні органи) для ефективного переговорного процесу з ЄС та НАТО, мають вказувати на зобов'язання залучення представників організацій громадянського суспільства до цього процесу, не залишаючи жодної можливості цього не робити. Дані представники мають увійти до експертних груп в рамках переговорного процесу на всіх його етапах.
- Особливою є потреба своєчасного і значущого залучення представників академічного співтовариства, професійних асоціацій, а також представників регіонального і місцевого рівнів в цьому процесі.
- Необхідним є подальше консультування з громадянським суспільством в транспарентний спосіб для того, щоб визначити критерії і методи відбору представників усіх вищезгаданих організацій в процесі переговорів. Ці критерії треба визначити в документі, обов'язковому до виконання.
- Важливо забезпечити своєчасний і належний підхід доступ

громадськості до переговорних платформ за допомогою їх публікацій та викладення на офіційних веб-порталах, оскільки громадськість також потребує інформації про усі можливі і наступні зміни.

- В рамках зміцнення можливостей організацій громадянського суспільства, розвиток яких є одним з важливих еталонних тестів в процесі європейської та євроатлантичної інтеграції, уряд має забезпечити умови для їх життєздатної і незалежної дії. Конкретні пропозиції можуть, серед інших шляхів, складатися з аналізу податкових і фінансових перешкод в їх функціонуванні і з визначення адекватні податкових переваг, чітких умов і обов'язкової прозорості бюджетного фінансування організацій громадянського суспільства.
- Уряд має забезпечувати інституціональні рамки для обов'язкового здійснення процесу регулярних консультацій між усіма рівнями влади і організаціями громадянського суспільства у виробленні стратегічного курсу, створенні державної політики, законів та інших регуляторних актів.
- Організації громадянського суспільства мають формувати власні мережі, проводити аргументовану політику, спостерігати за змінами для того, щоб поліпшити зміст переговорних платформ.

Literatura / Література / References

- European Neighbourhood and Partnership Instrument. (2006). Retrived: www.ec.europa.eu/europeaid/how/finance/enpi_en.htm (access: 15.05.2017).
- Губерський, Л. В., Камінський, С. Є., Макаренко, Є. А. та ін. (2007). Інформаційна політика України: європейський контекст. К.: Либідь.
- Золкіна, М. (2012). Ставлення населення України до європейської та євроатлантичної інтеграції України. *Громадська думка*, 2, 3-13.

Корнієвський, О. А. (2010). Мережеві громадські ініціативи та їх вплив на стан національної безпеки в контексті становлення глобального громадянського суспільства. *Стратегічна панорама*, 1, 153-160.

Опитування: вступ до НАТО підтримує 44% українців. Скачав з: www.radiosvoboda.org/a/news/27784693.html (доступу: 15.05.2017).

Сушко, О., Зелінська, О., Хорольський, Р. та ін (2012). Угода про асоціацію Україна – ЄС: дороговказ реформ. Аналітична доповідь ІЄАС (с. 54). К.

To cite this chapter:

Baranovskyi, F. (2019). Civil society as the intensification factor of the process of European and Euro-Atlantic integration. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 30-47). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

III

Neokolonialny dyskurs przedstawiania stosunków ukraińsko-polskich
w polskich mediach internetowych w latach 2014-2016

Неоколоніальний дискурс представлення українсько-польських
відносин у польському інтернет-просторі у 2014-2016 роках

The neo-colonial discourse of presenting Ukrainian-Polish relations
in the Polish web media in the years 2014-2016

Mateusz Kamionka*

Pedagogical University of Cracow, Poland

Abstrakt: Od listopada 2013 roku w Kijowie byliśmy świadkami zmian społecznych, które nazywano *Rewolucją Godności* lub *Eurorewolucją*. Ukraińcy, świadomi odrębności i poczucia dumy narodowej, wybrali europejską drogę dla siebie i dla swojego kraju. Wydarzenia te i ich implikacje zostały szeroko opisane w polskiej prasie i w internecie. Warte analizy, także na fali *mody* na tematy związane z Ukrainą, są teksty nawiązujące do przeszłych kolonialnych stosunków, między Rzeczpospolitą, a terytorium dzisiejszej Ukrainy. Artykuły są często oparte na fałszywych informacjach, wręcz zamierzonych manipulacjach, które mają na celu wzbudzić w czytelnikach, z jednej strony nienawiść do wschodnich sąsiadów, a z drugiej pobudzić, chęć ponownego roztoczenia politycznego wpływu nad tymi terenami. Artykuł przybliży teorię kolonializmu (na przykładzie stosunków polsko-ukraińskich), oraz analizuje wybrane teksty z polskich portali internetowych, które wykazują otwarcie na neokolonialne dyskursy historyczno-polityczne.
Słowa kluczowe: Europejski neo-kolonializm; Stosunki polsko-ukraińskie; Portale internetowe; Ukraina; Propaganda; Dezinformacja.

Анотація: З листопада 2013 року в Києві ми стали свідками динамізму соціальних змін, що отримали назву "Револуція гідності" або "Єврореволюція". Українці, усвідомлюючи свою відмінність та почуття національної гордості, вибрали європейський шлях для себе і для своєї країни. Ці події та їх наслідки широко описуються в польській пресі та в Інтернеті. Що варто зазначити, з'явилося багато авторів, які в своїх текстах явно виражають колоніальні минулі відносини між Польщею та територією сучасної України. Статті, які часто ґрунтуються на фальшивій

* Corresponding author: matkamionka@gmail.com

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

інформації, були написані для того, щоб викликати у читачів, з одного боку ненависть до східних сусідів, а з іншого – навіть підбурювати бажання повернути цю територію назад до Польщі. Наукова стаття чітко показує теорію колоніалізму (на польсько-українському прикладі) та описує, як розвивалися двосторонні відносини в часи Першої Республіки Польщі (I Речі Посполитої). Також стаття містить тексти з польських веб-порталів, які демонструють відкритий неокolonіальний історико-політичний дискурс. **Ключові слова:** Європейський неокolonіалізм; Польсько-українські відносини; Інтернет-портали; Україна; Пропаганда; Дезінформація.

Summary: Since November 2013, in Kiev, we have witnessed the dynamism of social change, which has been called the ‘Revolution of Dignity’ or ‘Eurorevolution’. Ukrainians, aware of their distinctiveness and sense of national pride, chose the European path for themselves and for their country. These events and their implications were described extensively in the Polish press and on the Internet. Worth analyzing are also the texts, which appeared together with a surge of interest in Ukrainian issues, and those that explicitly refer to the colonial past relations between Poland and the territory of today's Ukraine. The articles are often based on false information as they were written in the spirit of hatemongering in order to incite the antagonist feelings to our eastern neighbors. And thus to re-rise the political influence over these areas. The article presents Polish-Ukrainian relations within the theory of colonialism and describes how the bilateral relations at the time of the First Republic of Poland (I Rzeczpospolita). Also, it analyzes selected texts from Polish web portals that show openly neo-colonial historical-politic discourse in their articles. **Key words:** European neo-colonialism; Polish-Ukrainian relations; Web portals; Ukraine; Propaganda; Disinformation.

Вступ. В наукових колах тему колоніалізму і неокolonіалізму порівнюють перш за все з політикою Великобританії, Франції чи Німеччини. Важко знайти публікації, що стосуються цієї теми в контексті польсько-українських або польсько-білоруських відносин. Політику Речі Посполитої щодо її східних територій рідко аналізують або порівнюють з політикою європейських держав щодо Центральної та Південної Америки чи Африки. Проте представлену у цій статті теорію неокolonіалізму варто також застосовувати до сучасних польсько-українських відносин. На сьогодні в Інтернеті на порталах, пов'язаних зі східною тематикою, на тему неокolonіалізму з'являється більше дискусій. Аналізуючи вибрані публікації в Інтернеті та пресі,

у цій статті я спробую наблизити до неокolonіальної теорії і її застосуванні. Зважаючи на великий обсяг інформації, присвяченій даній проблематиці, ця стаття є спробою порівняти матеріали з різних джерел, і особливо звернути увагу на ті, в яких ми можемо чітко просліджувати неокolonіальний дискурс авторів.

Методологія. У статті я використовував метод контент-аналізу, який застосовують у своїй книзі Віммер і Домінік. Вони зосереджують увагу не на тому, що аналізують, а на самому характері аналізу, підкреслюючи його систематичність, об'єктивність і кількість. Потім кожного разу додаючи до заданої тези приклади аналізів, вже виконаних у цьому полі, вони пропонують використовувати цю техніку для опису переданого змісту, тестування гіпотез, порівняння медіа-контенту з "реальним світом", оцінки зображення окремих суспільних груп, встановлення вихідної точки для вивчення впливу діяльності засобів масової інформації. На думку авторів план проведення контент-аналізу можна поділити на етапи:

- Сформулювати питання або гіпотезу дослідження;
- Визначити цільову групу, на якій будемо проводити дослідження;
- Підібрати до цільової групи відповідний зразок;
- Вибрати і визначити одиницю аналізу;
- Вказати категорії змісту для аналізу;
- Встановити систему кількісної оцінки;
- Зробити інструктаж для тих, хто буде робити дослідження;
- Проаналізувати зібрані дані;
- Зробити висновки та шукати підказки¹.

¹ R. D. Wimmer, J. R. Dominick, *Mass media. Metody badań*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008, s. 163.

Також Франкфорт-Нахмяс і Нахмяс (2001) застосували типово книжковий, квазі-алгоритмічний підхід до питання контент-аналізу в його кількісному вимірі. У нас є: визначення міркувань, вибір техніки проведення, фрагмент, присвячений вибору одиниці аналізу (з детальним обговоренням того, що може бути одиницею аналізу, і які можуть бути наслідки такого, а не іншого вибору)².

Неоколоніалізм у польсько-українському контексті. Усе більш популярною в західних наукових колах стає тема, пов'язана з неоколоніалізмом. Грахам Хугган описав це як комерціалізацію або постколоніальну екзотику³. Якщо в західних університетах дослідження цієї проблематики піднесено до рівня інституційних наукових центрів⁴⁻⁶, то у країнах Центральної і Східної Європи ця тема, як правило, ігнорується, попри те, що питання, пов'язані з сучасним неоколоніалізмом знаходяться на витягнутій руці для політологів, соціологів, антропологів. Постколоніальні дослідження зосереджені передусім на наслідках європейської колонізації від XVI століття і до теперішніх часів, проте зростає інтерес як і до ранніх проявів колоніалізму, так і до внутрішніх форм колонізації, зокрема внутрішнього європейського колоніалізму⁷⁻⁹. Звичайно не слід звужувати коло дослідження тільки до окремих частин імперії таких

² Ch, Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, *Metody badań w naukach społecznych*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka, 2001.

³ G. Huggan, *The Postcolonial Exotic. Marketing the Margins*. London: Routledge, 2001.

⁴ Institute for Colonial and Postcolonial Studies, *Website*. Retrieved: www.leeds.ac.uk/arts/info/20044/institute_for_colonial_and_postcolonial_studies (access: 15.05.2017).

⁵ Centre for Postcolonial Studies, *Website*. Retrieved: www.gold.ac.uk/postcolonial-studies (access: 15.05.2017).

⁶ The Institute of Postcolonial Studies, *Website*. Retrieved: www.ipcs.org.au (access: 15.05.2017).

⁷ J. Cohen, *Postcolonial Middle Ages*. New York: St. Martin's Press, 2000.

⁸ M. Hechter, *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development 1536-1966*. London: Routledge & Kegan Paul, 1975.

⁹ J. Stone, Introduction: Internal colonialism in comparative perspective. *Ethnic and Racial Studies*, 2(3), 255-259.

країн як Англія, Франція, Голландія і т.д., але слід було б звернути увагу на ретельний аналіз постколоніалізму в країнах Центральної і Східної Європи, які декілька поколінь перебували спершу під владою імперської, а потім радянської Росії й лише на межі 80-90-х рр. ХХ ст. вибороли свою незалежність.

Поштовхом до дослідження проблеми постколоніалізму можна вважати падіння "Залізної завіси", власне тоді Біл Ашкрофт у вступі до праці "The Empire Writes Back" (1989) нагадує, що "життя понад 3/4 людей, які живуть сьогодні на світі, було сформоване на досвіді колонізації"¹⁰. Колоніальну (постколоніальну) кондицію поряд з високоякісною, класовою, кастовою і статевою ідентифікацією можна розглядати в якості одного з основних показників сучасного розуміння одиничного і групового суб'єктивізму, як людського, так і нелюдського, а постколоніалізм як характерну кондицію для постмодерної епохи. Проте Сімон Гіканді називає постколоніалізм як "код для державної амбівалентності, в якій культура колоніалізму постійно резонує з тим, що має бути її запереченням"¹¹. Ця теорія характерна для постколоніальних явищ у внутрішньо-європейському колоніалізмі, особливо на дослідженні стосунків між колишніми колонізованими і колонізаторами. З темою неокolonіалізму безперечно пов'язані колишні колонії західноєвропейських країн, але ці дефініції варто застосувати і до країни, що знаходиться в серці Європи. Такою країною є Україна та інші країни, що входять до складу так званого "Східного блоку". Визнання України постколоніальною державою – це складне питання, на яке впливають щонайменше три чинники:

¹⁰ B. Ashcroft, G. Griffiths, H. Tiffin, *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*. London: Routledge, 1989.

¹¹ S. Gikandi, *Maps of Englishness: Writing Identity in the Culture of Colonization*. New York: Columbia University Press, 1996.

- Україна – це європейська держава, отже сам цей факт може ускладнити погляд на неї через призму постколоніальної держави, що асоціюється із заморськими територіями європейських імперій;
- Україна має культурні, мовні, релігійні та в значній мірі цивілізаційні зв'язки, які свій початок мають ще задовго до приєднання українських земель до Російської імперії та Речі Посполитої;
- У прийнятій дефініції постколоніалізму до вже згадуваної вище імперії відносять високорозвинені капіталістичні держави, з чим ані Польща, ані царська Росія, чи той же СРСР не мали нічого спільного.

Між іншим в Україні можна спостерігати деякі тенденції, які дозволяють віднести її мешканців до "креольської" категорії населення. Перший дослідник неокolonіалізму Давід Чіоні Моор запропонував підхід, що дає можливість використовувати постколоніальну методологію в дослідженнях посткомунізму¹². Незважаючи на те, що відтоді минуло дванадцять років і за цей період були написані цінні наукові праці, проте ця тема так і не дочекалася ґрунтовного аналізу та продовжує залишатися суперечливою. Тільки Микола Рябчук, у своїй публіцистиці звертав увагу на постколоніальний синдром в Україні і так званий "креольський націоналізм", а також її роздвоєність між Сходом і Заходом. Трохи далі у своїх роздумах на тему постколоніалізму пішов Ендрю Вільсон, який вказує на проблематику погляду на Росію, яка для українців залишається "синонімом універсальної вищої цивілізації". Виникає таке враження, що в середовищі українських політичних еліт невпинно точиться своєрідний "постколоніальний дискурс". Безсумнівно існує необхідність досягнення певного консенсусу між російською і українською

¹² D. Ch. Moore, Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique. *PMLA* 2001, 116(1), 111-128.

перспективою як в політиці, так і в науці. Більш того – і в нинішній ситуації в Україні це залишається одним з найважливіших питань – відсутність згоди і домовленості української еліти безпосередньо впливає на функціонування зовнішньої політики країни. Розбіжності на ідеологічному рівні мають вплив на міжнародний імідж України^{13 14}.

Проте слід зазначити, що дискусії у науковому середовищі дослідників посткомунізму щодо постколоніальних наук мають свої об'єктивні причини. Моор сам констатував, що існує виразна межа між "Заходом" і "Сходом", яка робила народи радянського "Заходу" ще більш відмінними від народів Африки або Азії. Крім того, слід наголосити, що східноєвропейські народи самі намагалися якнайдалі тримати дистанцію з пострадянською Росією, щоб не втратити шанс до повернення в коло держав західної Європи до яких, до речі, завжди належали. Так, у науковій термінології період панування Росії над Центральною і Східною Європою, представлено як час окупації, а не колонізації. Народи цієї частини Європи тим самим виразно акцентують на тому, що були окуповані спочатку Росією, а потім Радянським Союзом, але не підкреслюють своєї колоніальної риторики оскільки, це могло б негативно вплинути на їх "повернення" в коло західноєвропейської цивілізації. З'являється хибна думка, що ця ситуація може зменшити явище расизму як форми утиску і домінування над колонізованим народом. І не вдаючись до зайвої полеміки, можна сказати, що в пострадянському просторі вони були відсутні. Дослідники посткомунізму, в більшості політологи, що вивчають трансформацію "другого світу", зосереджуються над процесами демократизації, модернізації сектора адміністрації, створенням нових державних

¹³ M. Riabczuk, *Dwie Ukrainy*. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2004.

¹⁴ M. Riabczuk, *Od Małorosji do Ukrainy*. Kraków: Universitas, 2002.

установ, натомість практично цілком оминають важливі в цьому періоді культурні та антропологічні аспекти, які створюють підґрунтя для теорії постколоніалізму.

Для того, щоб розглядати Україну в контексті постколоніальної держави, за ствердженням Анджея Шептицького треба було б виокремити шість галузей, в яких виступає постколоніальний синдром в залежності від метрополії, тобто колонізатора:

- Політична система;
- Економіка;
- Безпека і захист;
- Суспільство;
- Культура;
- Зовнішня політика¹⁵.

Кожен з вищезгаданих чинників відіграє однаково важливу роль у формуванні самостійної української держави. А також істотно вплинули на два найбільші суспільні бунти в Україні від 1991 року, тобто "Помаранчеву революцію" і "Євромайдан". Кожен з цих чинників важливий в контексті панування на територіях України Росії, а пізніше СРСР, то ми не можемо забувати, що Польська Республіка також залишила велику історичну спадщину. Більша частина селянства Республіки Обидвох Народів жила в таких суспільних умовах, які не надто відрізнялися від умов невольників в Америці. А те що вони пережили – на думку соціолога Яна Сиви – нагадувало сцени з американських фільмів на тему Півдня.

"Якщо у фільмі "Джанго" Квентіна Тарантіно у сценах насильства зняли б усі перебільшення, що притаманні стилю режисера, то ми

¹⁵ A. Szeptycki, Brzemię Kremla. *Nowa Europa Wschodnia*, 2011, 3-4, 57-65.

отримали б досить чітку картину села з періоду Речі Посполитої І¹⁶ – пише Сова у книзі "Інша Річ Посполита можлива!". Точно так само як невільники на плантаціях Півдня, селяни в Польщі були "прив'язаними" до землі, мусили важко працювати (безкоштовно), жорстоко каралися шляхтою, проживали у білих невеликих будиночках, а в разі втечі на них влаштовували полювання. Як і їхні американські "колеги", вони жили життям, позбавленим надії на зміни. За словами Яна Соби, єдина істотна відмінність між панщиною в Центральній і Східній Європі і невільництвом в Америці було те, що не розділяли членів сім'ї і людей не продавали поодиночі. «Але це не означає, що не було торгівлі людьми. Була, але відбувалася в оптовому режимі – продавали цілі села разом з приписаною до них селянською популяцією»¹⁷. Процес колонізації України Польщею згідно зі словами Соби, був порівнянний з колонізацією Індії британцями. У обох випадках активними колонізаторами були суспільні еліти (землевласники). З одного боку шляхта прибувала з території Корони, щоб купити землю (звичайно разом з селянами), з іншої – місцева руська (русинська) шляхта, в розпорядженні якої знаходилося багато території в регіоні, населення якої все більше і більше полонізувалося (цей процес тривав вже декілька поколінь). Це призвело до ситуації, в якій велика частина української орної землі знаходилася в руках польської шляхти, або шляхти, що сполонізувалася – іншими словами польських панів. За розрахунками Даніела Бовуа, за часів поділів земель близько мільйона українців знаходилося під володінням семи тисяч польських земних власників, з яких 200 найбагатіших володіло аж пів

¹⁶ J. Sowa, *Inna Rzeczpospolita jest możliwa!* Warszawa: W.A.B., 2015.

¹⁷ *Ibidem*.

мільйоном душ¹⁸. Професор Анджей Новак в одному з інтерв'ю також підтримує тезу про польський неоколоніалізм на території Кресів: "Українці чи білоруси мають повне право нагадувати полякам складні ситуації, пов'язані з цією частиною спадщини Речі Посполитої, яку можна розглядати як імперську або навіть колоніальну"¹⁹. Таким чином, можна доцільно використовувати термін неоколоніалізм в історії польсько-українських відносин.

Аналіз відібраних онлайн публікацій на тему неоколоніалізму. Для аналізу статей в неоколоніальному контексті, спочатку треба наблизити теорію загальних формул повідомлення. У інформаційних джерелах найчастіше використовують такі формули повідомлення: протокольна формула (спокійний, звітний опис події); формула події (натиск на роботу, дії; перебіг подій з неочікуваними моментами); діалектична формула (конфлікт або розбіжність, що виникають з протилежних пунктів бачення, згідно з принципом *audiatur et altera pars* (протилежну сторону також треба вислухати)); одностороння формула (журналіст або автор тексту представляє тільки одну точку зору і при цьому дає можливість зрозуміти, що ми маємо справу з сферою суспільного консенсусу); іронічна формула (представлення інформації в жартівливій формі. Журналіст не хоче або не може подати цю інформацію в діалектичній формулі, бо хоче уникнути односторонності); національна формула (співставлення схожих подій або явищ, щоб показати загальнодержавну або колективну тенденцію); ностальгічна формула (порівняння минулого і сьогодення з метою

¹⁸ D. Beauvois, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793-1914*. Lublin: UMCS, 2005.

¹⁹ Z. Rokita, *Z profesorem Andrzejem Nowakiem, historykiem i publicystą, rozmawia Zbigniew Rokita*. Pobrano z: www.new.org.pl/2484-koniec-podleglosci (dostęp: 10.05.2017).

показати зміни)^{20 21}. Більшості вищезгаданих формул базується на аналогічному мисленні. Проте у сьогоднішньому світі, в якому інформація базується на поп-культурі та скандалах, з'являються нові явища такі як: міфи²², персоналізація процесів і явищ, стереотипи і мовні ярлики, аксіологічні спрощення хороший-поганий, що викликає емоційну скупість. Виходячи від загальної теорії, у статтях варто особливу увагу звернути на ностальгічну і міфологічну (у контексті давніх поділів кордонів) функції.

Деякі поважні кола в Польщі через безпосередню або непрямую публіцистичну дискусію вступають в неокolonіальний дискурс щодо українських земель. У польському інтернеті не важко натрапити на сайти, які переповнені негативними стереотипами щодо України. На сайті Kresy.pl у статті "Українська загроза – джерела і наслідки заробкової міграції"²³ (назву статті представляє ілюстрація номер 1). Наприклад можна прочитати: "Серед заробітчан із України домінують особи з західних і північних областей. В цих частинах України націоналістичні тенденції виражені більш чіткіше. У 2014-2015 роках населення з цих частин України становили 71,6% від загальної кількості іммігрантів, а решта іммігрантів – 28,4%, походило із східних і південних областей (Одеська, Херсонська, Миколаївська, Дніпропетровська, Харківська, Запорізька, Донецька, Луганська), з яких 11,7% – області, де відбуваються військові дії. Економічні чинники мають велике значення в стимуляції еміграції з України. Зниження

²⁰ S. Epstein, The self-concept revisited: Or a theory of a theory. *American Psychologist*, 1973, 28(5), 404-416.

²¹ M. Mrozowski, *Media masowe. Władza, rozrywka i biznes*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA, 2001, s. 314.

²² R. Silverstone, Museums and the media: A theoretical and methodological exploration, *International Journal of Museum Management and Curatorship*, 1988, 7, 231-241.

²³ K. Kaźmierczak, *Українське zagrożenie źródła i skutki imigracji zarobkowej*, 2017. Pobrano z: www.kresy.pl/publicystyka/ukrainskie-zagrozenie-zrodla-i-skutki-imigracji-zarobkowej (dostęp: 12.03.2017).

середнього віку мігрантів передбачає потенційну можливість залишитися в Польщі і це може призвести до зміни в етнічній структурі країни. Слід зазначити, що масова імміграція українців відбувається в умовах збудження національних емоцій сусіднього суспільства (поляків) на фоні війни з Росією. також загально підтримуваної в Україні організації ОУН-УПА, що має в деякій мірі антипольський потенціал. Як показали статистичні дані, більшість іммігрантів прибуває із західної частини України, де "бандерівські" організації популярніші чим в інших регіонах країни".

UKRAIŃSKIE ZAGROŻENIE – ŹRÓDŁA I SKUTKI IMIGRACJI ZAROBKOWEJ

4 kwietnia 2017 | 7 komentarzy | w Analizy, Publicystyka | Przez Redakcja

Masowa imigracja zarobkowa z Ukrainy odbija się negatywnie na polskim rynku pracy

Люстрація 1. Портал Kresy.pl – це один з найбільш відомих порталів про Схід в Польщі. І ґрунтується на неоколоніальному дискурсі.

Особливу увагу треба звернути на фрагмент, де автор пише: "Зниження середнього віку мігрантів передбачає потенційну можливість залишитися в Польщі і це може призвести до зміни в етнічній структурі

країни". Можна помітити, що автор неохоче розглядає можливість створення сімей українцями, які приїжджають на роботу в Польщу. Навіть незважаючи на подібну ситуацію із польськими родинами, які оселилися у Великобританії, Ірландії, чи інших Західних країнах.

В подібному стилі написана стаття на сайті niepoprawni.pl під назвою "Стережіться ненависні поляки нечисті собаки – за ті і інші слова Тарас Шевченко геть з Любліна і геть з пам'ятників"²⁴. Де про творчість національного пророка України пишуть: "Мешканці Любліна, підписуючись під ухвалою громадської ініціативи про зміну назви скверу, тим самим виразили своє глибоке обурення щодо відзнаки людини, яка на це не заслуговує. Творчість поета незаперечно показує з яким презирством він ставився до поляків у своїй поезії. Мешканці Любліна не можуть пройти байдуже, коли в нашому місті знаходиться сквер імені поета, що використовував антипольську риторичку". В деякій мірі тексти Шевченка дійсно були спрямовані проти шляхти та католицької церкви, що нав'язували католицизм Україні. Проте, очевидно, що цей текст мав на меті чинити опір не тільки встановленню пам'ятника на честь українського поета, але й ігнорувати факт невдалої колоніальної східної політики Польщі.

У подібному стилі той самий автор у статті "Кресов`яни закликають Міністра Вітольда Вашиковського до зміни політики щодо України і Литви" акцентує увагу на політиці Східної Польщі. Між іншим: "Вимагаємо: суверенної політики, зосередженої тільки на польських національних інтересах, Польщі для поляків, якою керують поляки. Досить, пане Міністре, «політики на колінах» по відношенню до

²⁴ S. T. Roch, *Strzeżcie się nienawistni Polacy nieczyste psy – za te i inne słowa Taras Szweczenko won z Lublina i won z pomników*, 2016. Pobrano z: www.niepoprawni.pl/blog/slawomir-tomasz-roch/strzezie-sie-nienawistni-polacy-nieczyste-psy-za-te-i-inne-slowa-taras (dostęp: 15.05.2017).

України і Литви", "Ми зверталися також, щоб створити музей Кресів і поставити в центрі Варшави пам'ятник жертв геноциду, зробленого українськими шовіністами. А також, щоб у шкільних підручниках показували культуру і історично-сентиментальний аспект давніх Кресів"²⁵.

Оскільки більшість статей, що стосуються колоніалізму, можна частіше зустріти на нішових порталах, але слід зазначити, що відомі видання також сприяють розповсюдженню неокolonіальної мови. Так як, наприклад, популярний Newsweek (ілюстрація номер 2) на своїй обкладинці розмістив статтю: "Я прибирала у польських панів"²⁶. Назва вказує на стереотипи і негативно впливає на взаємовідносини.

Ілюстрація 2. Теми пов'язані з неокolonіалізмом також часто зустрічаються в популярних журналах. В даному випадку газета Newsweek.

²⁵ S. T. Roch, *Kresowianie wzywają Ministra Witolda Waszczykowskiego do zmiany polityki względem Ukrainy i Litwy*. Pobrano z: www.niepoprawni.pl/blog/slawomir-tomasz-roch/kresowianie-wzywaja-ministra-witolda-waszczykowskiego-do-zmiany-polityki (dostęp: 11.05.2017).

²⁶ Newsweek, *Okladka nr 28: W najnowszym „Newsweeku”: Sprzątałam u polskich panów*, 2013. Pobrano z: www.newsweek.pl/polska/w-najnowszym--newsweeku---sprzatalam-u-polskich-panow,10601,1,1.html (dostęp: 14.04.2017).

Маніпуляції в ЗМІ відмічають польські журналісти, науковці, наприклад Давид Вільдстейн в Польській Газеті (Gazeta Polska), підкреслює, що великою проблемою в сьогоденні стали так звані: "загони штатних працівників, що працюють в мережі і в тисячах коментарів сіють путіновську пропаганду". Доходять до того "праві" середовища, які "з ненависті до України і щоб догодити Росії зробили свою істину буття". Путінська пропаганда, повна ненависті до українців, поширювана на різноманітних порталах. "Елементом російської пропаганди, що ніби-то називають "боротьбою за пам'ять про Креси" є повне оминання злочинів, вчинених Росією на території Польщі. У жодному разі не треба забувати про Волинську трагедію. Варто пам'ятати, що загинуло в ній 50-120 тис. поляків і кільканадцять тисяч українців, які намагалися допомогти. Тим часом Росія має на совісті мільйони поляків. Більше того, то Росія, а не Україна від віків була загрозою для нашої ідентичності і нашої державності. Інакше кажучи, є в псевдокресовій пропаганді" – пише Вільдстейн. Пояснює, що в цій версії реальності: "ворог є один – це українці, Росія ж є союзником". Вільдстейн вказує, що у читачів порталу Kresy.pl або слухачів різних "кресових експертів" може скластися враження, що має значення тільки волинська різня і діючі бандерівські організації, а сучасна Україна не має значення. Публіцист додає, що така "радикальна пам'ять" належить тільки до України, бо про злочини Росії вже не пам'ятають²⁷. Як також зазначає Вільдстейн: "Найбільш спектакулярною новиною одного з польських порталів на тему Кресів було розміщення плакату, який повинні були нести скаути – "Бандера – окаянний солдат" ("Bandera – żołnierz wyklęty" – ілюстрація номер 3),

²⁷ Fronda, *Wildstein ostrzega przed medialną agenturą Putina*, 2014. Pobrano z: www.fronda.pl/a/wildstein-ostrzega-przed-medialna-agentura-putina%2C41589.html (dostęp: 14.05.2017).

під час проукраїнської демонстрації. Ця очевидна брехня висіла протягом певного часу на Facebook (не 30 секунд, всупереч неправдивому спростуванню цього порталу, а довше) і протягом декількох годин на Twitter (Twitter – це сервіс, що має набагато більшу силу впливу новин і більший авторитет ніж Facebook). Згодом після чисельних скандалів через декілька годин цю новину видалили. І до сих пір портал не вибачився перед скаутами і навіть не подав інформацію хто є автором цього підробленого знімка і звідки воно взялося (і це має бути стандартною практикою, щоб розв'язувати подібні справи) " – пише Вільдстейн²⁸.

Ілюстрація 3. Викриття маніпуляції на одному з порталів, де замінено оригінальний напис, іншим, який мав на меті погіршення двосторонніх відносин.

²⁸ D. Wildstein, *7 manipulacji portalu kresy.pl. Dawid Wildstein odpowiada na tekst w "Do rzeczy"*, 2014. Pobrano z: www.niezalezna.pl/53768-7-manipulacji-portalu-kresypl-dawid-wildstein-odpowiada-na-tekst-w-do-rzeczy (dostęp: 24.04.2017).

Висновки та рекомендації. Неоколоніалізм – це актуальна проблема польсько-східних відносин. На нашу думку, ця тема недостатньо досліджена науковцями. Незважаючи на те, що цей термін є широко популярним у науковому середовищі та часто використовується для визначення відносин між шляхтою та українськими селянами, важко знайти польські дослідження з цієї проблеми. Ця стаття не тільки дозволяє нам сприймати тему неоколоніалізму у двосторонніх відносинах, але також показує емпіричні приклади. Подані в статті публіцистичні тексти з популярних інформаційних порталів та державної преси чітко демонструють неоколоніальний вплив на сприйняття політичної ситуації в Україні – особливо проявляється ностальгічна формула (за землями, що зараз належать Литві, Білорусі та Україні), міфологізація (у контекст колишніх прикордонних територій) та штампи «хороших» і «поганих», де в більшості випадків наші східні сусіди належать до «поганих».

Для тих, хто хоче розширити свої знання на цю тему, раджу переглянути список літератури, використаний до цієї статті, також треба аналізувати актуальні опубліковані матеріали перш за все на порталах, де прослідковується східна тематика. Не важко розпізнати такі статті, бо в них чітко простежується «неоколоніальне забарвлення», і це ще раз показує, що він все ще присутній у польському політичному дискурсі.

Literatura / Література / References

- Ashcroft, B., Griffiths, G., Tiffin, H. (1989). *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*. London: Routledge.
- Beauvois, D. (2005). *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793-1914*. Lublin: UMCS.
- Centre for Postcolonial Studies. (2017). *Website*. Retrieved: www.gold.ac.uk/postcolonial-studies (access: 15.05.2017).

- Cohen, J. (2000). *Postcolonial Middle Ages*. New York: St. Martin's Press.
- Epstein, S. (1973). The self-concept revisited: Or a theory of a theory. *American Psychologist*, 28(5), 404-416.
- Frankfort-Nachmias, Ch., Nachmias, D. (2001). *Metody badań w naukach społecznych*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Fronda. (2014). *Wildstein ostrzega przed medialną agencją Putina*. Pobrano z: www.fronda.pl/a/wildstein-ostzega-przed-medialna-agentura-putina%2C41589.html (dostęp: 14.05.2017).
- Gikandi, S. (1996). *Maps of Englishness: Writing Identity in the Culture of Colonization*. New York: Columbia University Press.
- Hechter, M. (1975). *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development 1536-1966*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Huggan, G. (2001). *The Postcolonial Exotic. Marketing the Margins*. London: Routledge.
- Institute for Colonial and Postcolonial Studies. (2017). *Website*. Retrieved: www.leeds.ac.uk/arts/info/20044/institute_for_colonial_and_postcolonial_studies (access: 15.05.2017).
- Każmierczak, K. (2017). *Ukraińskie zagrożenie źródła i skutki imigracji zarobkowej*. Pobrano z: www.kresy.pl/publicystyka/ukrainskie-zagrozenie-zrodla-i-skutki-imigracji-zarobkowej (dostęp: 12.03.2017).
- Moore, D. Ch. (2001). Is the Post-In Postcolonial the Post- In Post- Soviet? Toward a global Postcolonial Critique. *PMLA*, 116(1), 111-128.
- Mrozowski M. (2001). *Media masowe. Władza, rozrywka i biznes*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA.
- Newsweek, (2013). Okładka nr 28: W najnowszym „Newsweeku”: *Sprzątałam u polskich panów*. Pobrano z: www.newsweek.pl/polska/w-najnowszym--newsweeku---sprzatalam-u-polskich-panow,106101,1,1.html (dostęp: 14.04.2016).
- Riabczuk, M. (2002). *Od Małorosji do Ukrainy*. Kraków: Universitas.
- Riabczuk, M. (2004). *Dwie Ukrainy*. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej.
- Roch, S. T. (2016). *Kresowianie wzywają Ministra Witolda Waszczykowskiego do zmiany polityki względem Ukrainy i Litwy*. Pobrano z: www.niepoprawni.pl/blog/slawomir-tomasz-roch/kresowianie-wzywaja-ministra-witolda-waszczykowskiego-do-zmiany-polityki (dostęp: 11.05.2017).
- Roch, S. T. (2016). *Strzeżcie się nienawistni Polacy nieczyste psy – za te i inne słowa Taras Szewczenko won z Lublina i won z pomników*. Pobrano z: www.niepoprawni.pl/blog/slawomir-tomasz-roch/strzezcie-sie-nienawistni-polacy-nieczyste-psy-za-te-i-inne-slowa-taras (dostęp: 15.05.2017).
- Rokita, Z. (2016). *Z profesorem Andrzejem Nowakiem, historykiem i publicystą, rozmawia Zbigniew Rokita* Pobrano z: www.new.org.pl/2484-koniec-podleglosci (dostęp: 10.05.2017).
- Silverstone, R. (1988). Museums and the media: A theoretical and methodological exploration. *International Journal of Museum Management and Curatorship*, 7, 231-241.
- Sowa, J. (2015). *Inna Rzeczpospolita jest możliwa!* Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.

- Stone, J. (1979). Introduction: Internal colonialism in comparative perspective. *Ethnic and Racial Studies*, 2(3), 255-259.
- Szeptycki, A. (2011). Brzemie Kremla. *Nowa Europa Wschodnia*, 3-4, 57-65.
- The Institute of Postcolonial Studies. (2017). *Website*. Retrieved: www.ipcs.org.au (access: 15.05.2017).
- Wildstein, D. (2014). 7 manipulacji portalu kresy.pl. Pobrano z: www.niezalezna.pl/53768-7-manipulacji-portal-u-kresy-pl-dawid-wildstein-odpowiada-na-tekst-w-do-rzeczy (dostęp: 24.04.2017).
- Wimmer R. D., Dominick J. R. (2008). *Mass media. Metody badań*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

To cite this chapter:

Kamionka, M. (2019). The neo-colonial discourse of presenting Ukrainian-Polish relations in the Polish web media in the years 2014-2016. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 48-66). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

IV

Wizerunek narodowy, dyskurs medialny – Polska a Ukraina

Національний імідж, медіа-дискурс – Польща та Україна

National image, media discourse – Poland and Ukraine

Katarzyna Rosól*

Pedagogical University of Cracow, Poland

Abstrakt: Przedmiotem analizy niniejszej publikacji jest dyskurs medialny toczący się w dwóch sąsiadujących ze sobą krajach. W artykule zaprezentowana została problematyka wizerunku narodowego Polski i Ukrainy prezentowanego w mediach tradycyjnych oraz Internecie. Omówiony został sposób przedstawiania Polski w mediach ukraińskich oraz wizerunku Ukrainy w mediach polskich na przestrzeni kilku ostatnich lat. Analizą objęte zostały wybrane materiały prasowe oraz źródła internetowe. Przywołane zostały także raporty z monitoringu medialnego i przeprowadzonych badań naukowych dotyczące wspomnianej tematyki. Rozważania dotyczyły kilku aspektów, między innymi prezentowanego w mediach wizerunku typowego Polaka i Ukraińca, przywoływanych stereotypów związanych z obydwo narodami oraz roli i znaczenia przypisywanego wspomnianym krajom w Europie i Unii Europejskiej. Podjęte zostały także zagadnienia wzajemnych stosunków a także kwestie problemowe, w tym opinie o dwustronnych problemach, prezentowane w środkach masowego przekazu obydwu państw. Rozważania kończą wnioski dotyczące źródeł i przyczyn takiego wzajemnego postrzegania obydwu narodów. **Słowa kluczowe:** Wizerunek narodowy; Ukraina; Polska; Media; Dyskurs medialny.

Анотація: У даній статті розглядаються питання медіа-дискурсу в двох сусідніх країнах. Порушена проблематика національного іміджу Польщі та України в традиційних ЗМІ та Інтернеті. Буде обговорюватися спосіб представлення Польщі в українських медіа, а також зображення України в польських медіа за останні кілька років. Аналіз охоплюватиме обрані прес-матеріали та інтернет-джерела. Будуть також залучені численні звіти з моніторингу ЗМІ та наукових досліджень, що стосуються згаданої тематики. Роздуми зосередяться на декількох аспектах, між іншим на представленому в медіа зображенні типового поляка і українця, стереотипах,

* Corresponding author: katrosol@gmail.com

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

пов'язаних з обома народами, роль та значення цих країн у Європі та Європейському Союзі. Будуть також обговорюватися взаємовідносини і спільні проблемні питання, і те, як вони представлені в засобах масової інформації обох держав. **Ключові слова:** Національний імідж; Україна; Польща; Засоби масової інформації; Медіа-дискурс.

Summary: The analysis presented here focuses on the media discourse in two neighboring countries. The article covers the issue of the national image of Poland and Ukraine as shown in the traditional media and on the Internet. It describes how Poland has been shown in the Ukrainian media and Ukraine in the Polish ones over a period of a few years. The analysis is limited to selected press materials and online sources. Media monitoring and research reports on this topic are also included. The deliberations are focused on several aspects, including the image of the typical Pole and Ukrainian as presented in the media, referring to stereotypes related to both nations and the role and importance of these countries in Europe and the European Union. Mutual relations, barriers inclusive, and as well as—opinions on bilateral issues presented in the mass media of both countries, are also mentioned. Finally, conclusions are drawn with regard to the sources and causes of such mutual perception of both nations. **Key words:** National image; Ukraine; Poland; Media; Media discourse.

Wprowadzenie. Najbardziej rozpowszechnioną definicję wizerunku stworzył Philip Kotler, który uznaje go za sumę poglądów, postaw oraz wrażeń osoby lub grupy osób w odniesieniu do obiektu, za którym kryć może się produkt, marka bądź kraj¹. Ważne jest, by obraz ten był jak najbardziej zbliżony do tego, jak dany podmiot chce być odbierany, czyli był zgodny z jego tożsamością, ponieważ wizerunek bardzo silnie oddziałuje na reputację².

Wizerunek narodowy można rozumieć jako zbiór wyobrażeń, wrażeń oraz przekonań dotyczących danego kraju w oczach odbiorców, obraz marki istniejący realnie w ich świadomości, będący centralnym elementem procesu *brandingu* narodowego. Wizerunek narodu w odróżnieniu od wizerunku marki jest jednak na tyle złożony i płynny, że trudno go do niego

¹ O. Gorbaniuk, D. Radman, Struktura wizerunku kraju i jej pomiar. *Studia Socjologiczne*, 2011, 203(4), 75-94.

² P. Misiurski, *Dlaczego wizerunek firmy jest ważny*. Pobrano z: www.proto.pl/PR/Pdf/art_misiurski.pdf (dostęp: 06.07.2017).

porównywać. Zależy od wielu czynników, do których zaliczamy te o historycznym pochodzeniu, jak i czynniki polityczne, dlatego też wizerunek państwa może być połączony ze społeczną, a nie komercyjną, koncepcją narodu³. Odwołując się jednak do tezy W. Olinsa, że „każdy naród jest marką” zasadnym wydaje się, że państwa chcące walczyć i dbać o swój wizerunek na międzynarodowej scenie politycznej muszą odpowiednio zadbać o swoją markę, by nie odgrywać roli statysty znajdującego się na peryferiach nowoczesnej gospodarki⁴. Cechą marketingu narodowego jest podejście strategiczne do budowania wizerunku kraju na arenie międzynarodowej, co stanowi stały element polityki zagranicznej i świadomej regulacji przedstawicieli rządu. Wszystko to jest wynikiem postępującego procesu globalizacji i rosnącej konkurencji, co sprowadza kraj do poziomu marki, o którą trzeba dbać i promować w celu odpowiedniego odbioru przez turystów, inwestorów czy polityków. Dlatego też dla każdego państwa istotny jest sposób, w jaki jest postrzegane w innych krajach, ponieważ ma to znaczenie dla wielu istotnych dziedzin i obszarów jego działania⁵.

Wizerunek składa się ze skojarzeń wytworzonych w reakcji na docierające do odbiorcy bodźce, dlatego też można go kreować. Zbudowany jest z komponentów dwojakiego rodzaju – deskryptywnych oraz ewaluatywnych. Co ciekawe, wizerunek może być jednocześnie pozytywny, negatywny oraz neutralny w wielu aspektach. Z pojęciem wizerunku ściśle koresponduje pojęcie stereotypu, które w psychologii definiowane jest jako uproszczony konstrukt poznawczy, opisujący atrybuty ludzkich zbiorowości, powstający w wyniku nieuprawnionego uogólnienia właściwości, którymi charakteryzują

³ M. Raftowicz-Filipkiewicz, Wpływ brandingu narodowego na konkurencyjność gospodarek. *Gospodarka Narodowa*, 2009, 10, 103-127.

⁴ *Ibidem*.

⁵ O. Gorbaniuk, D. Radman, *Struktura...*

się poszczególne jednostki. Powstaje on na gruncie wnioskowania o atrybutach członków grupy na podstawie ich przynależności do danej grupy z jednoczesnym brakiem uwzględnienia różnic pomiędzy nimi⁶. Pojęcie stereotypu ma istotne znaczenie dla niniejszych rozważań, bowiem w relacjach wzajemnych między Polską a Ukrainą nie brakuje stereotypów i uproszczeń dotyczących przeciętnych mieszkańców wspomnianych krajów, co znajduje również swoje odbicie w dyskursie medialnym.

Można przyjąć, że wizerunek kraju to „*sieć wewnątrznie powiązanych elementów określających go z punktu widzenia obserwatora, które można zoperacjonalizować poprzez skojarzenia z danym państwem. Jest to subiektywna wiedza będąca syntezą tego, co wiemy o danym kraju, łącznie z towarzyszącymi emocjami*”⁷. Źródłem tej wiedzy mogą być zarówno bezpośrednie doświadczenia, jak i socjalizacja, media i dyskurs medialny, ale także przekaz kulturowy czy informacje nabyte w procesie edukacji z zakresu wiedzy historycznej czy geograficznej.

W określaniu wizerunku kraju za granicą pomocne są liczne badania wizerunkowe, rankingi atrakcyjności krajów, a także publikacje, artykuły oraz analizy z zakresu tej tematyki. W poniższej publikacji szczególną uwagą objęte zostaną pośrednio źródła prasowe oraz internetowe, raporty z przeprowadzanych monitoringów mediów oraz publikacje naukowe z zakresu tej problematyki⁸.

Jak wspomina Joanna Konieczna-Sałamatin, badanie wizerunku Polski na Ukrainie wydaje się interesujące, niejako z powodu tego, że obejmuje badanie reakcji Ukraińców na polskie zainteresowanie sąsiadem,

⁶ *Ibidem.*

⁷ *Ibidem.*

⁸ *Badania wizerunkowe Polski i polskiej gospodarki w krajach głównych partnerów gospodarczych. Raport z badania desk-research*, Raport wykonany przez AGERON Polska dla Ministerstwa Gospodarki: Warszawa 2011. Pobrano z: www.cobro.org.pl/swdo/images/baza_wiedzy/Ministerstwo%20Gospodarki%20Badania%20wizerunkowe%20Polski%20i%20polskiej%20gospodarki.pdf (dostęp: 06.07.2017).

przejawiające się m.in. zwiększającą się obecnością ukraińskiej kultury na terenie Polski, a także ze względu na, już minioną, polską prezydencję w Unii, której celem miało być zbliżenie UE ze Wschodem⁹.

Według raportu Instytutu Marki Polskiej, który objął badaniami postrzeganie Polski na świecie, ogólny wizerunek Polski na Ukrainie jest pozytywny. Z jednej strony wspólna historia stwarza możliwości turystyczne, z drugiej jednak pojawiają się ograniczenia – na Polskę nie ma mody, respondenci wskazali także na brak ciekawych wydarzeń czy rozrywek, istniejące problemy związane z informacją a ponadto trudność w zorganizowaniu wyjazdu. Dla krajów wschodu Polska jawi się jako „okno na zachód”, państwo ukierunkowane w swej polityce w stronę Zachodu, jednocześnie postrzegane jako broniące swej racji. W badaniach Polskiej Organizacji Turystycznej, na liście skojarzeń poszczególnych grup docelowych (m. in. dziennikarze, branża turystyczna) wśród przedstawicieli Ukrainy pojawiały się hasła podobieństwa do Ukrainy, bliskości, sąsiedztwa, także dobrobytu, wolności, przyjaźni i kraju zamieszkiwanego przez miłych ludzi¹⁰.

W badaniach Instytutu Spraw Publicznych, przeprowadzonych w 2000 i 2010 roku na reprezentatywnej grupie Ukraińców przeważały skojarzenia o pozytywnym charakterze. Polska zdaniem respondentów to kraj podobny do Ukrainy, przyjazny, miły oraz sympatyzujący z Ukrainą. Dla niemal jednej czwartej kojarzony głównie ze względu na położenie geograficzne i raczej neutralny. Blisko jedna piąta uznała Polskę za symbol gospodarczego sukcesu i lepszego życia. Co ciekawe, zaledwie 3% wspomniało wspólną organizację EURO 2012. Polacy uznawani są jednak za naród bardziej religijny, przedsiębiorczy, nowoczesny, schludny, wykształcony,

⁹ J. Konieczna-Saáamatin, *Coraz dalsi sąsiedzi? Wizerunek Polski i Polaków na Ukrainie*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2011.

¹⁰ *Badania wizerunkowe Polski...*

odpowiedzialny i mniej nadużywający alkoholu. Ukraińcy uważają się jednak za bardziej gościnnych, towarzyskich, życzliwych i szczerych.

Co do obrazu Polski w mediach ukraińskich zdaniem dziennikarzy zza wschodniej granicy informacji o naszym kraju jest tam niewiele. Jeśli już się pojawiają, są one pozytywne. Nie zauważono antypolskich czasopism czy gazet. Pojawiające się artykuły zazwyczaj mają charakter informacyjny, dotyczą głównie wyborów prezydenckich, katastrofy smoleńskiej, wypadków czy klęsk żywiołowych. Zazwyczaj przekazywane są one w kontekście wzajemnych stosunków obydwu krajów. Pojawiały się także informacje dotyczące polskiej prezydencji w Unii, którą z perspektywy Ukrainy postrzegano jako szansę¹¹.

Z badań TNS OBOP wynika, że Ukraińcy należą do grona narodowości o największym poziomie wiedzy na temat Polski, tuż obok Czechów i Niemców. Na Ukrainie, podobnie jak w innych badaniach, przeważają pozytywne opinie na temat Polaków. Dla Ukraińców Polska to kraj nowoczesny, demokratyczny, który dynamicznie się rozwija. Zwrócono także uwagę na dobrą organizację pracy. Polska znana jest ze swojej aktywnej roli wobec Ukrainy i często kontakt z nią stanowi dla Ukraińców pierwszy kontakt z Zachodem. Tymczasem w Polsce częste jest patrzenie na sąsiednie kraje przez pryzmat historycznych doświadczeń¹².

Ciekawą tezą jest wskazanie wpływu powieści takich jak *Ogniem i mieczem* na współczesne postrzeganie Ukraińców w Polsce. Lektury te, podobnie jak zapośredniczenie kontaktów przez ZSRR umacniały negatywny stereotyp Ukraińców w Polsce¹³.

¹¹ *Ibidem*.

¹² J. Konieczna, Tożsamość narodowa a wartości polityczne, religijne i moralne w transformacji ustrojowej. Ukraina na tle Polski i innych krajów Europy Wschodniej. Nieopublikowana praca doktorska, Uniwersytet Warszawski 2002. Pobrano z: www.is.uw.edu.pl/zaklady/zsocog/joanna/Publ/PDF/Rozdzial4.pdf (dostęp: 06.07.2017).

¹³ *Ibidem*.

Z badań na temat wzajemnych stosunków wyłania się obraz, w którym mimo braku formalnych ograniczeń, wyjazdy na Ukrainę nie cieszą się zbyt dużą popularnością w Polsce. Do osobistych kontaktów między narodami zaliczyć można kupowanie u Ukraińców różnych towarów, zatrudnianie pracowników tej narodowości, a także relacje ze znajomymi. Jednakże tym, co wpływa na wizerunek Ukrainy w Polsce są nie tylko kontakty bezpośrednie. Ważną rolę odgrywają także media, w których zauważa się dość wysoki wzrost zainteresowania sprawami wschodnich sąsiadów. Wśród czasopism podejmujących tę tematykę wymienić można chociażby *Rzeczpospolitą* czy *Gazetę Wyborczą*, które nie tylko komentują bieżące wydarzenia, ale także zabierają głos w istotnych sprawach dotyczących wzajemnych relacji polsko-ukraińskich.

We wspomnianych badaniach skojarzenia z Ukrainą deklarowało 82% respondentów. Ponad 60% tych skojarzeń było jednak negatywnych, co zależało od wieku, ale także wykształcenia, intensywności kontaktów oraz dostępu do informacji. Wykształcenie jak również kontakty bezpośrednie skłaniały do pozytywnych skojarzeń, negatywne pojawiały się u osób, które pamiętały II wojnę światową oraz u najmłodszych. Źródła tych skojarzeń były jednak odmienne. W pierwszej grupie powiązane były właśnie z wojną, w drugiej odwoływały się do biedy, zacofania, ale także wiązały się z przestępczością, słabością państwa czy bałaganem. Pojawiały się jednak opinie wyrażające współczucie w związku z sytuacją Ukrainy. Wśród kwestii przywoływanych w związku z wojną, oprócz skojarzeń z UPA występowały także mściwość, zawziętość, agresja. Wśród pozytywnych skojarzeń dominowały powiązane z kulturą, folklorem, zabytkami czy cechami charakteru, takimi jak gościnność czy życzliwość.

Skojarzenia często dotyczyły handlu na bazarach, co jest z resztą najczęstszą formą kontaktu Polaków z Ukraińcami. Skojarzenia te dotyczyły

głównie pojedynczych osób, rzadko organizacji państwowej, z wyjątkiem nielicznych odwołań do prezydenta Ukrainy. Co więcej, wśród Polaków wiedza na temat systemu politycznego czy ustroju gospodarczego Ukrainy jest niewielka. Wielu spośród badanych uważa Ukrainę za kraj nadmiernie biurokratyczny, z ograniczonymi swobodami obywatelskimi i niekompetentnymi politykami, w którym cudzoziemcy nie są lubiani. Co ciekawe, informacje dotyczące tego kraju czerpane są głównie z mediów, w których dominują przekazy dwojakiego typu: dotyczące popełnienia przestępstwa przez obywateli Ukrainy bądź relacje z okazji oficjalnych wizyt polityków. Zresztą, w kontekście polityki Ukraina postrzegana jest w Polsce jako kraj o średnim znaczeniu na kontynencie.

W badaniach dotyczących sympatii do określonych narodów, w grupie państw wschodnich niechęć wyraźnie góruje nad sympatią, zwłaszcza w odniesieniu do Ukrainy. Obraz stereotypowego Ukraińca jest jednak niejasny. Jediną cechą, na którą powołuje się większość Polaków, jest skłonność do nadużywania alkoholu. Przypisanie Ukraińcom innych cech przysparzało respondentom trudności. Wśród bardziej jednoznacznych odpowiedzi znalazły się: gościnność oraz religijność. Kwestią sporną okazała się pracowitość, tutaj zarówno 26 % badanych uznało ten naród za leniwy, co za pracowity. Pozostałe cechy, które zostały przypisane typowym Ukraińcom miały negatywne zabarwienie. Znalazły się wśród nich zacofanie, nieuczciwość, nietolerancyjność, brak wykształcenia, zaniedbanie. Wśród badanych osoby o wyższym wykształceniu miały tendencję do przypisywania bardziej pozytywnych cech. Jednakże wnioskiem, jaki można wysnuć z badania jest niezbyt precyzyjny wizerunek Ukraińców, oparty w dużej mierze na kilku cechach, takich jak powtarzające się nadużywanie alkoholu, gościnność oraz religijność¹⁴.

¹⁴ *Ibidem*.

Jeśli chodzi o wzajemne relacje Polaków i Ukraińców, w publikacjach prasowych przeważa opinia, że stosunki te w przeciągu ostatnich kilku lat są lepsze niż kiedykolwiek wcześniej, dotyczy to jednak głównie poziomu elit oraz polityki. W świadomości Polaków wciąż funkcjonują urazy z przeszłości, głównie z II wojny światowej, wokół których narosło także wiele mitów utrudniających wzajemny kontakt¹⁵. Ma to miejsce, mimo iż dokonano wiele gestów w stronę normalizacji wzajemnych stosunków, jak chociażby porozumienie i pojednanie prezydentów z 21 maja 1997 roku¹⁶.

Analizując obraz Polski i Polaków w oczach Ukraińców, należy odwołać się do rozpadu ZSRR, który spowodował możliwość bliższego kontaktu między obydwoma krajami. Z drugiej zaś strony zanikła informacyjna więź – polskie czasopisma i książki przestały docierać na Ukrainę z powodu trudności finansowych. Nadal jednak Ukraińcy mają możliwość oglądania polskiej telewizji, zwłaszcza na zachodzie kraju. Jednocześnie zwiększa się poziom uwagi poświęcanej w mediach ukraińskich naszemu krajowi. Często ukazuje się Polskę jako kraj sukcesu gospodarczego oraz wzór ustroju politycznego. Podobnie jak w przypadku Polaków, Ukraińcy swoją wiedzę czerpią bądź to z osobistych kontaktów, bądź ze środków masowego przekazu. Informacje na temat Polski docierające do Ukraińców w większości zachęcają do odwiedzenia tego kraju. Obraz typowego Polaka w oczach Ukraińców jest spójny i na ogół pozytywny, powiązany z przekonaniem o wyższym poziomie życia, udanych reformach, a także ogólnym porządku, ładzie i lepszej organizacji państwa. Respondenci często też podkreślali patriotyzm Polaków i wskazywali na relacje między

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ M. S. Wolański, Stosunki polski-ukraińskie w świetle umów dwustronnych. Aspekty polityczne. W: M. S. Wolański, Ł. Leszczenko (red.), *Polska-Ukraina więcej niż sąsiedztwo*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum, 2006.

państwem a jego obywatelami. Wśród negatywnych cech wskazywano pychę oraz poczucie wyższości Polaków nad Ukraińcami. Zwracano uwagę także na nadmierne powiązania z Kościołem Katolickim. Dla części respondentów Polska niejako wyzyskuje Ukraińców, budując swój potencjał ekonomiczny na ukraińskiej taniej sile roboczej i traktując ją jako rynek zbytu dla towarów słabej jakości. Polacy zaliczają się także do grupy narodów, które Ukraińcy lubią mniej od innych. Stereotypowy Polak jest zdaniem Ukraińców pracowity, nowoczesny, wykształcony oraz przedsiębiorczy. Trudności sprawiało badanym określenie stopnia, w jakim Polacy charakteryzują się tolerancją, uczciwością, odpowiedzialnością oraz skłonnością do alkoholu. Obraz Polaka jako dobrego pracownika wydaje się być pozytywny, co może dziwić, biorąc pod uwagę stosunek Ukraińców do Polaków. Wniosek, jaki się nasuwa jest jednak następujący – cechy dobrego pracownika budzą bardziej szacunek niż sympatię, dlatego nie muszą przeczycie umiejscowieniu Polaków wśród najmniej lubianych narodów¹⁷.

Osobiste kontakty Ukraińców z Polską są stosunkowo rzadkie, jednakże wyniki przeprowadzonych badań pokazują, że ponad połowa Ukraińców miała styczność z informacjami dotyczącymi Polaków w prasie bądź telewizji w miesiącu poprzedzającym badanie. Najpowszechniejszym medium okazała się telewizja, rzadko natomiast pojawiał się Internet, z powodu ograniczonego dostępu do niego na terytorium Ukrainy. W zachodnich regionach Ukrainy często wykorzystywanym źródłem informacji o Polsce okazało się radio¹⁸.

Jedna czwarta ankietowanych poproszonych o wskazanie skojarzeń z Polską określiło ją jako kraj przyjazny, bratni, podobny do Ukrainy. Niemal jedna piąta uznała Polskę za symbol sukcesu gospodarczego, gdzie żyje się

¹⁷J. Konieczna, Tożsamość narodowa...

¹⁸J. Konieczna-Sałamatin, *Coraz dalsi sąsiedzi?*...

lepiej niż na Ukrainie. Kolejne skojarzenia powiązane były z członkostwem w UE, katastrofą smoleńską, a także historią (tutaj pojawiały się także wskazania o negatywnym zabarwieniu), kulturą, sztuką czy wspólną organizacją EURO 2012, były to jednak niewielkie odsetki wskazań. Dla Ukraińców zatem najważniejsze skojarzenia wiązały się z gospodarką i polityką, zdecydowana większość dotyczyła współczesności, niewiele było nawiązań do przeszłości. Większość badanych uznała Polskę za kraj przyjazny Ukrainie, jedynie 9 procent uznało inaczej¹⁹.

Z analizy materiałów prasowych dotyczących cudzoziemców wynika, że Ukraińcy są drugim co do częstotliwości opisywania narodem w Polsce, tuż za Chińczykami. Mieszkańcy Europy Wschodniej często pojawiali się w temacie robotników wykwalifikowanych oraz niewykwalifikowanych oraz w zakresie przestępczości. Często przejawiającym się wątkiem jest napływ siły roboczej z szeroko rozumianego Wschodu, pojmowany jako szansa dla polskiej gospodarki oraz rolnictwa i sadownictwa²⁰.

Z raportu dotyczącego obrazu Polski na Ukrainie wynika, że dla wielu dziennikarzy z Lwowa oraz redaktorów mediów regionalnych Polska jest krajem znanym. Co więcej, ich zdaniem wiedzą na temat Polski mogą poszczycić się ogółem mieszkańcy zachodniej Ukrainy. Wynika to po pierwsze, z więzów rodzinnych, po drugie zaś z częstych wyjazdów, staży czy praktyk ukraińskich dziennikarzy w Polsce i ich znajomości języka polskiego. Jednakże dla nowej generacji dziennikarzy Polska nie jest już takim wzorem, nie znają oni polskiego, a atrakcyjność Polski jako kraju zachodniego znacząco osłabła. Większe znaczenie przypisuje się językowi angielskiemu, a kierunkiem stażu częściej są Stany Zjednoczone czy Wielka Brytania. Dla tych dziennikarzy, którzy mieli okazję być w Polsce, kojarzy

¹⁹ *Ibidem.*

²⁰ I. Józwiak, J. Konieczna-Sałamatina, M. Tudorowski, *Bez cudzoziemców bylibyśmy ubożsi. Wizerunek obcokrajowców na łamach polskiej prasy*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2011.

się ona głównie z zadbanymi miastami, drogami oraz sprawnie funkcjonującą administracją. Dla wielu Polska wygląda tak, jak mogłaby wyglądać Ukraina, gdyby obrała podobną drogę w okresie transformacji. Respondenci przyznali, że Polska udziela Ukrainie wsparcia politycznego oraz ogólnoludzkiego. Tutaj często pojawia się postać Aleksandra Kwaśniewskiego i wspomnienie pomarańczowej rewolucji. Negatywnie na wizerunku Polski ważyły konieczność posiadania wizy, kolejki na granicach czy nieodpowiednie zachowanie służb granicznych. Problemowe okazują się także kwestie historycznych konfliktów, choć dla młodych Ukraińców nie mają one większego znaczenia. W ogólnoukraińskich mediach Polska znajduje się w kategorii państw najbardziej interesujących opinię publiczną. Jednak zainteresowanie informacjami dotyczącymi Polski nie jest skorelowane z wiedzą na temat sytuacji politycznej naszego kraju. W opinii redaktora jednego z ogólnoukraińskich mediów dziennikarze mają problem z rozróżnieniem prezydentów Polski, informacje docierające na Ukrainę pochodzą głównie z ukraińskich mediów, międzynarodowych agencji prasowych, a polskie źródła są stosowane w ostateczności.

W prasie ukraińskiej dominują relacje dotyczące wydarzeń bieżących. Najczęściej pojawiającymi się tematami w analizowanych czasopismach były te dotyczące polityki i relacji z sąsiadami, najmniej kwestie kultury. Niewiele artykułów dotyczyło wspólnej historii. Prasa popularna dość często podejmuje tematy sensacyjne, np. dotyczące klęsk żywiołowych²¹. Źródła, z których Polacy czerpią informacje są o wiele bardziej zdywersyfikowane, niż te, na których swą wiedzę opierają Ukraińcy²².

²¹J. Fomina, N. Ryabinska, *Po drugiej stronie lustra. Obraz polski w ukraińskich mediach*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2011.

²²J. Fomina, J. Konieczna-Sałamatin, J. Kucharczyk, Ł. Wenerski, *Polska-Ukraina, Polacy-Ukraińcy. Spojrzenie przez granicę*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2011.

Jak wynika z przeprowadzonych rozważań, na relacje Polaków z Ukraińcami nadal duży wpływ ma historia, która z kolei po stronie ukraińskiej nie ma wielkiego znaczenia. Wizerunek Polaków na Ukrainie jest w dużej mierze pozytywny i jest zbudowany na informacjach czerpanych głównie z mediów tradycyjnych i osobistych kontaktów. Źródła wiedzy o Ukrainie w Polsce są dużo bardziej zdywersyfikowane. Główne skojarzenia z Polakami i Polską to bliskość, sąsiedztwo oraz sukces gospodarczy i polityczny, związany też z takimi cechami Polaków jak pracowitość. Polacy są także silnie kojarzeni z religijnością. Wizerunek Ukraińców jest w dużej mierze mglisty, niejasny, zniekształcony poprzez historię i wzajemne przeszłe konflikty, jedyną cechą, którą przypisywano Ukraińcom jest skłonność do alkoholu, inne sprawiały respondentom trudności. W kwestii polityki Polska kojarzona jest przez pryzmat powiązań z zachodem, a także pośredniczenia między Ukrainą, a chociażby UE, mimo to wiedza na temat bieżącej, polskiej polityki jest niewielka. Skojarzenia z Ukrainą natomiast toczą się wokół pojęć takich jak: biurokracja czy brak swobód obywatelskich.

Literatura / Література / References

- Badania wizerunkowe Polski i polskiej gospodarki w krajach głównych partnerów gospodarczych. (2011). Raport z badania desk-research, Raport wykonany przez AGERON Polska dla Ministerstwa Gospodarki: Warszawa 2011. Pobrano z: www.cobro.org.pl/swdo/images/baza_wiedzy/Ministerstwo%20Gospodarki%20Badani%20wizerunkowe%20Polski%20i%20polskiej%20gospodarki.pdf (dostęp: 06.07.2017).
- Fomina, J., Konieczna-Sałamatin, J., Kucharczyk, J., Wenerski, Ł. (2011). *Polska-Ukraina, Polacy-Ukraińcy. Spojrzenie przez granicę*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Fomina, J., Ryabinska, N. (2011). *Po drugiej stronie lustra. Obraz polski w ukraińskich mediach*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Gorbaniuk, O., Radman, D. (2011). Struktura wizerunku kraju i jej pomiar. *Studia Socjologiczne*, 203(4), 75-94.

- Jóźwiak, I., Konieczna-Sałamatin, J., Tudorowski, M. (2011). *Bez cudzoziemców bylibyśmy ubożsi. Wizerunek obcokrajowców na łamach polskiej prasy*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Konieczna, J. (2002). Tożsamość narodowa a wartości polityczne, religijne i moralne w transformacji ustrojowej. Ukraina na tle Polski i innych krajów Europy Wschodniej (Nieopublikowana praca doktorska). Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Instytut Socjologii. Pobrano z: www.is.uw.edu.pl/zaklady/zsocog/joanna/Publ/PDF/Rozdzial4.pdf (dostęp: 06.07.2017).
- Konieczna-Saalamatin, J. (2011). *Coraz dalsi sąsiedzi? Wizerunek Polski i Polaków na Ukrainie*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Misiurski, P. (2011). *Dlaczego wizerunek firmy jest ważny*. Pobrano z: www.proto.pl/PR/Pdf/art_misiurski.pdf (dostęp: 06.07.2017).
- Raftowicz-Filipkiewicz, M. (2009). Wpływ brandingu narodowego na konkurencyjność gospodarek. *Gospodarka Narodowa*, 10, 103-127.
- Wolański, M. S. (2006). Stosunki polski-ukraińskie w świetle umów dwustronnych. Aspekty polityczne. W: M. S. Wolański, Ł. Leszczenko (red.), *Polska-Ukraina więcej niż sąsiedztwo*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum.

To cite this chapter:

Rosół, K. (2019). National image, media discourse – Poland and Ukraine. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 67-80). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

V

Polityka NATO wobec Ukrainy i Rosji po aneksji Krymu

Політика НАТО щодо України та Росії після анексії Криму

NATO's policy towards Ukraine and Russia after the annexation of the Crimea

Szymon Malik*

Pedagogical University of Cracow, Poland

Abstrakt: Zmiana władzy na Ukrainie oznaczała dla Federacji Rosyjskiej możliwość utraty wpływu w jednym z najistotniejszych państw byłego bloku wschodniego. Rosja nie mogła sobie pozwolić na dołączenie Ukrainy do euroatlantyckich struktur bezpieczeństwa, gdyż oznaczałoby to faktycznie fiasko budowanych przez Kreml porozumień gospodarczych oraz utratę wpływów w basenie Morza Czarnego. Dlatego też wobec Ukrainy użyto siły militarnej, dokonując zaboru terytorium i wywołując konflikt poniżej progu wojny we wschodnich obwodach. Sytuacja blisko flanki wschodniej NATO postawiła Pakt w nowej sytuacji. Sojusz Północnoatlantyczny został zmuszony do udzielenia gwarancji członkom z flanki wschodniej m.in. poprzez wzmocnienie obecności wojskowej w tym regionie, zwiększanie zdolności obronnych armii narodowych kosztem ich zdolności ekspedycyjnych oraz przeprowadzaniem manewrów na dużą skalę celem demonstracji sojuszniczej jedności i determinacji do obrony. Ponadto, wydarzenia te istotnie zmieniły podejście zarówno do Rosji, jak i Ukrainy. Rosję zaczęto postrzegać jako agresora, z którym – nawet wykazując wiele dobrej woli – nie można dość do porozumienia i efektywnie współpracować. Z kolei Ukraina jako strona zaatakowana, stała się podmiotem, któremu NATO udziela wsparcia w wojnie we wschodnich obwodach. Polityka NATO spotyka się jednak z pewnymi istotnymi problemami, z których najpoważniejszym pozostaje przedkładanie przez niektórych członków NATO doraźnych interesów narodowych nad strategiczne interesy Sojuszu Północnoatlantyckiego. **Słowa kluczowe:** NATO; Rosja; Ukraina; Krym; Flanka wschodnia.

Анотація: Зміна влади в Україні для Російської Федерації означала можливість втратити вплив в одній з найважливіших держав колишнього Східного блоку. Росія не могла собі дозволити долучення України в євроатлантичні структури безпеки, оскільки це фактично означало б провал економічних домовленостей Кремля та втрату його впливу на Чорному морі. Тому проти України була застосована військова сила, що спричинило конфлікт у східних районах України. Ситуація біля східного кордону

* Corresponding author: s.malik4123@gmail.com

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

НАТО поставила Пакт у новій ситуації. Північноатлантичний альянс був змушений надати гарантії членам східного флангу шляхом зміцнення військової присутності в регіоні, збільшення обороноздатності національних армій за рахунок їх експедиційних можливостей та проведення широкомасштабних маневрів для прояву союзної єдності та рішучості захищати. Крім того, ці події значно змінили підхід як до Росії, так і до України. Росію почали сприймати як агресора, з яким – навіть виявляючи багато доброї волі – не можна дійти до домовленостей і ефективно співпрацювати. У свою чергу, Україна, як пошкодована сторона, стала об'єктом підтримки НАТО у війні у її східних областях. Проте політика НАТО стикається з деякими серйозними проблемами, з яких найсерйознішими є перекладання деякими членами НАТО негайних національних справ на стратегічні справи Північноатлантичного Союзу.

Ключові слова: НАТО; Росія; Україна; Крим; східний фланг.

Summary: The change of government in Ukraine meant for the Russian Federation the possibility of losing influence in one of the most important states in the post-Soviet area. Russia could not allow Ukraine to join to Euro-Atlantic security structures because it would mean the failure of the Kremlin's economic agreements and the loss of influence in the Black Sea area. That is why Russia used military forces against Ukraine in the eastern districts (the hybrid war). The situation near the Eastern flank of NATO changed security environment of the Alliance. NATO must provide guarantees to members of the Eastern flank by strengthening of the military forces in the region, increasing defence capabilities of the national armies and organizing large manoeuvres to demonstrate allied unity and determination. Furthermore, because of the events in Eastern Europe NATO has changed its policy both towards Russia and Ukraine. Russia has been an aggressor, with whom – even with a lot of goodwill – NATO cannot cooperate effectively. Whereas Ukraine, as a victim, has received NATO support in the war this kind of NATO policy raises some problems. The most serious is the fact that for some members of NATO, the national interests are more important than the strategic interest of the North Atlantic Treaty Organization.

Key words: NATO; Russia; Ukraine; Crimea; Eastern flank.

Wstęp. W latach 2013-2014 doszło do istotnej zmiany środowiska bezpieczeństwa na kontynencie europejskim. W wyniku Rewolucji Godności na Ukrainie władzę utracił prezydent Wiktor Janukowycz, a najważniejsze stanowiska w państwie objęli przedstawiciele proeuropejskiej opozycji. Zmiana w polityce wewnętrznej Kijowa, której podstawowym efektem było obranie silnego, prozachodniego kursu nie mogła pozostać bez reakcji Federacji Rosyjskiej. W odpowiedzi na euroatlantycką reorientację ukraińskiej polityki Moskwa dokonała aneksji Półwyspu Krymskiego,

a następnie wspierała w sposób pośredni i bezpośredni tendencje separatystyczne w południowo-wschodnich obwodach Ukrainy, doprowadzając do wybuchu konfliktu zbrojnego. Destabilizacja państwa ukraińskiego graniczącego z czterema państwami członkowskimi Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego (Polską, Słowacją, Węgrami, Rumunią), istotnie wpłynęła na bezpieczeństwo wschodniej flanki sojuszu. Pakt Północnoatlantycki musiał zatem podjąć szereg działań celem umocnienia swojego potencjału na wschodzie i poprawy własnego bezpieczeństwa. Konieczna stała się również zmiana polityki w stosunku do Federacji Rosyjskiej – agresora oraz Ukrainy – ofiary agresji¹.

Stosunki NATO-Rosja przed kryzysem ukraińskim. Przed wybuchem kryzysu ukraińskiego NATO (ang. *North Atlantic Treaty Organizaton*) współpracowało z Federacją Rosyjską najpierw w ramach Stałej Rady Współpracy NATO-Rosja (ang. *Permament Joint Council NATO-Russia*) ustanowionej na mocy Aktu stanowiącego o wzajemnych stosunkach, współpracy i bezpieczeństwie pomiędzy NATO a Federacją Rosyjską. Akt ten podpisany został 27 maja 1997 roku w Paryżu. Pięć lat później – 28 maja 2002 roku – na mocy deklaracji rzymskiej Stała Rada Współpracy NATO-Rosja została zastąpiona przez Radę NATO-Rosja (ang. *NATO-Russia Council*, NRC). Zgodnie z ówczesnymi założeniami NRC obradowała regularnie raz w miesiącu. W jej ramach omawiano sprawy związane m.in. ze zwalczaniem terroryzmu międzynarodowego, misjami pokojowymi, kontrolą zbrojeń i reformą sił zbrojnych oraz zapobieganiem proliferacji broni masowego rażenia. Rosja współpracowała z Sojuszem Północnoatlantyckim także w ramach Północnoatlantyckiej Rady Współpracy

¹ S. Koziej, P. Pietrzak, Szczyt NATO w Walii: uwarunkowania, rezultaty, wnioski dla Polski. *Bezpieczeństwo Narodowe*, 2014, 3, 11-29.

(od 1997 r. Rady Partnerstwa Północnoatlantyckiego) oraz Partnerstwa dla Pokoju².

Liczne pola i wielość instytucji, w ramach których Rosja współpracowała z NATO nie oznaczały jednak braku sprzeczności w interesach obu podmiotów. Najbardziej wyraźny konflikt dotyczył kwestii rozszerzenia Sojuszu Północnoatlantyckiego o państwa byłego bloku wschodniego. Federacja Rosyjska była zdecydowanym przeciwnikiem poszerzania Paktu Północnoatlantyckiego o państwa należące w czasach zimnej wojny do Układu Warszawskiego. Ostatecznie jednak, pomimo rosyjskich sprzeciwów i obaw o możliwe reakcje Moskwy, w 1999 roku Polska, Czechy i Węgry znalazły się w NATO. Później, w 2004 roku, do Sojuszu przystąpiły również inne państwa należące w przeszłości do Układu Warszawskiego – Słowacja, Rumunia i Bułgaria. Co więcej, członkostwo uzyskały wówczas także 3 byłe republiki ZSRR – Estonia, Łotwa i Litwa. Rosji nie udało się zatem zablokować integracji euroatlantyckiej byłych członków Układu Warszawskiego ani zapewnić sobie wyłącznych wpływów na całym obszarze postradzieckim. W związku z systematycznym poszerzaniem NATO na wschód wzrastał sprzeciw Rosji wobec integracji euroatlantyckiej pozostałych byłych republik ZSRR, w tym, w szczególności, Ukrainy³. Potwierdzeniem bardziej konfrontacyjnego kursu Moskwy wobec NATO była wojna z Gruzją z sierpnia 2008 roku, która oddaliła perspektywę nadania *Membership Action Plan* zarówno samej Gruzji, jak również Ukrainie. Warto dodać, iż na niekorzyść Ukrainy działała też obecność

² B. Piskorska, Stosunki NATO-Rosja w nowej architekturze bezpieczeństwa w Europie. W: M. Pietraś, J. Olchowski (red.), *NATO w pozimnowojennym środowisku (nie)bezpieczeństwa* (s. 364-366). Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2011.

³ P. Andrusieczko, Problemy integracji Ukrainy z NATO (2004-2008). W: M. Pietraś, J. Olchowski (red.), *NATO w pozimnowojennym środowisku (nie)bezpieczeństwa* (s. 383-384). Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2011.

rosyjskich wojsk na Półwyspie Krymskim oraz fakt użycia jednostek Floty Czarnomorskiej przeciwko Gruzji⁴.

Na krótko przed rosyjską agresją na Ukrainę w Sojuszu Północnoatlantyckim stawiano pytanie dotyczące przyszłości relacji z Federacją Rosyjską. Zastanawiano się, w jaki sposób Sojusz powinien reagować na wzmacnianie rosyjskiego potencjału wojskowego w regionie północno-wschodnich granic Paktu Północnoatlantyckiego oraz na obszarze poradzieckim⁵. Nie bez znaczenia pozostawała kwestia dalszej polityki rozszerzania Paktu i ewentualnej reakcji Rosji na tego typu działania oraz rosyjska protekcja nad parapaństwami z obszaru poradzieckiego – Osetią Południową, Abchazją oraz Naddniestrzańską Republiką Mołdawską. Późniejsza polityka Moskwy ostatecznie sama zdecydowała o kursie, jaki NATO powinno przyjąć względem Federacji Rosyjskiej. Warto też zauważyć, iż prognozy rozwoju relacji pomiędzy NATO a Rosją sprzed kryzysu ukraińskiego mówiące, iż stosunki te nie ulegną zasadniczej zmianie, nie uległy sprawdzeniu. Niewątpliwie jednak trafne były spostrzeżenia mówiące o negatywnym stosunku Moskwy do dalszego rozszerzania Sojuszu, a także o postrzeganiu NATO zarówno przez rosyjskie elity, jak i przez rosyjskie społeczeństwo jako przeciwnika i wroga Rosji⁶.

Mimo wszystko, zdając sobie sprawę z możliwego napięcia i pogorszenia relacji z Moskwą, Pakt Północnoatlantycki nie zamierzał (i nie zamierza) rezygnować z możliwości przyjęcia kolejnych państw, jeżeli tylko

⁴ *Ibidem*.

⁵ A. Michta, *NATO po 2014 roku – jakie priorytety? Bezpieczeństwo Narodowe*, 2014, 29, 117-130.

⁶ A. Juszcak, *NATO następnej dekady – uwarunkowania i możliwości. Bezpieczeństwo Narodowe*, 2014, 29, 131-150.

potencjalni członkowie spełniają odpowiednie kryteria i wyrażają wolę wstąpienia do Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego⁷.

Geneza kryzysu na Ukrainie. Przyczyną wybuchu masowych, proeuropejskich demonstracji, które z czasem zmieniły się z antyrządowe wystąpienia, było niepodpisanie przez ówczesnego prezydenta Ukrainy, Wiktora Janukowycza, umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską. Umowa stowarzyszeniowa UE-Ukraina (AA/DCFTA) miała zostać podpisana na szczycie Partnerstwa Wschodniego w Wilnie w 2013 roku. Ostatecznie jednak Janukowycz odmówił podpisania dokumentu argumentując, iż nie jest on wystarczająco korzystny ekonomicznie dla strony ukraińskiej oraz mógłby spowodować pogorszenie relacji z Federacją Rosyjską, która w owym czasie tworzyła własne międzynarodowe struktury gospodarcze w ramach Unii Celnej⁸.

Warto zauważyć, iż ewentualne podpisanie przez Janukowycza umowy stowarzyszeniowej z UE oraz dalsza integracja euroatlantycka Ukrainy spowodowałoby kolejne pomniejszenie rosyjskiej strefy wpływów. Moskwa zaś nie tylko zamierzała nie dopuścić do integracji europejskiej Ukrainy, ale związać ją z własnymi strukturami gospodarczymi w ramach wspomnianej Euroazjatyckiej Unii Celnej. Ukraina miała zatem pozostać w „wyłącznej strefie wpływów Rosji”, a wszelkie jej dążenia reformatorskie były (i są) dla Rosji nie do zaakceptowania, nawet w przypadku umowy stowarzyszeniowej, która ani nie gwarantowała Ukrainie członkostwa w UE, ani (tym bardziej) nie dawała jej żadnych gwarancji bezpieczeństwa. Ukraina miała też duże

⁷ K. Potyahaylo, *Kształtowanie opinii społecznej na temat NATO na Ukrainie*. W: M. Pietraś, J. Olchowski (red.), *NATO w pozimnowojennym środowisku (nie)bezpieczeństwa* (s. 393-402). Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2011.

⁸ M. Popowski, *Transatlantyckie struktury bezpieczeństwa w obliczu kryzysu ukraińskiego*. *Bezpieczeństwo Narodowe*, 2014, 32, 97-105.

znaczenie dla Rosji i jej wpływów na Morzu Czarnym, ze względu na stacjonowanie na Półwyspie Krymskim jednostek Floty Czarnomorskiej⁹.

Działania NATO po aneksji Krymu. Aneksja Półwyspu Krymskiego dokonana w 2014 roku w sposób niezwykle istotny wpłynęła na środowisko bezpieczeństwa na kontynencie europejskim. Państwa europejskie zetknęły się z rosyjską polityką faktów dokonanych w postaci siłowej zmiany granic i wywołania konfliktu zbrojnego. Wydarzenia te były tym bardziej istotne, iż dokonały się w bezpośrednim sąsiedztwie NATO i Unii Europejskiej, konflikt zaś dotyczył państw należących m.in. do Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie oraz Rady Europy. W związku z tym, państwa zachodnie zostały niejako zmuszone do podjęcia stosowanych kroków zarówno wobec agresora, jak i ofiary agresji¹⁰.

Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego podjęła w związku z wydarzeniami na Ukrainie szereg decyzji o wymiarze międzynarodowym (relacji NATO-Rosja i NATO-Ukraina) oraz wewnętrznym (dotyczącym dostosowania sojuszu do nowej sytuacji międzynarodowej)¹¹. Udało się osiągnąć konsensus pomimo obecnego w Pakcie Północnoatlantyckim podziału na państwa obawiające się potencjału i polityki Federacji Rosyjskiej oraz państwa, dla których sprawy te nie miały charakteru bezpośredniego zagrożenia. Postrzeganie modernizacji Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej, czy organizacji przez Moskwę manewrów wojskowych przy granicach NATO było przez te grupy traktowane w różny sposób – od poczucia zagrożenia i obaw po praktycznie całkowitą obojętność¹². Jednakże w przypadku działań rosyjskich wobec Ukrainy wszyscy członkowie NATO szybko i zgodnie uznali za niedopuszczalne łamanie przez Moskwę prawa

⁹ *Ibidem.*

¹⁰ K. Przybyła, NATO wobec konfliktu na Ukrainie. *Bezpieczeństwo Narodowe*, 2016, 37-40, 117-131.

¹¹ *Ibidem.*

¹² A. Juszcak, NATO...

i umów międzynarodowych. Jeszcze w marcu 2014 roku Sojusz jako całość, jak również poszczególni jego członkowie potępili działania Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy i aneksję Krymu. W następnym miesiącu NATO zdecydowało o zawieszeniu tak cywilnej, jak i wojskowej współpracy z Federacją Rosyjską w ramach Rady NATO-Rosja. Utrzymano jedynie kontakty na poziomie ambasadorów i wyższym. NATO zapewniło także o gotowości do podjęcia dialogu na temat rozwiązania kryzysu na Ukrainie. Od tego czasu kwestie rozwiązania kryzysu ukraińskiego są stałym punktem w kontaktach przedstawicieli Sojuszu Północnoatlantyckiego oraz Federacji Rosyjskiej¹³.

Wydarzenia na Ukrainie w istotny sposób wpłynęły na tematykę szczytu NATO w Newport (Walia) w 2014 roku. Państwa zarówno należące, jak i nienależące do Sojuszu oczekiwały konkretnych decyzji i deklaracji. Przyjęta deklaracja ze szczytu NATO w Newport przewidywała szereg rozwiązań mających na celu wzmocnienie potencjału obronnego zarówno poszczególnych państw należących do NATO, jak również Sojuszu jako całości. Szczególnie znaczenie miała naturalnie flanką wschodnią ze względu na bezpośrednie sąsiedztwo zarówno Rosji, jak również Ukrainy.

W punktach 14 i 15 deklaracji ze szczytu w Walii członkowie NATO nałożyli na siebie zobowiązanie podniesienia poziomu finansowania sił zbrojnych do poziomu 2 % PKB w ciągu 10 lat oraz przeznaczania co najmniej 20 % budżetów obronnych na modernizację wojsk i rozwój nowych systemów uzbrojenia¹⁴. Kwestie finansowania armii zostały również poruszone w Deklaracji Transatlantyckiej (ang. *The Wales Declaration on the Transatlantic Bond*), w tym dokumencie członkowie Paktu

¹³ K. Przybyła, NATO...

¹⁴ *Wales Summit Declaration*, Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Wales, North Atlantic Treaty Organization, 2014. Pobrano z: www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm?selectedLocale=en (dostęp: 8.08.2017).

Północnoatlantyckiego ponownie zobowiązali się do podniesienia wydatków obronnych do 2 % PKB oraz przeznaczania 20 % budżetów obronnych na modernizację sił zbrojnych. W dokumencie tym podkreślono też siłę i znaczenie transatlantyckich więzi w ramach sojuszu¹⁵.

Poza kwestiami finansowymi NATO zobowiązało się również do podjęcia szeregu działań ukierunkowanych na wzmocnienie swojej flanki wschodniej. Aby zrealizować ów cel przyjęto Plan działań na rzecz gotowości (ang. *Readiness Action Plan*), który określa czynności, jakie Sojusz Północnoatlantycki powinien podjąć celem zaadaptowania się do nowej sytuacji międzynarodowej na kontynencie europejskim, a zwłaszcza w Europie Środkowo-Wschodniej i Wschodniej. Dokument ten posiada charakter niejawnny, w związku z czym jego dokładna treść nie jest znana. Wiadomo jednak, iż deklaracja ze szczytu w Newport w sposób ogólny wskazuje na kierunku adaptacji NATO zawarte także w dokumentach niejawnych¹⁶.

Wśród najważniejszych zobowiązań wskazanych w deklaracji ze szczytu NATO w Walii z 2014 roku należy wymienić:

- Ciągłą i rotacyjną obecność jednostek wojskowych Paktu Północnoatlantyckiego w państwach flanki wschodniej;
- Utworzenie logistycznego oraz sprzętowego zaplecza dla jednostek wojskowych przebywających w państwa flanki wschodniej na zasadzie rotacyjnej obecności lub przy okazji przeprowadzania sojuszniczych manewrów wojskowych;
- Powstanie na flance wschodniej struktur dowodzenia oraz wsparcia i zabezpieczenia;

¹⁵ S. Koziej, P. Pietrzak, Szczyt...

¹⁶ *Ibidem*.

- Utworzenie Sił Natychmiastowego Reagowania (ang. Very High Readiness Joint Task Force) w ramach Sił Odpowiedzi NATO (ang. NATO Response Force);
- Aktualizację planów ewentualnościowych NATO oraz możliwość powstania stałych planów obronnych dot. kolektywnej obrony;
- Intensyfikację sojuszniczych ćwiczeń i manewrów wojskowych w państwach flanki wschodniej;
- Zwiększenie zdolności państw flanki wschodniej do przyjęcia sojuszniczych sił zbrojnych poprzez utworzenie na terytorium tych państw odpowiedniego zaplecza infrastrukturalnego oraz baz ze sprzętem wojskowym;
- Reformę Wielonarodowego Korpusu Północ-Wschód, w tym: umiejscowienie dowództwa korpusu w Szczecinie, podniesie poziomu gotowości bojowej Korpusu, zwiększenie liczebności oraz przygotowanie Korpusu do dowodzenia i koordynacji działań sił sojuszniczych, tak podczas ćwiczeń, jak i w ramach operacji kolektywnej obrony prowadzonej na flance wschodniej NATO¹⁷.

W kontekście szczytu w Newport warto zauważyć, iż w punktach 21 oraz 22 deklaracji ze szczytu, NATO odniosło się do kwestii działań Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy. Pakt Północnoatlantycki, w punkcie 21, stwierdził złamanie przez Rosję prawa i umów międzynarodowych, w tym Aktu stanowiącego NATO-Rosja z 1997 roku oraz Deklaracji rzymskiej z 2002 roku. Z kolei w punkcie 22 Pakt Północnoatlantycki potwierdził wstrzymanie współpracy z Moskwą, czego przyczyną była nielegalna aneksja Półwyspu Krymskiego oraz działania prowadzone we wschodnich obwodach Ukrainy¹⁸.

¹⁷ *Ibidem.*

¹⁸ *Ibidem.*

Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego udzieliła pomocy Ukrainie, poprzez wsparcie doradcze i finansowe oraz uruchomienie pięciu programów pomocy w budowie skutecznego systemu bezpieczeństwa i obrony. Za realizację i finansowanie programów odpowiedzialne były państwa, które zgłosiły gotowość do uczestnictwa w nich. Sojusz Północnoatlantycki wspierał reformy ukraińskie w następujących dziedzinach:

- dowodzenia, kontroli, komunikacji i komputerów (ang. Command, control, communications and computer – C4; państwa finansujące – Kanada, Niemcy, Wielka Brytania);
- logistyki i standaryzacji (państwa finansujące – Czechy, Holandia, Polska),
- cyberobrony (państwo finansujące – Rumunia);
- procesu przejścia i transformacji w karierze wojskowej (państwo finansujące – Norwegia);
- rehabilitacji medycznej (państwo finansujące – Bułgaria)¹⁹.

Część analityków uznała jednak sojusznicze wsparcie dla Ukrainy jako przedsięwzięcie symboliczne, pozbawione realnego i praktycznego znaczenia. Warto zauważyć, iż sesja poświęcona kryzysowi ukraińskiemu na szczycie w Newport, pomimo zdecydowanego poparcia Paktu Północnoatlantyckiego dla Kijowa oraz przyjęcia Wspólnego Oświadczenia Komisji NATO-Ukraina (ang. *Joint Statement of the NATO-Ukraine Commission*), nie doprowadziła do przekazania stronie ukraińskiej dużego wsparcia. Nie podjęto również kroków w kierunku przekazania lub sprzedania uzbrojenia Siłom Zbrojnym Ukrainy²⁰.

Podczas kolejnego szczytu NATO, jaki miał miejsce w Warszawie, Sojusz Północnoatlantycki, kontynuując politykę wzmocnienia swojej flanki

¹⁹ K. Przybyła, NATO...

²⁰ S. Koziej, P. Pietrzak, Szczyt...

wschodniej, zdecydował o rozmieszczeniu batalionowych grup bojowych w Polsce i państwach bałtyckich. Dowództwo nad batalionowymi grupami bojowymi objęły:

- w Polsce – USA;
- na Litwie – Republika Federalna Niemiec;
- na Łotwie – Kanada;
- w Estonii – Wielka Brytania.

NATO rozmieszczając wojska sojusznicze na flance wschodniej, zademonstrowało Rosji gotowość do solidarnej obrony wszystkich członków Paktu oraz pokazało, iż w sojuszu nie ma podziału na członków pierwszej i drugiej kategorii. Przywódcy państw członkowskich NATO podczas szczytu w Warszawie potwierdzili, iż skuteczne odstraszenie i gotowość do prowadzenia operacji kolektywnej obrony mają kluczowe znaczenie dla utrzymania bezpieczeństwa i stabilności obszaru północnoatlantyckiego oraz zapobiegania konfliktom zbrojnym. Stwierdzono również, że dialog z Federacją Rosyjską, chociaż potrzebny, nie może odbywać się kosztem bezpieczeństwa zarówno całego NATO, jak i poszczególnych jego członków. Głowy państw i rządów stron Traktatu Waszyngtońskiego z 1949 roku wskazały też Federację Rosyjską, jako jedyny podmiot odpowiedzialny za destabilizację Europy Wschodniej i pogorszenie relacji z Organizacją Traktatu Północnoatlantyckiego²¹.

Podczas szczytu w Warszawie przyjęty został również Pakiet Kompleksowego Wsparcia (ang. *Comprehensive Assistance Package*) dla Ukrainy. Celem przyjętego pakietu jest wzmocnienie współpracy pomiędzy NATO i Ukrainą w procesie reform ukraińskiego systemu obronnego. Reformy mają przełożyć się na większy potencjał i szersze zdolności sił Kijowa, co zaowocuje umocnieniem bezpieczeństwa i spadkiem poziomu

²¹ K. Przybyła, NATO...

podatności na różnego rodzaju zagrożenia (konwencjonalne i niekonwencjonalne) państwa ukraińskiego²².

Analizując czynności dokonane przez NATO, można dojść do wniosku, iż niezamierzonym skutkiem polityki rosyjskiej wobec Ukrainy było wzmocnienie wspólnoty transatlantyckiej. Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego na nowo przystąpiła do realizacji swej podstawowej misji – wspólnej obrony państw członkowskich sojuszu. Państwa zachodnie zostały również niejako zmuszone do krytyki swojej dotychczasowej polityki wobec Moskwy i zmiany podejścia w relacjach z tym państwem. Przewartościowaniu uległo postrzeganie zagrożeń w Europie. Zauważono, że pomimo wzrostu znaczenia zagrożeń asymetrycznych (jak np. terroryzm międzynarodowy) dotychczasowe „klasyczne” zagrożenia, np. w postaci wojny międzypaństwowej, nadal mogą występować – także na kontynencie europejskim. Zmiana postrzegania zagrożeń wymusiła również podjęcie stosowanych środków zaradczych, co miało miejsce podczas szczytu w Newport. W końcu, rosyjska agresja przyczyniła się do pogłębienia współpracy pomiędzy USA, a europejskimi członkami NATO oraz pomiędzy NATO i UE²³.

Podsumowanie. Oceniając skuteczność działań NATO po kryzysie ukraińskim, należy przede wszystkim zwrócić uwagę na fakt, iż Pakt Północnoatlantycki jako polityczno-wojskowy sojusz obronny, ma zdecydowanie mniejsze możliwości oddziaływania na aktorów zewnętrznych, niż inne organizacje międzynarodowe (np. OBWE i UE). NATO nie stosuje bowiem sankcji gospodarczych ani nie wysyła misji obserwacyjnych²⁴. Ponadto, zgodnie z art. 5 Traktatu Waszyngtońskiego z 1949 roku obowiązkiem sojuszu jest podejmowanie działań

²² *Ibidem.*

²³ M. Popowski, *Transatlantyckie...*

²⁴ K. Przybyła, *NATO...*

ukierunkowanych na zapewnienie bezpieczeństwa i stabilności obszaru północnoatlantyckiego. Zgodnie z art. 6 Traktatu Waszyngtońskiego, art. 5 ma zastosowanie do terytoriów państw sojusznich położonych na północ od zwrotnika Raka, terytorium Republiki Turcji, wysp będących pod jurysdykcją stron traktatu, jeżeli wyspy te są położone na północ od zwrotnika Raka oraz sił zbrojnych, okrętów i statków powietrznych stron traktatu, jeżeli te siły zbrojne, okręty i statki powietrzne znajdują się na obszarze na północ od zwrotnika Raka²⁵. Treść Traktatu o NATO z 1949 roku wyklucza zatem możliwość jakiegokolwiek interwencji militarnej NATO na Ukrainie, gdyż Ukraina nie pozostaje stroną tego traktatu (nie jest członkiem NATO). Sojusz mógłby podjąć stosowną interwencję w postaci operacji ekspedycyjnej jedynie w ramach wykonania rezolucji Rady Bezpieczeństwa Organizacji Narodów Zjednoczonych, ponieważ jednak członkiem stałym (a zatem posiadającym prawo weta) Rady Bezpieczeństwa ONZ pozostaje Federacja Rosyjska, toteż wydanie przez Radę Bezpieczeństwa ONZ rezolucji wzywającej społeczność międzynarodową (a w szczególności NATO) do podjęcia działań w związku z konfliktem ukraińskim, celem przywrócenia międzynarodowego pokoju, bezpieczeństwa i stabilności wydaje się całkowicie nieprawdopodobne.

Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego, pomimo iż jej możliwości działania były znacznie ograniczone, nie pozostała bierna wobec sytuacji na Ukrainie. Przeciwnie – NATO wykazało dużą aktywność podejmując działania zarówno względem Rosji (potępienie aneksji Krymu i ataku na Ukrainę, zawieszenie współpracy w ramach NRC), jak również Ukrainy (finansowe, doradcze i sprzętowe wsparcie reform ukraińskiego systemu obronnego). Pakt Północnoatlantycki podjął również istotne działania

²⁵ Traktat Północnoatlantycki, Waszyngton 4.04.1949, art. 5-6. Pobrano z: www.isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20000870970/O/D20000970.pdf (dostęp: 8.08.2017).

ukierunkowane na wzmocnienie własnego potencjału na flance wschodniej – przede wszystkim w Polsce i państwach nadbałtyckich – rozmieszczając w regionie wielonarodowe brygady. O ile zatem możliwości działania NATO były ograniczone ze względu na sam charakter defensywnych sojuszy polityczno-militarnych, o tyle w zasadzie wszelkie dostępne opcje zostały wykorzystane. Sojusz Północnoatlantycki nie pozostał biernym obserwatorem wydarzeń, ale podjął działania ukierunkowane na polityczne izolowanie Rosji oraz na wzmocnienie zarówno swojego własnego potencjału na flance wschodniej, jak i potencjału ukraińskiego. Działania te były dla Federacji Rosyjskiej wyraźnym sygnałem, mówiącym iż sojusz nie będzie tolerować łamania prawa i umów międzynarodowych zwłaszcza w jego bezpośrednim sąsiedztwie. Choć praktyczne znaczenie działań NATO pozostaje dyskusyjne (zwłaszcza w zakresie wsparcia dla Ukrainy, które wielu komentatorów ocenia jako wsparcie raczej symboliczne niż realne), to jednak niewątpliwie mamy do czynienia z istotną zmianą podejścia Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego do relacji z Moskwą oraz całym obszarem Europy Wschodniej. Przejście do relacji *business as usual*, bez rosyjskich istotnych ustępstw w sprawie Ukrainy wciąż pozostaje raczej mało prawdopodobne.

Literatura / Література / References

- Andrusieczko, P. (2011). Problemy integracji Ukrainy z NATO (2004-2008). W: M. Pietraś, J. Olchowski (red.), *NATO w pozimnowojennym środowisku (nie)bezpieczeństwa* (s. 383-384). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Juszczak, A. (2014). NATO następnej dekady – uwarunkowania i możliwości. *Bezpieczeństwo Narodowe*, 29, 131-150.
- Koziej, S, Pietrzak P. (2014). Szczyt NATO w Walii: uwarunkowania, rezultaty, wnioski dla Polski, *Bezpieczeństwo Narodowe*, 3, 11-29.
- Michta, A. (2014). NATO po 2014 roku – jakie priorytety? *Bezpieczeństwo Narodowe*, 29, 117-130.

- Piskorska, P. (2011). Stosunki NATO-Rosja w nowej architekturze bezpieczeństwa w Europie. W: M. Pietraś, J. Olchowski (red.), *NATO w pozimnowojennym środowisku (nie)bezpieczeństwa* (s. 364-366). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Popowski, M. (2014). Transatlantyckie struktury bezpieczeństwa w obliczu kryzysu ukraińskiego. *Bezpieczeństwo Narodowe*, 32, 97-105.
- Potyahaylo, P. (2011). Kształtowanie opinii społecznej na temat NATO na Ukrainie. W: M. Pietraś, J. Olchowski (red.), *NATO w pozimnowojennym środowisku (nie)bezpieczeństwa* (s. 393-402). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Przybyła, K. (2016). NATO wobec konfliktu na Ukrainie. *Bezpieczeństwo Narodowe*, 37-40, 117-131.
- Traktat Północnoatlantycki (1999). Waszyngton 4.04.1949, art. 5-6. Pobrano z: www.isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20000870970/O/D20000970.pdf (dostęp: 8.08.2017).
- Wales Summit Declaration. (2014). Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Wales, North Atlantic Treaty Organization, 2014. Pobrano z: www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm?selectedLocale=en (dostęp: 8.08.2017).

To cite this chapter:

Malik, S. (2019). NATO's policy towards Ukraine and Russia after the annexation of the Crimea. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 81-96). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter VI

Waloryzacja i ocena potencjału turystyczno-kulturowego Lwowskiej Drogi
św. Jakuba *Via Regia* (odcinek Lwów – Szeginie)

Валоризація та оцінка туристичного та культурного потенціалу
Львівського Шляху Св. Якова *Via Regia* (частина Львів – Шелдон)

The valorisation and evaluation of the tourism and cultural potential of the
Lviv Way of St. James *Via Regia* (Lviv – Shehyni section)

Franciszek Mróz*

Pedagogical University of Cracow, Poland

Abstrakt: Przedmiotem badań jest odcinek Drogi św. Jakuba o nazwie Lwowska Droga św. Jakuba *Via Regia*. Badany odcinek szlaku jest pierwszym i obecnie jedynym funkcjonującym odcinkiem *Camino de Santiago* na Ukrainie. Łączna długość oznakowanego ze Lwowa do Szegini (granicy polsko-ukraińskiej) Szlaku Jakubowego wynosi 105 km. Analiza potencjału turystyczno-kulturowego Lwowskiej Drogi św. Jakuba *Via Regia* została przeprowadzona z zastosowaniem metody bonitacji punktowej, którą zaadoptował w odniesieniu do tematycznych szlaków turystyczno-kulturowych jako produktów turystycznych A. Mikos von Rohrscheidt. Ocenie poddano kluczowe obiekty dla funkcjonowania szlaku, zagospodarowanie turystyczne, dostępność komunikacyjną oraz wydarzenia tematyczne. Dokonano także ogólnej oceny funkcjonowania szlaku oraz wskazano rozwiązania, które mogą wpłynąć na dalszy rozwój tego odcinka Drogi św. Jakuba. W opracowaniu zebranych wyników badań posłużono się metodami: kartograficznymi, opisowo-analityczną i dynamiczno-porównawczą. Przeprowadzona waloryzacja Lwowskiej Drogi św. Jakuba *Via Regia* metodą opracowaną przez Mikos von Rohrscheidt wykazała, że badany odcinek *Camino de Santiago* zgodnie z osiągniętą punkcją ogólną (499 pkt) należy zakwalifikować jako szlak o średnim potencjale turystycznym. Mankamenty wynikają w dużej mierze z braku wiedzy na temat Drogi św. Jakuba wśród mieszkańców Ukrainy, braku kultu św. Jakuba Starszego Apostoła na Ukrainie, a także krótkiego okresu funkcjonowania szlaku, który nie zdołał jeszcze zaistnieć w świadomości mieszkańców Obwodu Lwowskiego. Najslabiej oceniona została zgodność tematyczna poszczególnych obiektów z deklarowanym tematem szlaku, a także oznakowanie szlaku w terenie. Słabo wypadła również ocena szlaku pod kątem działań promocyjnych i obsługi własnej, zaś ogólna ocena bazy noclegowej i gastronomicznej w trzech wyznaczonych miejscowościach na szlaku (Lwów, Gródek, Szeginie) wypadła poprawnie. **Słowa kluczowe:** *Camino de Santiago*; Lwowska Droga św. Jakuba *Via Regia*; Pielgrzymowanie; Potencjał turystyczno-kulturowy; Waloryzacja; Turystyka religijna.

* Corresponding author: franciszek.mroz@up.krakow.pl

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

Анотація: Метою бадання була частина Шляху Святого Якова називана <Львівська Дорога Св. Якова Віа Регія>. Вивчений елемент шляху уважано за першу і єдину, в даним часі, функціонуючу частину Дороги Ель Каміно де Сантьяго в Україні. Загальна довжина ознакованої дороги зі Львову до Шегені (кордону польсько-українського) – 105 км. Аналіз потенціалу туристично-культурового Львівського Шляху Св.Якова Віа Регія була проведена при застосованні методи бонітування пунктів, котру впровадив Армін Мікос фон Ройршайд в стосунку до тематичних шляхів туристично-культурових в якості туристичного продукту. Оцінювалися ключові об'єкти для функціонування шляху, туристичне управління, наявність доступу та тематичне видаження. Також була проведена загальна характеристика функціонування шляху та показано можливе розв'язання, котре в майбутнім може вплинути на подальший розвиток даного кавалку Шляха Св. Якова. При дослідженні зібраних матеріалів використано методи: картографічну, описово-аналітичну та динамічно-порувальну. При проведенні аналізу вальорів Львівського Шляху Св.Якова Віа Регія метода Мікоса фон Ройршайда показала, що досліджена частина дороги Каміно де Сантьяго, осягнувши загальну пунктацію 499 балів, варто закваліфікувати шляхом о середній туристичним потенціалі. Недоліки виникають з браку знання о Шляху Св. Якова серед мешканців України, відсутності культу св.Якова Старшого Апостола в Україні, а також короткого часу функціонування шляху, котрий не встигнув утворитися в свідомості мешканців Львівського округу. Найслабіше була оцінена тематична згідність поєдинчих об'єктів з задекларованою тематикою шляху, а також ознакування шляху в терені. Слабою стороною оказалось також рекламування шляху і власної обслуги, в тим часі, як оцінювання бази до розміщення туристів та гастрономії в трьох визначених місцях на шляху (у Львові, Городку та Щегині) відбулося правильно. **Слова ключове:** Каміно де Сантьяго, Львівська Дорога Св. Якова Віа Регія, паломництво, потенціал туристично-культуровий, аналіз вальорів, туризм релігійний тощо.

Summary: The research is devoted to the section of the Way of St. James, known as the Lviv Way of St. James *Via Regia*. The examined section of the route is the first and only part of *Camino de Santiago* currently existing in Ukraine. A total length of the section of the Way of St. James, marked between Lviv and Shehyni (on the Polish-Ukrainian border) is 105 km. The analysis of the tourism and cultural potential of the Lviv Way of St. James *Via Regia* has been conducted with the use of the point bonitation method developed by Armin Mikos von Rohrscheidt for theme tourist and cultural routes as tourism products. Objects of key importance to the functioning of the route, management of tourism facilities, availability for transportation and theme events have been assessed. The general assessment of the functioning of the route has been performed and solutions which may have an impact on the further development of the section of the Way of St. James have been indicated. When analysing research results, the cartographic method, the descriptive and analytical method as well as the dynamic and comparative methods have been used. The performed valorisation of the Lviv Way of St. James *Via Regia* with Mikos von Rohrscheidt's method has indicated that, considering the general score (499 points), the analysed section of *Camino de Santiago* should be classified as a route of medium tourism potential. The shortcomings largely result from the lack of knowledge about the Way of St. James among residents of Ukraine, the absence of cult of St. James the Apostle in Ukraine, and a short functioning of the route which has not yet found its permanent place in the

awareness of the population of the Lviv Oblast. The theme compliance of individual objects with the declared theme of the route and the marking of the route have received the lowest evaluation. Also, the assessment of the route in terms of promotional activities and own service has been low whereas the overall evaluation of the accommodation and catering facilities in three marked locations along the route (Lviv, Horodok, Shehyni) has proved to be satisfactory. **Key words:** *Camino de Santiago*; Lviv Way of St. James *Via Regia*; Pilgrimages; Tourism and cultural potential; Valorisation; Religious tourism.

Wprowadzenie. Droga św. Jakuba (hiszp. *Camino de Santiago*, ang. *The Way of the Saint James*, niem. *Jakobsweg*) jest obecnie najbardziej znanym chrześcijańskim szlakiem pielgrzymkowym na świecie. Jest to szlak w wielu aspektach wyjątkowy, określany jako „najpiękniejsza droga świata”, „droga życia”, „droga prześlągania i nawrócenia”. Droga św. Jakuba to sieć szlaków prowadzących do katedry w Santiago de Compostela, gdzie według Tradycji znajdują się relikwie św. Jakuba Starszego Apostoła – pierwszego męczennika wśród Apostołów. W 1987 roku szlak ten został uznany przez Radę Europy za pierwszy Europejski Szlak Kulturowy, a w 1993 i 2015 roku (na terytorium Hiszpanii) oraz w 1998 roku (na obszarze Francji) wpisany na listę światowego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego UNESCO.

Istniejący nieprzerwanie od ponad 1000 lat szlak pielgrzymkowy do Composteli w ostatnim dwudziestoleciu przeżywa imponujący rozwój. Rozwój *Camino de Santiago* w krajach Europy Zachodniej jest efektem działań podejmowanych przez szereg instytucji i organizacji na szczeblu międzynarodowym, krajowym, regionalnym i lokalnym, władz samorządowych regionów, jak również działaniom podejmowanym przez duszpasterzy, bractwa św. Jakuba, stowarzyszenia i grupy przyjaciół Drogi św. Jakuba w lokalnych społecznościach¹. Rosnącą popularność wędrówek

¹ F. Mróz, Pielgrzymowanie polskimi odcinkami Drogi św. Jakuba na początku XXI wieku. W: P. Roszak, W. Rozyński (red.), *Camino Polaco. Teologia – Sztuka – Historia – Teraźniejszość*. t. 3, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2016, s. 182-186.

szlakiem pielgrzymkowym do Composteli zapoczątkowały proces nazwany przez Petera Margy jako »caminonizacja« – rozumiany jako „ogólnoświatowy rozwój szlaków świętych lub duchowych, pobudzony przede wszystkim sukcesem i przywłaszczeniem koncepcji »Camino«. Proces ten obejmuje rozprzestrzenianie idei duchowej drogi, która pobudza ludzi na całym świecie do wyruszenia pieszo w duchową podróż lub refleksyjnego poszukiwania sensu życia”².

W 2003 roku, kiedy zachodnioeuropejska sieć Drogi św. Jakuba dotarła do granicy niemiecko-polskiej w Görlitz – Zgorzelec, wśród Polaków, którzy doświadczyli już przeżycia wędrówki *Camino de Santiago* powstała myśl wytyczenia i oznakowania pierwszego – polskiego odcinka Szlaku Jakubowego. W 2005 roku otwarto pierwszy odcinek Drogi św. Jakuba w Polsce – tzw. Dolnośląską Drogę św. Jakuba, prowadzącą z Jakubowa do Zgorzelca³. Był to początek wytyczenia i oznakowania kolejnych odcinków Camino de Santiago w Polsce, które obecnie (stan na 1 sierpnia 2018 r.) tworzą sieć Szlaków Jakubowych o długości blisko 6 700 km. Dotarcie z kolei polskiego odcinka Drogi św. Jakuba *Via Regia* do polsko-ukraińskiego drogowego przejście granicznego Medyka – Szeginie, dało impuls do oznakowania Jakubowego Szlaku na terenie Ukrainy. W dniach 10-11 października 2015 roku w Szegini i Medyce przy granicy polsko-ukraińskiej połączono pierwszy – ukraiński odcinek *Camino de Santiago* tzw. Lwowską Drogę św. Jakuba *Via Regia* z polskim odcinkiem Szlaku Jakubowego – Podkarpacką Drogą św. Jakuba *Via Regia*.

² P. J. Margy, To Be or not to Be...a Pilgrim. Spiritual Pluralism Along the Camino Finisterre and the Urge for the End. W: C. Sánchez-Carretero (red.), *Heritage, Pilgrimage and the Camino to Finisterre. Walking to the End to the World*. Heidelberg: Springer 2015, s. 186.

³ F. Mróz, Droga św. Jakuba w Polsce – geneza i rozwój – w 10. rocznicę otwarcia pierwszego szlaku jakubowego. W: A. Wyrwa (red.), *Camino de Santiago. Szkice historyczne do peregrynacji i dziejów kultu św. Jakuba Apostoła Większego (wydanie II)*. Lednica: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, 2015, s. 66.

Przedmiot i metodyka badań. Przedmiotem badań jest odcinek Drogi św. Jakuba o nazwie Lwowska Droga św. Jakuba *Via Regia*. Badany odcinek szlaku jest pierwszym i obecnie jedynym funkcjonującym odcinkiem *Camino de Santiago* na Ukrainie. Łączna długość szlaku ze Lwowa do polsko-ukraińskiego drogowego przejścia granicznego Medyka – Szeginie wynosi 105 km.

Analiza potencjału turystyczno-kulturowego Lwowskiej Drogi św. Jakuba została wykonana z zastosowaniem metody bonitacji punktowej, którą zaadoptował w odniesieniu do tematycznych szlaków turystyczno-kulturowych, jako produktów turystycznych A. Mikos von Rohrscheidt. Metoda zaproponowana przez tego autora umożliwia wykonanie badań oceny potencjału turystyczno-kulturowego całej grupy szlaków kulturowych o podobnym zasięgu przestrzennym, na obszarze Polski według jednolitych, porównywalnych kryteriów⁴. Do tej pory, w oparciu o zaproponowaną przez Mikos von Rohrscheidta metodę bonitacji punktowej oceniono potencjał turystyczno-kulturowy następujących odcinków Drogi św. Jakuba w Polsce: Wielkopolską Droga św. Jakuba⁵, zachodniopomorski odcinek Pomorskiej Drogi św. Jakuba⁶, Małopolską Drogę św. Jakuba⁷ oraz Drogę św. Jakuba *Camino Polaco* (odcinek „Suwalszczyzna” oraz „Warmia i Mazury”: Dusznica – Olsztyn)⁸. Zdaniem autora prezentowanego opracowania, metoda bonitacji punktowej zaadoptowana przez Mikos von Rohrscheidta może być

⁴ A. Mikos v. Rohrscheidt, *Regionalne szlaki tematyczne. Idea, potencjał, organizacja*. Kraków: Wydawnictwo PROKSENIA, 2010.

⁵ T. Cerkaski, Wyniki analizy potencjału turystyczno-kulturowego Wielkopolskiej Drogi Świętego Jakuba. *Turystyka kulturowa*, 6 (2012), 58–78.

⁶ T. Duda, Waloryzacja i analiza potencjału turystyczno-kulturowego zachodniopomorskiej części Pomorskiej Drogi Świętego Jakuba. *Turystyka kulturowa*, 12(2014), 71-97.

⁷ F. Mróz, Waloryzacja i ocena potencjału turystyczno-kulturowego Małopolskiej Drogi św. Jakuba. „*Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*” 11, 2017, s. 94-130.

⁸ F. Mróz, Waloryzacja i ocena potencjału turystyczno-kulturowego Drogi św. Jakuba *Camino Polaco* (odcinek „Suwalszczyzna” oraz „Warmia i Mazury”: Dusznica – Olsztyn), *Turystyka Kulturowa*, 3/2018 (maj – czerwiec 2018), 101-134.

zastosowana również do szlaków poza granicami Polski. Konieczne jest w tym wypadku założenie, że dane do oceny potencjału turystyczno-kulturowego w wybranych kategoriach pochodzą z opracowań akademickich na temat geografii turystycznej danego kraju, z opracowań poszczególnych regionów turystycznych przez które przebiega szlak w danym państwie, a w przypadku obiektów noclegowych z centralnego wykazu obiektów noclegowych (hotelarskich) na terenie danego państwa.

Badania terenowe na całym odcinku Lwowskiej Drogi św. Jakuba *Via Regia* zostały przeprowadzone w dwóch okresach: w październiku 2016 roku oraz od kwietnia do maja 2017 roku. Autor prezentowanego opracowania przeszedł badany odcinek szlaku, dokonując szczegółowej waloryzacji szlaku. W trakcie badań zebrano informacje o walorach turystycznych i zagospodarowaniu turystycznym przy badanym odcinku szlaku. W tym celu wykorzystano mapy turystyczne, przewodniki oraz witryny internetowe z informacją turystyczną. Ocenie poddano kluczowe obiekty dla funkcjonowania szlaku, zagospodarowanie turystyczne i dostępność komunikacyjną. Dokonano także ogólnej oceny funkcjonowania szlaku oraz wskazano rozwiązania, które mogą wpłynąć na dalszy rozwój tego odcinka Drogi św. Jakuba. W opracowaniu zebranych wyników badań posłużono się metodami: kartograficznymi, opisowo-analityczną i dynamiczno-porównawczą.

1. Dane podstawowe szlaku

Nazwa szlaku: Lwowska Droga św. Jakuba *Via Regia*

Ocenie potencjału turystyczno-kulturowego poddano odcinek Drogi św. Jakuba na Ukrainie o nazwie Lwowska Droga św. Jakuba *Via Regia*, prowadzący ze Lwowa do polsko-ukraińskiego drogowego przejścia granicznego Szeginie – Medyka.

Rodzaj szlaku: szlak pielgrzymkowy, szlak kulturowy, szlak pieszy, szlak rowerowy.

Data utworzenia szlaku: Lwowska Droga św. Jakuba *Via Regia* została oznakowana w latach 2013-2015. Uroczyste otwarcie tego odcinka Szlaku Jakubowego odbyło się w dniach 10-11 października 2015 roku w Szegini i w Medyce.

Lokalizacja: analizowany odcinek Lwowskiej Drogi św. Jakuba *Via Regia* prowadzi przez zachodnią część Obwodu Lwowskiego oraz przez mezoregiony geograficzne: Roztocza Wschodniego (Roztocze Lwowskie) i Płaskowyż Tarnogrodzki .

Zasięg: międzynarodowy.

Deklarowana tematyka szlaku: szlak pielgrzymkowy i kulturowy.

Oznakowanie szlaku: Lwowska Droga św. Jakuba została oznakowana za pomocą żółtych strzałek i charakterystycznej muszli św. Jakuba (w kolorze białym) na tle, które tworzą dwa poziome pasy: żółty i niebieski (nawiązanie do flagi Ukrainy).

2. Opis szlaku

Lwowska Droga św. Jakuba *Via Regia* ze Lwowa do Szegini, jest jedynym – jak dotąd – oznakowanym odcinkiem Drogi św. Jakuba na Ukrainie. Przedłużeniem Lwowskiej Drogi św. Jakuba w kierunku zachodnim – na terenie Polski jest Podkarpacka Droga św. Jakuba *Via Regia*, która z kolei łączy się Drogą św. Jakuba *Via Regia*. *Via Regia* (Droga Królewska) to średniowieczny trakt handlowy, który prowadził z Kijowa przez Żytomierz, Lwów, Przemyśl, Jarosław, Przeworsk, Kraków, Wrocław, Lipsk, Kolonię, Akwizgran, Paryż na Półwysep Iberyjski – do Santiago de Compostela. Szlak miał znaczenie międzynarodowe, a wędrowali nim przez wieki (do XIX wieku) kupcy, wojska i pielgrzymi udający się do Composteli.

Projekt wytyczenia i oznakowania Lwowskiej Drogi św. Jakuba *Via Regia* powstał dzięki współpracy pracowników Katedry Turyzmu Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki z miłośnikami Szlakami Jakubowymi i czcicielami św. Jakuba w Polsce, zrzeszonymi w Bractwie św. Jakuba przy Sanktuarium Grobu Bożego w Przeworsku oraz w Bractwie św. Jakuba w Więclawicach Starych. Kluczowym projektem, który stał u genezy prac nad oznakowaniem pierwszego ukraińskiego odcinka Szlaku Jakubowego było otwarcie w 2012 roku Drogi św. Jakuba *Via Regia* na terenie województwa podkarpackiego (Korczowa – Przemyśl – Jarosław – Przeworsk – Łańcut – Rzeszów – Pilzno). W 2013 roku grupa przyjaciół Drogi św. Jakuba na Podkarpaciu oznakowała alternatywny szlak – prowadzący od drogowego przejścia granicznego na granicy polsko-ukraińskiej Szeginie – Medyka do Przemyśla.

W wytyczeniu Lwowskiej Drogi św. Jakuba *Via Regia* kierowano się przede wszystkim przebiegiem średniowiecznego traktu handlowego *Via Regia*. Szlak został wytyczony i oznakowany w znacznej części wzdłuż dróg gruntowych lub dróg twardych, a także ścieżek leśnych. Oznakowanie szlaku na odcinku wykonali pracownicy i studenci Katedry Turyzmu Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we Lwowie pod kierunkiem doc. O. Bordun oraz T. Zawadowskiego. Należy podkreślić, że Geograficzny Fakultet Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we Lwowie został wpisany do projektu *Campus Stellae* i otrzymał Akademicką Akredytację Jakubową. Warto zaznaczyć, że projekt *Campus Stellae* jest ważnym ogniwem łączącym młodzież studencką oraz pracowników naukowo-dydaktycznych szkół wyższych z ideą pielgrzymowania – wędrówek po Camino de Santiago. Na Geograficznym Fakultecie Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego funkcjonuje również Punkt Informacji o Drodze św. Jakuba, w którym można otrzymać Paszport

Pielgrzyma, przybić pamiątkową pieczętkę oraz uzyskać informacje o Lwowskiej Drodze św. Jakuba *Via Regia*. Na wyróżnienie zasługuje jeszcze jeden element związany z Drogą św. Jakuba, którym poszczycić może się wspomniany fakultet. Jest nim „pomnik – plecak” z przypiętą mosiężną muszlą św. Jakuba, który zdobi dziedziniec geograficznego Fakultetu. Baner ze zdjęciem plecaka z muszlą św. Jakuba ozdabia również stronę internetową Fakultetu.

Kluczową rolę przy szlakach kulturowych odgrywają walory o charakterze antropogenicznym. Przy analizowanym odcinku Lwowskiej Drogi św. Jakuba *Via Regia* znajduje się wiele cennych walorów kulturowych – przede wszystkim miasto Lwów – wpisane na listę światowego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego UNESCO, zabytkowe obiekty w Gródku, Milatynie, Sądowej Wiszni, a także ośrodki pielgrzymkowe (sanktuarium Miłosierdzia Bożego i Matki Bożej Łaskawej we Lwowie, sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej w Krysowicach oraz sanktuarium Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Mościskach).

3. Podstawa do ustalenia przebiegu szlaku i autentyczności oraz zgodności tematycznej obiektów

Podstawą do ustalenia przebiegu szlaku były prace naukowe m.in.: O. Bordun, J.M. Hołuba, Y. Szumańskiej, F. Mroza i Ł. Mroza na temat Drogi św. Jakuba *Via Regia*, geograficznego zasięgu kultu św. Jakuba w Europie Środkowej, pielgrzymowania Drogą św. Jakuba oraz historycznych śladów kultu św. Jakuba na Ukrainie:

Bordun, O. (2014). Program wytyczenia ukraińskiego odcinka europejskiego, pielgrzymkowego Szlaku św. Jakuba z Lwowa. W: A. Jackowski, F. Mróz (red.), *Święci i błogosławieni na Drodze św. Jakuba – w 800 rocznicę pielgrzymki św. Franciszka z Asyżu do Santiago de Compostela* (s. 265-276). Kraków: Wydawnictwo Czuwajmy.

- Бордун, О. (2015). Економічні можливості відродження культурного шляху Європи – «Via Regia» на території України. Економіка. Управління. Інновації. Випуск, № 1 (13), Житомир.
- Бордун, О., Шуманська, Ю. (2014). Сучасний стан і перспективи розвитку в Україні європейського паломницького шляху Святого Якова. W: Я. Б. Олійник (red.), Географія та туризм: – Вип. 28 (s. 131-140). Київ.
- Бордун, О., Голуб, Я. М. (2015). Стратегія та умови долучення України до Європейського паломницького шляху святого Якова. W: І. В. Саух (red.), Конкуреноспроможність в умовах глобалізації: реалії, проблеми та перспективи (s. 10-12). Житомир.
- Bordun, O., Hołub, J.M. (2015). Kult św. Jakuba Apostoła we Lwowie – stan badań i prace nad przedłużeniem Drogi św. Jakuba Via Regia na Ukrainie. W: P. Roszak, F. Mróz (red.), *Droga św. Jakuba w Polsce – historia, teraźniejszość i przyszłość. W 10. rocznicę otwarcia pierwszego polskiego odcinka Camino de Santiago* (s. 385-406). Kraków: Wydawnictwo Czuwajmy.
- Makiela, Z. (red.) (2007). *Via Regia – Kupiecki Szlak*. Jarosław: Wydawnictwo PWSZ w Jarosławiu.
- Mróz, F., Bordun, O. (2016). The Origin and Functioning of the Lviv Way of St. James Via Regia and Its Importance in the Development of Pilgrimages and Religious Tourism at the Polish-Ukrainian Border. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 10, 120-138.
- Mróz, F., Mróz, Ł. (2013). Pilgrimage and religious tourism on the Way of st. James – the first European Cultural Route. Вісник львівського університету. Серія географічна. Випуск 43, Ч. 2, 366-379.
- Mróz, F., Mróz, Ł. (2013). 5000 km polskich odcinków Drogi św. Jakuba. To nadal początek drogi? W: A. Jackowski, F. Mróz, Ł. Mróz (red.), *1200 lat pielgrzymek do grobu św. Jakuba w Santiago de Compostela* (s. 277-295). Kraków: Wydawnictwo Czuwajmy.

4. Przebieg szlaku

Szlak rozpoczyna się przy rzymskokatolickiej Bazylice archikatedralnej pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny we Lwowie i prowadzi przez Gródek, Milatyn, Dmytrowice, Sądową Wisznię, Lipinki, Krysowice, Mościska, Czyszki, Chatki do polsko-ukraińskiego drogowego przejścia granicznego Szeginie – Medyka.

4.1. Obiekty kluczowe szlaku

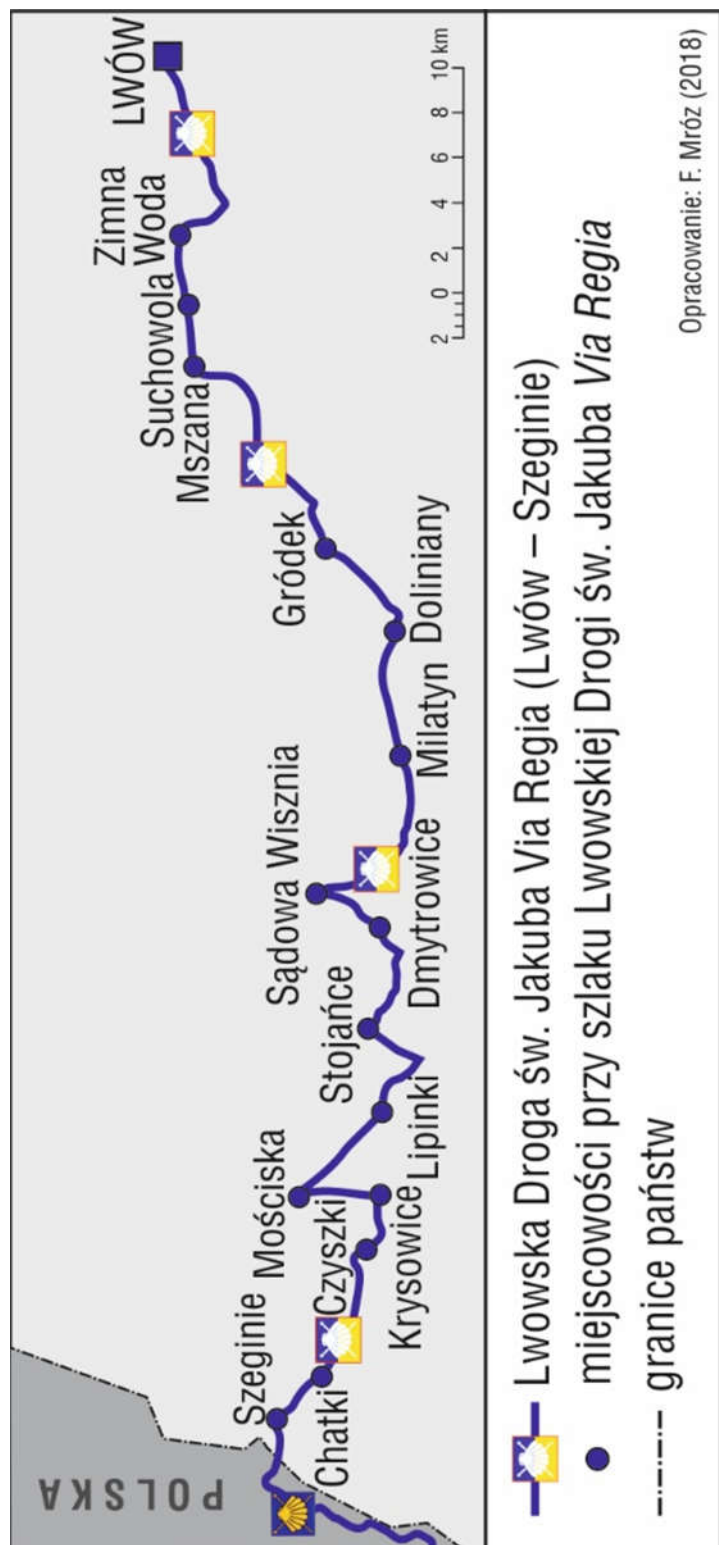
- Bazylika archikatedralna pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie (siedziba lwowskich arcybiskupów Kościoła rzymskokatolickiego).

- Kościół farny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Gródku.
- Kościół pw. św. Katarzyny – Sanktuarium Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Mościskach.

4.2. Pozostałe obiekty formalnie zaliczane do szlaku

- Punkt Informacji o Lwowskiej Drodze św. Jakuba *Via Regia* na Geograficznym Fakultecie Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki, przy ul. Iwana Franki Doroshenko 41 we Lwowie.
- Archikatedralny sobór św. Jura we Lwowie (katedralna cerkiew archidiecezji lwowskiej Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego).
- Cerkiew Wprowadzenia Matki Bożej do Świątyni (Свято-Введенський православний храм) w Mszanie.
- Kościół pw. św. Anny w Milatynie.
- Cerkiew pw. św. Dymitra z Tesaloniki (Церква святого Димитрія Солунського) w Milatynie.
- Kościół pw. Najświętszej Maryi Panny Wspomożenia Wiernych w Sądowej Wiszni.
- Cerkiew pw. św. Mikołaja w Dmytrowicach.
- Kościół pw. Nawiedzenia NMP w Lipinkach.
- Sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej w Krysowicach.
- Cerkiew św. Mikołaja w Czyszkach.
- Kościół pw. św. Józefa w Szegini.

5. Mapa przebiegu szlaku

Rycina 1. Przebieg Lwowskiej Drogi św. Jakuba Via Regia (opracowanie: Franciszek Mróz).

6. Dane dotyczące przebiegu badania

Metodologia: metoda bonitacji punktowej, którą zaadoptował w odniesieniu do tematycznych szlaków turystyczno-kulturowych, jako produktów turystycznych Mikos von Rohrscheidt⁹.

Kwerenda źródłowa literatury i materiałów: maj 2015 r. – październik 2017 r.

Ankieta szlaku wypełniona podczas wywiadów z koordynatorami szlaku: październik 2016 r. – luty 2018 r.

Zapytania waloryzacyjne w obiektach: październik 2016 r. – maj 2017 r.

Badania terenowe: październik 2016 r. – maj 2017 r.

Przeprowadzający badania: Franciszek Mróz.

Badania wstępne (identyfikujące): październik 2016 r. (w trakcie dwutygodniowego stażu naukowego we Lwowskim Uniwersytecie Narodowym im. Iwana Franki we Lwowie).

Okres przeprowadzenia badania: październik 2016 r. – maj 2017 r.

7. Formularz waloryzacyjny Lwowskiej Drogi św. Jakuba *Via Regia*

KATEGORIA I: Organizacja szlaku

Dane do oceny w ramach tej kategorii pochodzą z dokumentacji szlaku, kwerendy naukowej przeprowadzonej podczas prac związanych z wytyczeniem i oznakowaniem szlaku, wywiadów z koordynatorem szlaku oraz wywiadów z administratorami obiektów kluczowych na szlaku. Weryfikacja uzyskanych danych została przeprowadzona podczas wizji lokalnej¹⁰.

I.A. Uzasadniona tematyżacja szlaku

W przeciwieństwie do odcinków Drogi św. Jakuba oznakowanych w krajach Europy Środkowej i Zachodniej, na odcinku Lwowskiej Drogi św. Jakuba nie

⁹ A. Mikos v. Rohrscheidt, *Regionalne szlaki tematyczne...*

¹⁰ A. Mikos v. Rohrscheidt, *Regionalne szlaki tematyczne...*, s. 135.

było możliwe nawiązanie do rozmieszczenia parafii i kościołów pw. św. Jakuba Starszego Apostoła. Na analizowanym odcinku szlaku nie rejestruje się ani jednego kościoła bądź też cerkwi pod wezwaniem św. Jakuba Apostoła. Na Pograniczu Polsko-Ukraińskim jedynym kościołem pw. św. Jakuba – jednak nie przy szlaku Lwowskiej Drogi św. Jakuba *Via Regia* – jest obecnie niestety ruina świątyni w Krakowcu (archidiecezja lwowska, dekanat gródecki)¹¹. Należy jednak zaznaczyć, że w obrębie Wzgórza Zamkowego we Lwowie istniała cerkiew pw. Jakuba obrządku ormiańskiego. Świątynia ta została jednak rozebrana w XIX wieku, po decyzji władz austriackich realizujących uchwały tzw. reformy józefińskiej cesarza Józefa II Habsburga¹².

Warto w tym miejscu podkreślić, że rozprzestrzenianie się kultu św. Jakuba Starszego Apostoła w Europie Środkowej w średniowieczu „zatrzymało się” na wschodnich granicach Małopolski i Mazowsza. Kult św. Jakuba Starszego Apostoła na obszarze Rusi Czerwonej (Ziemia Sanocka, Ziemia Przemyska, Ziemia Chełmska, Ziemia Halicka i Ziemia Lwowska) miał już marginalne znaczenie. Kult ten został we wschodnich regionach Rzeczypospolitej niejako zastąpiony kultem innych świętych – przede wszystkim kultem św. Mikołaja, którego uważa się za patrona podróżników, a także marynarzy, handlarzy, łuczników, dzieci i studentów. Przy lub w najbliższym sąsiedztwie szlaku Lwowskiej Drogi św. Jakuba znajduje się kilka świątyń pod wezwaniem św. Mikołaja – we Lwowie, Dmytrowicach (murowana i drewniana cerkiew) i Czyszkach. Na podkreślenie zasługują także rozpoczęte starania mieszkańców Milatyna i doc. Oresty Bordun, którzy

¹¹ RKC (2018). Kościoły i kaplice Ukrainy. Pobrano z: www.rkc.in.ua/index.php?l=p&m=k&f=ozlvja&p=lvjajrjk (dostęp: 12.03.2018).

¹² O. Bordun, J.M. Hołub, Kult św. Jakuba Apostoła we Lwowie – stan badań i prace nad przedłużeniem Drogi św. Jakuba *Via Regia* na Ukrainie. W: P. Roszak, F. Mróz (red.), *Droga św. Jakuba w Polsce – historia, teraźniejszość i przyszłość. W 10. rocznicę otwarcia pierwszego polskiego odcinka Camino de Santiago* (s. 386–388). Kraków: Wydawnictwo Czuwajmy, 2015.

w dniu 30 stycznia 2018 roku podczas spotkania z ks. arcybiskupem Mieczysławem Mokrzyckim, poprosili metropolitę lwowskiego o poszerzenie wezwania kościoła filialnego pw. św. Anny w Milatynie o patronat św. Jakuba Starszego Apostoła. Pomimo braku świątyń pod wezwaniem św. Jakuba na Ukrainie to ikonografia pierwszego męczennika wśród Apostołów jest stosunkowo bogata, a jego wizerunki występują we wszystkich cerkwiach w których zachowały się ikonostasy, a także w katolickich kościołach parafialnych¹³.

I.A.a. Literatura naukowa tematyzująca badany odcinek szlaku

Artykuły lub samodzielne rozdziały w opracowaniach naukowych poświęcone szlakowi (do 3, po 5 pkt za każdy artykuł):

- Bordun, O. (2014). Program wytyczenia ukraińskiego odcinka europejskiego, pielgrzymkowego Szlaku św. Jakuba z Lwowa. W: A. Jackowski, F. Mróz (red.), *Święci i błogosławieni na Drodze św. Jakuba – w 800 rocznicę pielgrzymki św. Franciszka z Asyżu do Santiago de Compostela* (s. 265-276). Kraków: Wydawnictwo Czuwajmy. [5 pkt]
- Бордун, О., Шуманська, Ю. (2014). *Сучасний стан і перспективи розвитку в Україні європейського паломницького шляху Святого Якова*. W: Я. Б. Олійник (red.), *Географія та туризм: – Вип. 28* (s. 131-140). Київ. [5 pkt]
- Bordun, O., Hołub, J.M. (2015). Kult św. Jakuba Apostoła we Lwowie – stan badań i prace nad przedłużeniem Drogi św. Jakuba Via Regia na Ukrainie. W: P. Roszak, F. Mróz (red.), *Droga św. Jakuba w Polsce – historia, teraźniejszość i przyszłość. W 10. rocznicę otwarcia pierwszego polskiego odcinka Camino de Santiago* (s. 385-406). Kraków: Wydawnictwo Czuwajmy. [5 pkt]

I.A.b. Literatura popularna tematyzująca szlak

- Hołub, J.M., Mróz, Ł. (2013). *Droga św. Jakuba Via Regia, Podkarpackie – przewodnik pielgrzyma i turysty*. Jarosław: Wyd. Stowarzyszenie Przyjaciele Dróg św. Jakuba w Polsce. [5 pkt]

¹³ *Ibidem*, s. 398–400.

I.A.c. Zgodność tematyczna poszczególnych obiektów z deklarowanym tematem szlaku

Na badanym odcinku Lwowskiej Drogi św. Jakuba nie znajduje się choćby jedna świątynia pw. św. Jakuba Starszego Apostoła. W przypadku pozostałych obiektów trudno jednoznacznie wykazać zgodność tematyczną z deklarowanym tematem szlaku. Należy jednak podkreślić, że w Bazylice archikatedralnej pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie, w stallach kanonicznych znajduje się płaskorzeźba przedstawiająca św. Jakuba Starszego Apostoła w stroju compostelańskim (w płaszczu i kapeluszu z muszlą, trzymającego w prawej ręce laskę pielgrzymią z bukłakiem, zaś w lewej księgę), a w kaplicy Kampianów marmurowa płaskorzeźba św. Jakuba¹⁴. Piaskowcowa płaskorzeźba z wizerunkiem św. Jakuba Starszego Apostoła znajduje się także w kaplicy Trójcy Świętej i Męki Pańskiej (kaplicy Boimów) usytuowanej obok archikatedry łacińskiej we Lwowie. Ikonografia Patrona pielgrzymów występuje także w cerkwiach znajdujących się przy szlaku. W kościele pw. św. Anny znajduje się figurka św. Jakuba Apostoła ofiarowana mieszkańcom Milatyna i duszpasterzom parafii w dniu 13 maja 2017 roku przez członków Bractwa św. Jakuba w Więclawicach Starych i pielgrzymów – uczestników VI Niedzielnego Pielgrzymowania Lwowską i Podkarpacką Drogą św. Jakuba „Z Maryją i św. Jakubem na drodze wiary i przemiany”.

Zgodność z deklarowanym tematem szlaku wykazuje 1 na 14 obiektów (7%).

[0 pkt]

Suma punktów za podkategorie I.A.: 20 (z 50 możliwych)

¹⁴ *Ibidem*, s. 399.

I.B. Oznaczenie szlaku

I.B.a. Oznaczenie szlaku na trasie

Lwowska Droga św. Jakuba *Via Regia*, jak już wspomniano, została oznakowana za pomocą żółtych strzałek i charakterystycznej muszli św. Jakuba. Wygląd i stylizacja muszli jest wzorowana na oznakowaniu Drogi św. Jakuba *Via Regia*. Niestety, pomimo poprawnego oznakowania szlaku przez pracowników Geograficznego Fakultetu Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we Lwowie, obecnie oznakowanie to jest bardzo fragmentaryczne, gdyż tabliczki oraz znaki muszli św. Jakuba zostały na wielu odcinkach zniszczone. Lwowska Droga św. Jakuba *Via Regia* nie jest także oznakowana na terenie miasta Lwowa. **[6 pkt]**

I.B.b. Oznaczenie fizyczne bezpośrednio przy obiektach szlaku

Brak fizycznego oznaczenia przy obiektach szlaku. **[0 pkt]**

I.B.c. Oznaczenie systemowe przebiegu szlaku

(w systemie nawigacji satelitarnej lub temu podobnym)

Istnienie oznaczenia tylko przebiegu szlaku lub tylko jego obiektów w systemie nawigacji satelitarnej lub w innych elektronicznych systemach prowadzenia ruchu:

- W aplikacjach „Mapy.cz” oraz „Maps.me” oznaczone zostały wszystkie obiekty kluczowe oraz większość pozostałych obiektów Lwowskiej Drogi św. Jakuba. **[5 pkt]**

Suma punktów za podkategorię I.B.: 11 (z 50 możliwych)

I.C. Koordynacja szlaku

I.C.a. Funkcjonowanie koordynatora szlaku

Głównymi koordynatorami Lwowskiej Drogi św. Jakuba *Via Regia* są doc. Oresta Bordun oraz dr Taras Zawadowski – pracownicy Geograficznego Fakultetu Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we Lwowie. Koordynatorzy podejmują współpracę z duszpasterzami parafii położonych przy szlaku w celu rozwoju szlaku i obsługi ruchu turystycznego i pielgrzymkowego. **[10 pkt]**

Koordynacja szlaku w ramach instytucji lub organizacji zajmującej się także innymi typami produktów turystycznych lub inną działalnością na rzecz turystyki: Geograficzny Fakultet Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we Lwowie, jak już wspomniano, należy do sieci *Campus Stellae*. Fakultet podejmuje wiele działań naukowych i praktycznych na rzecz rozwoju turystyki. **[6 pkt]**

I.C.b. Dostępność koordynatora szlaku

Dane koordynatora Lwowskiej Drogi św. Jakuba *Via Regia* są publicznie dostępne w portalu społecznościowym Facebook: www.facebook.com/Viaregia.Ukraine/

Od poniedziałku do piątku, w godz. od 8:00 do 15:00, czynny jest Punkt Informacji o Lwowskiej Drodze św. Jakuba *Via Regia* na Geograficznym Fakultecie Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we Lwowie. **[5 pkt]**

Niestety, obecnie (stan w dniu 1 marca 2018 r.) nie funkcjonuje strona internetowa poświęcona Lwowskiej Drodze św. Jakuba.

I.C.c. Usługi informacyjne koordynatora w odniesieniu do szlaku

Obsługa i informacja na temat Lwowskiej Drogi św. Jakuba w języku polskim, ukraińskim i angielskim przez pracowników naukowych Geograficznego Fakultetu Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we Lwowie. [4 pkt]

I.C.d. Dodatkowe usługi koordynatora

Pracownicy naukowcy Geograficznego Fakultetu Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we Lwowie podejmują szereg działań dodatkowych związanych z tematyką szlaku na szczeblu regionalnym. Nie są to jednak komercyjne pakiety turystyczne. Są to przede wszystkim przejścia o charakterze pielgrzymkowo-turystycznym, wystawy prac malarskich, zajęcia terenowe ze studentami związane tematycznie z kultem św. Jakuba i *Camino de Santiago*. [5 pkt]

- oferowanie usługi przewodnickiej na szlaku [2 pkt]

Suma punktów za podkategorię I.C.: 32 (z 50 możliwych)

I.D. Dostępność turystyczna obiektów na szlaku

I.D.a. Faktyczna dostępność obiektów na szlaku

Dostępność turystyczną wszystkich obiektów na szlaku oceniono na podstawie wizji lokalnej. Tylko w przypadku 3 obiektów (Bazylika archikatedralna pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie, Archikatedralny sobór św. Jura we Lwowie (katedralna cerkiew archidiecezji lwowskiej Ukraińskiego Kościoła Grekokatolickiego), Punkt Informacji o Lwowskiej Drodze św. Jakuba *Via Regia* na Geograficznym Fakultecie Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki) stwierdzono dostępność

pełną¹⁵. Kościoły w Gródku, Mościskach, Sądowej Wiszni, Krysowicach i w Szegini posiadają dostępność ograniczoną¹⁶, a w przypadku pozostałych 6 obiektów stwierdzono brak dostępności¹⁷. [0 pkt]

I.D.b. Dostępność komunikacyjna obiektów na szlaku

Dostępność komunikacyjna obiektów na szlaku – rozumiana przez Mikos von Rohrscheidta jako „możliwość dojazdu bezpośredniego do obiektów szlaku autobusem kursowym, autokarem lub samochodem osobowym oraz możliwość zaparkowania dla autokarów i parking dla samochodów w odległości nie większej niż 200 m od wejścia do obiektu”¹⁸. Możliwość dojazdu bezpośredniego do obiektów istnieje w przypadku 14 obiektów (100%). [20 pkt]

Suma punktów za podkategorię I.D.: 20 (z 50 możliwych)

Razem za całą kategorię I: 83 punktów (z 200 możliwych)
--

¹⁵ Pełną dostępność faktyczną obiektu według Mikos von Rohrscheidta można stwierdzić wówczas, kiedy „w wyznaczonych i respektowanych przez administratora dniach i godzinach obiekt jest otwarty lub jego otwarcie jest możliwe bez specjalnego zamówienia dla zwiedzania zarówno dla grup zorganizowanych, jak i dla turystów indywidualnych, przy czym dzienny czas dostępności powinien być nie mniejszy niż 5 godzin, a liczba dni dostępności obiektu w skali roku powinna wynosić nie mniej niż 300. Dla stwierdzenia takiej dostępności wystarczy dokładne wskazanie adresu i telefonu osób odpowiedzialnych za obiekt, które są w stanie go otworzyć dla zwiedzających w ciągu maksimum 10 minut od zgłoszenia chęci zwiedzania”. W: A. Mikos v. Rohrscheidt, *Regionalne szlaki tematyczne...*, s.140.

¹⁶ Dostępność ograniczoną według A. Mikos von Rohrscheidta stwierdza się wówczas „gdy w wyznaczonych dniach i godzinach zwiedzanie obiektu możliwe jest tylko po uprzednim zgłoszeniu u administratora obiektu lub w innej wyznaczonej jednostce dokonywanym na jeden lub więcej dni wcześniej. Dostępność ograniczona zachodzi także wówczas, gdy istnieje wprawdzie możliwość otwarcia obiektu bez specjalnego zamówienia, ale informacja o tym nie jest umieszczona bezpośrednio przy wejściu, albo też (w braku takiej informacji) miejsce przechowywania kluczy nie znajduje się w bezpośredniej bliskości obiektu i nie jest jako takie oznaczone (np. jako biuro parafialne zlokalizowane przy kościele)”. W: A. Mikos v. Rohrscheidt, *Regionalne szlaki tematyczne...* s. 140.

¹⁷ „Obiekt na co dzień nie jest otwarty i nie jest wyraźnie wskazana żadna droga udostępniania go, którą mogliby wykorzystać turyści zwiedzający szlak”. W: A. Mikos v. Rohrscheidt, *Regionalne szlaki tematyczne...* s. 140.

¹⁸ A. Mikos v. Rohrscheidt, *Regionalne szlaki tematyczne...*, s. 141.

KATEGORIA II

Ogólna atrakcyjność turystyczna szlaku

Dane zebrane do oceny w ramach tej kategorii pochodzą z opracowań naukowych na temat szlaku i poszczególnych obiektów oraz z przeprowadzonej wizji lokalnej w obiektach¹⁹.

II.A. Autentyczność obiektów szlaku

Przeprowadzone badania wykazały, że 14 obiektów na Lwowskiej Drodze św. Jakuba *Via Regia* ma charakter autentyczny (oryginalny, pierwotny). Żaden z obiektów nie został wykreowany specjalnie na potrzeby tego szlaku. **[40 pkt]**

II.B. Zwartość szlaku

Odległość pomiędzy każdymi kolejnymi obiektami szlaku nie przekracza 30 km. **[15 pkt]**

II.C. Liczba obiektów należących formalnie do szlaku

Lwowska Droga św. Jakuba *Via Regia* na odcinku Lwów – Szeginie liczy 14 obiektów spełniających wymogi formalne (patrz: Dane podstawowe szlaku). **[8 pkt]**

II.D. Regularna usługa transportowa zgodna z przebiegiem szlaku

Regularna, całoroczna usługa transportowa łączy bezpośrednio 14 kolejnych obiektów szlaku (100%). **[15 pkt]**

II.E. Stan utrzymania poszczególnych obiektów szlaku

W ocenie uwzględniono następujące elementy: brak zagrożeń budowlanych dla zwiedzających, wyposażenie obiektów w WC i węzły sanitarne,

¹⁹ *Ibidem.*

estetyczny wygląd zewnętrzny, estetyczny wygląd wewnętrzny oraz czystość bezpośredniego otoczenia obiektu²⁰.

Stan utrzymania 14 obiektów przy Drodze Polskiej należy ocenić jako zadawalający²¹. Niestety tylko w 3 obiektach dostępną są toalety publiczne.

[15 pkt]

Suma punktów za kategorię II: 93 (z 100 możliwych)

KATEGORIA III

Turystyczno-kulturowy potencjał obiektów szlaku

Przyjęta w tej kategorii liczba punktów przypisana obiektom szlaku, odpowiadającym deklarowanej tematyce szlaku jest znacznie wyższa niż ta przypisana innym kategoriom tematycznym. Tematyka szlaku jest bowiem kluczowym elementem, który decyduje o sile przyciągania turystów²².

III.A. Znaczenie kulturowe obiektów zgodne z tematyką szlaku

- obiekty o znaczeniu międzynarodowym (do 3, po 20 pkt):
 1. Bazylika archikatedralna pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie w obrębie Starego Miasta Lwowa – wraz z archikatedralnym soborem św. Jury, Wysokim Zamkiem i dzielnicą Podzamcze – wpisana na listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO w 1998 r. **[20 pkt]**
- obiekty o znaczeniu krajowym*²³ (do 5, po 10 pkt): brak. **[0 pkt]**

²⁰ *Ibidem.*

²¹ *Ibidem.*

²² *Ibidem.*

²³ „Gwiazdka postawiona obok opcji w tej kategorii oznacza, że obiekty z danej grupy uwzględniane są wówczas, gdy brak obiektów w kategorii bezpośrednio wyższej lub ich liczba jest mniejsza niż wskazana maksymalna ilość uwzględnionych obiektów w ramach tej wyższej opcji. W przypadku gdy obiekty w opcji wyższej są wskazane, ale ich liczba jest mniejsza niż

- obiekty o znaczeniu regionalnym** (do 5 obiektów, po 5 pkt):
 1. Sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej w Krysowicach. [5 pkt]
 2. Sanktuarium Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Mościskach. [5 pkt]
 3. Drewniana cerkiew św. Mikołaja w Dmytrowicach. [0 pkt]

Dodatkowo za każdy obiekt spośród wymienionych będący zespołem więcej niż 2 różnych pojedynczych obiektów albo za zgrupowanie więcej niż 2 różnych obiektów szlaku zgodnych z jego tematyką na terenie jednej miejscowości (do trzech zespołów po 4 punkty):

1. Lwów (Katedra rzymskokatolicka pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie, Punkt Informacji o Lwowskiej Drodze św. Jakuba *Via Regia* na Geograficznym Wydziale Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki, Archikatedralny sobór św. Jura we Lwowie). [4 pkt]
2. Milatyn (kościół pw. św. Anny i cerkiew św. Dymitra z Tesaloniki). [4 pkt]

Suma punktów za podkategorie III.A.: 38 (z 60 możliwych)

III.B. Eventy zgodne z tematem szlaku

Koordynatorzy Lwowskiej Drogi św. Jakuba *Via Regia* we współpracy z Bractwem św. Jakuba przy Sanktuarium Bożego Grobu w Przeworsku i Bractwem św. Jakuba w Więclawicach Starych organizują tzw. „Niedzielne Pielgrzymowania Drogą św. Jakuba” (jednodniowe regularne *eventy* tematyczne). Pierwsza tego typu pątnicza wędrówka na trasie ze Lwowa do Gródka, odbyła się 25 lipca 2015 roku przy udziale 50 pielgrzymów

dopuszczalna do oceny w danej opcji, w opcji oznaczonej gwiazdką można wskazać obiekty tylko w liczbie brakującej do pełnej ilości w grupie poprzedzającej. Np. jeśli w grupie wyższej dopuszczalna była liczba 5 obiektów, a wskazano tylko 2, z grupy oznaczonej gwiazdką można wskazać i punktować już tylko 3 obiekty. Przy większej liczbie gwiazdek przy danej grupie podobna procedura odnosi się do odpowiedniej liczby grup wyższych”. (Mikos von Rohrscheidt, 2010: 146).

(25 z Polski i 25 z Ukrainy) (Bordun, Mróz, 2016). W dniu 1 kwietnia 2017 roku, po Mszy św. w Bazylice archikatedralnej pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie na szlak Lwowskiej Drogi św. Jakuba wyruszyło 76 osób z wielu zakątków Polski (z Małopolski, Podkarpacia, Dolnego i Górnego Śląska, Pomorza i Podhala) rozpoczynając VI Niedzielne Pielgrzymowanie Drogą św. Jakuba *Via Regia* »Z Maryją i św. Jakubem na Drodze wiary i przemiany«. Podczas I i II etapu (1-2 kwietnia 2017 r.) pielgrzymi przeszli odcinek Lwowskiej Drogi św. Jakuba z Lwowa do Milatyna. W dniach 13-14 maja 2017 roku Bractwa św. Jakuba w Więclawicach Starych, Przeworsku i Lwowie zorganizowały III i IV etap pielgrzymki – z Milatyna do Szegini (granicy ukraińsko-polskiej), w których uczestniczyło 35 osób. Pielgrzymka była kontynuowana w kolejnych miesiącach 2017 i 2018 roku, a jej celem jest dotarcie do sanktuarium św. Jana Pawła II w Krakowie w dniu 21 października 2018 roku. [5 pkt]

Suma punktów za podkategorie III.B.: 5 (z 40 możliwych)

III.C. Dodatkowe atrakcje tematyczne

- W Punkcie Informacji o Lwowskiej Drodze św. Jakuba *Via Regia* na Geograficznym Fakultecie Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki znajduje się wystawa poświęcona *Camino de Santiago*. W punkcie można uzyskać m.in. specjalny Paszport Pielgrzyma oraz pamiątkowy stempel. [5 pkt]

Suma punktów za podkategorie III.C.: 5 (z 20 możliwych)

III.D. Znaczenie historyczne obiektów szlaku

- obiekty o międzynarodowym znaczeniu historycznym (do 2, po 10 pkt):

1. Katedra rzymskokatolicka pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie:
W dniu 1 kwietnia 1656 roku, przed cudownym obrazem Matki Bożej Łaskawej król Jan II Kazimierz złożył śluby lwowskie i oddał Rzeczpospolitą pod opiekę Najświętszej Maryi Panny, którą nazwał Królową Korony Polskiej. W dniu 25 czerwca 2001 roku świątynię nawiedził papież Jan Paweł II podczas podróży apostolskiej na Ukrainę.
[10 pkt]

- obiekty o krajowym znaczeniu historycznym* (do 3, po 5 pkt):

1. Archikatedralny sobór św. Jura we Lwowie – katedralna cerkiew archidiecezji lwowskiej Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego, zbudowana w latach 1744-1772. Świątynia uznawana za jeden z najwybitniejszych dzieł późnego baroku w Europie. W dniu 25 czerwca 2001 roku cerkiew nawiedził papież Jan Paweł II podczas podróży apostolskiej na Ukrainę. Pałac arcybiskupi przy katedrze św. Jura był papieską rezydencją podczas pobytu we Lwowie. **[5 pkt]**

Zgrupowanie więcej niż 2 różnych obiektów szlaku zgodnych z jego tematyką na terenie jednej miejscowości (do trzech zespołów po 2 punkty):
Lwów (Katedra rzymskokatolicka pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie i Archikatedralny sobór św. Jura we Lwowie). **[4 pkt]**

Suma punktów za podkategorię III.D.: 19 (z 20 możliwych)

III.E. Znaczenie biograficzne obiektów szlaku

- obiekt związany z postacią o znaczeniu międzynarodowym (do 2 obiektów, po 10 pkt):
 1. Katedra rzymskokatolicka pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie. W katedrze znajdują relikwie: bł. Jakuba Strzemię (Jakub Strepa; 1340-

1409) – franciszkanina, arcybiskupa halickiego, błogosławionego Kościoła katolickiego; św. Józefa Bilczewskiego (1860-1923) – arcybiskupa lwowskiego obrządku łacińskiego, świętego Kościoła katolickiego; św. Zygmunta Gorazdowskiego (1845-1920) – kapłana, świętego Kościoła katolickiego. **[10 pkt]**

- obiekt związany z postacią o znaczeniu krajowym (do 3 obiektów, po 3 pkt):

1. Archikatedralny sobór św. Jura we Lwowie. W podziemnej krypcie archikatedry pochowano Sługę Bożego Ks. Arcybiskupa Andrzeja Szeptyckiego, Arcybiskupa Metropolite Lwowskiego i Halickiego obrządku bizantyjsko-ukraińskiego (1865-1944). **[3 pkt]**

Suma punktów za podkategorie III.E.: 13 (z 20 możliwych)

III.F. Związek obiektów szlaku z dziejami religii lub posiadanie aktualnego znaczenia dla życia religijnego

Ta kategoria waloryzacji nie jest brana pod uwagę ze względu na to, że szlak jest tematyzowany w zakresie religii. **[0 pkt]**

III.G. Znaczenie obiektów na szlaku lub miejscowości położonych na szlaku dla innego typu turystyki kulturowej niż wskazany w temacie szlaku albo uwzględniony w pozostałych kategoriach

- obiekty o międzynarodowym znaczeniu dla innego typu turystyki kulturowej niż wskazany w temacie szlaku (do 2, po 10 pkt): brak. **[0 pkt]**
- obiekty o krajowym* znaczeniu dla turystyki obiektów technicznych i przemysłowych (do 3 obiektów, po 5 pkt):
 1. Lwów – Lviviarnia – Muzeum Piwowarstwa. **[5 pkt]**

- obiekty o krajowym* znaczeniu dla turystyki muzealnej (do 3 obiektów, po 5 pkt):
 1. Lwów – Lwowska Galeria Sztuki im. Borysa Woźnickiego – w zbiorach ponad 50 tys. eksponatów w kilkunastu oddziałach w regionie lwowskim (m.in. obrazy Jana Matejki, Tiziano Vecellio (Tycjana), Francisco Goya, Paula Rubensa, George de La Tour). **[5 pkt]**
- obiekty o regionalnym** znaczeniu dla turystyki obiektów technicznych i przemysłowych (do 3 obiektów, po 2 pkt):
 1. Lwów – Dworzec Kolejowy Lwów Główny. **[2 pkt]**
- obiekty o regionalnym** znaczeniu dla turystyki obiektów militarnych (do 3 obiektów po 2 pkt):
 1. Lwów – Arsenał Miejski. **[0 pkt]**

Suma punktów za podkategorię III.G.: 12 (z 20 możliwych)

III.H. Związek poszczególnych obiektów szlaku lub miejscowości na szlaku z innymi grupami etnicznymi albo z historią innych narodów (w sumie do dwóch obiektów dla danej grupy narodowej przy uwzględnieniu maksimum trzech różnych grup narodowych):

- za każdy obiekt o znaczeniu o ogólnokrajowym (narodowym) dla danej grupy narodowej (Polaków) – (5 pkt):
 1. Bazylika archikatedralna pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie. **[5 pkt]**
 2. Cmentarz Łyczakowski we Lwowie – najstarsza nekropolia miasta i jeden z najstarszych cmentarzy w Europie. Na cmentarzu pochowani są zasłużeni dla Polski (i Ukrainy) ludzie nauki, kultury i polityki – m.in. Stefan Banach, Seweryn Goszczyński, Artur Grottger, Wojciech Kętrzyński, Maria Konopnicka, Gabriela Zapolska. **[5 pkt]**

3. Lwowska Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka Narodowej Akademii Nauk Ukrainy – biblioteka utworzona w większości ze zbiorów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Zakład ufundowany w 1817 roku we Lwowie przez Józefa Maksymiliana Ossolińskiego do 1945 roku mieścił się w budynkach dawnego klasztoru i kościoła sióstr karmelitanek trzewickowych przy ul. Ossolińskich 2 we Lwowie. W 1944 roku część cennych zbiorów Ossolineum (około 11 000 starych druków, rękopisów, dyplomów i rysunków) ewakuowano ze Lwowa i ukryto w okolicach Złotoryi, a w 1947 roku trafiły one do Wrocławia. W latach 1946-1947 około 30% lwowskiego zbioru Ossolineum (217 tys. woluminów) przekazano do Wrocławia jako „dar narodu ukraińskiego dla narodu polskiego”. Ponad 540 tys. woluminów przedwojennego zasobu Ossolineum pozostało we Lwowie²⁴. **[0 pkt]**

- za każdy obiekt o znaczeniu o regionalnym* dla danej grupy narodowej (Polaków) (3 pkt):
 1. Kościół farny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Gródku. **[0 pkt]**

Zgrupowanie więcej niż 2 różnych obiektów szlaku z tej grupy na terenie jednej miejscowości (do trzech zespołów po 2 punkty): Lwów **[2 pkt]**

Suma punktów za podkategorie III.H.: 12 (z 20 możliwych)

III.I. Dodatkowe punkty za ofertę wszystkich obiektów wpisanych powyżej klas

- stały przewodnik obiektowy w języku ukraińskim i polskim:
(za pierwszych 5 obiektów po 2 pkt):

²⁴ Zakład Narodowy im. Ossolińskich (2014). Zbiory lwowskie. Pobrano z: <https://ossolineum.pl/index.php/aktualnosci/zbiory-lwowskie/> (dostęp: 3.03.2018 r.).

1. Bazylika archikatedralna pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie (siedziba lwowskich arcybiskupów Kościoła rzymskokatolickiego). **[2 pkt]**
- minimum dwa języki obce w ofercie zamawianego przewodnika obiektowego (w pierwszych pięciu obiektach, po 1 pkt):
 1. Bazylika archikatedralna pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie (siedziba lwowskich arcybiskupów Kościoła rzymskokatolickiego). **[1 pkt]**
 - możliwość zamówienia przewodnika obiektowego (pierwsze 5 obiektów po 1 pkt):
 1. Archikatedralny sobór św. Jura we Lwowie (katedralna cerkiew archidiecezji lwowskiej Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego). **[1 pkt]**
 - własny materiał informacyjny w obiekcie (do 10 obiektów, po 1 pkt od obiektu):
 1. Bazylika archikatedralna pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie (siedziba lwowskich arcybiskupów Kościoła rzymskokatolickiego). **[1 pkt]**
 2. Archikatedralny sobór św. Jura we Lwowie (katedralna cerkiew archidiecezji lwowskiej Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego). **[1 pkt]**
 3. Kościół pw. św. Katarzyny – Sanktuarium Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Mościskach. **[1 pkt]**
 4. Sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej w Krysowicach. **[1 pkt]**
 - własny materiał informacyjny w obiekcie przynajmniej w dwóch językach obcych – informacje w języku ukraińskim, polskim i angielskim w obiektach (pierwsze 5 obiektów po 1 pkt):
 1. Bazylika archikatedralna pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie (siedziba lwowskich arcybiskupów Kościoła rzymskokatolickiego). **[1 pkt]**
 2. Archikatedralny sobór św. Jura we Lwowie (katedralna cerkiew archidiecezji lwowskiej Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego). **[1 pkt]**
 - sklep obiektowy oferujący przedmioty związane z tematem obiektu lub obiektu i szlaku (za pierwszych 5, po 3 pkt): brak. **[0 pkt]**

- kiosk obiektowy* oferujący przedmioty związane z tematem obiektu lub obiektu i/lub szlaku (za pierwszych 5, po 2 pkt):
 1. Bazylika archikatedralna pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie (siedziba lwowskich arcybiskupów Kościoła rzymskokatolickiego). **[2 pkt]**
 2. Archikatedralny sobór św. Jura we Lwowie (katedralna cerkiew archidiecezji lwowskiej Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego). **[2 pkt]**

Suma punktów za podkategorie III.I.: 14 (z 30 możliwych)

III.J. Punkty dodatkowe za obiekty unikalne

- Obiekt z Listy Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO w ramach szlaku lub w gminie, przez którą przebiega szlak:
 1. Stare Miasto wraz z archikatedralnym soborem św. Jury, Wysokim Zamkiem i dzielnicą Podzamcze we Lwowie. **[25 pkt]**
- za każdy obiekt unikalny w skali kraju (do 3 obiektów, po 5 punktów)
 1. Muzeum Architektury Ludowej i Kultury Materialnej Wsi – skansen na terenie Regionalnego Parku Krajobrazowego „Zniesienie”, w którym zebrano obiekty sakralne, mieszkalne i gospodarcze regionów etnograficznych zachodniej Ukrainy: Polesia, Wołynia, Ziemi Lwowskiej, Podola, Pokucia, Bukowiny, Huculszczyzny, Bojkowszczyzny, Łemkowszczyzny i Zakarpacia. **[5 pkt]**
 2. Muzeum Piwovarstwa we Lwowie. Lwowski browar był jednym z największych na terenie Austro-Węgier, Polski i Ukrainy. Lwów ma największe tradycje browarnicze na Ukrainie. Obecnie browar należy do międzynarodowego koncernu Carlsberg. Muzeum Piwovarstwa jest największym tego typu obiektem na Ukrainie. **[5 pkt]**

3. Malowidła Jana Henryka Rosena w katedrze ormiańskiej we Lwowie – malowidła składające się z monumentalnych kompozycji, podzielonych na trzy części. **[5 pkt]**

Suma punktów za podkategorię III.J.: 35 (z 50 możliwych)

Suma punktów za kategorię III: 158 (z 300 możliwych)

KATEGORIA IV: Obsługa własna szlaku

Dane zestawione w tej podkategorii pochodzą z wywiadów z koordynatorami Lwowskiej Drogi św. Jakuba *Via Regia*. Dane te zostały zweryfikowane podczas badań terenowych.

IV.A. Informacja i promocja szlaku

- wersje obcojęzyczne na portalach internetowych obiektów (liczone na maksimum 5 portalach obiektów do 2 wersji, za każdą po 1 punkcie)
 1. Bazylika archikatedralna pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie – wersje językowe: polski, angielski, ukraiński (www.lwowskabazylika.org.ua/). **[1 pkt]**
- książki i albumy na temat poszczególnych obiektów na szlaku (do 5, po 3 pkt):
 1. Bazylika archikatedralna pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie:

Adamski, J. [et. al.] (oprac.) (2013). *Katedra łacińska we Lwowie*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie. **[3 pkt]**

Czuba, M. (2002). *Gotycka archikatedra łacińska we Lwowie*. Przemyśl: Regionalny Ośrodek Kultury, Edukacji i Nauki. **[3 pkt]**

Hejke, K. (2003). *Katedra Lwowska obrządku łacińskiego*. Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa. **[3 pkt]**

Smirnow, J., Smirnow, J., (2001). *Bazylika Metropolitalna obrządku łacińskiego pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i kaplica Boimów we Lwowie: dzieje, architektura i stan obecny*. Przemyśl: Wydawnictwo Sen Set. **[3 pkt]**

2. Archikatedralny sobór św. Jura we Lwowie:

Smirnow, J. (2016). *Katedra greckokatolicka p.w. św. Jura w Lwowie*. Warszawa: Instytut Lwowski. [3 pkt]

- organizacja konferencji popularyzacyjnej, związanej z tematyką szlaku w ciągu ostatnich 12 miesięcy przed badaniem: Prezentacja doc. Oresty Bordun i asystenta Jurija Maticzyna nt. Lwowskiej Drogi św. Jakuba w Katedrze Turyzmu Uniwersytetu im. Iwana Franki we Lwowie – 30 marca 2017 roku [4 pkt]

Suma punktów za podkategorie IV.A.: 20 (z 45 możliwych)

IV.B. Oferty wypraw po szlaku

- brak. [0 pkt]

IV.C. Oferta pakietowa turystyki kulturowej

- pakiety dla miejscowości położonych na szlaku zawierające zwiedzanie obiektów szlaku (za każdy do czterech, po 3 punkty): Lwów, Gródek, Sądowa Wisznia. [9 pkt]

Suma punktów za podkategorie IV.C.: 9 (z 20 możliwych)

IV.D. Inne elementy obsługi turystycznej

Brak dodatkowych elementów obsługi turystycznej, jak np. działanie własnej organizacji turystycznej szlaku, czasopisma własnego szlaku czy istnienia uprawnień przewodnickich na szlak. [0 pkt]

Suma punktów za kategorię IV: 29 (ze 100 możliwych)
--

KATEGORIA V:

Pozostała oferta spędzania wolnego czasu na obszarze szlaku

Dane do oceny potencjału turystyczno-kulturowego w tej kategorii pochodzą głównie z opracowań na temat walorów turystycznych (geografii turystycznej) Ukrainy, a także z dostępnych informatorów turystycznych regionów turystycznych i ośrodków turystycznych Ukrainy. W przypadku muzeów dla potrzeb waloryzacji przyjęto, że krajowe znaczenie muzeów jest udokumentowane przez wpisanie ich na listę obiektów muzealnych podlegających bezpośrednio Ministerstwu Kultury i Turystyki Ukrainy²⁵. Dodatkowa oferta spędzania wolnego czasu na obszarze szlaku znacząco wzmacnia jego atrakcyjność turystyczno-kulturową. W przypadku jednak szlaku pielgrzymkowego, jakim jest Droga św. Jakuba, zdaniem autora prezentowanej pracy, oferta ta ma zdecydowanie drugorzędne znaczenie (opinię w tym zakresie potwierdziły liczne wywiady przeprowadzone wśród caminowiczów).

V.A. Inna oferta turystyczno-kulturowa na obszarze szlaku

V.A.a. Muzea poza szlakiem lub poza tematem szlaku

- Muzea o znaczeniu krajowym, z kolekcjami lub wystawami o znaczeniu międzynarodowym (do 3, po 7 pkt):
 1. Lwowska Galeria Sztuki. [7 pkt]
 2. Muzeum Narodowe im. Andrzeja Szeptyckiego we Lwowie. [7 pkt]
 3. Muzeum Pamięci Narodowej „Więzienie przy Łackiego” we Lwowie. [7 pkt]

²⁵ Obecnie (stan na 1 marca 2018 r.) na Ukrainie funkcjonuje 15 obiektów muzealnych, które bezpośrednio należą do kierownictwa Ministerstwa Kultury i Turystyki Ukrainy; Пор.: Музейні заклади, які належать до сфери управління Міністерства культури України, Pobrano z: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244942172&cat_id=244908588 (dostęp 5.03.2018 r.)

- Muzea o znaczeniu regionalnym* (do 3, po 3 pkt):
 1. Muzeum Historyczne Miasta Lwowa. **[0 pkt]**
 2. Muzeum Historii Kolei Lwowskiej. **[0 pkt]**
 3. Muzeum Piwowarstwa we Lwowie. **[0 pkt]**

**V.A.b. Inne atrakcyjne z punktu widzenia turystyki kulturowej obiekty
w miejscowościach na szlaku**

- O znaczeniu międzynarodowym lub krajowym (do 3 na całym szlaku, po 5 pkt):
 1. Katedra ormiańska pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny we Lwowie – świątynia zaliczana do najstarszych i najcenniejszych obiektów w mieście. **[5 pkt]**
- O znaczeniu regionalnym (do 3 na całym szlaku, po 3 pkt):
 1. Sanktuarium św. Antoniego we Lwowie (kościół oo. franciszkanów pw. św. Antoniego). **[3 pkt]**
 2. Budynek Opery Lwowskiej (Lwowskiego Narodowego Akademickiego Teatru Opery i Baletu im. Salomei Kruszelnickiej). **[3 pkt]**
 3. Podziemia Lwowa (podziemia kościołów: jezuitów, dominikanów, dawnego kościoła trynitarzy). **[3 pkt]**

**V.A.c. Lokalne (miejskie lub gminne) trasy turystyczne o tematyce
historycznej lub kulturowej**

- Materialne (spełniające wszystkie kryteria tras materialnych) (do 5, po 4 pkt): brak. **[0 pkt]**
- Realne lub wirtualne z dostępnymi publikowanymi opisami lub oznaczone w terenie* (do 5, po 2 pkt): brak. **[0 pkt]**

V.A.d. Eventy poza tematem szlaku

- Regularne eventy o charakterze kulturowym, mające znaczenie międzynarodowe lub krajowe, odbywające się w przestrzeni szlaku (do 3, po 5 pkt):
 1. Międzynarodowy Festiwal Współczesnej Muzyki „Kontrasty”. [5 pkt]
 2. Międzynarodowy Festiwal „Jazz Bez”. [5 pkt]
 3. Międzynarodowy Festiwal Teatralny „Złoty Lew”. [5 pkt]

Suma punktów za podkategorie V.A.: 40 (maksymalna)

V.B. Pozostała oferta kulturowa na obszarze szlaku

V.B.a. Atrakcje kulturalne i rozrywka na szlaku

- Funkcjonujące stałe placówki teatralne w miejscowościach (gminach) na szlaku (za pierwsze trzy obiekty, po 2 pkt):
 1. Lwowski Narodowy Akademicki Teatr Opery i Baletu im. Salomei Kruszelnickiej. [2 pkt]
 2. Polski Teatr Ludowy przy Obwodowym Domu Nauczyciela we Lwowie. [2 pkt]
 3. Lwowski Teatr Lalek. [2 pkt]
- Stała filharmonia w miejscowościach na szlaku:
 1. Lwowska Filharmonia Obwodowa. [2 pkt]
- Stała opera w miejscowościach szlaku
 1. Opera Lwowska. [2 pkt]
- Stała oferta koncertów muzycznych:
 1. Dom Muzyki Organowej i Kameralnej we Lwowie. [2 pkt]
 2. Lwowska Narodowa Akademia Muzyczna im. Mykoły Łysenki. [2 pkt]
- Kina całoroczne, funkcjonujące w miejscowościach (gminach) szlaku (do 4, po 1 pkt):

1. Planeta Kino (ul. Striyskaya 30). [1 pkt]
 2. Planeta Kino (ul. Pid dubom 7 A). [1 pkt]
 3. Cinema Multiplex. [1 pkt]
- Kluby i inne miejsca wieczornej rozrywki, funkcjonujące w miejscowościach na szlaku (do 4 obiektów, po 1 pkt):
 1. CoMMuna. [1 pkt]
 2. Metro Club. [1 pkt]
 3. Ganok. [1 pkt]
 4. Bukiet Wina. [1 pkt]

V.B.b. Kulturowo znacząca oferta przyrodnicza

- Park krajobrazowy lub park kulturowy na terenie gmin w przestrzeni szlaku (do trzech, po 2 pkt):
 1. Park Krajobrazowy „Czartowska Skała”. [2 pkt]
 2. Regionalny Park Krajobrazowy „Zniesienie”²⁶. [2 pkt]
- Ogród botaniczny, palmiarnia, arboretum (za pierwsze dwa obiekty, po 2 pkt):
 1. Ogród botaniczny Uniwersytetu Lwowskiego im. Iwana Franki. [2 pkt]
 2. Ogród botaniczny Narodowego Uniwersytetu Leśnictwa Ukrainy. [2 pkt]
 3. Arboretum im. Benedykta Dybowskiego. [0 pkt]
- Park miejski duży kultywowany (od 4 ha) z obiektami sztuki (za pierwsze dwa po 1 punkcie):
 1. Park im. Iwana Franki we Lwowie. [1 pkt]
 2. Park Bodnarówka. [1 pkt]
 3. Park Studencki. [0 pkt]

Suma punktów za podkategorie V.B.: 20 (maksymalna)

²⁶ Заповідних зон: України (1999). Біосферні Заповідники, Природні Заповідники, Національні Природні Парки України. Pobrano z: www.nature.org.ua/dnipro/bio_u.html (dostęp: 1.03.2018 r.).

V.C. Pozostała oferta turystyczna na obszarze szlaku

V.C.a. Miejsca aktywnego wypoczynku

- Centra aktywnego wypoczynku:
 1. Kompleks Sportów Wodnych Plaża we Lwowie. **[2 pkt]**
- Miejsca zorganizowanego aktywnego wypoczynku:
 1. Basen SKA we Lwowie. **[1 pkt]**

V.C.b. Inne atrakcje przyrodnicze: Brak. [0 pkt]

V.C.c. Pozostałe atrakcje turystyczne

- Wieże widokowe stale dostępne (za pierwsze dwie na terenie gmin na szlaku, po 1 pkt):
 1. Wieża ratuszowa we Lwowie. **[1 pkt]**
 2. Wieża cerkwi pw. św. Olgi i św. Elżbiety we Lwowie. **[1 pkt]**

Suma punktów za podkategorię V.C.: 5 (z 20 możliwych)

V.D. Pozostałe czynniki wpływające na atrakcyjność turystyczną szlaku

V.D.a. Krzyżowanie się szlaków turystycznych

- Krzyżowanie się szlaku z innym szlakiem turystyczno-kulturowym o zasięgu międzynarodowym lub krajowym, jeśli przynajmniej jeden obiekt należy do obu szlaków: brak. **[0 pkt]**

V.D.b. Duże miasta na szlaku

- Miasta powyżej 250 tys. mieszkańców, z rozwiniętą infrastrukturą handlową na miejscu, położone na szlaku (za każde do trzech, po 4 pkt):
 1. Lwów. **[4 pkt]**

Suma punktów za podkategorię V.D.: 4 (z 20 możliwych)

Suma punktów za kategorię V: 69 (ze 100 możliwych)

KATEGORIA VI: Infrastruktura turystyczna i komunikacyjna

Zgodnie z kryteriami zaproponowanymi przez Mikos von Rohrscheidta ofertę noclegową oceniono w odniesieniu do jej różnorodności – od najwyższych kategorii hoteli, poprzez pensjonaty, hostele, szkolne schroniska młodzieżowe po gospodarstwa agroturystyczne, zaś obiekty gastronomiczne zostały oceniane pod kątem ofert kuchni tematycznej, kuchni tradycyjnej oraz regionalnej²⁷. Ocena bazy noclegowej okazała się bardzo utrudniona ze względu na brak kategoryzacji obiektów noclegowych na Ukrainie. Brak jest również Centralnego Wykazu Obiektów Hotelarskich na Ukrainie oraz portalu schronisk młodzieżowych i gospodarstw agroturystycznych. Część danych pozyskano z oficjalnych portali internetowych obiektów noclegowych i gastronomicznych. Dane te zostały weryfikowane w trakcie badań terenowych prowadzonych na szlaku.

VI.A. Baza noclegowa na szlaku

Obiekty noclegowe poszczególnych klas w trzech wyznaczonych miejscowościach, lub położonych poza nimi, lecz w promieniu 15 km od ich centrum (w sumie do 3 obiektów noclegowych dla całego szlaku i danej kategorii, po 2 punkty za każdy). Do badania wyznaczono miejscowości (i najbliższą okolicę): Lwów, Gródek i Mościska.

▪ **Hotele:**

– Hotele kategorii 5*****:

1. Lwów: Hotel Leopolis. **[2 pkt]**

2. Brak hotelu tej kategorii w promieniu 15 km od Gródka. **[0 pkt]**

3. Brak hotelu tej kategorii w promieniu 15 km od Mościsk. **[0 pkt]**

– Hotele kategorii 4*****:

1. Lwów: Hotel Szwajcarski. **[2 pkt]**

²⁷ A. Mikos v. Rohrscheidt, *Regionalne szlaki tematyczne...*, s. 158.

- 2. Brak hotelu tej kategorii w promieniu 15 km od Gródka. **[0 pkt]**
- 3. Brak hotelu tej kategorii w promieniu 15 km od Mościsk. **[0 pkt]**
- Hotele kategorii 3***:
 - 1. Lwów: Hotel Ramada. **[2 pkt]**
 - 2. Brak hotelu tej kategorii w promieniu 15 km od Gródka. **[0 pkt]**
 - 3. Brak hotelu tej kategorii w promieniu 15 km od Mościsk. **[0 pkt]**
- Hotele kategorii 2**:
 - 1. Lwów: Hotel Lwów. **[2 pkt]**
 - 2. Brak hotelu tej kategorii w promieniu 15 km od Gródka. **[0 pkt]**
 - 3. Brak hotelu tej kategorii w promieniu 15 km od Mościsk. **[0 pkt]**
- Hotele kategorii 1*:
 - 1. Brak hotelu tej kategorii w promieniu 15 km od Lwowa. **[0 pkt]**
 - 2. Brak hotelu tej kategorii w promieniu 15 km od Gródka. **[0 pkt]**
 - 3. Brak hotelu tej kategorii w promieniu 15 km od Mościsk. **[0 pkt]**
- Hostele:
 - 1. Lwów: Hostel Panorami Center. **[2 pkt]**
 - 2. Brak hostelu w promieniu 15 km od Gródka. **[0 pkt]**
 - 3. Brak hostelu w promieniu 15 km od Mościsk. **[0 pkt]**
- Pensjonaty:
 - 1. Lwów: Polska Poduszka. **[2 pkt]**
 - 2. Brak pensjonatu w promieniu 15 km od Gródka. **[0 pkt]**
 - 3. Brak pensjonatu w promieniu 15 km od Mościsk. **[0 pkt]**
- Schroniska turystyczne lub młodzieżowe:
 - 1. Lwów. **[2 pkt]**
 - 2. Brak schronisk turystycznych lub młodzieżowych w promieniu 15 km od Gródka. **[0 pkt]**
 - 3. Brak schronisk turystycznych lub młodzieżowych w promieniu 15 km od Mościsk. **[0 pkt]**

- Inne nieskategoryzowane stałe usługi noclegowe:
 1. Lwów: Rius Hotel. **[2 pkt]**
 2. Lisowa Perlina – w promieniu 15 km od Gródka. **[2 pkt]**
 3. Motel Korona w Mościskach – w promieniu 15 km od Szegini. **[2 pkt]**

Suma punktów za podkategorie VI.A.: 20 (z 60 możliwych)

VI.B. Restauracje i inne obiekty gastronomiczne

- Restauracje funkcjonujące bezpośrednio przy obiektach szlaku (do 5 lokali, po 4 pkt):
 1. Restauracja „Amadeus” funkcjonująca przy Bazylice archikatedralnej pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie. **[4 pkt]**
- Dodatek za kuchnię tematyczną (danie związane z tematem szlaku), jeśli jest oferowana w wymienionych restauracjach przy obiektach (do pięciu lokali, po 2 pkt za obiekt):
- Brak oferty kulinarnej, która mogłaby być uznana za zbieżną z tematem Drogi św. Jakuba. **[0 pkt]**
- Inne restauracje z kuchnią regionalną w miejscowościach przy szlaku* (do 5, po 2 pkt):
 1. Lwów – Restauracja „Atlas”. **[2 pkt]**
 2. Lwów – Restauracja „Taksim”. **[2 pkt]**
 3. Lwów – Restauracja „Salo”. **[2 pkt]**
 4. Zimna Woda – Restauracja „Skifija”. **[2 pkt]**
 5. Gródek – Restauracja „Kuchnia Ukraińska”. **[0 pkt]**
- Restauracje z kuchnią tradycyjną w miejscowościach przy szlaku** (do 5, po 1 pkt):
 1. Lwów – Restauracja „Varenichnaya”. **[0 pkt]**
 2. Lwów – Restauracja „Baczewski”. **[0 pkt]**

3. Lwów – Restauracja „Puzata chata”. **[0 pkt]**
 4. Gródek – Restauracja „Nad jeziorem”. **[0 pkt]**
 5. Sądowa Wisznia – Restauracja „Ludmiła”. **[0 pkt]**
- Inne restauracje w miejscowościach przy szlaku*** (do 5, po 1 pkt):
 1. Lwów – restauracja „Cosa Nostra”. **[0 pkt]**
 2. Lwów – restauracja „Mons Pius”. **[0 pkt]**
 3. Lwów – restauracja „Tikithai”. **[0 pkt]**
 4. Lwów – restauracja „Dublin”. **[0 pkt]**
 5. Gródek – restauracja „Svitlytsya”. **[0 pkt]**
 - Dodatkowe punkty za każdą z wymienionych restauracji, czynną dłużej niż do 22.00:
 1. Lwów – restauracja „Atlas”. **[1 pkt]**
 2. Lwów – restauracja „Amadeus”. **[1 pkt]**
 3. Lwów – restauracja „Salo”. **[1 pkt]**
 - Dodatkowe punkty za oryginalne produkty kulinarne związane z tematem szlaku: brak. **[0 pkt]**

Suma punktów za podkategorie VI.B.: 15 (z 60 możliwych)

VI.C. Komunikacja

VI.C.a. Dostępność komunikacyjna szlaku:

- Obiekty kluczowe położone w odległości mniejszej niż 50 km od lotniska międzynarodowego (za pierwsze dwa obiekty po 5 pkt):
 1. Bazylika archikatedralna pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie – w odległości mniejszej niż 50 km od Międzynarodowego Portu Lotniczego im. Daniela Halickiego we Lwowie. **[5 pkt]**
 2. Kościół farny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Gródku – w odległości mniejszej niż 50 km od Międzynarodowego Portu Lotniczego im. Daniela Halickiego we Lwowie. **[5 pkt]**

- Przebieg dróg krajowych przez gminy, w których znajdują się obiekty kluczowe szlaku (do 2 dróg krajowych na każdy obiekt, lecz do 5 dróg na cały szlak po 2 pkt):
 1. Droga M10 (droga międzynarodowa: Korczowa – Krakowiec – Jaworów – Lwów) – dla Lwowa (Bazylika archikatedralna pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie). **[2 pkt]**
 2. Droga M10 – dla Lwowa (Bazylika archikatedralna pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie). **[2 pkt]**
 3. Droga M11 (droga międzynarodowa: Szeginie – Mościska – Gródek – Lwów) – dla Gródka (kościół farny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Gródku). **[2 pkt]**
 4. Droga M11 – dla Mościsk (sanktuarium Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Mościskach). **[2 pkt]**
- Duże dworce kolejowe w miejscowościach z obiektami kluczowymi (za pierwsze dwa po 3 pkt):
 1. Lwów. **[3 pkt]**
- Pozostałe dworce kolejowe* w miejscowościach z obiektami kluczowymi (za każdy po 2 pkt):
 - 1 Gródek. **[2 pkt]**
 2. Mościska. **[0 pkt]**
- Dworce autobusowe w miejscowościach z obiektami kluczowymi (za każdy po 2 pkt):
 1. Lwów. **[2 pkt]**
- Przystanki* autobusowe w miejscowościach z obiektami kluczowymi (za każdy po 1 pkt):
 1. Gródek. **[1 pkt]**
 2. Mościska. **[1 pkt]**

VI.C.b. Transport zorganizowany na obszarze szlaku

- Stała linia kolejowa, autobusowa lub mikrobusowa łącząca przynajmniej cztery obiekty szlaku, w tym przynajmniej dwa obiekty kluczowe (za pierwsze 3 linie po 5 punktów):
 1. Linie autobusowe tzw. „marszrutki” (Marszrutnoje taksi) łączące trzy miejscowości z obiektami kluczowymi (Lwów, Gródek, Mościska), a także inne miejscowości z innymi obiektami przy szlaku: Sądowa Wisznia i Szeginie. **[5 pkt]**
 2. Linia kolejowa (Ukraińskie Koleje) łącząca trzy miejscowości z obiektami kluczowymi (Lwów, Gródek, Mościska). **[5 pkt]**
- Oferta regularna (stała lub sezonowa) bryczek, meleksów, sań, połączenia wodnego lub innego niestandardowego łączącego różne obiekty w jednej miejscowości szlaku: brak. **[0 pkt]**

Suma punktów za podkategorie VI.C.: 37 (z 80 możliwych)

Suma punktów za kategorię VI: 72 (z 200 możliwych)

**Łączna suma punktów
za wszystkie kategorie (I-VI):
499 (z 1000 możliwych)**

Tabela 1. Zestawienie punktacji w poszczególnych zakresach dla Lwowskiej Drogi św. Jakuba *Via Regia*

Kategoria	Podkategorie	Punkty uzyskane	Maks. liczba możliwych punktów
Kategoria I: Organizacja szlaku	A. Tematyzacja szlaku	20	50
	B. Oznaczenie szlaku	11	50
	C. Koordynacja szlaku	32	50
	D. Dostępność obiektów	20	50
	Suma: cała kategoria:	83	200
Kategoria II: Ogólna atrakcyjność turystyczna szlaku	A. Autentyczność obiektów	40	40
	B. Zwartość szlaku	15	15
	C. Liczba obiektów	8	15
	D. Własna usługa transportowa	15	15
	E. Stan utrzymania obiektów	15	15
Suma: cała kategoria:	93	100	
Kategoria III: Turystyczno-kulturowy potencjał obiektów szlaku	A. Znaczenie kulturowe zgodne z tematem szlaku	38	60
	B. <i>Eventy</i> zgodne z tematyką	5	40
	C. Dodatkowe atrakcje tematyczne	5	20
	D. Znaczenie historyczne	19	20
	E. Znaczenie biograficzne	13	20
	F. Znaczenie religijne	0	20
	G. Znaczenie: inne typy turystyki kulturowej	12	20
	H. Znaczenie: grupy etniczne	12	20
	I. Dodatek: oferta obiektów	14	30
	J. Dodatek: obiekty unikalne	35	50
Suma: cała kategoria:	153	300	
Kategoria IV: Obsługa własna szlaku	A. Promocja szlaku	20	45
	B. Oferty wypraw	0	20
	C. Oferta pakietowa	9	20
	D. Inne elementy obsługi turystycznej	0	15
Suma: cała kategoria:	29	100	
Kategoria V: Pozostała oferta turystyczna szlaku	A. inna turystyczno-kulturowa	40	40
	B. Inna kulturowa, przyrodnicza	20	20
	C. Inna turystyczna	5	20
	D. Pozostałe czynniki	4	20
Suma: cała kategoria:	69	100	
Kategoria VI: Infrastruktura turystyczna i komunikacyjna	A. Noclegi	20	60
	B. Gastronomia	15	60
	C. Komunikacja	37	80
Suma: cała kategoria:	72	200	
Suma dla wszystkie kategorie:	499	1000	

8. Interpretacja wyników waloryzacji

Lwowskiej Drogi św. Jakuba *Via Regia*

Przeprowadzona waloryzacja Lwowskiej Drogi św. Jakuba *Via Regia* z zastosowaniem metody bonitacji punktowej, którą zaadoptował w odniesieniu do tematycznych szlaków turystyczno-kulturowych, jako produktów turystycznych A. Mikos von Rohrscheidt wykazała, że badany odcinek *Camino de Santiago* zgodnie z osiągniętą punktacją ogólną (499 pkt) należy zakwalifikować jako **szlak o średnim potencjale turystycznym**²⁸. Dla porównania, waloryzowanym już odcinkom Drogi św. Jakuba w Polsce przypisano następującą liczbę punktów: 548 pkt – Wielkopolskiej Drodze św. Jakuba²⁹; 598 pkt – zachodniopomorskiemu odcinkowi Pomorskiej Drogi św. Jakuba³⁰; 627 pkt – Drodze św. Jakuba *Camino Polaco* (odcinek „Suwalszczyzna” oraz „Warmia i Mazury”: Dusznica – Olsztyn)³¹ oraz 704 pkt – Małopolskiej Drodze św. Jakuba³².

Szczegółowa interpretacja wyników dla poszczególnych kategorii waloryzacji przedstawia się następująco. W kategorii I oceniano organizację i koordynację szlaku, zgodność poszczególnych obiektów z tematem szlaku, a także dostępność poszczególnych obiektów Lwowskiej Drogi św. Jakuba. W sumie, w kategorii I przypisano badanemu odcinkowi Drogi św. Jakuba 83 pkt (na 200 możliwych), co klasyfikuje go jako **szlak realny**. Według Mikos von Rohrscheidta, liczba i rozkład punktów oznacza, że istnieją na tyle duże braki w odniesieniu do przynajmniej dwóch z czterech zastosowanych w tej kategorii kryteriów, aby mógł

²⁸ *Ibidem...*, s. 164.

²⁹ T. Cerkaski, *Wyniki analizy potencjału...*, s. 72.

³⁰ T. Duda, *Waloryzacja i analiza potencjału...*, s. 86.

³¹ F. Mróz, Waloryzacja i ocena potencjału turystyczno-kulturowego Drogi św. Jakuba Camino Polaco (odcinek „Suwalszczyzna” oraz „Warmia i Mazury”: Dusznica – Olsztyn). *Turystyka Kulturowa*, 3/2018 (maj – czerwiec 2018), 101–134.

³² F. Mróz, Waloryzacja i ocena potencjału turystyczno-kulturowego Małopolskiej Drogi św. Jakuba. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica* 11, 2017, 94–130.

uchodzić za produkt w pełni rozwinięty³³. Najslabiej oceniona w tej kategorii została zgodność tematyczna poszczególnych obiektów z deklarowanym tematem szlaku (zgodność tą wykazuje tylko 1 na 14 obiektów), a także oznakowanie szlaku w terenie (na wielu odcinkach Lwowskiej Drogi św. Jakuba brakuje oznakowania; na terenie miasta Lwowa szlak niestety nie został oznakowany). Poważnym mankamentem Lwowskiej Drogi św. Jakuba jest brak fizycznego oznaczenia przy obiektach szlaku.

W kategorii II (ogólna atrakcyjność turystyczna szlaku) badany odcinek *Camino de Santiago* został oceniony na 93 punkty ze 100 możliwych, co oznacza, że jest to **szlak zwarty**³⁴. Wszystkie 14 obiektów na szlaku mają charakter autentyczny, a ich stan utrzymania jest zadawalający, przy czym w wielu obiektach brakuje dostępnych toalet publicznych i węzłów sanitarnych. Charakter szlaku (szlak pątniczy – pieszy lub rowerowy) nie miał wpływu na ocenę regularnej usługi transportowej pomiędzy poszczególnymi obiektami przy szlaku.

W kategorii III – decydującej o turystyczno-kulturowym potencjale szlaku – Lwowska Droga św. Jakuba otrzymała 153 punktów na 300 możliwych, co plasuje ją w grupie szlaków o **niewielkiej tematycznej atrakcyjności turystyczno-kulturowej, odpowiedni dla różnych form turystyki kulturowej**³⁵. Największa ilość punktów przypisana do tej kategorii miała związek przede wszystkim z atrakcyjnością turystyczną Lwowa, którego Stare Miasto zostało wpisane na listę światowego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego UNESCO. Należy podkreślić, że Lwowska Droga św. Jakuba – a przede wszystkim miasto Lwów posiada silną koncentrację atrakcyjnych walorów turystycznych w odniesieniu do

³³ A. Mikos v. Rohrscheidt, *Regionalne szlaki tematyczne...*, s. 164.

³⁴ *Ibidem*, s. 166.

³⁵ *Ibidem*, s. 168.

turystyki biograficznej, turystyki muzealnej, turystyki obiektów technicznych i przemysłowych oraz turystyki obiektów militarnych. Najgorzej w kategorii III została oceniona organizacja *eventów* zgodnych z tematyką szlaku oraz skromna ilość dodatkowych atrakcji tematycznych w obiektach szlaku.

Bardzo słabo wypadła ocena Lwowskiej Drogi św. Jakuba *Via Regia* pod kątem działań promocyjnych i obsługi własnej. W kategorii tej szlak uzyskał zaledwie 29 pkt ze 100 możliwych, co kwalifikuje go do **szlaku z niskim poziomem usług turystycznych**³⁶. Badany odcinek Drogi św. Jakuba niestety nie posiada obecnie własnego aktualizowanego portalu internetowego ani także portalu internetowego w ramach większego zespołu. Do tej pory nie wydano przewodnika po Lwowskiej Drodze św. Jakuba. Istniejące publikacje książkowe, przewodnikowe i albumowe dotyczą zaledwie dwóch obiektów przy szlaku – tj. Bazyliki archikatedralnej pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie oraz Archikatedralnego soboru św. Jura we Lwowie.

W kategorii V (pozostała oferta turystyczna szlaku) Lwowska Droga św. Jakuba *Via Regia* uzyskała liczbę 69 punktów (ze 100 możliwych), co klasyfikuje ją jako **szlak o dużym znaczeniu ogólnoturystycznym**³⁷. Wpływ na tę ocenę ma przebieg szlaku przez Lwów z bardzo bogatą ofertą turystyczno-kulturową dla różnych form turystyki. Ogólną liczbę punktów w tej kategorii obniża jednak brak krzyżowania się szlaku z innym szlakiem turystyczno-kulturowym o zasięgu międzynarodowym lub krajowym, a także brak atrakcji przyrodniczych poza Lwowem.

Ogólna ocena bazy noclegowej i gastronomicznej w dwóch z trzech wyznaczonych miejscowościach na szlaku (Gródek i Mościska) wypadła

³⁶ *Ibidem*, s. 169.

³⁷ *Ibidem*, s. 170.

słabo. W ramach kategorii VI (Infrastruktura turystyczna i komunikacyjna) Lwowska Droga św. Jakuba *Via Regia* uzyskała 72 punkty (na 200 możliwych) – co oznacza, że jest to **szlak ze słabo rozwiniętą infrastrukturą służącą turystyce**³⁸. Należy jednak zaznaczyć, że w ocenie infrastruktury turystycznej Lwowskiej Drogi św. Jakuba wysoką notę należy przypisać miastu Lwów, które oferuje turystom szeroki wachlarz urządzeń i usług turystycznych w zakresie bazy noclegowej, bazy gastronomicznej i bazy towarzyszącej. Ocenę w zakresie bazy gastronomicznej obniża brak restauracji funkcjonujących bezpośrednio przy obiektach szlaku (za wyjątkiem Bazyliki archikatedralnej pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie) oraz brak oryginalnych produktów kulinarnych związanych z tematem szlaku. Jak już wspomniano poważnym problemem w ocenie bazy noclegowej okazał się brak kategoryzacji większości obiektów noclegowych na Ukrainie. Na badanym odcinku Lwowskiej Drogi św. Jakuba nie funkcjonują schroniska dla pielgrzymów (*albergue*). Bardzo słabo rozwinięta jest także infrastruktura turystyczna uzupełniająca i informacyjna, która mogłaby zaspokoić potrzeby zarówno indywidualnego pielgrzyma, jak i kilkunastoosobowej grupy pątników – na całym badanym odcinku Lwowskiej Drogi św. Jakuba (poza Lwowem) brak jest turystycznych miejsc do odpoczynku, spożycia posiłku i schronienia przed niekorzystnymi warunkami pogodowymi na szlaku (schrony, wiaty turystyczne, ławki, stoły), a także tablic informacyjnych.

³⁸ *Ibidem*, s. 172.

Mocne i słabe strony Lwowskiej Drogi św. Jakuba Via Regia – ocena oparta na wynikach waloryzacji oraz własnych obserwacjach

Mocne strony:

- Wszystkie 14 obiektów na Lwowskiej Drodze św. Jakuba *Via Regia* są autentyczne, czyli nie stanowią wtórnych kreacji na potrzeby szlaku.
- Wytyczenie i oznakowanie szlaku w znacznej części wzdłuż dróg gruntowych (drogi o nawierzchni gruntowej) lub dróg twardych nie obciążonych dużym ruchem samochodowym.
- Odległość między kolejnymi obiektami szlaku jest mniejsza niż 30 km.
- Wysoka atrakcyjność turystyczna Lwowa, którego Stare Miasto wraz z archikatedralnym soborem św. Jury, Wysokim Zamkiem i dzielnicą Podzamcze zostały wpisane na listę światowego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego UNESCO.
- Wieloaspektowość szlaku – religijna, historyczna, turystyczna, kulturowa i przyrodnicza.
- Poprawna koordynacja szlaku, którą podejmują pracownicy Geograficznego Fakultetu Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we Lwowie.
- Punkt Informacji o Lwowskiej Drodze św. Jakuba Via Regia na Geograficznym Fakultecie Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we Lwowie.
- Akademicka Akredytacja Jakubowa – wpisanie Geograficznego Fakultetu i Katedry Turyzmu Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki do projektu *Campus Stellae*.
- Bardzo dobrze rozwinięta infrastruktura turystyczna oraz dostępność komunikacyjna Lwowa.

- Większość obiektów położona w bliskim sąsiedztwie od Lwowa – miasta o dużej recepcji turystycznej.
- Przychyłność władz kościelnych – Kościoła katolickiego i prawosławnego w obwodzie lwowskim do idei pielgrzymowania Droga św. Jakuba.
- Współpraca koordynatorów szlaku z osobami zaangażowanymi w rozwój Drogi św. Jakuba w Polsce.
- Wizyty oraz wędrówki i pielgrzymki po szlaku caminowiczów z zagranicy (głównie z Polski).
- Obiekty związane ze św. Janem Pawłem II we Lwowie.

Słabe strony:

- Fragmentaryczne oznakowanie szlaku. Brak oznakowania Lwowskiej Drogi św. Jakuba na terenie miasta Lwowa.
- Marginalna zgodność tematyczna poszczególnych obiektów z deklarowanym tematem szlaku – na badanym odcinku Lwowskiej Drogi św. Jakuba nie rejestruje się świątyni pw. św. Jakuba Starszego Apostoła.
- Skromna ikonografia św. Jakuba Starszego Apostoła w świątyniach lub kaplicach przy szlaku.
- Brak bazy uzupełniającej na szlaku, zwłaszcza miejsc do odpoczynku i schronienia przed niekorzystnymi warunkami pogodowymi (ławki, wiaty turystyczne).
- Brak promocji szlaku w środkach masowego przekazu – w prasie lokalnej i regionalnej.
- Brak funkcjonującej i aktualizowanej strony internetowej poświęconej szlakowi.

- Brak mikroeventów oraz cyklicznych imprez kulturowych (w tym religijnych) związanych ze szlakiem i kultem św. Jakuba Starszego Apostoła.
- Tylko część obiektów na szlaku wyposażona w WC oraz węzły sanitarne.
- Brak oznaczenia przebiegu szlaku w systemie nawigacji satelitarnej.
- Brak Rady Programowej do spraw Rozwoju Lwowskiej Drogi św. Jakuba *Via Regia*.
- Niedostateczna wiedza Ukraińców, w tym przede wszystkim osób mieszkających przy szlaku o postaci św. Jakuba Starszego Apostoła, sanktuarium w Santiago de Compostela oraz o tradycji pielgrzymek Drogą św. Jakuba.
- Brak tradycji pielgrzymowania Drogą św. Jakuba wśród Ukraińców.
- Brak wiedzy na temat szlaku wśród pracowników punktów informacji turystycznej w miejscowościach przez które przebiega szlak.
- Znikomy kult św. Jakuba Starszego Apostoła na Ukrainie.

Podsumowanie. Lwowska Droga św. Jakuba *Via Regia* jest pierwszym i obecnie nadal jedynym odcinkiem europejskiej sieci *Camino de Santiago* na Ukrainie. Szlak ten powstał dzięki pracownikom Geograficznego Fakultetu Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we Lwowie i współpracy z członkami Bractw św. Jakuba w Przeworsku i Więclawicach Starych.

Przeprowadzona bonitacja punktowa Lwowskiej Drogi św. Jakuba *Via Regia* pozwoliła wykazać mocne i słabe strony całego szlaku, jego atrakcyjność turystyczną, koordynację, a także braki. Proces rozwoju szlaku przebiega bardzo wolno, a wiąże się to przede wszystkim z brakiem tradycji pątniczych (w tym także pielgrzymowania szlakiem św. Jakuba) wśród

Ukraińców, jak również obecną sytuacją ekonomiczną i geopolityczną na Ukrainie. Zdaniem autora prezentowanego opracowania, zapal grupy caminowiczów i miłośników Drogi św. Jakuba na Ukrainie skupionych przede wszystkim wokół Geograficznego Fakultetu Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we Lwowie, w ostatnich kilkunastu miesiącach wyraźnie zmalał, czego efektem jest m.in. zawieszenie funkcjonowania strony internetowej poświęconej szlakowi. W ostatnim roku (maj 2017 – maj 2018) nie zorganizowano na szlaku także niestety żadnych mikroeventów oraz imprez kulturowych (w tym religijnych) związanych ze szlakiem i kultem św. Jakuba Starszego Apostoła.

Aby Lwowska Droga św. Jakuba była w regionie lwowskim szlakiem autentycznym i żywym, musi być obecna i znana w społeczności lokalnej. Konieczna jest zatem praca informacyjna, promocyjna i edukacyjna, a także stała aktywizacja lokalnych społeczności i interesariuszy szlaku³⁹. Bardzo cenne w tym zakresie byłby warsztaty, prelekcje, wykłady i wystawy na temat „główniej ulicy Europy”, jak popularnie nazywana jest Droga św. Jakuba. Pracownicy Geograficznego Fakultetu i Katedry Turystyki Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki powinni w dalszym ciągu angażować studentów w oznakowanie Lwowskiej Drogi św. Jakuba, promocję szlaku i inicjatywy wędrówek drogą. Bardzo dobrym wsparciem do popularyzacji Szlaku Jakubowego w lokalnych społecznościach jest także organizacja weekendowych (niedzielnych) pielgrzymek, wędrówek, rajdów szlakiem Jakubowym⁴⁰. Jednym

³⁹ Ł. Gawęł, Zarządzanie sakralnymi szlakami dziedzictwa kulturowego, [w:] Ś. Sittek i N. Widok (red.), *Drogi Jakubowe i inne szlaki pątnicze w Polsce i Czechach*, Reakcja Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2012, s. 185.

⁴⁰ F. Mróz, Ł. Mróz, *5000 km polskich odcinków Drogi św. Jakuba. To nadal początek drogi?*, [w:] Jackowski A., Mróz F., Mróz Ł. (red.), *1200 lat pielgrzymek do grobu św. Jakuba w Santiago de Compostela*. Kraków: Wydawnictwo Czuwajmy, 2013, s. 283–285.

z priorytetowych zadań stojących przed koordynatorami szlaku jest poprawa oznakowania szlaku, a także postawienie przy obiektach kluczowych tablic informacyjnych o Drodze św. Jakuba *Via Regia*, kamieni z muszlą św. Jakuba lub innych elementów caminowych. Konieczna jest praca nad rozwojem infrastruktury turystycznej – zwłaszcza miejsc do odpoczynku i schronienia przed niekorzystnymi warunkami pogodowymi oraz wyznaczenie tzw. „strażników szlaku”, którzy dokonywaliby systematycznego przeglądu stanu oznakowania drogi, zwłaszcza w sezonie pielgrzymkowym⁴¹.

Szansą rozwoju Lwowskiej Drogi św. Jakuba jest rosnąca popularność szlaku pielgrzymkowego do grobu św. Jakuba w Santiago de Compostela i panująca w Europie „moda” na *Camino de Santiago*. Atutem ukraińskiego odcinka Drogi św. Jakuba jest także jego lokalizacja – Lwowska Droga św. Jakuba *Via Regia* jest bowiem obok litewskich odcinków Drogi św. Jakuba, najbardziej na wschód wysuniętym Szlakiem Jakubowym w Europie. Funkcjonujące w krajach Europy Środkowo-Wschodniej odcinki Drogi św. Jakuba są na pewno bardzo dobrą propozycją rekolekcji w drodze i wędrówki w głąb siebie.

Literatura / Література / References

- Adamski, J. [et. al.] (oprac.) (2013). *Katedra łacińska we Lwowie*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie.
- Bordun, O. (2014). Program wytyczenia ukraińskiego odcinka europejskiego, pielgrzymkowego Szlaku św. Jakuba z Lwowa. W: A. Jackowski, F. Mróz (red.), *Święci i błogosławieni na Drodze św. Jakuba – w 800 rocznicę pielgrzymki św.*

⁴¹ O. Bordun, F. Mróz, Możliwości współpracy transgranicznej w zakresie pielgrzymowania i turystyki religijnej na przykładzie Drogi św. Jakuba *Via Regia* na Pograniczu Polsko-Ukraińskim. W: P. Roszak, F. Mróz (red.), *Droga do Composteli – przeszłość i teraźniejszość*. Kraków: Wydawnictwo Czuwajmy, 2016, s. 150.

Franciszka z Asyżu do Santiago de Compostela (s. 265-276). Kraków: Wydawnictwo Czuwajmy.

- Бордун, О. (2015). Економічні можливості відродження культурного шляху Європи – «Via Regia» на території України. *Економіка. Управління. Інновації. Випуск*, № 1 (13), Житомир.
- Бордун, О., Голуб, Я. М. (2015). Стратегія та умови долучення України до Європейського паломницького шляху святого Якова. W: I. В. Саух (red.), *Конкуреноспроможність в умовах глобалізації: реалії, проблеми та перспективи* (s. 10-12). Житомир.
- Бордун, О., Шуманська, Ю. (2014). Сучасний стан і перспективи розвитку в Україні європейського паломницького шляху Святого Якова. W: Я. Б. Олійник (red.), *Географія та туризм: – Вип. 28* (s. 131-140). Київ.
- Bordun, O., Hołub, J.M. (2015). Kult św. Jakuba Apostoła we Lwowie – stan badań i prace nad przedłużeniem Drogi św. Jakuba Via Regia na Ukrainie. W: P. Roszak, F. Mróz (red.), *Droga św. Jakuba w Polsce – historia, terażniejszość i przyszłość. W 10. rocznicę otwarcia pierwszego polskiego odcinka Camino de Santiago* (s. 385-406). Kraków: Wydawnictwo Czuwajmy.
- Bordun, O., Mróz, F. (2016). Możliwości współpracy transgranicznej w zakresie pielgrzymowania i turystyki religijnej na przykładzie Drogi św. Jakuba Via Regia na Pograniczu Polsko-Ukraińskim. W: P. Roszak, F. Mróz (red.), *Droga do Composteli – przeszłość i terażniejszość* (s. 139-151). Kraków: Wydawnictwo Czuwajmy.
- Cerkaski, T. (2012). Wyniki analizy potencjału turystyczno-kulturowego Wielkopolskiej Drogi Świętego Jakuba. *Turystyka kulturowa*, 6, 58-78.
- Czuba, M. (2002). *Gotycka archikatedra łacińska we Lwowie*. Przemysł: Regionalny Ośrodek Kultury, Edukacji i Nauki.
- Duda, T. (2014). Waloryzacja i analiza potencjału turystyczno-kulturowego zachodniopomorskiej części Pomorskiej Drogi Świętego Jakuba. *Turystyka kulturowa*, 12, 71-97.
- Gaweł, Ł. (2012). Zarządzanie sakralnymi szlakami dziedzictwa kulturowego. W: Š. Sittek i N. Widok (red.), *Drogi Jakubowe i inne szlaki pątnicze w Polsce i Czechach*. (s. 181-192). Opole: Reakcja Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.
- Hejke, K. (2003). *Katedra Lwowska obrządku łacińskiego*. Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa.
- Hołub, J.M., Mróz, Ł. (2013). *Droga św. Jakuba Via Regia, Podkarpackie – przewodnik pielgrzymy i turysty*. Jarosław: Wyd. Stowarzyszenie „Przyjaciele Dróg św. Jakuba w Polsce.
- Kondracki, J. (2013). *Geografia regionalna Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Makiela, Z. (red.) (2007). *Via Regia – Kupiecki Szlak*. Jarosław: Wydawnictwo PWSZ w Jarosławiu.
- Margry, P. J. (2015). To Be or not to Be... a Pilgrim. Spiritual Pluralism Along the Camino Finisterre and the Urge for the End. W: C. Sánchez-Carretero (red.), *Heritage*,

- Pilgrimage and the Camino to Finisterre. Walking to the End to the World* (s. 175-211). Heidelberg: Springer.
- Mikos v. Rohrscheidt, A. (2010). *Regionalne szlaki tematyczne. Idea, potencjał, organizacja*. Kraków: Wydawnictwo PROKSENIA.
- Mikos v. Rohrscheidt, A. (2017). Krzyżowanie szlaków kulturowych – zagospodarowanie potencjału i zarządzanie ofertą. W: J. Hochleitner, K. Polejowski (red.), *W służbie zabytków* (s. 385-410). Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.
- Mróz, F. (2015). Droga św. Jakuba w Polsce – geneza i rozwój – w 10. rocznicę otwarcia pierwszego szlaku jakubowego. W: A. Wyrwa (red.), *Camino de Santiago. Szkice historyczne do peregrynacji i dziejów kultu św. Jakuba Apostoła Większego (wydanie II)* (s. 65-95). Lednica: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.
- Mróz, F. (2016). Pielgrzymowanie polskimi odcinkami Drogi św. Jakuba na początku XXI wieku. W: P. Roszak, W. Rozyrkowski (red.), *Camino Polaco. Teologia – Sztuka – Historia – Teraźniejszość*, t. 3 (s. 177-202). Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.
- Mróz, F. (2017). Waloryzacja i ocena potencjału turystyczno-kulturowego Małopolskiej Drogi św. Jakuba. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 11, 2017, 94-130.
- Mróz, F. (2018). Waloryzacja i ocena potencjału turystyczno-kulturowego Drogi św. Jakuba Camino Polaco (odcinek „Suwalszczyzna” oraz „Warmia i Mazury”: Dusznica – Olsztyn). *Turystyka Kulturowa*, 3, (maj – czerwiec), 101-134.
- Mróz, F., Bordun, O. (2016). The Origin and Functioning of the Lviv Way of St. James Via Regia and Its Importance in the Development of Pilgrimages and Religious Tourism at the Polish-Ukrainian Border. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 10, 120-138.
- Mróz, F., Mróz, Ł. (2013). Pilgrimage and religious tourism on the Way of st. James – the first European Cultural Route. *Вісник львівського університету. Серія географічна. Випуск 43, Ч. 2*, 366-379.
- Mróz, F., Mróz, Ł. (2013). 5000 km polskich odcinków Drogi św. Jakuba. To nadal początek drogi? W: A. Jackowski, F. Mróz, Ł. Mróz (red.), *1200 lat pielgrzymek do grobu św. Jakuba w Santiago de Compostela* (s. 277-295). Kraków: Wydawnictwo Czuwajmy.
- Smirnow, J., Smirnow, J., (2001). *Bazylika Metropolitalna obrządku łacińskiego pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i kaplica Boimów we Lwowie: dzieje, architektura i stan obecny*. Przemyśl: Wydawnictwo Sen Set.
- Smirnow, J. (2016). *Katedra greckokatolicka p.w. św. Jura w Lwowie*. Warszawa: Instytut Lwowski.
- Заповідних зон: України (1999). Біосферні Заповідники, Природні Заповідники, Національні Природні Парки України. Pobrano z: www.nature.org.ua/dnipro/bio_u.html (dostęp: 1.03.2018).
- Zakład Narodowy im. Ossolińskich (2014). Zbiory lwowskie. Pobrano z: <https://ossolineum.pl/index.php/aktualnosci/zbiory-lwowskie/> (dostęp: 3.03.2018).

RKC (2018). Kościoły i kaplice Ukrainy. Pobrano z: www.rkc.in.ua/index.php?f=ozlvja&p=lvjakrjk (dostęp: 12.03.2018).

Музейні заклади, які належать до сфери управління Міністерства культури України (2018). Pobrano z: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244942172&cat_id=244908588 (dostęp 5.03.2018).

To cite this chapter:

Mróz, F. (2019). The valorisation and evaluation of the tourism and cultural potential of the Lviv Way of St. James Via Regia (Lviv – Shehyni section). In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 97-152). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

VII

Wybrane aspekty relacji polsko-ukraińskich
Вибрані аспекти польсько-українських відносин
Selected aspects of Polish-Ukrainian relations

Sylwia Sławińska*

Pedagogical University of Cracow, Poland

Abstrakt: W artykule zostały przedstawione wybrane aspekty stosunków polsko-ukraińskich po II wojnie światowej. Ukraina przez długi okres postrzegana była jako źródło zagrożeń dla naszego kraju. W obecnych czasach odbierana jest przez Polaków jako jeden z gwarantów bezpieczeństwa. Pomiedzy Polską a Ukrainą na przestrzeni wieków można zaobserwować zmienne relacje (ocieplenie, ochłodzenie). W przeszłości na relacje polsko-ukraińskie miały wpływ m.in. wydarzenia mające miejsce na Wołyniu w okresie II wojny światowej oraz sytuacja mniejszości polskiej na Ukrainie. Ważnym aspektem było przystąpienie Polski do Strefy Schengen. Na relacje między tymi krajami miały wpływ także Pomarańczowa Rewolucja oraz przyznanie obu państwom statusu gospodarza Mistrzostw Europy w Piłce Nożnej EURO 2012, które pod względem organizacyjnym okazało się sukcesem. W artykule zostały przeanalizowane wybrane literaturę naukową, popularną, a także wykorzystywane z pewną ostrożnością źródła internetowe. Przy ocenie wiarygodności zamieszczanych w cyberprzestrzeni informacji, publikacji i ocenie profesjonalności stron kierowano się wyborem serwisów cieszących się ogólnym zaufaniem z pominięciem blogów i forów internetowych, które zdaniem autora mogą zawierać niekontrolowane, nieobiektywne treści i podejmować próby manipulacji. **Słowa kluczowe:** Polska; Relacje; Stosunki międzynarodowe; Ukraina.

Анотація: У статті висвітлені окремі аспекти польсько-українських відносин після Другої світової війни. Довгий період Україну сприймали як джерело загроз для нашого краю. За довгі роки ми можемо спостерігати зміну відносин (потепління, охолодження). У минулому на польсько-українські відносини мали вплив події, що відбуваються на Волині під час Другої світової війни та ситуація польських меншини в Україні. Важливим аспектом є приєднання Польщі до Шенгенської зони. Вплив також мала Помаранчева революція та надання обом країнам статусу господарів на проведення Чемпіонату Європи з футболу Євро-2012, який з погляду організації

* Corresponding author: sylwia.slawinska@op.pl

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

виявився успішним. При редагуванні статті було проаналізовано деякі обрані книжкові видавництва, популярні, наукові публікації, а також з повною обережністю використані інтернет-джерела. При оцінці достовірності опублікованої у кіберпросторі інформації, публікацій та оцінці професіональності сторін, пріоритет надавався вибору сервісів, які користуються загальною довірою, при цьому оминалися інтернет блоги та форуми, які з точки зору автора можуть містити неконтрольовані, необ'єктивні складові та спроби маніпуляції. **Ключові слова:** Польща; відносини; міжнародні відносини; Україна.

Summary: This article presents selected aspects of Polish-Ukrainian relations after World War II. For a long time, Ukraine was perceived as a source of threats for our country. Nowadays, it is seen by the Polish people as one of the guarantor of safety. Changeable relations (warming and cooling) have been observed between Poland and Ukraine over the centuries. In the past, the events, which took place in Volhynia during World War II, and the situation of the Polish minority had, among others, the influence on the Polish-Ukrainian relations. Poland's accession to the Schengen area is an important aspect. The Orange Revolution and the fact of awarding both countries with the status of the Host of European Football Championship EURO 2012, which was a success from the organisational point of view, also had the influence on the relations between these two countries. For the analysis presented here selected academic and popular press and carefully chosen Internet sources have been used. While evaluating the credibility of the information and the publications posted in cyberspace and in evaluating the professionalism of the parties, the author followed the selection of generally trusted services, excluding blogs and internet forums, which could, in the author's opinion, contain uncontrolled, non-objective content and which could contain attempts of manipulation. **Keywords:** Poland; Relations; International relations; Ukraine.

Wprowadzenie. Dobre relacje z sąsiadami zawsze odgrywały istotną rolę w kształtowaniu bezpieczeństwa na świecie. W obecnych czasach, kiedy prawie codziennie słyszy się o zamachach terrorystycznych warto mieć dobre stosunki z państwami sąsiadującymi. Relacje między państwami-sąsiadami odgrywają bardzo ważną w kształtowaniu bezpieczeństwa międzynarodowego. Ukraina jest jednym ze wschodnich sąsiadów Polski, który ma ogromny wpływ na nasze bezpieczeństwo. Wschodnia granica państwa polskiego jest jednocześnie zewnętrzną granicą Unii Europejskiej (UE) oraz Organizacji Sojuszu Północnoatlantyckiego (NATO). Bezpieczeństwo i stabilna sytuacja na Ukrainie ma duży wpływ na

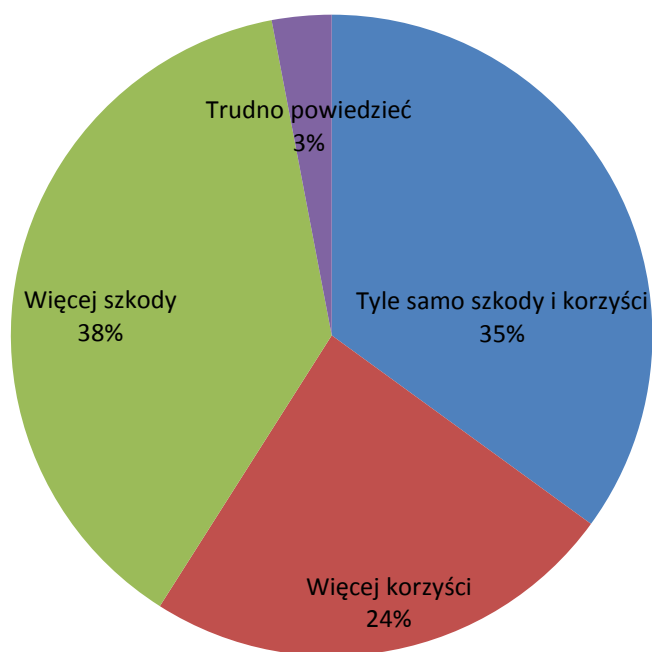
bezpieczeństwo w naszym kraju jak i w pozostałych państwach członkowskich Unii Europejskiej.

Przemiany w wybranych krajach Europy Środkowej po 1989 roku.
Polityka zagraniczna Polski po roku 1989, kiedy to w naszym kraju zachodziły gruntowne przemiany wewnętrzne i kształtował się nowy polityczny ład również przeszła transformację, a demokratyczna i suwerenna Polska musiała na nowo poukładać swoje stosunki międzynarodowe szczególnie z państwami sąsiadującymi. Na początku lat 90-tych przemiany polityczno-ustrojowe zaszły także u prawie wszystkich sąsiadów Polski. 3 października 1990 roku zjednoczyły się dwa niemieckie państwa RFN i NRD, od 1 stycznia 1993 roku Czechosłowacja podzieliła się na dwa nowe państwa Czechy i Słowację, rozpadło się największe pod względem terytorialnym państwo świata – Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich – w wyniku czego powstały niepodległe państwa, a wśród nich najbliżsi sąsiedzi Polski: 11 marca 1990 roku deklarację niepodległości ogłosiła Litwa, 20 sierpnia 1991 roku – Estonia 21 sierpnia 1991 roku – Łotwa, 25 sierpnia 1991 roku – Białoruś a 24 sierpnia 1991 roku – Ukraina.

Po ogłoszeniu niepodległości rozpoczął się trudny proces budowy na nowo struktur państwa i niełatwy czas przeprowadzania reform mających przynieść rozwiązanie problemów politycznych, socjalnych i społecznych. Odzyskanie niepodległości przez Ukrainę i wprowadzane przemiany przyczyniło się do pogorszenia się sytuacji gospodarczej kraju, spadku poziomu życia ludności, wzrostu bezrobocia, nierówności społecznych i wzrostu korupcji. Planowane reformy ze względu na poważny kryzys gospodarczy i polityczny wprowadzane są bardzo wolno.

W społeczeństwie nadal nie ma jednoznacznych opinii na temat kierunku, w jakim podążać ma Ukraina (Ryc. 1). Czy skłonić się w stronę integracji z Rosją, czy podjąć działania i dążyć do integracji z Unią Europejską. Duża

część społeczeństwa zamieszkującego wschodnie i południowe tereny Ukrainy, przeważnie młodzi ludzie, którzy ze względu na swój wiek nie mogli żyć w ZSRR uważa, że rozpad Związku Radzieckiego przyniósł więcej szkód niż korzyści. Przeciwnego zdania są mieszkańcy Ukrainy zachodniej.

Rycina 1. Ocena rozpadu ZSRR w kontekście korzyści dla Ukrainy.

Źródło: Fomina i in. 2013.

Stosunki między Polską a Ukrainą ze względu na położenie geograficzne zajmują szczególne miejsce. Relacje między tymi dwoma krajami ze względu na wspólne sąsiedztwo obu państw i narodów, współpracę w dziedzinie gospodarki, religię, a także wydarzenia historyczne, wśród których największe emocje wywołują dramatyczne wydarzenia na Wołyniu w okresie II wojny światowej (rzeź ludności polskiej przez Ukraińską Armię Powstańczą) nie należą do prostych i łatwych, Polska aktywnie wspierała

Ukrainę w jej dążeniach do niepodległości i jako pierwsza w dniu 2 grudnia 1991 roku oficjalnie ją uznała oraz w niedługim czasie nawiązała z Ukrainą stosunki dyplomatyczne i rozpoczęła poszukiwania możliwości wzajemnej współpracy. W tym czasie nastąpiło istotne zbliżenie między obydwojma krajami, które następnie podpisały wiele dwustronnych dokumentów i umów określających wzajemną współpracę w tym dotyczących m.in. handlu i dwustronnej współpracy ekonomicznej oraz traktat o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy (w maju 2017 r. minęło 25 lat od podpisania tego traktatu), międzyrządową umowę o współpracy naukowej, kulturalnej, w zakresie rozwoju inwestycji, technologii i w dziedzinie wojskowości. W 1994 roku Polska jako pierwsze państwo wprowadziła uproszczone procedury pozwalające obywatelom¹ Ukrainy (jako pierwszemu państwu byłego ZSRR) przekraczać granicę Polski.

Po uzyskaniu niepodległości Ukraina stała się miejscem walki dwóch przeciwstawnych obozów: prorosyjskiego uznającego wpływy Rosji i prozachodniego dążącego do wzmocnienia niepodległości Ukrainy. Od prawie 26 lat Ukraina jest państwem niepodległym i suwerennym od początku przemian aktywnie wspieranym przez Polaków. W listopadzie i grudniu 2004 roku miała miejsce na Ukrainie Pomarańczowa Rewolucja, podczas której protestujący wyrazili sprzeciw wobec odwrócenia się kraju od demokracji i upodobnianiu się ustrojowo do Rosji. Ustępujący wówczas prezydent Ukrainy Leonid Kuczma, na wzór Rosji, wskazał swojego następcę, którym został dotychczasowy premier Wiktor Janukowycz. W drugiej turze sfałszowanych wyborów wygrał kandydat Leonida Kuczmy, co doprowadziło do sprzeciwu Ukraińców. Nie zgodzili się oni na fałszerstwa, korupcję, wpływ oligarchów na władzę w państwie i podczas

¹ S. Rudnicki, *Stosunki ukraińsko-polskie w strukturze interesów polskiej mniejszości narodowej we współczesnej Ukrainie*, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny im. M. Dragomanowa, 2011.

protestów poparli kandydata opozycji Wiktora Juszczenkę. W styczniu 2005 roku wybory zostały powtórzone. Wygrał je Wiktor Juszczenko². Polacy czynnie, w pozytywny sposób pomagali i wspierali ukraińskich opozycjonistów podczas Pomarańczowej Rewolucji, zapominając wówczas o wzajemnych sporach. Pomimo okresu świątecznego (Bożego Narodzenia) na Ukrainę przyjechali polscy obserwatorzy wyborczy, którzy na bieżąco śledzili wszystkie wydarzenia. W Warszawie i większych miastach w Polsce odbywały się manifestacje popierające demonstrujących Ukraińców. Organizowane były zarówno w Polsce jak i miastach Ukrainy liczne akcje poparcia, koncerty, marsze, wiece i protesty, a Majdan Niepodległości w Kijowie odwiedzali czołowi polscy politycy, parlamentarzyści i prezydenci m.in. były przywódca „Solidarności” i były prezydent Polski Lech Wałęsa, ówczesny prezydent naszego państwa Aleksander Kwaśniewski, Bronisław Komorowski i ówczesny prezydent Warszawy Lech Kaczyński, wyrażając w ten sposób naszą solidarność z manifestującymi, akceptację dla demokracji na Ukrainie. Doprowadziło do ocieplenia relacji pomiędzy Polakami i Ukraińcami, było przełomem w stosunkach polsko-ukraińskich oraz miało wpływ na podpisanie kolejnych umów bilateralnych i podjęcie próby pojednania polsko-ukraińskiego. Prezydent Aleksander Kwaśniewski osobiście zaangażował się w pokojowe rozwiązanie konfliktu, nawiązując kontakty z władzami Ukrainy i reprezentantami opozycji i wziął udział w obradach „okrągłego stołu”. Za swoje poświęcenie Aleksander Kwaśniewski został uznany przez ukraiński portal Glavred za najbardziej wpływowego rzecznika interesów Ukrainy na świecie³.

Przyjazne relacje z Ukrainą spowodowały poważne pogorszenie stosunków między naszym krajem a Rosją. Wówczas to pojawiła się

² T.A. Tupalski, Stosunki polsko-ukraińskie w latach 2004-2010. *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych KWARTALNIK* 2014, 3, 135-157.

³ *Ibidem*.

nadzieja, że Ukraina, wzorując się na innych państwach Europy Środkowej, wybierze drogę zmierzającą do członkostwa w zachodnich instytucjach. Dzięki Pomarańczowej Rewolucji m.in. umocniła się demokracja na Ukrainie, przywrócono wolność słowa niemniej jednak kraj pogрузił się w kryzysie politycznym i chaosie, co uniemożliwiło wdrożenie reform mających na celu przebudowę kraju, walkę z korupcją, rządami oligarchicznymi i dostosowanie do nich polityki państwa⁴. Pomarańczowa Rewolucja wyłoniła nowe władze, które stanęły przed koniecznością wdrożenia wielostronnych reform (m.in. systemu bezpieczeństwa, systemu podatkowego, wymiaru sprawiedliwości czy walki z korupcją) w oparciu o europejski model przemian mających na celu wyjście z głębokiego kryzysu gospodarczego i politycznego, a także podyktowała konieczność określenia miejsca Ukrainy wśród innych państw w Europie i zajęcie stanowiska wobec zachodzących zmian.

Kolejnym krokiem na długiej i krętej drodze do pojednania między narodami polskim i ukraińskim było otwarcie 24 czerwca 2005 roku w obecności prezydentów Ukrainy i Polski – Wiktora Juszczuki i Aleksandra Kwaśniewskiego – cmentarza Orląt Lwowskich na Cmentarzu Łyczakowskim we Lwowie oraz zniesienie wiz dla Polaków chcących udać się na Ukrainę. Jeszcze tego samego dnia prezydenci obu państw wraz z delegacjami wzięli udział w uroczystościach *memoriale żołnierzy Ukraińskiej Armii Galicyjskiej*.

W maju następnego roku w Pawłokomie prezydenci Ukrainy (Wiktor Juszczenko) i Polski (Lech Kaczyński) wspólnie odsłanili pomnik 366 Ukraińców, którzy w 1945 roku zginęli z rąk polskich partyzantów. Prezydent Juszczenko za główny cel swojej polityki zagranicznej obrał integrację Ukrainy z Unią Europejską. Polska otwarcie popierała

⁴ *Ibidem*.

proeuropejski kierunek Ukrainy i jako członek Unii Europejskiej pozostający w bezpośrednim sąsiedztwie Ukrainy i stanowiący jednocześnie część zewnętrznej granicy Sojuszu opowiadała się za jej rozszerzeniem i wprowadzeniem Ukrainy do struktur europejskich. Ponadto Polska starała się o zwiększenie dla sąsiadujących z Unią Europejską państw na wschodzie m.in. dla Ukrainy funduszy w ramach Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa i Partnerstwa (ENPI) wspierającego m.in. sprawiedliwy rozwój gospodarczy i społeczny, a także zwiększanie dobrobytu i bezpieczeństwa⁵.

Polska zmierzała także do złagodzenia systemu wizowego Unii Europejskiej dla obywateli Ukrainy, pozwalającego niektórym grupom osób jak np. studenci czy sportowcy uzyskać wizę bez opłat⁶. W latach 2007-2008 Polska zmniejszyła opłaty dotyczące pozwolenia na pracę i dała prawo podejmowania pracy przez obywateli m.in. Ukrainy bez wymaganego zezwolenia przez 6 miesięcy w roku. Po przystąpieniu Polski do Strefy Schengen wjazd do Polski dla obywateli Ukrainy możliwy był na podstawie poświadczenia zatrudnienia. Kolejne lata charakteryzują się dalszą intensywną współpracą między obydwojma krajami w wielu dziedzinach. W roku 2003 Polska i Ukraina rozpoczęły starania o przyznanie obu państwom prawa zorganizowania największego turnieju piłki nożnej rozgrywanego się w Europie.

Wzajemne powiązania między Polską a Ukrainą. Współpraca polsko-ukraińska nasiliła się znacznie po podjęciu przez UEFA w kwietniu 2007 roku decyzji w sprawie przyznania Polsce i Ukrainie wspólnej organizacji Mistrzostw Europy w Piłce Nożnej EURO 2012, co spowodowało w obu krajach nie tylko konieczność m.in. budowy i modernizacji infrastruktury, obiektów sportowych, modernizację i budowę sieci dróg, linii kolejowych,

⁵ EIS. Europejski Instrument Sąsiedztwa, 2017. Pobrano z: www.ec.europa.eu/regional_policy/pl/policy/what/glossary/e/european-neighbourhood-investment (dostęp: 03.06.2017).

⁶ T. A. Tupalski, Stosunki...

portów lotniczych, obiektów hotelowych, ale przede wszystkim wymagało ścisłej współpracy ekonomicznej, gospodarczej a także w zakresie bezpieczeństwa i porządku publicznego⁷.

Następne lata przyniosły także wiele międzypaństwowych, międzyrządowych i branżowych umów dotyczących współpracy w dziedzinie nauki, technologii i wzajemnej współpracy szkół wyższych Polski i Ukrainy dotyczącej wymiany i zatrudniania pracowników naukowych, podejmowania w Polsce studiów stacjonarnych przez studentów z Ukrainy, a także organizowania wspólnych konferencji naukowych, których uczestnikami byli naukowcy z obu państw.

Polska popierała także dążenia Ukrainy do demokracji i zbliżenia się z Zachodem oraz członkostwa w Radzie Europy (9 listopada 1995 r.), Inicjatywie Środkowoeuropejskiej (od 1996 r.) oraz zbliżenia się Ukrainy do NATO.

Po przystąpieniu Polski do struktur NATO od 12 marca 1999 roku, a następnie do Unii Europejskiej od 1 maja 2004 roku nastąpił nowy etap w relacjach polsko-ukraińskich, a Polska przyjęła na siebie rolę reprezentanta interesów Ukrainy na forum międzynarodowym. Polska aktywnie wspierała Ukrainę w drodze do zjednoczenia się z Sojuszem, upatrując w tym korzyści nie tylko dla Polski i Ukrainy, ale także dla innych państw. Powodem takiego działania były m.in. wspólne doświadczenia historyczne obu narodów, poczucie bliskości i wspólnoty, a także obawy przed rozszerzeniem się wpływów rosyjskich. Niepodległa, demokratyczna, niezależna, silna, stabilna, przewidywalna, powiązana z Europą i Sojuszem Północnoatlantyckim Ukraina zapewniłaby także bezpieczeństwo Polsce. Poza tym obecność Ukrainy w Sojuszu z pewnością by go wzmocniła.

⁷ MSW. Podsumowanie działań służb podległych Ministerstwu Spraw Wewnętrznych po turnieju EURO 2012. Pobrane z: www.mswia.gov.pl/pl/aktualnosci/10021,Podsumowanie-dzialan-sluzb-podleglych-Ministerstwu-Spraw-Wewnetrznych-po-turniej.html (dostęp: 04.06.2017).

Po ponownym wyborze na stanowisko premiera Wiktora Janukowycza latem 2006 roku dążenia Ukrainy do NATO legły w gruzach. Kolejne starania Polski o objęcie Ukrainy planem działań na rzecz członkostwa (MAP) mającym pomóc aspirującej Ukrainie przygotować się do członkostwa w NATO m.in. w zakresie obronności, wojskowości, polityki, gospodarki⁸ ponownie podjęte zostały przez Polskę w grudniu 2007 roku po reaktywacji Pomarańczowej Rewolucji, podczas której opozycja znów się zjednoczyła i zażądała przyspieszonych wyborów. Dążenia Polski powiodły się tylko częściowo. Ukraina nie została objęta planem MAP, ale otrzymała obietnicę przyjęcia do struktur Sojuszu w przyszłości⁹. Powodem odmowy przyznania planu był sprzeciw Francji i Niemiec spowodowany niskim poparciem ze strony obywateli Ukrainy, a także obawa przed konfliktem z Rosją. Oficjalny wniosek o wejście do struktur Sojuszu złożony został przez Ukrainę w 1994 roku¹⁰. Poparcie dla NATO wśród Ukraińców było wtedy bardzo niskie, gdyż uznawano członkostwo w Sojuszu za szkodzące swojemu państwu. Taki pogląd utrzymywał się w społeczeństwie ukraińskim do 2014 roku, kiedy to po prozachodnich protestach Euromajdanu Rosja zajęła Krym i wywołała konflikt w Donbasie. Obecnie rząd Ukrainy za jeden z priorytetów uznał członkostwo w NATO. Poparcie społeczeństwa ukraińskiego także obecnie wzrasta. Polska w ramach pomocy w przystosowaniu się sił zbrojnych Ukrainy do norm NATO współpracowała ze wschodnim sąsiadem w trakcie trwania operacji NATO i UE. Ukraina na przestrzeni lat współpracowała z Sojuszem Północnoatlantyckim jako istotny partner w regionie. NATO wspiera finansowo i rzeczowo wojsko ukraińskie,

⁸ F. Boland, Analiza rozszerzenia sojuszu. Wiosna 2002. Pobrano z: www.nato.int/docu/review/2002/issue1/polish/military.html (dostęp: 11.04.2017).

⁹ T. A. Tupalski, Stosunki...

¹⁰ P. Andrusieczko, M. Kokot. Ukraina chce do NATO. Na razie nie ma na to szans. Pobrano z: www.wyborcza.pl/7,75399,21934192,ukraina-chce-do-nato-na-razie-nie-ma-na-to-szans.html (dostęp: 10.04.2017).

niemniej jednak po zajęciu Krymu przez Rosję szanse Ukrainy na wejście do NATO są w obecnym czasie znikome¹¹.

Pod koniec trwania kadencji prezydenta Wiktora Juszczenki stosunki polsko-ukraińskie nieco się oziębily z uwagi na nadanie Stepanowi Banderze, przywódcy Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów obciążonego odpowiedzialnością za czystki etniczne i rzeź ludności polskiej z Wołynia i Galicji Wschodniej w latach 1943-1945, tytułu Bohatera Ukrainy¹².

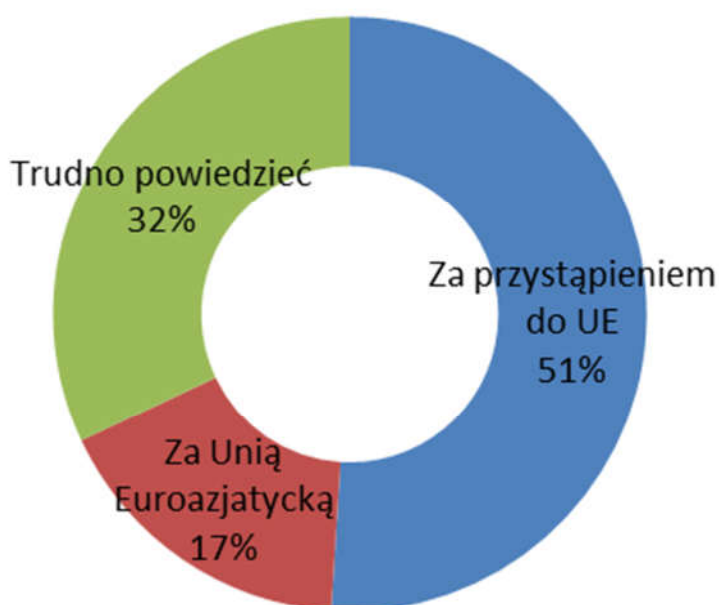
Za bohaterów uznani zostali także inni ukraińscy nacjonałiści, którzy nawet po zakończeniu wojny dokonywali krwawych mordów na ludności zamieszkującej zachodnią Ukrainę. Dowódcy Ukraińskiej Powstańczej Armii – Roman Szuchewycz i Stepan Chmara uznani zostali za bojowników o niepodległość Ukrainy.. Decyzja ta wywołała stanowczy sprzeciw ze strony Polski i spotkała się z odmiennymi reakcjami na Ukrainie. Kolejne wybory prezydenckie na Ukrainie przyniosły zwycięstwo Wiktora Janukowycza, który zmienił kierunek podążania Ukrainy z proeuropejskiego na prorosyjski. Za prezydentury Wiktora Janukowycza w latach 2010-2014 Ukraina umocniła swoje kontakty z Rosją, jednocześnie podejmując negocjacje w sprawie podpisania umowy stowarzyszeniowej z UE. W polityce zagranicznej rząd Ukrainy ciągle nie potrafi określić miejsca swego kraju na arenie międzynarodowej wahając się między opcją prorosyjską a opcją podążania w kierunku zachodnioeuropejskim. Dotyczy to także społeczeństwa Ukrainy, które w tej sprawie także nie ma jednakowego zdania.

Z badania przeprowadzonego w 2013 roku przez Ukraińskie Centrum Badań Ekonomicznych i Politycznych im. Ołeksandra Razumkowa tylko

¹¹ *Ibidem*.

¹² N. Ziętał. Juszczenko nadał Banderze tytuł Bohatera Ukrainy. Pierwsze protesty Polaków. 22 stycznia 2010. Pobrano z: www.nowiny24.pl/wiadomosci/podkarpacie/art/6070155,juszczenko-nadal-banderze-tytul-bohatera-ukrainy-pierwsze-protesty-polakow,id,t.html (dostęp: 4.06.2017).

42% ankietowanych opowiedziało się za chęcią przyłączenia się Ukrainy do Unii Europejskiej¹³. Natomiast dwa lata później w 2015 roku 51% Ukraińców opowiedziało się za przystąpieniem ich kraju do Unii Europejskiej, za Unią Euroazjatycką było 17%, natomiast niezdecydowani stanowili 32% (Ryc. 2)¹⁴. Po zakończeniu Mistrzostw Europy w piłce nożnej EURO 2012 przeprowadzonych wspólnie z Polską wydawało się, że Ukraina jest już jedną nogą w UE. Później historia potoczyła się inaczej.

Rycina 2. Do jakiej unii powinna przystąpić Ukraina. Opinia Ukraińców.

Źródło: Kucharczyk i in. 2015.

Unia Europejska przygotowała dla Ukrainy propozycje w zakresie ich wzajemnych stosunków, koniecznych do przeprowadzenia reform i stanu jakości demokracji w państwie. Do dziś jednak zapowiadane przez rząd

¹³ J. Fomina, J. Konieczna-Salamatin, J. Kucharczyk, Ł. Wenerski. *Polska-Ukraina, Polacy-Ukraińcy. Spojrzenie przez granicę*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2013.

¹⁴ J. Kucharczyk, A. Łada, Ł. Wenerski. *Ukraińcy patrzą na zachód-ocena polityki i oczekiwania*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2015.

i oczekiwane przez społeczeństwo zmiany wprowadzane są opornie głównie z powodu sprzeciwu środowisk, których interesy byłyby zagrożone, sporów wewnątrzkoalicyjnych będących u władzy partii politycznych czy braku woli politycznej dokonywania zmian w państwie. Przyczyną jest także kryzys krymski, który pociągnął za sobą inwazję Rosji na Ukrainę. Kryzys, który trwa nieprzerwanie właściwie do dziś rozpoczął się w 2013 roku od fali protestów przeciwko prezydentowi Wiktorowi Janukowyczowi spowodowanych wycofaniem się Ukrainy z podpisania umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską. Protestujący przeciwko rządowi opowiadali się za demokratyzacją Ukrainy i opowiadające się za integracją Ukrainy z Unią Europejską (Euromajdan). Umowa o partnerstwie Ukrainy i UE miała być podpisana 28 listopada 2013 roku. Miała ona m.in. usprawnić procedury dotyczące działalności firm na Ukrainie, ożywić ukraińską gospodarkę, zwiększyć eksport towarów z Ukrainy do krajów Unii Europejskiej oraz umożliwić Ukrainie twardą walkę z korupcją. Odstąpienie od podpisania umowy stowarzyszeniowej i umowy o wolnym handlu z UE (rozmowy między UE i Ukrainą w tej sprawie rozpoczęły się w 2007 r.) zdaniem specjalistów przerwało na jakiś czas możliwość integracji Ukrainy z UE. Wśród protestujących oprócz tłumu mieszkańców Kijowa i wielu studentów, polityków znaleźli się również dwaj ukraińscy bokserzy wagi ciężkiej Witalij i Władimir Kliczkowie. W następnych dniach do protestujących dołączyli mieszkańcy innych miast Ukrainy: Lwowa, Łucka, Charkowa, Doniecka, użhorodu i Iwano-Frankiwska. W trudnych chwilach protesty na Majdanie w Kijowie wspierali także dwaj senatorowie USA: republikanin John McCain oraz demokrata Chris Murphy.

Zwycięstwo Euromajdanu spowodowało odwołanie przez parlament Wiktora Janukowycza z funkcji prezydenta i ogłoszono nowe wybory prezydenckie. Od początku protestów Polacy wspierali demonstrujących,

organizując w geście solidarności m.in. manifestacje czy koncerty muzyków polskich na terenie Majdanu, wystąpienia polityków, wsparcie artystów, dziennikarzy, publicystów oraz zwykłych ludzi chcących mimo silnego wiatru i mrozu wyrazić solidarność z walczącymi o swoje prawa Ukraińcami. W Warszawie zorganizowana została demonstracja, której hasło brzmiało: „Solidarni z Euromajdanem”. Wyrazem poparcia dla manifestujących w Kijowie był także zorganizowany w dniu 29 listopada 2013 roku (w dniu zaplanowanego podpisania umowy stowarzyszeniowej Ukraina-UE) na polsko-ukraińskim przejściu granicznym w Medyce „żywy łańcuch ludzi” trzymających się za ręce.

Konsekwencją Euromajdanu był także wzrost tendencji separatystycznych na Krymie, będącym częścią Ukrainy i posiadającym status republiki autonomicznej, w której większość (prawie 60%) ludności stanowią Rosjanie deklarujący przyjaźń z Rosją. Podobnie jak w przypadku Sojuszu Północnoatlantyckiego mieszkańcy Krymu negatywnie odnosili się do zamiarów wstąpienia swojego państwa do Unii Europejskiej. Ze względu na tło historyczne i czynniki narodowościowe woleli pogłębić współpracę z Rosją. Podczas protestów społecznych w listopadzie 2013 roku spowodowanych wycofaniem się Ukrainy z umowy stowarzyszeniowej z UE Republika Autonomiczna Krymu popierała zawarcie unii celnej z Rosją, Kazachstanem i Białorusią, uznając protesty w Kijowie za próbę nielegalnego przejęcia władzy na Ukrainie¹⁵.

Obawa przed zlikwidowaniem przez opozycję autonomii Krymu spowodowała zwrócenie się o ochronę do Rosji. Po przejęciu władzy na Ukrainie przez opozycję w lutym 2014 roku sprzyjający Rosji działacze nie uznali władz Ukrainy. Protestujący w tej części Ukrainy głównie

¹⁵ T. Stępniewski, A. Gil, A. Szabaciuk, A. Visvizi. *Majdan 2014: Ukraina na rozdrożu*. Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. Lublin: Wydawnictwo Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2014.

w Sewastopolu, Symferopolu i Kerczu domagali się rozpisania referendum w sprawie niepodległości Krymu. Referendum uznane przez władze ukraińskie za nielegalne i nieposiadające mocy prawnej odbyło się 16 marca 2014 roku. Ponad 90% uczestników referendum opowiedziało się za przyłączeniem Krymu do Federacji Rosyjskiej. W nocy z 23 na 24 lutego 2014 roku uzbrojone bojówki wdarły się do budynków rządu oraz parlamentu i je zajęły¹⁶. Rosja umotywowała swoje działania łamaniem na Ukrainie praw człowieka, istnieniem zagrożenia życia ludności i bezpieczeństwa wojsk stacjonujących na tym terenie w ramach wzajemnych umów. Władze Ukrainy wysłały do władz Rosji noty protestacyjne, będące reakcją na nielegalne przebywanie wojsk rosyjskich na Krymie. Rosja nie uznała roszczeń Ukrainy, powołując się na wyniki referendum określające wolę narodu. 17 marca 2014 roku przyjęta została uchwała o niepodległości Krymu. W tym samym dniu prezydent Rosji Władimir Putin uznał niepodległość Krymu i podpisał z władzami Republiki Krymu ugodę włączającą ten region do Federacji Rosyjskiej. Zajęcie Krymu przez Rosję pokazało prawdziwy cel jej polityki wobec Ukrainy.

Większość państw zachodnich w tym także Polska potępiło aneksję Krymu. W oświadczeniu MSZ z dnia 18 marca 2014 roku Polska nie uznała wyników referendum, zajęcie Krymu potraktowała jako naruszenie norm i reguł międzynarodowych. Zapowiedziała także swoją aktywność w dążeniu do uregulowania konfliktu oraz zachowania suwerenności i nienaruszalności terytorialnej Ukrainy, udzielając tym samym wsparcia dla prozachodniego kierunku, jaki wyznaczyły sobie nowe władze Ukrainy¹⁷. W wyniku przyspieszonych wyborów prezydenckich na Ukrainie w maju 2014 roku

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ M. Wojciechowski. Oświadczenie ws. przyłączenia Krymu i Sewastopola do Federacji Rosyjskiej, 18 marca 2014. Pobrano z: www.ms.gov.pl/pl/aktualnosci/wiadomosci/oswiadczenie_ws_przylaczenia_krymu_i_sewastopola_do_federacji_rosyjskiej?pr (dostęp: 11.06.2017).

sukces odniósł Petro Poroszenko (wspierający wcześniej finansowo Euromajdan), a Polska w trybie natychmiastowym uznała ich wyniki. W grudniu 2014 roku prezydent Ukrainy Petro Poroszenko złożył wizytę w Polsce, co przyniosło wyraźne deklaracje polityczne ze strony Polski dotyczące pomocy w utrzymaniu integralności terytorialnej, suwerenności i wsparcia reform politycznych, gospodarczych czy wojskowych jakie czekają Ukrainę.

Podczas wystąpienia Petro Poroszenki w Sejmie Rzeczypospolitej Polskiej 17 grudnia 2014 roku prezydent zapowiedział, że droga Ukrainy zmierzać będzie w kierunku integracji z Unią Europejską i NATO, podziękował za dotychczasowe wspieranie Ukrainy przez Polskę w trudnych dla niej momentach, a także – nawiązując do tematu rzezi wołyńskiej i akcji Wisła – w imieniu narodu ukraińskiego wybaczył Polakom i poprosił o wybaczenie dla Ukraińców.

Spór dotyczący przynależności Krymu pojawił się w 1993 roku, kiedy to po rozpadzie Związku Radzieckiego Półwysep Krymski wraz z wielkim portem wojennym na Morzu Czarnym, bazą Floty Czarnomorskiej w Sewastopolu wszedł w skład niepodległej Ukrainy i wówczas miejscowi separatyści, wspierani przez członków władz Rosji, zaczęli kwestionować legalność decyzji ówczesnych władz ZSRR z 1954 roku¹⁸. Konflikt po 4 latach zakończył się podpisaniem umowy dotyczącej podziału i stacjonowania w Sewastopolu okrętów Floty Czarnomorskiej na Krymie, co Ukraina odebrała jako potwierdzenie przez Rosję integralności jej terytorium oraz uznanie przynależności Półwyspu Krymskiego i Sewastopola do Ukrainy, a także porozumienie o przyjaźni i umowę o dobrym sąsiedztwie.

Flota Czarnomorska wyposażona w okręty nawodne i podwodne, samoloty oraz jednostki brzegowe wojska ma bardzo duży wpływ na

¹⁸ T. Stępniewski, A. Gil, A. Szabaciuk, A. Visvizi, *Majdan...*

bezpieczeństwo militarne Rosji w południowym regionie. W razie III wojny światowej mogłaby ona szybko zdobyć cieśniny czarnomorskie, nad którymi kontrolę sprawuje wchodząca w struktury NATO Turcja i przedostać się na Morze Śródziemne, gdzie stoczyłaby bitwę z Flotą Stanów Zjednoczonych stacjonującą w pobliżu Cieśniny Gibraltarskiej¹⁹. W kwietniu 2014 roku po rewolucji Euromajdanu i odsunięciu od władzy Wiktora Janukowycza (luty 2014 r.) na terenie obwodów donieckiego i ługańskiego rozpoczęły się działania zbrojne dążących do odłączenia się tych terytoriów od Ukrainy prorosyjskich separatystów wspomaganych przez armię rosyjską i rosyjskie siły specjalne przeciwko nowemu rządowi. Ogłosili powstanie na terytorium Ukrainy dwóch samowznających republik ludowych Donieckiej i Ługańskiej. Donbas jest regionem położonym na pograniczu Ukrainy i Rosji, w którym skupiony jest przemysł ciężki: huty, kopalnie węgla, rudy żelaza, niklu. Rozwinął się tu też przemysł elektromaszynowy, produkcja maszyn budowlanych, urządzeń dla górnictwa i hutnictwa, pojazdów kolejowych.

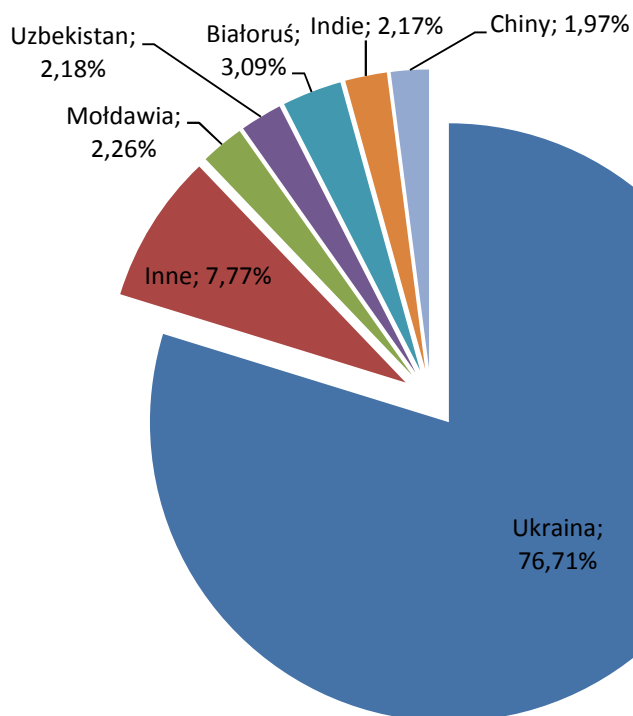
Wytyczne dla polskiej polityki zagranicznej względem Ukrainy:

- zacieśnienie dwustronnej współpracy w kwestiach gospodarczych, ułatwienia dla inwestorów zarówno polskich jak i ukraińskich;
- wzmocnienie dwustronnych działań w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa (EPS)²⁰;
- ponowne podjęcie przez Polskę wszelkich starań mających na celu wdrożenie umowy stowarzyszeniowej między Ukrainą z Unią Europejską;
- wzmocnienie dialogu politycznego między oboma państwami;
- nakłanianie UE i NATO do przyjęcia wyraźnego, twardego stanowiska w sprawie aneksji Krymu i pomocy udzielanej separatystom przez Rosję na wschodzie Ukrainy;

¹⁹ *Ibidem.*

²⁰ K. Bartczak, K. Jongberg. Europejska polityka sąsiedztwa. Czerwiec 2017. Pobrane z: www.europarl.europa.eu/atyourservice/pl/displayFtu.html?ftuId=FTU_6.5.4.html (dostęp: 15.06.2017).

- opowiadanie się za utrzymaniem lub zaostrzeniem sankcji nakładanych przez UE na Rosję;
- wsparcie polskich ekspertów, naukowców itp. w przeprowadzaniu reform na Ukrainie;
- udzielenie wysokiej, długoterminowej, niskooprocentowanej pożyczki w ramach pomocy wiązanej przeznaczonej wyłącznie na zakup polskich towarów i usług;
- zawarcie porozumienia między najważniejszymi partiami rządzącymi w Polsce w kwestii polityki wobec Ukrainy²¹.

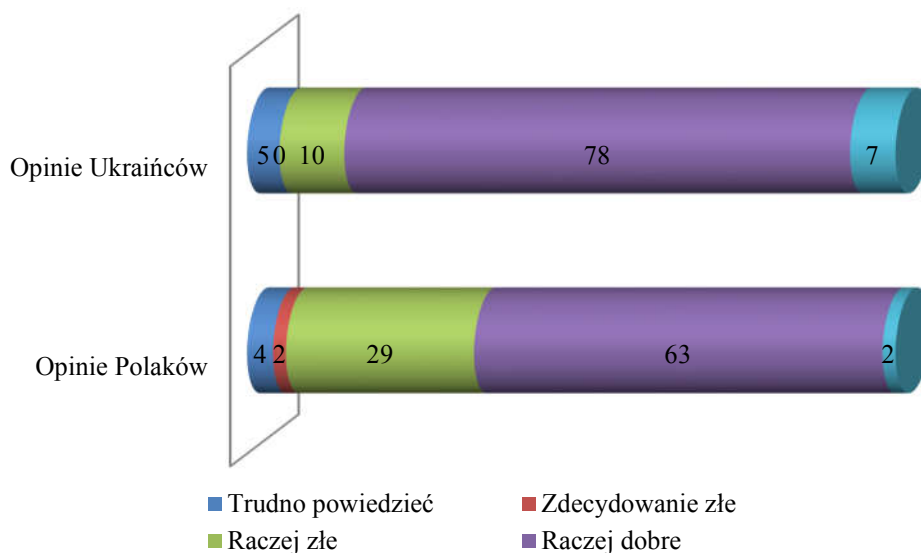

Rycina 3. Zezwolenia na pracę cudzoziemców wydane w 2015 roku według sześciu najczęściej występujących obywatelstw (udział procentowy).

Źródło: MRPiPS, 2016.

²¹A. Kowalczyk. Polityka wobec Ukrainy w 2014 roku – próba bilansu, Fundacja Aleksandra Kwaśniewskiego AMICUS EUROPÆ, Biuletyn OPINIE FAE, 3, Warszawa 2015.

Odnosząc się do współczesnych relacji między Polską a Ukrainą, należy pamiętać o ważnych sprawach dotyczących powiązań gospodarczych, do których zaliczyć można m.in. współpracę w wielu dziedzinach w tym handlu, inwestycji, transportu, cyberbezpieczeństwa²², zapewnienie bezpieczeństwa energetycznego mającego wpływ na płynność gospodarczą państwa (czasem także niezależność polityczną) czy zatrudnianie przez polskie firmy pracowników z Ukrainy. Wielu Ukraińców w charakterze imigrantów ekonomicznych przyjeżdża do Polski w poszukiwaniu pracy. Ich pobyt w naszym kraju nie wzbudza niechęci, nie wywołuje oporów ani nie powoduje nieporozumień na tle narodowościowym. Pracownicy z Ukrainy cenieni są przez polskich pracodawców za pracowitość, kompetencje, doświadczenie i zaangażowanie, a z roku na rok coraz bardziej przyczyniają się do rozwoju polskich firm i wzrostu gospodarczego naszego kraju.

Rycina 4. Bieżące stosunki polsko-ukraińskie udział procentowy.

Źródło: Fomina i in. 2013.

²² MR. Współpraca gospodarcza Polski i Ukrainy, 2017. Pobrano z: www.mr.gov.pl/strony/aktualnosci/wspolpraca-gospodarcza-polski-i-ukrainy (dostęp: 16.06.2017).

Podsumowanie. Relacje polsko-ukraińskie definiowane są jako partnersko-strategiczne. Stosunki pomiędzy obydwoma krajami uległy polepszeniu po sukcesie Pomarańczowej Rewolucji. Można powiedzieć, że nasz kraj jest jednym z najważniejszych przedstawicieli zachodnich dążeń Ukrainy na forum międzynarodowym. Przystąpieniu Ukrainy do struktur NATO przeciwstawia się część ukraińskich polityków oraz część mieszkańców, natomiast nieprzeprowadzenie zmian oraz nieprzychylność niektórych krajów Unii utrudnia przystąpienie Ukrainy do Unii Europejskiej. Relacje między Polską a Ukrainą w przeszłości określane były jako trudne i wymagające. Istotną kwestią jest tzw. pojednanie historyczne. Obecnie stosunki polsko-ukraińskie można określić jako dobre. Podpisanie licznych dwustronnych umów i porozumień jeszcze bardziej umocniło stosunki między oba państwami. W trudnych sytuacjach, takich jak np. Pomarańczowa Rewolucja, Ukraina może liczyć na wsparcie i pomoc ze strony Polski. Ukraina leży w takiej części kontynentu europejskiego, że w interesie państw Unii Europejskiej powinno być bezpieczeństwo oraz zmiany w tym kraju, gdyż to jak będzie wyglądał kontynent europejski w dużej mierze będzie zależał również od niej.

Literatura / Література / References

- Andrusieczko, P., Kokot, M. (2017). Ukraina chce do NATO. Na razie nie ma na to szans. Pobrano z: www.wyborcza.pl/7,75399,21934192,ukraina-chce-do-nato-na-razie-nie-ma-na-to-szans.html (dostęp: 10.04.2017).
- Bartczak, K., Jongberg, K. (2017). Europejska polityka sąsiedztwa. Czerwiec 2017. Pobrane z: www.europarl.europa.eu/atyourservice/pl/displayFtu.html?ftuId=FTU_6.5.4.html (dostęp: 15.06.2017).
- Boland, F. (2002). Analiza rozszerzenia sojuszu. Wiosna 2002. Pobrano z: www.nato.int/docu/review/2002/issue1/polish/military.html (dostęp: 11.04.2017).
- Fomina, J., Konieczna-Sałamatin, J., Kucharczyk, J., Wenerski, Ł. (2013). Polska-Ukraina, Polacy-Ukraińcy. Spojrzenie przez granicę. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.

- Kowalczyk, K. (2015). Polityka wobec Ukrainy w 2014 roku – próba bilansu, Fundacja Aleksandra Kwaśniewskiego AMICUS EUROPÆ, Biuletyn OPINIE FAE, 3.
- Kucharczyk, J., Łada, A., Wenerski, Ł. (2015). Ukraińcy patrzą na zachód-ocena polityki i oczekiwania, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- MR. (2017). Współpraca gospodarcza Polski i Ukrainy. Pobrano z: www.mr.gov.pl/strony/aktualnosci/wspolpraca-gospodarcza-polski-i-ukrainy (dostęp 16.06.2017).
- MRPiPS. (2016). Informacja nt. zatrudniania cudzoziemców w Polsce. Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej. Pobrano z: www.mpips.gov.pl/gfx/mpips/userfiles (dostęp: 16.06.2017).
- MSW. (2012). Podsumowanie działań służb podległych Ministerstwu Spraw Wewnętrznych po turnieju EURO 2012. Pobrane z: www.mswia.gov.pl/pl/aktualnosci/10021,Podsumowanie-dzialan-sluzb-podleglych-Ministerstwu-Spraw-Wewnetrznych-po-turniej.html (dostęp: 04.06.2017).
- Rudnicki, S. (2011). Stosunki ukraińsko-polskie w strukturze interesów polskiej mniejszości narodowej we współczesnej Ukrainie. Kijów: Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny im. M. Dragomanowa.
- Stępniewski, T., Gil, A., Szabaciuk, A., Visvizi, A. (2014). Majdan 2014: Ukraina na rozdrożu. Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. Lublin: Wydawnictwo Instytut Europy Środkowo-Wschodniej.
- Tupalski, T.A. (2014). Stosunki polsko-ukraińskie w latach 2004-2010. Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych KWARTALNIK, 3, 135-157.
- Wojciechowski, M. (2014). Oświadczenie ws. przyłączenia Krymu i Sewastopola do Federacji Rosyjskiej, 18 marca 2014. Pobrano z: www.msz.gov.pl/pl/aktualnosci/wiadomosci/oswiadczenie_ws_przylaczenia_krymu_i_sewastopola_do_federacji_rosyjskiej?pr (dostęp: 11.06.2017).
- Ziętal, N. (2010). Juszczenko nadał Banderze tytuł Bohatera Ukrainy. Pierwsze protesty Polaków. 22 stycznia 2010. Pobrano z: www.nowiny24.pl/wiadomosci/podkarpacie/art/6070155_juszczenko-nadal-banderze-tytul-bohatera-ukrainy-pierwsze-protesty-polakow,id,t.html (dostęp: 04. 06.2017).

To cite this chapter:

Sławińska, S. (2019). Selected aspects of Polish-Ukrainian relations. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 153-173). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

VIII

Rola propagandy w państwach o reżimach antydemokratycznych.
Na przykładzie krajów obozu socjalistycznego
w warunkach drugiej fali „zimnej wojny”

Роль пропаганди у державах з антидемократичними режимами.
На прикладі країн соціалістичного табору в умовах другої хвилі
«ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

The role of propaganda in countries with antidemocratic regimes.
Based on socialist countries in terms of the second wave of the ‘Cold War’

Volodymyr Martynenko (Володимир Мартиненко)*

Nizhyn Gogol State University, Ukraine

Abstrakt: Artykuł poświęcony jest problemom stosunków międzynarodowych w okresie drugiej fali „zimnej wojny”, które znajdują odzwierciedlenie w radzieckiej propagandzie politycznej. Propaganda była głównym czynnikiem kształtującym, oficjalną sowiecką ideologię. Określenie „zimna wojna”, które zostało stworzone jako określenie konfliktu dwóch systemów polityczno-ideologicznych – socjalizmu i kapitalizmu – we wszystkich sferach życia, związana była z bezpośrednią koneksją z polityką i dyplomacją nuklearną. Znajduje to odzwierciedlenie w wyścigu zbrojeń, aktywnej konfrontacji ideologicznej – „wojnie propagandowej”. Atmosfera „zimnej wojny”, stanowiła korzystną podstawę do tworzenia wielu konfliktów zbrojnych i wojen lokalnych. **Słowa kluczowe:** Propaganda; Związek Radziecki; USA; Układ Warszawski; Sojusz Północnoatlantycki.

Анотація: Стаття посвящена сложным перипетиям международных отношений периода второй волны „холодной войны”, которые нашли свое отражение на страницах советской политической пропаганды, выступавшей важным фактором в формировании идеологии советского официального руководства. Именно в непосредственной связи с ядерной политикой и дипломатией вошел в историю термин – „холодная война”, который был обозначен противостоянием двух политико-идеологических систем – социализма и капитализма – во всех сферах общественной жизни. Это нашло свое воплощение в гонке вооружений, активной идеологической конфронтации, которая осуществлялась в форме „пропагандистской войны”,

* Corresponding author: martynenko1209@ukr.net

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

атмосфере „холодной войны”, длительное время создавая благоприятную почву для культивации вооруженных столкновений и разжигания локальных войн. **Ключевые слова:** Пропаганда; Советский Союз; Соединенные Штаты Америки; Организация Варшавского Договора; Североатлантический альянс.

Summary: The article is dedicated to the problems that arose in the international relations during the period of the second wave of the ‘Cold War’ that are reflected in the Soviet political propaganda which was the main factor in the formation of the Soviet official ideology. The term ‘Cold War’, which was coined to describe the conflict of the two political-ideological systems – socialism and capitalism – in all spheres of life, went down in history as being directly related to nuclear politics and diplomacy. It is reflected in the arms race, active ideological confrontation, performed in the form of ‘propagandist war’, the atmosphere of the ‘Cold War’ became conducive to cultivation of numerous armed skirmishes and local wars. **Key words:** Propaganda; Soviet Union; USA; Warsaw Pact; North Atlantic Alliance.

Вступ. ХХ століття стало трагічним для людства з багатьох причин, коли люди вперше дізналися, що таке світова війна, встигнувши і зумівши пережити їх вже дві. Наприкінці другої вони отримали трагічну можливість заглянути в те, що могло стати останньою війною в історії. Хіросіма і Нагасакі відкрили в середині ХХ століття нову еру – ядерну. Пізніше в безпосередньому зв’язку з ядерною політикою і дипломатією увійшов в історію ще один термін – “холодна війна”, який був позначений протистоянням двох політико-ідеологічних систем – соціалізму й капіталізму – в усіх сферах суспільного життя. Це знайшло своє втілення у гонці озброєнь, активній ідеологічній конфронтації, яка здійснювалась у формі “пропагандистської війни”, атмосфері “холодної війни”, що тривалий час створювала сприятливе підґрунтя для культивування збройних сутичок і розпалювання локальних війн. При цьому надзвичайно заідеологізовані зовнішньополітичні курси Москви й Вашингтона часто викликали загострення ситуації з метою ущемлення інтересів і позицій свого супротивника для отримання пропагандистського виграшу.

Актуальність. Вказані форми “холодної війни” знаходились в фокусі радянської зовнішньополітичної пропаганди другої половини 70-х – першої половини 80-х років ХХ століття. Аналізу її основних принципів та методів присвячена дана розвідка, яка тривалий час розглядалася з позицій марксистсько-ленінської методології. В зв'язку з цим, сьогодні дуже важливо відновити історичну правду, розібратися в складних переплетіннях блокового протистояння, ролі і місця в ньому засобів масової інформації. Недостатня розробка порушеної теми в сучасній історіографії, відсутність комплексного та об'єктивного дослідження не дали змоги створити цілісної картини з історії міжнародних відносин другої половини ХХ ст., зокрема стали на заваді формуванню концепції, яка б всебічно пояснювала тогочасні події та явища, природу та механізм трансформаційних змін. Перераховані фактори визначають важливість та актуальність як у теоретичному, так і у практичному плані комплексного аналізу ролі пропаганди у державах з антидемократичними режимами (на прикладі країн соціалістичного табору в умовах другої хвилі «холодної війни»). Для людства важливий будь-який історичний досвід – і позитивний, і негативний. Негативний досвід важливий як урок-попередження. Люди повинні знати історію зародження війн, щоб вміти своєчасно піднятися на боротьбу проти військової загрози. Блокова конфронтація була саме тим негативним досвідом, знання якого необхідне для уникнення його повторення, а подолання конфронтації є ніщо інше, як той позитив, вивчення якого – корисні ліки проти догматизму і песимізму.

Теоретико-методологічна основа. Під час написання статті автор керувався принципами історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності. На основі науково-критичного аналізу різноманітних джерел та літератури вдалося з належною повнотою

реконструювати події з історії міжнародних відносин періоду другої хвилі «холодної війни». Намагаючись з'ясувати їх сутність, зміст та специфіку були застосовані наступні методи – порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний та ретроспективний, що дозволили розкрити наукову проблему й запропонувати аргументовані висновки.

Протягом другої хвилі “холодної війни” засоби масової інформації СРСР детально висвітлювали зовнішньополітичну діяльність США і країн Північноатлантичного альянсу. Подією історичної ваги була Гельсінська нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі. Вона мала стати відправною точкою у виробленні механізмів міждержавних відносин, у знятті міжнародної напруженості й врешті-решт у “потеплінні стосунків” між країнами, що належали до різних військово-політичних блоків.

Проте “дух Гельсінкі” не позбавив діяльність радянської пропагандистської машини конфронтаційних тенденцій. З подвійною силою вона звинувачувала США й інші країни НАТО у ескалації: “Противники розрядки прагнуть нарощення озброєнь в рамках агресивного блоку НАТО,” вказуючи при цьому на нібито “кризовий стан” Північноатлантичного альянсу, “саме гонка озброєнь посилює суперечності між західними державами, поглиблює кризу, яка продовжує лихоманити світ капіталізму”¹.

Тема гонки озброєнь на сторінках радянських засобів масової інформації залишалась домінуючою протягом періоду, який прийнято називати другою хвилею “холодної війни.”

Часопис “Коммунист” підкреслював: “Гонка озброєнь в країнах НАТО досягла безпрецедентно високого рівня. В 1977 році сумарні світові витрати вже перевищили 350 мільярдів доларів. Епіцентром

¹ Коммунист, 1975, 13, 103.

роздмухування гонки озброєнь залишався Вашингтон, військово-промисловий комплекс США. Військовий бюджет був доведений в 1977 році до 118 мільярдів доларів.

У цілому ж загальна сума військових і пов'язаних з ними видатків в США складає, за деякими підрахунками, близько 15% національного прибутку”².

Наведений матеріал яскраво ілюструє властиву радянським ЗМІ тенденцію “дозування” інформації, коли поряд зі статистикою американських військових витрат не наводиться аналогічна статистика СРСР і країнах ОВД.

Напередодні радянсько-американської зустрічі “в верхах” у Відні 1979 року радянська преса повідомляла: “Стало також відомо в останній час, що група ядерного планування НАТО має намір розмістити в Західній Європі удосконалені ракети “Першинг”, враховуючи і Грецію, а, крім того, з боку США й штабів Північноатлантичного блоку ведеться зондаж з приводу отримання одного з портів для своїх кораблів”³.

Очевидна пропагандистська мета даного повідомлення – сформувати у читача образ США і НАТО як “воєнного монстра”, що свідомо зривають процес розрядки. Про цю тенденцію свідчить і наступне повідомлення, вміщене на сторінках “Коммуниста”: “Автори ряду концепцій чи то в Пентагоні або в штабах НАТО цілком очевидно відкидають принцип рівної безпеки держав, не бажають відмовитися від ідеї власної військової переваги. Заради цього США, маючи 5% світового населення витрачають третину 400 мільярдних річних видатків всіх країн на озброєння. В результаті, за останні 10 років, прямі видатки США перевищили 1,2 трильйона доларів, а країн НАТО

² Коммунист, 1977, 18, 96-97.

³ Известия, 18 Май 1979.

в цілому – 1,3 трильйони доларів”⁴.

Початок 1981 року ознаменувався важливою подією в житті американського народу. Новим президентом США став республіканець Р. Рейган. Протягом року періодичні видання СРСР містили інформацію такого змісту: “Головним методом здійснення своїх задумів імперіалізм США, як свідчить політика адміністрації Рейгана, обрав порушення стратегічної рівноваги, зміни на свою користь співвідношення військових сил між Радянським Союзом і Сполученими Штатами, між НАТО і ОВД”⁵.

Зрозуміло одне – кожна із сторін не бажала йти на поступки й втрачати завойованих позицій. І кожен їх політичний крок був підпорядкований військово-стратегічним цілям поставленим керівництвом обох держав.

Газета “Красная Звезда” з цього приводу підкреслювала: “З перших днів перебування в Білому домі Рейган і його оточення взяли курс на нестримну гонку озброєнь, перш за все в найнебезпечнішій галузі – ракетно-ядерній. Не випадково один з провідних американських оглядачів Дж. Крафт писав в “Вашингтон пост”, що репутація президента – це репутація ковбоя який погрожує ракетами.” Не можна відкидати і того факту, що правлячі кола США вели справу на посилення всього спектру стратегічних озброєнь, модернізацію старих і створення нових стратегічних бомбардувальників, виробництво і розміщення на позиціях нових міжконтинентальних балістичних ракет, будівництво флоту атомних підводних ракетноносців системи “Трайидент”⁶.

Які ж цілі переслідували американці? М. Пономарьов на сторінках “Красной звезды” пише: “Одна з них – зламати співвідношення сил,

⁴ В. Некрасов, Миф вздорный, но опасный, Коммунист, 1979, 12, 98.

⁵ Коммунист 1981, 18, 114-116.

⁶ Красная Звезда, 27 декабря 1981.

набути військової переваги над Радянським Союзом. Інша, більш локальна мета – порушити існуючу військову рівновагу, якщо і не в усьому світі, то хоча б в Європі. Третя мета – це задоволення корисливих інтересів американського ВПК, забезпечення максимальних прибутків заокеанським військовим концернам”⁷.

Характеризуючи основні особливості міжнародних відносин наступних років доводиться наголосити на подальшому загостренні ситуації в світі. Радянська преса зазначала: “Продовжувалась, зокрема, реалізація прийнятої в 1981 році довготривалої програми оновлення існуючої в США “тріади” стратегічних ядерних озброєнь – ракет наземного базування, атомних підводних ракетноносців і бомбардувальної авіації стратегічного призначення”⁸.

Для всіх матеріалів засобів масової інформації СРСР з міжнародних питань характерна тенденція вбачати єдиною причиною ескалації міжнародної напруженості дії США. “Внесок” Радянського Союзу у цей процес залишається поза їх увагою.

На початку 80-х років ХХ ст. конфронтація між СРСР і США досягла критичної межі. Радянська політична пропаганда з новою силою накинута на західні країни. Засуджуючи розміщення американських ракет в Західній Європі вона наголошувала: “Розпочате наприкінці 1983 року практичне розміщення в Західній Європі нових американських ракет стало наочним проявом того безглуздя, з яким Вашингтон грає долями інших народів. Кидаючи відкритий виклик Радянському Союзу, іншим державам Варшавського Договору, він в той же час ще більше дестабілізував, ускладнив ситуацію не лише на європейському континенті, але і в світі в цілому”⁹.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Р. Овчинников, Внимание: “ястребы?”, Коммунист, 1983, 2, 96.

⁹ Коммунист, 1983, 5, 101.

Радянська пропаганда робила наголос і на інший аспект, пов'язаний з гонкою озброєнь. Політичний оглядач Ю. Молчанов на сторінках “Коммуниста” пише: “США наполегливо добиваються від своїх союзників збільшення військових бюджетів, подальшого нарощування звичайного і ядерного потенціалів НАТО. Великі сподівання американське керівництво покладає на створення деякої подоби глобального “поясу” імперіалістичних держав від країн НАТО на Заході до Японії на Сході. З цією метою посилюється “натоїзація” Японії, тобто підтягування її до військово-політичних планів цього агресивного блоку, стимулювання зростання японського мілітаризму”¹⁰.

Як бачимо, гонка озброєння стала тією козирною картою, яку радянські ЗМІ з успіхом розігрували в своїй пропагандистській грі в роки другої хвилі “холодної війни”. Поряд з нею не менш активно мусувалась теза щодо антикомуністичного “хрестового походу”. Антирадянські акції висвітлені повно і ґрунтовно на сторінках періодичних видань СРСР. Події, пов'язані з введенням радянських військ до Афганістану набули значного міжнародного резонансу, були широко дебатованими в світі. В. Некрасов на шпальтах “Коммуниста” підкреслював: “Пропагандистська кампанія, яку на межі 1980-го року розв'язали керівники США проти Радянського Союзу в зв'язку з подіями в Афганістані, не лише б'є всі рекорди за своєю брехнею і перекрученню фактів. Вона явно спрямована на те, щоб привести широкі кола громадськості Сполучених Штатів, як і інших західних держав, до стану антирадянської істерії”¹¹.

І ось настав 1980-й рік, який був позначений не лише політичними процесами, а й важливою подією спортивного життя – XXII

¹⁰ Известия, 1 Авг. 1980.

¹¹ Коммунист, 1982, 18, 110.

Олімпійськими іграми, на яких також позначилося військово-політичне протистояння.

Періодичні видання СРСР зазначали: “З наближенням Олімпійських ігор в Москві центри ідеологічних диверсій значно активізували свої зусилля, прагнуть дискредитувати це свято світового спорту і радянську країну як організатора Олімпіади. Період підготовки до ігор імперіалістичні спецслужби і центри розглядають як зручний момент для “масового ідеологічного вторгнення Заходу до Росії”¹².

19 липня 1980 року відбулося урочисте відкриття Московської Олімпіади. Ми не побачили на ній збірних команд США, ФРН і інших, які вдалися до бойкоту Олімпійських ігор. Спортсмени тих країн, які не брали участі в Олімпіаді стали заручниками політичних інтриг керівництва своїх держав. Це ми побачимо і на майбутніх Олімпійських іграх, коли до такого кроку вдадуться Радянський Союз і країни соціалістичного табору.

Спортивна тематика завжди залишалася в центрі пропагандистської уваги радянських ЗМІ. В жорстокому, конфронтаційному тоні витримане, наприклад, повідомлення “Известий”: “Черговою ганьбою для президента США Дж. Картера закінчилася влаштована Білим домом так звана “програма Олімпійської слави” в Вашингтоні, покликана за задумом її організаторів, хоч як-небудь підсолодити гіркоту бойкоту Олімпійських ігор. Кульмінаційним моментом цього антиолімпійського фарсу американської адміністрації повинна була стати церемонія нагородження членів Олімпійської команди США “пам’ятними медалями” – свого роду “компенсація” американським спортсменам за їх неучасть в Московській Олімпіаді.”. Слушними є слова члена збірної команди США Кріса Вуда. Він сказав: “Мене обурює весь цей балаган.

¹² Правда, 15 Июл. 1980.

Після того як нас принизили, позбавили найзаповітнішої мрії, нас ще намагаються зробити співучасниками політичних інтриг, які на руку лише одному Картеру. Тому ми вирішили бойкотувати цю церемонію. Ми засуджуємо політику Дж. Картера”¹³.

В листопаді 1983 року “Красная Звезда” безапеляційно заявила: “Оголошений Р. Рейганом в промові в парламенті Англії 8 червня 1982 року “хрестовий похід” передбачав вже не відкидання соціалізму, що проголошували попередні адміністрації США, а його ліквідацію”¹⁴.

Важливою проблемою, яка не сходила зі сторінок радянських газет і журналів в період другої хвилі “холодної війни” залишалась політика США і держав НАТО щодо країн “третього світу”.

Радянські періодичні видання зазначали: “Африка, Близький Схід, та інші райони світу на собі відчувають, як імперіалізм, перш за все американські монополії активно використовують політику розпалювання конфліктів, взаємних територіальних претензій, підбурювання одних держав на інші з метою закріплення свого панування там, де є нафта і інші джерела цінної сировини, де проходять важливі морські шляхи”¹⁵.

Тодішній директор Інституту сходознавства АН СРСР Є. Примаков зазначав: “Ряд конфліктів США не лише використовують, але і провокують, інспіруючи їх перехід в кризову стадію. США та інші імперські держави намагаються нагріти руки на розпалюванні конфлікту на Африканському Розі. США і деякі їхні партнери по НАТО сприяли озброєнню Сомалі, регулярні війська якої вторглись на ефіопську територію”¹⁶. Це той неповний перелік найбільш гострих проблем

¹³ Известия, 1 Авг. 1980.

¹⁴ Красная Звезда, 30 Нбр. 1983.

¹⁵ Коммунист, 1976, 18, 83.

¹⁶ Коммунист, 1978, 11, 91.

міжнародної політики в умовах біполярності світу, які знайшли свій відгомін на сторінках офіційних засобів масової інформації Радянського Союзу.

З приходом до влади у СРСР Михайла Горбачова, акценти у діяльності засобів масової інформації були дещо зміщені. Проте говорити про повне припинення конфронтаційних тенденцій на її сторінках не доводиться.

Висновки. Радянська політична пропаганда при висвітленні зовнішньої політики США і держав НАТО застосовувала різноманіття прийомів і методів. Зокрема, це:

- “дозування інформації” – подаючи статистичні дані щодо ведення гонки озброєнь Сполученими Штатами, радянська пропаганда ретельно “замовчувала” інформацію стосовно Радянського Союзу;
- висвітлення фактів під певним кутом зору, тенденційність викладу (прикладом може бути аналіз радянською пресою подій в Афганістані).
- використання ідеологічних кліше типу “комунізм проти капіталізму”. Це найбільш повно відобразилося на сторінках радянських видань за часів президенства в США Р. Рейгана.

Всі ці методи радянської пропаганди були підпорядковані єдиній меті: показати США й інші держави Заходу як “сили зла”, “міжнародної реакції”, які загрожували існуванню миру в Європі та світі. В подібному, ключі висвітлювалася на сторінках американської преси діяльність СРСР в різних куточках Планети.

На сучасному етапі з сумом доводиться констатувати, що світ від політики «холодної війни» активно втягується в різноманітні військові конфлікти та війни. Прикро, що Україна стала об'єктом військової агресії з боку Росії. Із захопленням останньою Криму, участю

російських військових у подіях на сході нашої держави, принципами міжнародного права було знехтувано. Розраховуючи на власні сили, підтримку міжнародного співтовариства, зокрема й Польщі слід якомога швидше змусити Росію припинити агресію і відновити територіальну цілісність України, адже від цього залежить європейська безпека й стабільність.

Literatura / Література / References

- Коммунист. (1975). 13, 103.
Коммунист. (1976). 18, 83.
Коммунист. (1977). 18, 96-97.
Коммунист. (1978). 11, 91.
Коммунист. (1981). 18, 114-116.
Коммунист. (1982). 18, 110.
Коммунист. (1983). 5, 101.
Красная Звезда. (1983). 30 Нбр. 1983.
Некрасов, В. (1979). Миф вздорный, но опасный. *Коммунист*, 12, 98.
Овчинников, Р. (1983). Внимание: “ястребы?”. *Коммунист*, 2, 96.
Известия. (18 Май 1979).
Правда. (1980). 15 Июл. 1980.
Известия. (1 Авг. 1980).
Известия. (1 Авг. 1980).
Красная Звезда. (1981). 27 Дек. 1981.

To cite this chapter:

Martynenko, V. (2019). The role of propaganda in countries with antidemocratic regimes. Based on socialist countries in terms of the second wave of the ‘Cold War’. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 174-185). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

IX

Geneza demokratycznych przemian Ukrainy
Витоки демократичного транзиту України
The origins of democratic transition of Ukraine

Yulia Kuzmenko (Юлія Кузьменко)*
Nizhyn Gogol State University, Ukraine

Abstrakt: Artykuł poświęcony jest demokratycznym przemianom w Ukrainie, które miały miejsce od końca lat 80 do początku lat 90. XX wieku i były związane z reformami M. Gorbachowa. Przekazanie demokratycznej inicjatywy w ręce prywatne, a także zarejestrowanie ogólnokrajowej i demokratycznej opozycji sprawiło, iż stała się ona główną konkurencją Komunistycznej Partii Ukrainy w walce o władzę na początku lat 90. Proces ten został poddany analizie w niniejszym artykule. Autor stoi na stanowisku, że nieudana próba zamachu stanu spowodowała zrozumienie u nomenklatury Ukraińskiej Partii Radzieckiej potrzebę ogłoszenia niepodległości Ukrainy. Oddalenie od Centrum Unii, a także użycie haseł narodowego-demokratycznych i zawarcie kompromisu z umiarkowanymi członkami partii pozwoliło pragmatycznie myślącej nomenklaturze utrzymać pozycję władzy w systemie politycznym Ukrainy w czasach postsowieckich. Brak zmian w elicie politycznej, słabość opozycji, utrzymanie nieformalnych instytucji i praktyk w życiu politycznym oraz próżnia wartości w społeczeństwie nie tylko nie pozwoliły demokratycznemu kierunkowi na uzyskanie przyczółka na Ukrainie, ale i wprowadziły konserwatywny model do demokracji. **Słowa kluczowe:** Przemiany demokratyczne; Elita polityczna; Nazewnictwo; Transformacja; Demokryzacja.

Анотація: Стаття присвячена розгортанню демократичного транзиту в Україні, який припав на кінець 1980 – початок 1990-х рр. і пов'язаний з реформами М. Горбачова. У ній проаналізовано процес переходу демократичної ініціативи до рук громадськості та оформлення національно-демократичної опозиції, яка стала головним конкурентом Комуністичної партії України у боротьбі за владу на початку 90-х рр. XX ст. Автор стверджує, що провал спроби державного перевороту вирішальним чином вплинув на усвідомлення українською партійно-радянською номенклатурою необхідності проголошення незалежності України. Дистанціювання від союзного Центру, використання гасел національно-демократичного руху та досягнення

* Corresponding author: kuzmenko_yulia@ukr.net

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

компромісу з його поміркованою частиною дозволило прагматично налаштованій номенклатурі зберегти владні позиції в політичній системі України пострадянської доби. Відсутність зміни політичної еліти, слабкість опозиції, збереження неформальних інституцій та практик у політичному житті, та ціннісний вакуум у суспільстві не дозволили демократичним тенденціям надійно закріпитися в Україні та обумовили консервативну модель транзиту до демократії.

Ключові слова: Демократичний транзит; Політична еліта; Номенклатура; Трансформації; Демократизація.

Summary: The article is devoted to the deployment of democratic transition in Ukraine, which took place at the end of 1980's and the beginning of 1990's and were associated with the reforms of M. Gorbachov. The transition of democratic initiative to the public hands and registration of national-democratic opposition, which has become a major competitor of the Communists Party of Ukraine in the struggle for power in the early 1990s. This process has been analyzed in the article. The author claims that the failure of the coup attempt ultimately made the Ukrainian Soviet Party nomenclature understand the need to proclaim the independence of Ukraine. Being distant from the Union Centre, using the slogans of the national democratic movement and reaching compromise with its moderate members let the pragmatic nomenclature keep hold on power in the political system of post-Soviet Ukraine. The immobility of the political elite, the weakness of the opposition, maintaining informal institutions and practices in the political life and the vacuum of values in society did not allow democratic direction gain a foothold in Ukraine and led conservative model transit to democracy. **Key words:** Democratic transition; Political elite; Nomenclature; Transformations; Democratization.

Вступ. Держава та суспільство в умовах транзиту до демократії становлять особливий інтерес як для політологів, соціологів, так і для істориків, оскільки трансформації, які в періоди стабільного розвитку зазвичай тривають десятиліттями, відбуваються надзвичайно швидко і дають дослідникам матеріал для наукового аналізу. Кінець ХХ ст. став часом становлення / відродження демократії у країнах пострадянського простору. Однак, темпи реалізації та траєкторія транзиту у різних державах має суттєві відмінності, які обумовлені специфічними обставинами політичного життя. Так, у той час, як значна кількість країн колишнього соцтабору вже завершила цей транзит, Україна продовжує відноситися до транзитивних, як і більшість суспільств

пострадянського простору. Як зазначає українська дослідниця трансформаційних процесів в Україні Антоніна Колодій, якщо для Польщі демократичний перехід – це загалом уже факт історії, який відносно непогано вписується у випрацювані транзитологією концепції та схеми, то в Україні, де демократична трансформація проходила мляво й непослідовно, ще й досі не досягнуто того рівня політичної консолідації, коли можна було б з певністю сказати, закінчився в ній перехід чи ні і який саме режим утвердився в країні¹.

Пропонована стаття є спробою реконструкції початкового етапу процесу переходу України від тоталітаризму до демократії наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. та детального розгляду ролі різних політичних еліт у ньому. *Метою дослідження* є аналіз чинників, які гальмували демократичний транзит України від самого його початку та подекуди продовжують йому перешкоджати й в умовах сьогодення.

Методологічною основою дослідження є комплекс базових наукових принципів історизму, об'єктивності та системності, які реалізувалися шляхом застосування загальнонаукових (аналізу, синтезу, дедукції та індукції), конкретних та спеціальних методів історичної науки, а також наукового інструментарію інших галузей гуманітарного знання, зокрема, політології та соціології. З метою реалізації поставленої дослідницької мети були використані наступні конкретні методи історичної науки: історико-генетичний, історико-системний, історико-порівняльний, просопографічний.

Історіографія проблеми та методологічні підходи до вивчення демократичного транзиту. Поняття «демократичний транзит» та «транзитологія» вперше були вжиті у статті відомого американського

¹ А. Колодій, *Траекторія демократичного переходу в Україні* / Розд. 2 з кн.: *Трансформація в Польщі і в Україні: 1989-2009. Вибрані аспекти*, 2010, 23-38.

політолога Д.Растоу «Transits to Democracy – Toward a Dynamic Model». На межі ХХ-ХХІ ст. у рамках політичних наук почав формуватися окремий напрямок, який вивчає перехід від авторитаризму до демократії – транзитологія (від лат. *transitus* перехід та грец. *logos* – вчення). Її формування як окремої самостійної наукової дисципліни (предмет, методологія) триває й по нині. Сьогодні поняття «демократичного транзиту» витісняє поширену ще в 1970-80-х рр. ХХ ст. дефініцію «перехід до демократії». На відміну від «переходу до демократії» поняття «демократичний транзит» містить у собі додатковий зміст: результати транзиту в чистому вигляді є непередбачуваними та можуть не відповідати цілі руху². Політичним транзитом в сучасній політології називається процес трансформації тоталітарної або авторитарної політичної системи країни у демократичну. Факторами, які забезпечують швидкий та успішний демократичний транзит є історико-культурні традиції, докорінні структурні соціально-економічні та політичні перетворення, готовність та вмотивованість еліт до трансформацій тощо.

Дослідженню політичного транзиту присвячено багато праць зарубіжних авторів, таких як С. Гантінгтон, Д. Растоу, Ф. Шміттер, Г. Алмонд, С. Верба, Й. Шумпетер, А. Ю.Мельвіль, Л. Бальцеревич, А. Пшеворський тощо. Також значний внесок у вивчення політичного транзиту внесли вітчизняні дослідники Д. Гаджиєва, А. Колодій, В. Ладані, О. Долженков, Н. Кадук, О. Скрипнюк та ін.

З іншого боку, група дослідників перехідних періодів у розвитку держав стверджує, що термін «транзит» є невдалим з точки зору повноти відображення політичних процесів, оскільки він містить

² О. В. Бабкіна, *Передумови переходу до демократії: ризики транзитивного суспільства*, „Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова” 2015, 17, 4.

конотацію «кінцевого пункту призначення», тоді як демократизація – це неперервний процес, який ніколи не закінчується. Тому перевага надається терміну «трансформація», якому начебто не властива подібна телеологічність³. Однак термін «трансформація» може водночас означати як перетворення, перехід від авторитаризму до демократії, так і навпаки (як, наприклад, це відбулося в Росії, у якій спроби побудувати демократію у наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. були зведені нанівець відновленням авторитаризму, прикритого «фасадною демократією» – це так званий авторитарний реверс). Таким чином, на сьогодні теоретико-концептуальні проблеми транзитології та передусім її термінологічного апарату для позначення процесів переходу держав від авторитаризму до демократії є відкритими та потребують подальших розробок.

Незважаючи на подібність процесів, які відбувалися в країнах соціалістичного табору наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., характер, темп та спрямованість трансформацій після виходу цих держав зі складу або з-під контролю СРСР були доволі різними. Так, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина та Словенія одними з перших країн колишнього соцтабору стали державами з консолідованими демократичними політичними режимами. У них була реалізована ліберальна модель демократизації для якої характерними є такі риси як домінування політичних прав і свобод, демократичність політичного устрою, швидке формування біполярної партійної системи, домінування принципу «стримувань і противаг», відсутність офіційної ідеології тощо. Україна, Росія, Білорусь, Албанія, Сербія, Грузія продемонстрували транзит до демократії за іншою – консервативною моделлю, якій притаманним є домінування держави як ініціатора

³ А. Колодій, Траекторія...

і провідника демократичних трансформацій, «дефектні» режими з формально демократичними інституціями, які прикривають авторитарну сутність реального державного управління⁴. Безумовно, обрана модель переходу до демократії обумовила уповільненість процесів транзиту, а подекуди й зовсім імітацію перетворень.

У сучасній західній науковій думці утвердилося переконання, що громадянське суспільство та його інститути є невід'ємною умовою для розвитку демократії. Вона активно розвивається в тих державах, де на законодавчому рівні обумовлено право громадян формувати громадські об'єднання, вступати в асоціації в ім'я досягнення суспільних цілей та виявлення своїх позицій та інтересів⁵ ⁶. Однак процеси демократизації, які відбувалися в СРСР та на радянському просторі наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX ст., не вкладаються у рамки цієї формули і, навіть, є прикладом протилежного процесу. Невеликий «ковток» демократії, що був ініційований «згори», спричинив політизацію широких прошарків суспільства та підготував ґрунт для початку формування громадянського суспільства. Історію демократичного транзиту України варто розпочинати з часів перебудови в СРСР, адже її початки пов'язані з горбачовськими реформами, які були заплановані як «революція згори». Відповідно, західні концепції, які спираються на думку про те, що громадянське суспільство детермінує демократію, не в повній мірі відповідають реаліям Радянського Союзу 1985-1991 рр.

⁴ О. Радченко, *Демократичний транзит як механізм реформування державного управління: світові моделі та проблеми застосування*, Науковий вісник „Демократичне врядування”, 2009, 3, 65-72.

⁵ Л. Даймонд. *Глобальня перспектива*. Електронний ресурс: www.old.russ.ru/politics/meta/20000821_diamond.html (режим доступу 15.05.2017).

⁶ Г.И. Вайнштейн, *Закономерности и проблемы посткоммунистических трансформаций//Политические институты на рубеже тысячелетий*, Дубна 2001, 166.

Виклад матеріалу. Очолювану В.Щербицьким Українську РСР, на початковому етапі перебудови традиційно називають «заповідником застою» через повільність, точніше майже повну відсутність демократичних трансформацій. Катастрофа на Чорнобильській АЕС стала каталізатором зростання громадської активності. Розгубленість, справжній шок і справедливе обурення людей були викликані повним замовчуванням Чорнобильської катастрофи у перші, найдраматичніші дні кінця квітня – початку травня 1986 р. і неправдивою, дозованою, безжальною щодо власного народу (дез)інформацією у наступні місяці⁷. Чорнобильська катастрофа стала подією, що вивела українську громадськість зі стану летаргії.

Друга фаза суспільно-політичних перетворень – 1987-1988 рр. проходила під гаслом «Більше демократії» та характеризувалася розширенням гласності й політизацією суспільства. На нашу думку, кінець 1986 – початку 1987 р. став початком демократичного транзиту України. У грудні 1986 р. СРСР, керуючись зовнішньополітичними інтересами, відмовився від кримінального переслідування інакодумців⁸. До того ж, сам Генсек країни фактично «дав команду» суспільству не боятися висловлювати те, що раніше вважалося кривою. Поступове просування до свободи слова у обговоренні суспільних і політичних проблем, зняття інформаційних блоkad з деяких питань минулого та максимальна «прозорість» діяльності органів державної влади – все це передбачалося політикою «гласності», що була проголошена Генсеком. Ці обставини стимулювали громадськість до більш активного вираження свого невдоволення. Радянське суспільство

⁷ Ю.І. Шаповал, *В.В. Щербицький: особа політика серед обставин часу*, Український історичний журнал, 2003, 1, 126.

⁸ А.Шубин *Парадоксы перестройки. Упущенный шанс СССР*, М.: Вече 2005, 121.

все сміливіше обговорювало певні політичні проблеми у неформальній атмосфері. Це явище отримало назву «кухонної демократії».

Під час «ходіння в народ» Генсек, намагаючись підкреслити свою демократичність і непримиренність по відношенню до застійних явищ, фактично закликав народ: «Ви піднатисніть знизу, а ми допоможемо зверху». Реакція демократично орієнтованої частини громадськості не змусила довго себе чекати: її головним проявом став вихід на політичну арену цілого спектру неформальних організацій. Варто зазначити, на цьому етапі змінюється значення самого поняття «неформали». Політизація суспільства призводила до зміни у характері діяльності неформалів: якщо раніше вони в основному носили культурно-просвітницький характер («Товариство Лева», «Український культурологічний клуб»), то тепер вони витісняються політичними ідеями або тісно переплітаються з ними у міцний вузол. Яскравим прикладом політизації неформальних організацій у вказаний період є Українська гельсінська спілка, яка 7 липня 1988 р. оприлюднила «Декларацію принципів УГС». У ній говорилося, що УГС бачить своє завдання у всебічній активізації народних мас, у виробленні механізму участі народу в управлінні державою та надійного контролю за державним апаратом⁹.

Перші демонстрації та мітинги теж відбулися на цьому етапі, зокрема 26 квітня 1988 р. у Києві відбулася екологічна демонстрація з нагоди другої річниці Чорнобильської катастрофи, а 13 червня цього ж року у Львові відбувся перший багатотисячний мітинг, присвячений становищу української мови. Другий етап перебудови завершився знаменною подією: 28 листопада 1988 р. київськими літераторами було

⁹ А. Русначенко, *Українська Гельсінська спілка. Декларація принципів Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х - початок 1990-х років*, К.: Вид-во ім. О. Теліги 1998, 634-640.

прийнято рішення про створення групи сприяння перебудові. Згодом вона трансформується у Народний рух України¹⁰.

Суспільно-політичні трансформації спрямовані на демократизацію у 1989-1991 рр. набули революційного характеру. Контроль над подіями почав вислизати з рук номенклатури, а стратегічна ініціатива все частіше переходила до рук національно-демократичних сил.

На початку 1989 р. В.Щербицький так охарактеризував діяльність неформальних об'єднань та ставлення до них апарату ЦК: «Ці групи ... поки що розрізнені, але вони вельми галасливі, особливо в Києві, Львові, Одесі, та і в деяких інших містах. Вони небагаточисельні, але вони намагаються зв'язатися, проникнути в трудові колективи, активно встановлюють зв'язки, контакти з іншими республіками, зокрема з республіками Прибалтики і Закавказзі, шукають собі однодумців... Серед ось цих осіб, про яких я говорю, активно почала поводитися частина тих, що відбули покарання і помилуваних закоренілих націоналістів. Ми їх знаємо по прізвищам, вони прагнуть також сформувати свої опозиційні до партії політичні сили ... Таким чином, використовуючи всі методи політичної, ідеологічної дії, ми маємо намір не допустити створення на Україні будь-якої, я вже не говорю про масову, політичної організації з неприйнятною для нас програмою»¹¹.

Важливою подією періоду стає остаточне організаційне оформлення народної опозиції, в авангарді якої постав Народний рух України за перебудову. Політична практика НРУ сприяла включенню до «революційного процесу» широких суспільних мас.

¹⁰ С. Кульчицький, *Відкладена революція. Про події 1989-1991 рр. в Україні*. Політика і час. 2001, 8, 18.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп.2, спр.1002, 15-17.

У 1989 р. партійно-радянська номенклатура УРСР вперше опинилася перед необхідністю боротьби за владу на умовах альтернативності, а відповідно – змагальності. Нові умови проведення виборів, передвиборча кампанія та діяльність новоутворених органів, зокрема першого з'їзду народних депутатів, спричинили стрімку активізацію громадськості та підвищений інтерес до політичних процесів. Один із активних громадських діячів України згадував про цей період так: «Це були в повному розумінні приголомшливі події. Їх можна порівняти хіба що з потужним виверженням вулкана, яке заглушило всі інші події та відлунням прокотилося по всьому світу. В цей час для нас не було важливіше новин, чим повідомлення із залу засідань з'їзду народних депутатів. Ми уважно стежили за тим, що відбувається, прагнучи не пропустити жодної важливої передачі по радіо і телебаченню... Скрізь – в місцях відпочинку, в чергах, транспорті, на вулицях – можна було побачити людей з радіоприймачами, налаштованими на Москву»¹². Водночас з посиленням інтересу громадськості до політичного життя країни, економічна ситуація ставала дедалі гіршою, відповідно, у тодішньому суспільстві сформувалася думка, що в таких умовах «цікавіше читати, ніж жити».

Зростання невдоволення громадськості, що було викликане погіршенням економічної сфери життя республіки, а також постійними витоками інформації про «тіньовий» бік життя номенклатури у поєднанні із офіційним оформленням можливості висловлювати своє невдоволення, критикувати владу спричинило поширення відкритої форми протесту (страйки, мітинги, демонстрації, голодування, пікети тощо). Ініціаторами цих заходів найчастіше були лідери та члени неформальних об'єднань, яких у період проведення передвиборчої

¹² П.Т. Бахтырь, *Затейники и жертвы перестройки*, Х.: Каравелла 2006, 50.

кампанії в УРСР вже існувало біля 60 тис. За цей час вони провели 1200 мітингів та зборів, якими було охоплено 13 млн. чоловік¹³.

Літо 1989 р. позначилося новим сплеском активності громадськості – Україною прокотилася хвиля шахтарських страйків. У липні на підтримку шахтарів Кузбасу почали страйкувати шахти Донбасу. Страйк розпочався з Макіївки, потім охопив усю Донецьку, Ворошиловградську, Дніпропетровську, Львівську, Волинську області. У найбільш напружені дні страйку у республіці не працювали 179 зі 252 шахт, страйкували 463 тис. «підземних робітників». За оцінками самого першого секретаря ЦК КПУ ці страйки завдали не лише економічних збитків (більше ніж 200 млн. крб.), але й серйозного політичного удару, оскільки «партія опинилася під вогнем критики. Головним чином унаслідок відставання багатьох партійних комітетів і організацій від процесів, які відбуваються в суспільстві»¹⁴.

У вересні 1989 р. відбувся установчий з'їзд Руху, наслідком якого стало об'єднання двох опозиційних Компартії України течій – демократів (Руху) і дисидентів-правозахисників (УГС). Рух обрав стратегічно правильну позицію – він став на захист інтересів тих представників громадськості, які певним чином були ображені на партійно-державні органи УРСР і тепер шукали справедливості у альтернативної сили, яка щойно сформувалася. Таким чином, узявши на себе роль адвоката громадськості, НРУ завойовував все більше симпатій серед широких мас населення республіки у той час, як Компартія з кожним днем втрачала свій авторитет.

Поряд з організованими мітингами чи демонстраціями (наприклад, «Українська хвиля», присвячена возз'єднанню українських народних

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 11, спр. 2938, 26.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп.2, спр.1005, арк. 4-8.

республік) у деяких містах Української РСР відбулися стихійні народні акції протесту, які виникали на ґрунті масового невдоволення діяльністю місцевих партійних та радянських органів влади, а також через поширення інформації про зловживання та злочини, привілеї та пільги партійної номенклатури у той час, як кожний пересічний громадянин УРСР відчував на собі усі негаразди економічної кризи в країні.

Таким чином, впровадження принципу альтернативності під час виборчих кампаній дало можливість неформалам перейти від протестів до безпосередньої боротьби за владу. У ході передвиборчої кампанії, що передувала першим альтернативним виборам народних депутатів СРСР (березень 1989 р.), в УРСР фактично сформувалася «квазідвопартійна» система: з одного боку Компартія України на чолі з номенклатурою, а з іншого – демократичний табір, як головна опозиційна сила. Це був перехідний етап на шляху України до формування багатопартійної системи.

Перемога Компартії на виборах до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад народних депутатів у політичних умовах 1990 р. виявилася доволі ефемерною, оскільки, членство в КПРС вже перестало забезпечувати ідейну єдність комуністів у Верховній Раді. Окрім того, не зважаючи на всі зусилля, депутатами місцевих Рад так і не стала значна частина працівників номенклатури ЦК, обкомів, секретарів міськкомів і райкомів. І, зрештою, опоненти КПУ становили значний відсоток переможців виборчих перегонів у західних областях УРСР. Результати виборів дали сигнал партійній номенклатурі, що необхідно шукати альтернативні шляхи збереження влади. Одним із таких шляхів стала катапультація партійної номенклатури у керівні крісла радянських та господарських структур. Слід зауважити, що саме це дозволило

«кращим вихованцям» номенклатурної системи, які вчасно позбавилися застарілих ідеологічних догм, стати біля керма України.

Водночас з демократизацією суспільно-політичного життя відбувався демонтаж радянської економічної системи та становлення ринкових відносин. Напередодні проголошення незалежності України вищі ешелони номенклатури зберігали під контролем економічні процеси, у той же час сферу ідеології та культури віддали опозиції фактично «без бою». З огляду на кращу підготовленість номенклатури до впровадження ринкових відносин, порівняно з рештою населення, реалізація реформи з роздержавлення та приватизації в цілому відповідала її інтересам. Але західний зразок ринкових відносин був не вигідним для господарської номенклатури, оскільки передбачав вільну конкуренцію та рівні можливості, тоді як вона прагнула збереження монопольного становища своїх підприємств і збереження пільгового державного кредитування, безкоштовних дотацій та гарантій від банкрутства. Директорський корпус хотів отримувати прибуток, як за капіталізму, але не відповідати власним капіталом за збитки та комерційний ризик, як за соціалізму. Як наслідок, почав складатися т.зв. номенклатурний капіталізм¹⁵.

Полярність ступенів доступу до матеріальних благ та «підсуконна» політика з питань приватизації суперечили постульованим ідеям егалітарності суспільства та зумовлювали розрив між номенклатурною верхівкою та партійними низами. Ліквідація номенклатурних привілеїв, під тиском останньої, не завдала сильного удару по матеріальних статках партійно-радянської верхівки, адже вже задовго до цього номенклатура готувалася до нової економічної реальності – ринкових

¹⁵ О. Долженков, Українська номенклатура в суспільно-політичних трансформаціях. *Людина і політика*, 2002, 1, 3-8.

відносин. «Уповноважений бізнес», представлений спершу діячами комсомольських Центрів науково-технічної творчості молоді, а потім директорським корпусом промислових та сільськогосподарських підприємств, звісно, не виконав головного свого завдання – не зберіг гроші партії в цілісності, але напередодні розпаду СРСР «уповноваженим», які завдяки партії накопичили значні капітали, це було вже не вигідно. О.Гаман-Голутвіна вдало порівнює номенклатуру кінця радянського періоду з «виїденим яйцем» під оболонкою якого склалися різні угруповання, яким вже було явно тісно у материнській номенклатурній оболонці¹⁶. Вони чекали свого часу для конверсії накопичених ресурсів у реальну владу чи економічний капітал. «Номенклатурний капіталізм» забезпечив конвергенцію політичного статусу номенклатури в економічний капітал та дозволив компенсувати значній частині номенклатури втрату політичної влади, а згодом, завдяки цьому ж капіталу повернути собі свій владний статус.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада проголосила Україну незалежною державою, а також прийняла рішення про департизацію державних органів, установ і організацій, армії та правоохоронних органів. За ці рішення свої голоси віддали не лише члени Народної ради, але й представники комуністичної більшості. Цей факт переконливо свідчить на користь тези про те, що станом на серпень 1991 р. інтереси національно-демократичних кіл та правлячої в УРСР номенклатури співпали: обидві політичні сили, звісно, з різних причин віднині вважали перебування УРСР у складі Союзної держави неприпустимим і не вигідним. Якщо позиція перших видається очевидною, то питання про логіку дій партійно-радянської номенклатури залишається

¹⁶ О. В. Гаман-Голутвіна, *Бюрократия или олигархия?*, „Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность” 2000, М.: МВШСЭН, 162-172.

відкритим. Якими мотивами вона керувалася, голосуючи за незалежність України? У прийнятті Акту про незалежність України виявилися зацікавленими не лише національно-демократичні сили, але й «прагматична» частина номенклатури, якій кортіло позбутися партійних пут і на повну потужність скористатися накопиченими за останні роки ресурсами. Відповідно, трансформації в середині цієї когорти номенклатури відбувалися у таких напрямках як капіталізація, департизація та деідеологізація, демократизація (псевдодемократизація) та кооптація частини найбільш конформістських членів опозиції.

По-перше, варто погодитися зі С. Кульчицьким, на думку якого радянській номенклатурі стало вкрай небезпечно залишатися в партії. Вона перестала приносити дивіденди, тому що втратила державний статус¹⁷. Найбільш далекоглядні представники партійної номенклатури ще напередодні виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад збагнули необхідність (точніше, вигідність) зміни партійного крісла на радянське. Тому вони легко відцуралися від тих своїх колег, які не встигли переорієнтуватися і продовжували займати керівні посади в Компартії. Подібною була ситуація і для корпусу директорів різноманітних промислових і господарських підприємств та кооперативів, переважна більшість яких хоча й була вихідцями з партії та її «призначенцями», проте в умовах, коли приватизація ставала реальністю, Компартія залишалася для них «вуздечкою», що не дозволяла перетворитися на повноправних власників.

По-друге, перемога Б. Єльцина однозначно вказувала на те, що в країні розпочнуться ліберально-демократичні перетворення, наслідки яких для партійно-радянської номенклатури УРСР були мало

¹⁷ С. Кульчицький, *Політична еліта в радянській і незалежній Україні*, „День” 11 серпня 2001, 143. Електронний ресурс: www.day.kiev.ua/64521 (режим доступу: 16.05.2017).

прогнозовані. І лише відокремлення України від СРСР давало можливість номенклатурним колам утримати ситуацію в республіці під своїм контролем та зберегти привілейоване становище у суспільстві.

І, по-третє, процес суверенізації, який набирає обертів у республіці давав зрозуміти вищому ешелону партійно-державної номенклатури, що якщо вона не повернеться обличчям до громадськості та не візьме ініціативу у свої руки, то це зробить інша політична сила. Отже, виникала загроза втрати політичної та економічної влади. Тому прийняття Акту про незалежність України було компромісом з обопільним інтересом. Щоправда інтереси національно-демократичних сил мали здебільшого ідейний характер, натомість колишня номенклатура керувалася цілком матеріальними міркуваннями.

Звісно не можна знімати з рахунків і ту обставину, що сплеск національної свідомості кінця 80 – початку 90-х рр. міг зачепити й номенклатурні прошарки, особливо враховуючи загострення ідеологічної кризи та деморалізації в партії. Проте з'ясування справжніх мотивів партійно-радянської номенклатури, а тим паче визначення відсотку номенклатурних кадрів, що керувалися національними ідеями, не видається можливим.

Крах правлячої партії, зміна політичного режиму і статусу України та перехід до розбудови нових державних структур мали б покласти початок зміні правлячих кіл. Проте чи відбулася зміна еліт в Україні та на пострадянському просторі? З приводу цього питання й досі точаться гострі дискусії, у ході яких окреслилися три основні підходи до цієї проблеми. Перша точка зору полягає у тому, що перехід від тоталітаризму до демократії супроводжується обов'язковою зміною еліт – тоталітаристської на демократичну, а партноменклатура КПРС зійшла

з політичної арени, проти неї і був спрямований головний удар демократичних перетворень.

Згідно другого підходу зміни еліт взагалі не відбулося: попередня, номенклатурна, в основному збереглася де-факто, лише перефарбувавши свій фасад – з партократичного на псевдodemократичний. Колишні партбоси просто пересіли у нові крісла, як наслідок виникла неономенклатура.

Третя думка зводиться до того, що зміна еліт – це лише видимість. І раніше комуністична номенклатура країною не керувала: заклики до світлого комуністичного майбутнього були лише ідеологічним прикриттям цілком реального панування бюрократично-чиновницької еліти. Вона ж продовжувала правити й після серпневого путчу, змінивши компартійну фразеологію на демократичну. Відчуження влади від народу збереглося. Більше того, перехідний період, коли старі антиринкові закони вже не працюють, а нові – ринкові – ще не створені або ще не працюють, для бюрократичної еліти – є найкращим часом, що дав їй такі права, про які вона раніше могла лише мріяти. Якщо прерогативою цієї еліти раніше була влада, то тепер вона доповнена власністю, що стало можливим у наслідок розгортання приватизації¹⁸.

На нашу думку, перший підхід не витримує критики. Головним аргументом проти нього слугують статистичні дані. За підрахунками російського соціолога О. Криштановської структура російської політичної влади середини 1990-х рр. була представлена абсолютною більшістю осіб, які раніше входили до номенклатури – біля 65%¹⁹;

¹⁸ Г. Ашин *Смена элит*, „Общественные науки и современность” 1995, 1, 47.

¹⁹ О. Крыштановская, *Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту*, „Общественные науки и современность” 1995, 1, 65.

за даними Г. Ашина – 70%²⁰. На теренах України партійно-радянська номенклатура також зберегла за собою значний відсоток владних крісел. Зокрема, в 90-х рр. вона мала відсоток присутності від 87% в Кабміні до 93% в РНБО, та від 74% серед голів парламентських комісій ВРУ першого скликання до 95% у ВРУ другого скликання²¹.

Другий і третій підходи мають суттєві раціональні зерна, але лише їхній синтез та деякі корективи дають можливість наблизитися до правильного розуміння процесів трансформації, що відбувалися у середині правлячого прошарку. Так, другий підхід, хоча й абсолютно правильно підкреслює конформізм колишніх номенклатурників, що дозволив їм зберегти політичну владу, але ігнорує не менш важливі економічні чинники. Третій – навпаки розглядає політичну та економічну владу у комплексі, проте перетворює її на прерогативу лише вищих номенклатурних щаблів, тоді як основним плацдармом руху нагору на початку 90-х рр. були другий та третій ранги номенклатури. Згідно статистичних даних близько третини пострадянської правлячої державної та політичної верхівки перебували у номенклатурі ЦК, а дві третини прийшли з посад заступників керівників, начальників підрозділів у міністерствах та відомствах, на підприємствах і т.д. І лише 16% прийшли до влади не маючи за плечима жодних адміністративних посад. На підставі цього вказані науковці визначили зміну влади 1991 р. як «революцію заступників або других осіб»: прийшовши до влади, вони, хоча й принесли «новий

²⁰ Г.К. Ашин, *Формы рекрутирования политических элит*, „Общественные науки и современность“ 1998, 3, 91.

²¹ В.В. Мороко, *Реконверсія радянської партійно-господарської номенклатури в політичну систему України (1990 – 2008 рр.)* „Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету” 2008, Запоріжжя, 246.

погляд» на речі, але значною мірою сприяли збереженню і відтворенню номенклатурних зв'язків^{22 23}.

Дні серпневого путчу 1991 р. для партійно-радянської номенклатури УРСР стали визначальним часом, коли вирішувалася її подальша доля: «пан або пропав?» На думку В.Мороко, саме відсутність сталої та непереборної необхідності в побудові громадянського суспільства у більшості громадян УРСР дозволило представникам старої номенклатури безперешкодно знайти собі місце у владі²⁴. До цього варто додати також і ту обставину, що вони, прагнучи за будь-яку ціну зберегти владне становище, розірвали партійні пута та поклали кінець зв'язкам із непоступливими консерваторами, а також відкрили двері до влади найбільш конформістським представникам опозиційних сил. Це значною мірою зміцнило їхнє становище при владі та розколело опозицію. Отже, щоб не втратити владу в Україні, у серпні 1991 р. ця частина партійно-радянської номенклатури блискавично зорієнтувалася і на власний лад почала втілювати ідею незалежності²⁵.

Вітчизняна дослідниця еліти І.Голіяд хоча й не заперечує існування еліти в нашій державі, але наголошує, що їй притаманні наступні негативні риси: постноменклатурний характер, який в першу чергу проявляється в методах урядування країни, зрощення політичних і бізнесових структур, що зумовлює діяльність кланів, корумпованість, правовий нігілізм, непрозорість механізмів прийняття стратегічно важливих політичних рішень через домінування неформальних

²² Б. Головачев, Л. Косова, Л. Хахулина, *Новая российская элита: старые истоки на новом поле?*, „Мониторинг” 1995, 6.

²³ Мониторинг, 1996, 1.

²⁴ В.В. Мороко, *Реконверсія радянської партійно-господарської номенклатури в політичну систему України (1990 – 2008рр.)*, „Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету” 2008, Запоріжжя, вип. 24, 245.

²⁵ Л. Мандзій, *Формування політичної еліти України (1991-1994 р.)*, „Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету” 2008, Запоріжжя, вип. XXIV, 233.

інститутів, закритість від суспільства та відсутність відповідальності перед ним²⁶. Таким чином, генетичний зв'язок між партійно-радянською номенклатурою та сучасним політикумом є очевидним, причому він проявляється не лише у тому, що серед політичного істеблїшменту незалежної України залишився значний відсоток діячів з комуністичним минулим, але й у цілій низці номенклатурних традицій, які продовжують відігравати значну роль у політичних практиках українських можновладців. Серед них можна назвати такі як патрон-клієнтизм (земляцтва, непотизм), корумпованість, використання «телефонного права» тощо. Саме неформальні практики визначили відносно стійке становище старої партійно-радянської верхівки УРСР, дозволяючи уникати суттєвих змін шляхом попередження проникнення публічного контролю над системою та формалізації офіційних гасел.

Висновки. Підсумовуючи початки демократичного транзиту України та не претендуючи на вичерпність, можна виділити ключові фактори, що обумовили консервативний характер трансформацій, а відповідно, уповільненість та фрагментарність перетворень.

По-перше, розгортання демократичного транзиту в Україні не супроводжувалося зміною політичної еліти в Україні. Порівняно з державами, у яких демократичний транзит відбувався за ліберальною моделлю і де була здійснена люстрація (відсторонення від можливості займати посади у державному управлінні та місцевому самоврядуванні особам, які були причетні до утисків прав і свобод громадян в період панування комуністичної ідеології та влади) в Україні до влади прийшли колишні комуністи, які швидко «перекрашували свої фасади», змінивши марксистсько-ленінську риторику на націонал-демократичну.

²⁶ І. Голіяд, *Методологічні проблеми дослідження політичної еліти*, „Магістеріум”, вип. 10, Політичні студії, 2002, 7.

По-друге, демократичні сили так і не змогли консолідуватися та висунути єдиного кандидата у Президенти на вибори у грудні 1991 р. або ж сформувати дієву опозицію. Очевидно, це стало результатом відсутності досвіду легітимної політичної діяльності, адже серед українських націонал-демократів переважали колишні дисиденти, які здебільшого належали до творчої інтелігенції та не мали відношення до керівної та управлінської роботи. До того ж, можна погодитися з влучним висловом Р. Павленка, згідно якого «прагматичній номенклатурі» вдалося використати легітимзуючий потенціал національно-демократичного руху, залучивши до своїх лав деяких його представників, а до ідеологічної риторики – деякі їхні ідеї: відбулася дифузія між прагматичною частиною владної номенклатури і поміркованою частиною опозиції, що позбавило останню статусу «непримиренного борця». Отже, Україна була «катапультована» у незалежність разом з номенклатурою²⁷. С. Гантінгтон називає процеси такого характеру «пактом еліт». У силу зазначених процесів посткомуністичний перехідний період в українському суспільстві суттєво затягнувся.

По-третє, поряд з офіційною політикою, яка активно реформувалася наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст., в УРСР, як і в Радянському Союзі загалом, існували неформальні інституції – комплекс неписаних «тіньових» норм, що формувався протягом тривалого часу не одним поколінням державної керівної верхівки та визначав (та продовжує визначати) моделі поведінки політикуму, приховані механізми мобільності еліти, взаємовідносини та практики в її середовищі. Якщо процеси, які відбуваються у формальних

²⁷ Р. Павленко, *Посткомуністична влада: сутність і метаморфози*, „Нова політика” 1997, 2, 11.

інститутах є керованими, то неформальні інституції пильно захищаються від публічного контролю та практично не піддаються реформуванню. На жаль, номенклатурні неформальні практики були екстрапольовані «новою-старою» елітою у політичні реалії незалежної України.

По-четверте, у суспільному житті сформувався ціннісний вакуум – ситуація, коли старі суспільні цінності були зруйновані, а нові – демократичні ще не були сформовані остаточно або ж не змогли закріпитися у суспільній свідомості. Згодом ціннісний вакуум породить таке явище, як ностальгія за радянським минулим. Це, з одного боку, дало змогу представникам колишньої партійно-радянської номенклатури зайняти головні крісла у незалежній Україні, а вже через декілька років після так званої департизації легітимізувати відновлення Комуністичної партії. З іншого ж – призвело до того, що демократичні цінності, які почали зароджуватися в українському суспільстві на межі 80-х – 90-х рр. ХХ ст. не отримали міцної підтримки в суспільстві, поступившись місцем тяжінням до режиму «жорсткої руки». Україна ніби «зависла» на півдорозі до демократії, у ній вже у 1990-ті рр. виразно почали проявлятися ознаки швидкого формування неопатримоніального режиму²⁸. Цей реверс демонструє, що демократичному транзиту України не притаманна лінійність, а скоріше – хвилеподібність.

Демократичний транзит України триває й досі. На відміну від суспільно-політичних трансформацій кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст., коли демократизація була ініційована згори та згодом набула антикомуністичного спрямування, сьогодні демократичні трансформації здійснюються здебільшого під тиском суспільства, яке прагне надати

²⁸ О. Радченко, *Демократичний...*

їм антиолігархічного характеру, але вже вкотре за період незалежності його спіткає проблема політичної еліти.

Literatura / Література / References

- Ашин, Г. К. (1995). Смена элит. Общественные науки и современность, 1.
- Ашин, Г. К. (1998). Формы рекрутирования политических элит. Общественные науки и современность, 3.
- Бабкіна, О. В. (2015). Передумови переходу до демократії: ризики транзитивного суспільства. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Вип. 17.
- Бахтырь, П. Т. (2006) Затеяники и жертвы перестройки. Х.: Каравелла.
- Вайнштейн, Г. И. (2010). Закономерности и проблемы посткоммунистических трансформаций. Политические институты на рубеже тысячелетий. Дубна.
- Гаман-Голутвина, О. В. (2000). Бюрократия или олигархия? Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность (с. 162-172). М.: МВШСЭН.
- Голяд, І. (2002). Методологічні проблеми дослідження політичної еліти. Магістеріум. Вип. 10. Політичні студії.
- Головачев, Б., Косова, Л., Хахулина, Л. (1995, 1996). Новая российская элита: старые истоки на новом поле? Мониторинг, №6.
- Даймонд, Л. Глобальная перспектива. Електронний ресурс: www.old.russ.ru/politics/meta/20000821_diamond.html (режим доступу 15.05.2017)
- Долженков, О. (2002). Українська номенклатура в суспільно-політичних трансформаціях. Людина і політика, 1, 3-8.
- Колодій, А. (2010). Траекторія демократичного переходу в Україні. Трансформація в Польщі і в Україні: 1989-2009. Вибрані аспекти, с. 23-38. Електронний ресурс: <http://www.political-studies.com/?p=570> (режим доступу 15.05.2017)
- Крыштановская, О. (1995). Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту. Общественные науки и современность, 1, 65.
- Кульчицький, С. (2001). Відкладена революція. Про події 1989-1991 рр. в Україні. Політика і час, 8, 18.
- Кульчицький, С. (2001). Політична еліта в радянській і незалежній Україні. День, №143, Електронний ресурс: <http://www.day.kiev.ua/64521/> (режим доступу: 16.05.2017)
- Мандзій, Л. (2008). Формування політичної еліти України (1991-1994 р.). Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, вип. XXIV.
- Мороко, В.В. (2008). Реконверсія радянської партійно-господарської номенклатури в політичну систему України (1990-2008 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя.

- Мороко, В.В. (2008). Реконверсія радянської партійно-господарської номенклатури в політичну систему України (1990-2008рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, Вип.24.
- Павленко, Р. (1997). Посткомуністична влада: сутність і метаморфози. Нова політика, 2.
- Радченко, О. (2009). Демократичний транзит як механізм реформування державного управління: світові моделі та проблеми застосування, Науковий вісник «Демократичне врядування», Вип. 3, 65-72.
- Русначенко, А. (1998). Українська Гельсінська спілка. Декларація принципів. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років (с. 634-640). К.: Вид-во ім. О. Теліги.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп.2, спр.1002, арк. 15-17.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп.11, спр.2938, арк. 26.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп.2, спр.1005, арк. 4-8.
- Шаповал, Ю.І. (2003). В.В. Щербицький: особа політика серед обставин часу. Український історичний журнал, 1.
- Шубин, А. (2005). Парадоксы перестройки. Упущенный шанс СССР. М.: Вече.

To cite this chapter:

Kuzmenko, Y. (2019). The origins of democratic transition of Ukraine. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 186-209). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

X

W kierunku Zachodu, Wschodu czy (nie)stabilności? Polska i Ukraina: 1991-2016

На захід, на схід або на (не)стабільність? Польща та Україна: 1991-2016

Towards West, East or (in)stability? Poland and Ukraine: 1991-2016

Łukasz Stach*

Pedagogical University of Cracow, Poland

Abstrakt: Artykuł porównuje wyniki 25-letniego procesu transformacji w Polsce i na Ukrainie. Analizy dokonano za pomocą wybranych wskaźników ekonomicznych, społecznych oraz związanych z polityką, a także na podstawie faktów związanych z procesem budowania sprawnego państwa, demokracji i gospodarki wolnorynkowej, z którymi zmagają się oba kraje. Za pomocą wskaźników takich jak: PKB, PKB na mieszkańca, stopy wzrostu gospodarczego, Wskaźnika Rozwoju Społecznego i innych, praca stara się rzucić nieco światła na proces transformacji zarówno w Polsce, jak i na Ukrainie.

Słowa kluczowe: Polska; Ukraina; Proces transformacji.

Анотація: Анотація: У статті порівнюються результати 25-річного процесу трансформації в Польщі та Україні. Аналіз проводився на підставі використання обраних економічних, соціальних та політичних показників, а також фактів, пов'язаних із процесом побудови фінансово ефективної держави, демократії та вільної ринкової економіки, з якими стикаються обидві країни. За допомогою таких показників, як: ВВП, ВВП на душу населення, показника темпу економічного зростання, Індексу соціального розвитку тощо, стаття намагається пояснити процес трансформації, яка відбулася у Польщі і Україні. **Ключові слова:** Польща; Україна; Процес трансформації.

Summary: The article compares the effect of the 25-year transition process in Poland and Ukraine. It shows selected economic, social and political indicators and facts connected with the process building an efficient state, a democracy and a free-market economy which faced both countries. With the help of indicators like GDP, GDP *per capita*, economic growth rate, Human Development Index and other, the paper tries to throw some light on the transition process in both Poland and Ukraine. **Key words:** Poland; Ukraine; Transition process.

* Corresponding author: lukasz.stach@up.krakow.pl

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

Introduction. The fall of the "Iron Curtain" and the collapse of the Soviet Union created a new geopolitical situation in the Central and Eastern Europe region. From 1989 ex-Soviet satellite states became fully independent, and in 1991 new states appeared on former Soviet Union territory – one of them was Ukraine. From a perspective of over 25-years it is possible to evaluate the transition process of the post communist countries – for instance when comparing selected economic, social and political indicators in Poland and Ukraine. Nowadays Poland is a European Union and NATO member state, meanwhile Ukraine has been involved in a military clash with pro-Russian separatists. The economic, political and strategic position of Poland and Ukraine is different, despite the fact that in 1991 there were no evident signs that Poland could become be an EU or NATO member state. How can the last 25 years of Polish and Ukrainian democracies and efforts in building a free-market economy be evaluated? What have both countries achieved in economic and social terms? How did the situation look in 1991? Why is Poland now in a different geopolitical situation to that of Ukraine? All of these questions are important, and there are no simple answers.

The article compares the effect of the 25-year transition process in Poland and Ukraine. It shows selected economic, social and political indicators and facts connected with the harsh reality of building an efficient state, a democracy and a free-market economy which faced both countries. With the help of indicators like GDP, GDP *per capita*, economic growth rate, Human Development Index and others, the paper tries to throw some light on the transition process in both Poland and Ukraine. What was the general economic, social and political situation at the beginning of the 90s? How does the situation look nowadays?

Political stability and quality of democracy. Defining what political stability really is can be a complicated issue. Many dictatorships are stable

and show no signs of internal unrest or collapse. Democracies may be fragile and ineffective in providing law and order, and in creating an environment for economic prosperity. Poland and Ukraine started their political transition at approximately the same time: Poland in 1989, Ukraine in 1991. Both countries faced problems connected with building a democracy, democratic institutions, a multi-party political system and – above all – an efficient, not fragile, state, efficient in political, economic and social terms. What is the result?

In the ranking of the quality of democracy (data for 2015), Ukraine was placed in 72nd position (next to South Africa and Timor-Leste), Poland in 30th (next to Czech Republic and Latvia)¹. Moreover, in another ranking the stability of the Polish state is placed much higher than that of Ukraine. Table 1 shows data from the Fragile State Index, created by the Fund for Peace.

Table 1. Fragile state index (2006-2017).

Year	Poland			Ukraine		
	Points	Place	Evaluation	Points	Place	Evaluation
2006	47.9	115/178	Stable	72.9	86/178	Warning
2007	47.6	144/178	Stable	71.4	105/178	Warning
2008	47.6	145/178	Stable	70.8	108/178	Warning
2009	49.6	142/178	Stable	69.7	110/178	Warning
2010	49	142/178	Stable	69.5	109/178	Warning
2011	46.8	145/178	Stable	69	110/178	Warning
2012	44.3	148/178	Stable	67.2	113/178	Warning
2013	40.9	153/178	Stable	65.9	117/178	Warning
2014	42.1	152/178	Stable	67.2	113/178	Warning
2015	39.8	153/178	Stable	76.3	84/178	Warning
2016	40.7	152/178	Stable	75.5	85/178	Warning
2017	40.8	151/178	Stable	74	90/178	Warning

Source: Fund for Peace.

¹ T. D. Barth, D. F. J. Campbell, G. Polzbauer, P. Polzbauer. Democracy Ranking 2015 (Scores), Vienna: Democracy Ranking 2015. Retrieved: http://democracyranking.org/ranking/2015/data/Scores_of_the_Democracy_Ranking_2015_A4.pdf (access: 27.07.2017).

As can be seen, even before the annexation of Crimea and the war in Donbass, the situation of Ukraine was described as "warning". Additionally, the government's effectiveness in the Ukrainian state was described as a poor in another ranking – the government effectiveness country ranking. Ukraine achieved 123rd position (-0.51 points, next to Kiribati and Algeria), meanwhile Poland was located in 47th place (0.80 points, next to Slovakia and the Bahamas)². Also, in the rule of law country ranking Poland gained a much better result (0.80 points, 42nd place, versus Ukrainian – 0.80 points, 149th place).

Table 2. Freedom in the World index (1998-2017).

Year	Poland	Ukraine
1999	FR:1.5 / CR:2 / PR:1 / Free	FR:3.5 / CR:4 / PR:3 / Partly free
2000	No data	No data
2001	FR:1.5 / CL:2 / PR:1 / Free	FR:4 / CR:4 / PR:4 / Partly free
2002	FR:1.5 / CL:2 / PR:1 / Free	FR:4 / CR:4 / PR:4 / Partly free
2003	FR:1.5 / CL:2 / PR:1 / Free	FR:4 / CR:4 / PR:4 / Partly free
2004	FR:1.5 / CL:2 / PR:1 / Free	FR:4 / CR:4 / PR:4 / Partly free
2005	FR:1 / CL:1 / PR:1 / Free	FR:3.5 / CR:3 / PR:4 / Partly free
2006	FR:1 / CL:1 / PR:1 / Free	FR:2.5 / CR:2 / PR:3 / Free
2007	FR:1 / CL:1 / PR:1 / Free	FR:2.5 / CR:2 / PR:3 / Free
2008	FR:1 / CL:1 / PR:1 / Free	FR:2.5 / CR:2 / PR:3 / Free
2009	FR:1 / CL:1 / PR:1 / Free	FR:2.5 / CR:2 / PR:3 / Free
2010	FR:1 / CL:1 / PR:1 / Free	FR:2.5 / CR:2 / PR:3 / Free
2011	FR:1 / CL:1 / PR:1 / Free	FR:3 / CR:3 / PR:3 / Partly free
2012	FR:1 / CL:1 / PR:1 / Free	FR:3.5 / CR:3 / PR:4 / Partly free
2013	FR:1 / CL:1 / PR:1 / Free	FR:3.5 / CR:3 / PR:4 / Partly free
2014	FR:1 / CL:1 / PR:1 / Free	FR:3.5 / CR:3 / PR:4 / Partly free
2015	FR:1 / CL:1 / PR:1 / Free	FR:3 / CR:3 / CL: 3 / Partly free
2016	93 / FR:1 / CL:1 / PR:1 / Free	61 / FR:3 / PR:3 / CL: 3 / Partly free
2017	89 / FR:1 / CR:1 / PR:1 / Free	61 / FR:3 / PR:3 / CL: 3 / Partly free

Source: Freedom House.

Description: FR – Freedom Rating, CL – Civil Liberties, PR – Political Rights. Each country's score is based on numerical ratings. 1 represents "the most free", 7 – "the least free". Free: 1.0-2.5; Partly free: 3.0-5.0; Not free: 5.5-7.0. From 2016 there are additional points. 0 means "the worst", 100 – "the best".

² Government effectiveness – country ranking. (2015). Retrieved: www.theglobaleconomy.com/rankings/wb_government_effectiveness/, (access: 18.06.2017).

As may be seen from the beginning of that index Poland is evaluated as a "free" state in every measured indicator (civil liberties, political rights, etc.). Meanwhile, Ukraine is perceived as a "partly free" country, with the exception of the 2006-2010 period. Another index – The Economist Intelligence Unit's Democracy Index – also evaluates the Polish political system as more democratic than that of Ukraine (Table 3).

Table 3. The Economist Intelligence Unit's Democracy Index (2006-2016).

Year	Poland	Ukraine
2006	7.30	6.94
2008	7.30	6.94
2010	7.05	6.30
2011	7.12	5.94
2012	7.12	5.91
2013	7.12	5.84
2014	7.47	5.42
2015	7.09	5.70
2016	6.83	5.70

Source: The Economists Intelligence Unit.

Description: 0-4: Authoritarian Regime; 4-6: Hybrid Regime; 6-8: Flawed Democracy; 8-10: Full Democracy.

In political and statehood terms, after over twenty years of transition, the Polish state and democracy seems to be more stable than that of Ukraine. Despite the political division and tensions between Poland's most important political forces, which have their roots in the divisions which exist in Polish society (traditionalism *versus* modernity, religion *versus* secularism, conservatism *versus* liberalism, euroscepticism *versus* euroenthusiasm, economic liberalism *versus* statism, etc.), Poland is a more mature democracy than Ukraine. From 1991 to 2015 none of the Polish parliamentary or presidential elections were claimed to be marred by widespread corruption, voter intimidation or even direct electoral fraud. Ukraine's political life

witnessed all these pathologies, and they had real, negative consequences. Ukrainian democracy may be described as "oligarchic", and during the last 20 years Ukraine has faced two revolutions. In 2004 the so-called "Orange Revolution" resulted in a revote of the Ukrainian presidential election. In 2014 the Euromaidan Revolution (or Revolution of Dignity) led to violence, the overthrow of the president Viktor Yanukovych, and the rise of Ukrainian nationalism and far-right organisations. It was also a catalyst of pro-Russian unrest, the Crimea crisis, "little green men" and war in Donbass. So far, in Poland the change of unpopular governments has occurred with the help not of protesting and rioting, but elections.

Economy. The second field of comparison between Poland and Ukraine is connected with the result of the economic transformation. Both countries faced the challenge of the bumpy road from a centrally planned economy to a market economy, from "communism" (or "real socialism") to "capitalism" (or "social market economy"). Similarly to the political transition, the effect is different. The differences between the two economies are shown by the graphs below. Figure 1 compares Polish and Ukrainian total global domestic product (GDP).

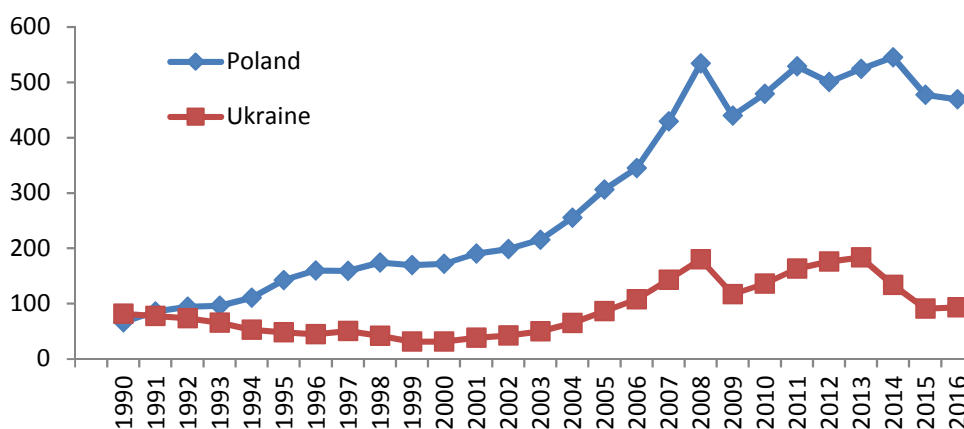

Figure 1. Global Domestic Product in current USD (bln USD, 1990-2017).

Source: World Bank.

Data from Figure 1 show the stark contrast between Polish and Ukrainian GDP. The starting point was similar, but in 2016 Polish total GDP was almost five times bigger than that of Ukraine (461.61 bln USD *versus* 93.27 bln USD)³. Even in 2013, when Ukraine’s total GDP reached – so far – its peak (183.31 bln USD), Polish GDP was three times bigger (524.21 bln USD)⁵. The Ukrainian economy was in recession from 1991 to 2000, but later it was able to achieve astonishingly rapid GDP growth (even 12% in 2004, compared to Poland’s 5.1%). Unfortunately for Ukraine, the economic crisis in 2008 and the military conflict with pro-Russian separatists has severely affected the Ukrainian economy (see Figure 1 and Figure 2). Meanwhile, from 1992 Poland maintained steady GDP growth, even during the economic crisis which affected most of the European Union member states. Poland did not encounter a depression, only a temporary slowdown of GDP growth (see Figure 2).

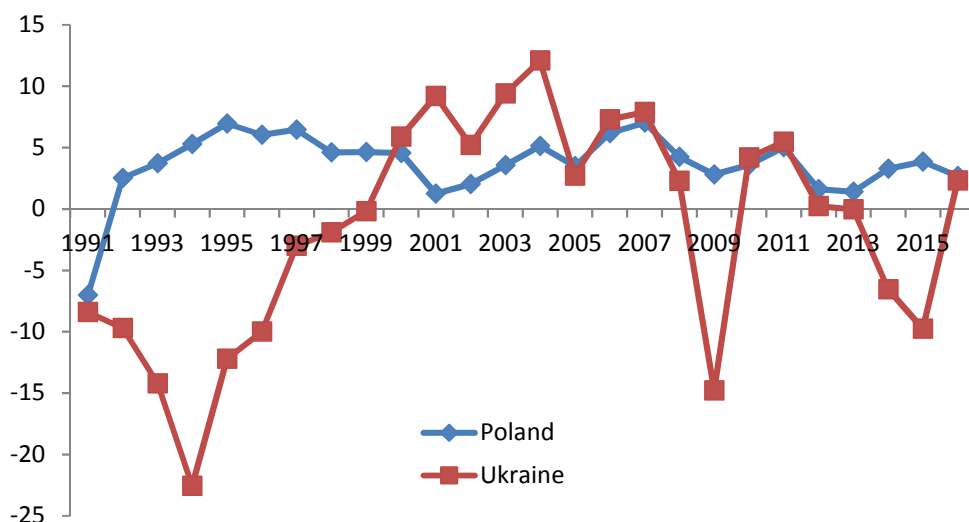

Figure 2. GDP growth rate (annual % 1991-2016).

Source: World Bank.

³ Poland GDP. Retrived: <https://tradingeconomics.com/poland/gdp> (access: 20.07.2017).

⁴ Ukraine GDP. Retrived: <https://tradingeconomics.com/ukraine/gdp> (access: 20.07.2017).

⁵ *Ibidem.*

Not surprisingly, steady Polish economic growth results in improving the GDP *per capita* indicator, both in purchasing power parity (PPP) and current USD (Figure 3 and Figure 4). In 2016, Polish GDP *per capita* (PPP) was over three times bigger than that of Ukraine (26,003 USD *versus* 7,768 USD), and GDP *per capita* counted in current USD was over five and half times bigger (12,372 USD *versus* 2,185 USD)⁶.

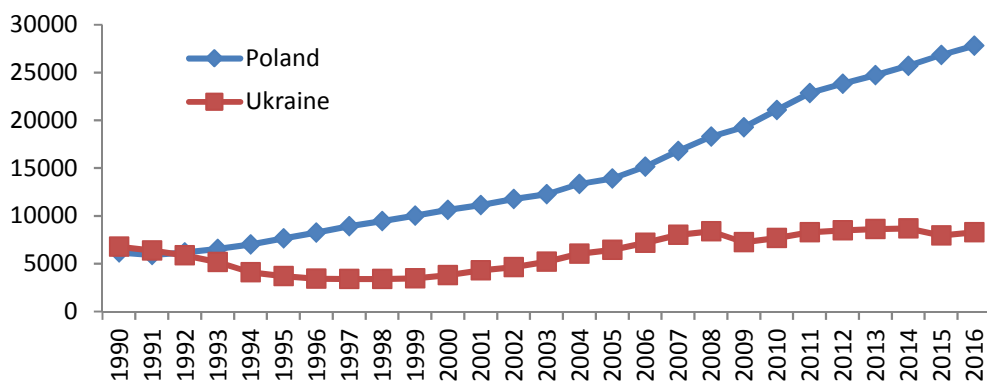

Figure 3. GDP *per capita* (Purchasing Power Parity, USD, 1990-2016).

Source: World Bank.

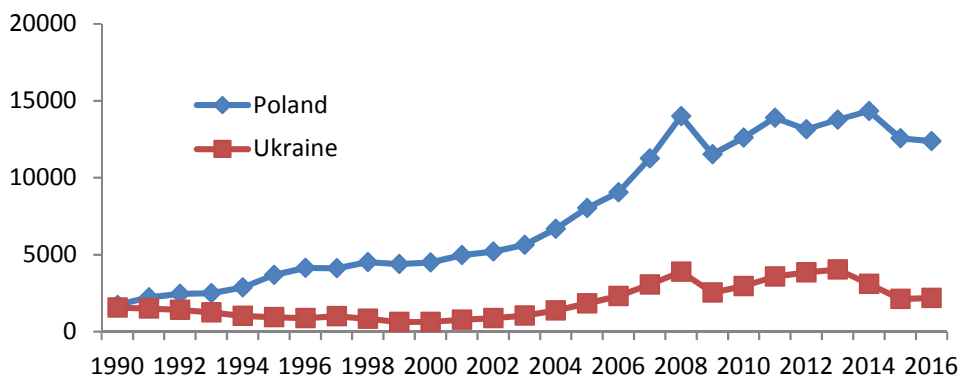

Figure 4. GDP *per capita* (current USD, 1990-2016).

Source: World Bank.

⁶ GDP per capita (current US). (2017). Poland, Ukraine. The World Bank. Retrieved: www.data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=UA-PL (access: 24.06.2017).

Also, the value of Polish merchandise exports is much higher than that of Ukraine (Figure 5). After over twenty years of economic transformation, the total value of Polish merchandise exports (202 bln USD in 2016) significantly exceed the same indicator in Ukraine (a modest 36 bln USD). From 2012 the Ukrainian merchandise exports value fell rapidly, which is a side effect of the conflict between Ukraine and Russia. Russia was Ukraine's biggest trading partner, so the military clash in Donbass and the deterioration of Ukraine-Russia relations has had a significant impact on Ukrainian exports. Poland, as an EU member state, has access to the European common market, and the growing competitiveness of Polish goods, with the combination of having its own currency instead of the Euro, fuelled Polish exports.

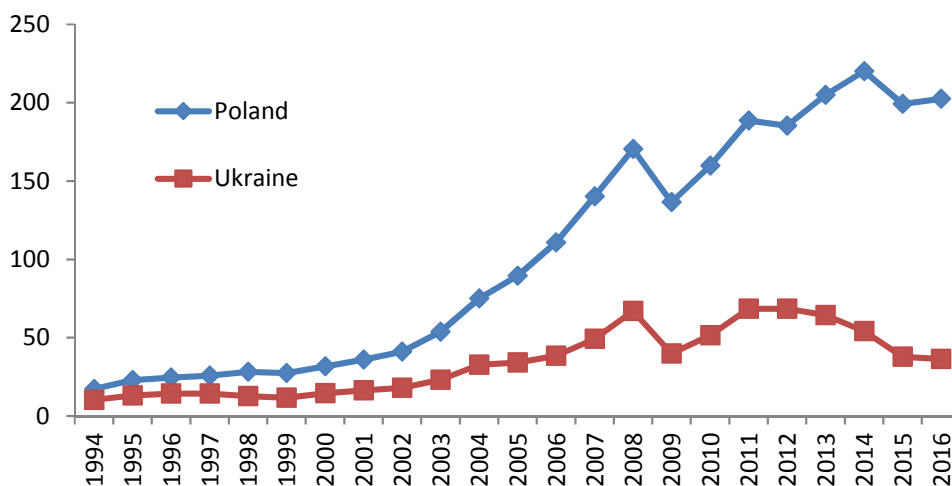

Figure 5. Merchandise exports (bln USD, 1994-2016).

Source: World Bank.

The better condition of the Polish economy compared to that of Ukraine has many reasons. Undoubtedly, amongst them is the level of economic freedom. Also, in this category Poland is ranked higher than Ukraine. From

the middle of the 90s Poland was able to create a better environment for business activity and entrepreneurship. The Index of Economic Freedom, prepared by The Heritage Foundation, shows that in this aspect Poland achieved better results than Ukraine (Figure 6). The "Doing Business 2016" report from 2016 placed Poland in 25th place in the "ease of doing business" category, while Ukraine is located in 83rd place⁷.

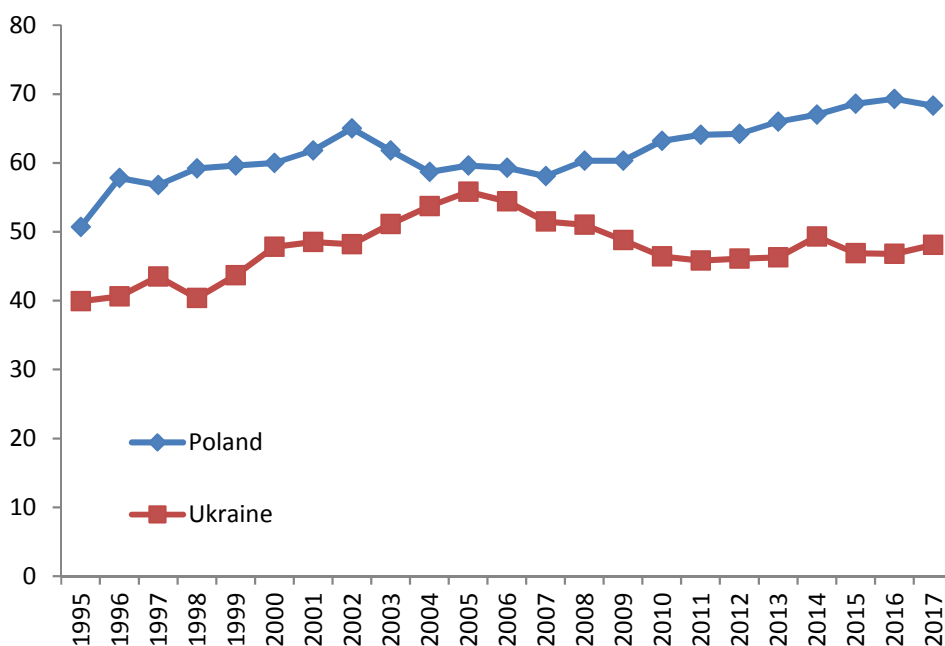

Figure 6. Index of Economic Freedom (overall score, 1995-2017).

Source: Index of Economic Freedom 2017. The Heritage Foundation.

Not every aspect of the Polish economic transformation can be described as a success story. Till 2012 the high unemployment rate was a serious social and economic problem which had negative consequences for

⁷ Doing Business 2016. Measuring Regulatory Quality and Efficiency, International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, Washington DC 2016, 13th Edition, p. 5, Retrieved: www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf, (access: 28.07.2017).

Poland (economic migration, low wages, labour market favourable for employers). The unemployment rate in Ukraine was usually much lower than in Poland (Figure 7). The situation changed in 2015, and currently Poland is beginning to face a lack of labour force. The remedy for this problem lies in economic migrants, mostly from Ukraine.

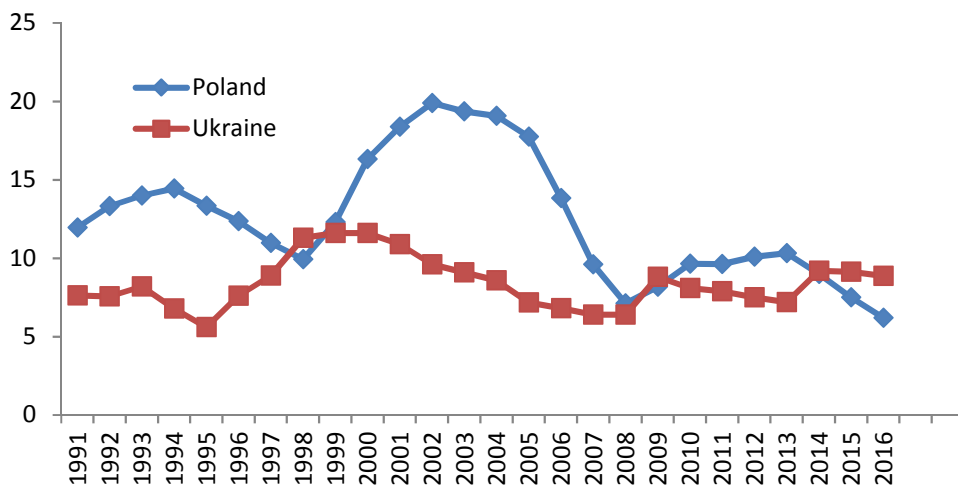

Figure 7. Unemployment rate: percentage of total labour force, modelled ILO estimate, 1991-2016.

Source: World Bank.

The problem which may affect the Polish economy, especially in the long-term, is growing central government debt. In 2016 Polish national debt in relation to GDP was 54.4%, which is below the EU average⁸. However, the ageing Polish society and the prognosis for growing spending in the healthcare and pension systems may lead to the situation in which the national debt would rise to a level which could threaten the stability of Polish public finance. Till 2012-2013 the situation in Ukraine was different, but the

⁸ National debt in EU countries in the 4th quarter 2016 in relation to the gross domestic product (GDP). (2017). Statista. The Statistics Portal. Retrieved: www.statista.com/statistics/269684/national-debt-in-eu-countries-in-relation-to-gross-domestic-product-gdp/, (access: 27.06.2017).

deteriorating economic situation and the costs of the war in Donbass has led to the rapid growth of Ukrainian central government debt (Figure 8).

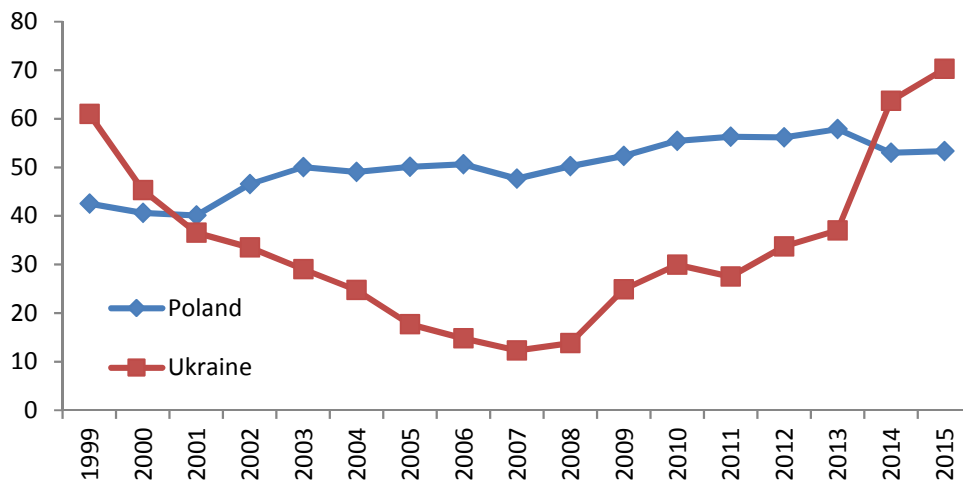

Figure 8. Central government debt, total (% of GDP, 1999-2015).

Source: World Bank.

In conclusion, compared to Poland, Ukraine is economically backward. Ukraine's economy is still monopolised by oligarchs, and the business environment is weak. Moreover, uncertain property rights and politicised tax authorities mean that Ukraine has attracted a small amount of foreign investment⁹. Ukraine's economy remains very fragile, and structural reforms, reduction of corruption, and an economy open for Western investment may be crucial in helping to stabilize the economy¹⁰. Corruption still remains an especially serious problem in Ukraine (Table 4).

⁹ S. Tilford, Poland and Ukraine: A tale of two economies, CER Bulletin, April/May 2014, Issue 95. Retrieved: www.cer.eu/sites/default/files/publications/attachments/pdf/2014/bulletin_95_st_article1-8624.pdf, (access: 28.07.2017).

¹⁰ Index of Economic Freedom. Ukraine. Retrieved: www.heritage.org/index/country/ukraine (access: 14.07.2017).

Table 4. Corruption Perception Index (1998-2016).

Year	Poland CPI Index / Rank	Ukraine CPI Index / Rank
1998	4.6 / 39	2.8 / 69
1999	4.2 / 44	2.6 / 75
2000	4.1 / 43	1.5 / 87
2001	4.1 / 44	2.1 / 83
2002	4.0 / 45	2.4 / 85
2003	3.6 / 64	2.3 / 106
2004	3.5 / 67	2.2 / 122
2005	3.4 / 70	2.6 / 107
2006	3.7 / 61	2.8 / 99
2007	4.2 / 61	2.7 / 118
2008	4.6 / 58	2.5 / 134
2009	5.0 / 49	2.2 / 146
2010	5.3 / 41	2.4 / 134
2011	5.5 / 41	2.3 / 152
2012	58 / 41	26 / 144
2013	60 / 38	25 / 144
2014	61 / 35	26 / 142
2015	62 / 30	27 / 130
2016	62 / 29	29 / 131

Source: Transparency International.

Description: The Corruption Perceptions Index ranks countries/territories based on how corrupt their public sector is perceived to be. A country/territory's score indicates the perceived level of public sector corruption on a scale of 0-10, where 0 means that a country is perceived as highly corrupt and 10 means that a country is perceived as very clean.

Due to its difficult economic situation Ukraine also had to reduce government spending in the security field. Combined with ubiquitous corruption, insufficient defence spending was one of the reasons why Ukraine's military forces were poorly prepared for confrontation with pro-Russian separatists, strongly supported by Moscow. Polish defence spending was also reduced after the fall of Iron Curtain, but has significantly exceed Ukraine's military spending (Figure 8).

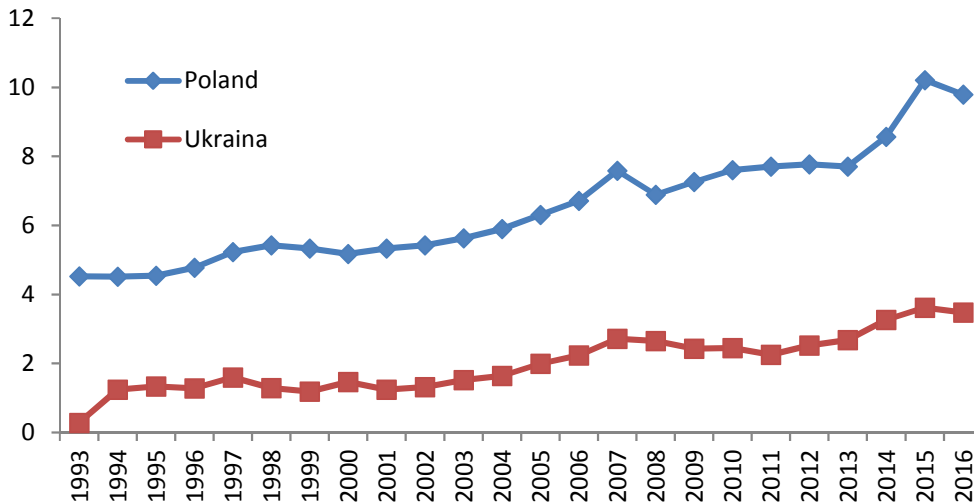

Figure 8. Defence spending (bln USD, 1993-2016).

Source: SIPRI.

Conclusions. After over 25-years’ perspective the Polish political and economic transition has been much more successful than Ukrainian efforts in building a stable political system and a market economy. In both fields Ukraine has performed badly. The reasons for such a situation are numerous, connected not only with Ukraine's abandonment of painful economic reforms at the beginning of the 90s, but also with geopolitical, social and historical factors. Poland was not a part of the Soviet Union. The economy (especially agriculture) was not totally controlled by the state, and after 1989 Poland undertook difficult and sometimes socially unpopular reforms. Meanwhile, after 1991 Ukraine was much more bound with Russia in economic and political terms, and the absence of structural economic reforms led to the crisis. Additionally, Ukrainian democracy drifted towards oligarchy, and the combination of a weak economy and oligarchic politics has brought serious consequences for Ukraine’s statehood and society. Table 5 shows the Human Development Index indicator. Till 1993 Ukraine's HDI was similar to Poland’s, but later the situation in this aspect deteriorated in Ukraine.

Table 5. Human Development Index (1991-2016).

Year	Poland HDI Index/Rank	Ukraine HDI Index/Rank
1991	0.874 / 32	--
1992	0.831 / 48	0.844 / 45
1993	0.815 / 49	0.823 / 45
1994	0.834 / 54	0.689 / 95
1995	0.851 / 52	0.665 / 102
1996	--	--
1997	--	--
1998	--	--
1999	0.828 / 38	0.742 / 74
2000	0.833 / 37	0.748 / 80
2001	0.841 / 35	0.766 / 75
2002	0.850 / 37	0.777 / 70
2003	0.858 / 36	0.766 / 78
2004	0.862 / 37	0.774 / 77
2005	0.870 / 37	0.788 / 76
2006	--	--
2007	0.880 / 41	0.796 / 81
2008	--	--
2009	--	--
2010	0.795 / 41	0.710 / 69
2011	0.813 / 39	0.729 / 76
2012	0.821 / 39	0.740 / 78
2013	0.834 / 35	0.734 / 83
2014	0.843 / 36	0.747 / 81
2015	0.855 / 36	0.743 / 84

Source: United Nations Development Programme's Human Development Report.

All statistic and data given above clearly show that the transition process in Poland brought better result than in Ukraine. Poland is a NATO and EU member state, and despite some political tensions its economy and political system remains stable. The situation in Ukraine is different, and the crucial question is whether Ukraine will get another chance to reform the country and become a stable and prosperous nation.

Literatura / Література / References

- Barth, T. D., Campbell, D. F. J., Polzbauer, G., Polzbauer, P. (2015). Democracy Ranking 2015 (Scores), Vienna: Democracy Ranking 2015. Retrieved: www.democracyranking.org/ranking/2015/data/Scores_of_the_Democracy_Ranking_2015_A4.pdf (access: 27.07.2017).
- Central government debt, total (% of GDP). (2017). Poland. The World Bank. Retrieved: <https://data.worldbank.org/indicator/GC.DOD.TOTL.GD.ZS?locations=PL> (access: 11.07.2017).
- Central government debt, total (% of GDP). (2017). Ukraine. The World Bank. Retrieved: <https://data.worldbank.org/indicator/GC.DOD.TOTL.GD.ZS?locations=UA> (access: 11.07.2017).
- Corruption Perception Index. (2016). Transparency International. Retrieved: www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016 (access: 24.07.2017).
- Doing Business. (2016). Measuring Regulatory Quality and Efficiency, International Bank for Reconstruction and Development, The World Bank, Washington DC 2016, 13th Edition. Retrieved: www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf, (access: 28.07.2017).
- Fragile State Index. (2016). Fund For Peace. Retrieved: www.fundforpeace.org/fsi (access: 19.06.2017).
- Freedom in the World. (2017). Freedom House. Retrieved: https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_FIW_2017_Report_Final.pdf (access: 21.06.2017).
- GDP (current US\$). (2017). Poland. The World Bank. Retrieved: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=PL> (access: 22.06.2017).
- GDP (current US\$). (2017). Ukraine. The World Bank. Retrieved: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=UA> (access: 22.06.2017).
- GDP growth (annual %). 2017. Poland. The World Bank. Retrieved: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=PL> (access: 23.06.2017).
- GDP growth (annual %). (2017). Ukraine. The World Bank. Retrieved: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=UA> (access: 23.06.2017).
- GDP per capita (current US). (2017). Poland, Ukraine. The World Bank. Retrieved: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=UA-PL> (access: 24.06.2017).
- GDP per capita (PPP, current international \$). (2017). Poland. The World Bank. Retrieved: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD?locations=PL> (access: 26.06.2017).
- GDP per capita (PPP, current international \$). (2017). Ukraine. The World Bank. Retrieved: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD?locations=UA> (access: 26.06.2017).

- Government effectiveness – country ranking. (2015). Retrieved: www.theglobaleconomy.com/rankings/wb_government_effectiveness/ (access: 18.06.2017).
- Human Development Report. (2016). United nations Development Programme. Retrieved: <http://hdr.undp.org/en/2016-report> (access: 03.07.2017).
- Index of Economic Freedom. (2017). Poland. The Freedom House. Retrieved: www.heritage.org/index/country/poland (access: 14.07.2017).
- Merchandise exports (current US\$). (2017). Poland. Retrieved: <https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.MRCH.CD.WT?locations=PL> (access: 03.07.2017).
- Merchandise exports (current US\$). (2017). Ukraine. Retrieved: <https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.MRCH.CD.WT?locations=UA> (access: 03.07.2017).
- Military expenditure by country, in constant (2015) US\$ m.. (2017). SIPRI. Retrieved: www.sipri.org/sites/default/files/Milex-constant-2015-USD.pdf (access: 23.07.2017).
- National debt in EU countries in the 4th quarter 2016 in relation to the gross domestic product (GDP). (2017). Statista. The Statistics Portal. Retrieved: <https://www.statista.com/statistics/269684/national-debt-in-eu-countries-in-relation-to-gross-domestic-product-gdp/>, (access: 27.06.2017).
- Poland GDP (1985-2017). (2017). Retrieved: <https://tradingeconomics.com/poland/gdp> (access: 22.07.2017).
- Ukraine GDP (1987-2017). (2017). Retrieved: <https://tradingeconomics.com/ukraine/gdp> (access: 22.07.2017).
- The Economists Intelligence Unit's Democracy Index. (2017). Retrieved: <https://infographics.economist.com/2017/DemocracyIndex/> (access: 23.06.2017).
- Tilford S. Poland and Ukraine: A Tale of Two Economies. (2014). CER Bulletin. Issue 95. April/May. Retrieved: www.cer.eu/sites/default/files/publications/attachments/pdf/2014/bulletin_95_st_article1-8624.pdf (28.07.2017).
- Unemployment, total (% of labor force) (modeled ILO estimate). (2017). Poland. Retrieved: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS?locations=PL> (access: 17.07.2017).
- Unemployment, total (% of labor force) (modeled ILO estimate). (2017). Ukraine. Retrieved: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS?locations=UA> (access: 17.07.2017).

To cite this chapter:

Stach, Ł. (2019). Towards West, East or (in)stability? Poland and Ukraine: 1991-2016. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 210-226). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

XI

Ustny i wizualny obraz wroga w Rzeczypospolitej Obojga Narodów
w XVI-XVII wieku (na przykładzie Turków i Tatarów)

Словесний та візуальний образ ворога у Речі Посполитій 16-17 ст.
(на прикладі турків і татар)

The oral and visual image of enemy in Polish-Lithuanian Commonwealth
in the 16th-17th centuries (the example of Turks and Tatars)

Volodymyr Pylypenko (Володимир Пилипенко)*

T. H. Shevchenko Chernihiv State Pedagogical University, Ukraine

Abstrakt: Artykuł poświęcony jest sposobom przedstawiania Turków i Tatarów w polskiej publicystyce politycznej w XVI-XVII wieku. Autorzy odnoszą się do często używanych obrazów i stałego zestawu cech wykorzystywanych do ich opisu. Turcy często nazywani byli smokami, a Imperium Osmańskie i Istambuł znane było jako *Smok Bosporu*. Mówiąc o Tatarach, ludzie najczęściej upodabniali ich do psów lub wilków. Semantyka obrazu smoka i psa/wilka miała negatywne konotacje i jest głęboko zakorzeniona w kulturze tamtych czasów. W opisie Tatarów wskazywano na ich nieatrakcyjny wygląd, co było związane z zasadami estetyki. Natomiast w opisie państwa tureckiego często mieliśmy do czynienia z idealistycznym obrazem Imperium Osmańskiego. Autorzy podkreślali dominację prawa, dyscyplinę wojskową i możliwości kariery w społeczeństwie osmańskim. Ten opis Turcji daleki był od prawdy i stanowił odpowiedź na wewnętrzne problemy Rzeczypospolitej Obojga Narodów. **Słowa kluczowe:** Przekaz naoczny i werbalny; Rzeczpospolita Obojga Narodów; Turcy; Tatarzy; Wróg.

Анотація: Стаття присвячена способам зображення турків і татар у польській політичній публіцистиці 16-17 ст. На їх позначення автори часто використовували сталі набір образів та характеристик. Так турків часто називали драконами, а Османську імперію та Стамбул – драконом на Боспорі. Для позначення татар в основному використовували образ пса/вовка. Семантика дракона та пса/вовка глибоко закорінена у культурі того часу і мала негативні конотації. Описуючи татар, часто вказували, що вони не красиві, брудні. Такий опис зовнішності пов'язаний із принципами естетики. При описі держави турків часто конструювався ідеалістичний

* Corresponding author: pylvova@gmail.com

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

образ Османської імперії, автори наголошували на верховенстві права, війсьній дисципліні, можливостях кар'єрного росту у османському суспільстві. Такий опис Туреччини був далеким від істини і був реакцією на внутрішні проблеми суспільства Речі Посполитої. **Ключові слова:** Словесний та візуальний образ; Річ Посполита; Татари; Турки; Ворог.

Summary: The article is devoted to the ways Turks and Tatars in Polish were presented in political journalism in the 16th and 17th centuries. The authors referred to frequently used images and constant set of characteristics in their depiction. Turks were often called dragons and the Ottoman Empire and Istanbul were described as a Bosphorus dragon. Speaking about Tatars, people mainly referred to them by using the image of a dog or a wolf. The semantics of a dragon's and a dog's / wolf's image were deeply rooted in the culture of that time and had negative connotations. By describing the Tatars in such a way, their unattractive appearance was suggested, which was connected to the principles of aesthetics. Whereas in the description of the Turkish state, there was often an idealistic image of the Ottoman Empire, and analyzed papers emphasized the domination of law, military discipline, career opportunities in the Ottoman society. This description of Turkey was far from the truth and was a response to internal problems of Polish-Lithuanian Commonwealth. **Key words:** The oral and visual image; Polish-Lithuanian Commonwealth; Turks; Tatars; Enemy. **Key words:** The oral and visual image; Polish-Lithuanian Commonwealth; Turks; Tatars; Enemy.

Вступ. 16-17 ст. були для Речі Посполитої часом постійної загрози з боку турків і татар. Природно, що тема небезпеки зі сходу була однією з головних у літературі того часу. Політична публіцистика оперувала більш-менш сталим набором образів ворога, який використовувався у текстах. Відразу слід зробити кілька зауважень, які пов'язані із культурою читання у ранньомодерному часі. Поруч із друкованим словом, автори використовували й інші способи передачі інформації до реципієнтів. Такими традиційними способами залишалося усне слово та візуальний образ. Традиція використовувати зображення для підсилення слова дуже давня. Достатньо пригадати слова Григорія Великого, що «ікона – це Біблія для неграмотних». Друге зауваження стосується «елітарності» художніх творів, про які йтиметься у доповіді. Знову ж таки, згідно з традицією, більше уваги звертають на «великі»

твори мистецтва. Їх аналізують, намагаються відкрити приховані смисли та натяки, що їх зашифрував митець. Це й зрозуміло, чим більше річ, тим більше вона привертає уваги, тим більше, якщо твір якісний. Мене ж цікавитимуть твори, на які історики мистецтва та літератури часто дивляться з погордою і не шанують увагою, вважаючи не цікавими. Йдеться про ульотні брошури, які були звичайною формою поширення політичної публіцистики у Речі Посполитій. На мою думку, ці маленькі брошури є дуже цікавим історичним джерелом, яке дозволяє заглянути за лаштунки великих політичних, подивитися як працює пропаганда. Адже носієм влади у Речі Посполитій була шляхта, і від її підтримки певних проектів та ідей на сеймі залежало майбутнє держави. У зв'язку із цим велику роль грала політична пропаганда у шляхетському середовищі.

Основна частина. На позначення своїх опонентів польські автори використовували рід образів-символів, що часто кочував з одного тексту до іншого. Перш за все відмітимо, що поляки чітко розрізняли турків і татар та по-різному до них ставились. До турків завжди ставились із певною повагою та острахом, а от до татар – зі зневагою та презирством. Польські публіцисти підібрали для своїх ворогів і відповідні синоніми: блюзнірський, дикий, бридкий, хитрий, зрадливий. Паралельно із такими означеннями функціонували і уособлення ворогів у тваринах: турків називали драконом (Боспорський дракон — Османська імперія), татар — собаками, псами чи вовками. На нашу думку, такі порівняння не є випадковими і містять більш глибокі значення для читаючої аудиторії того часу.

Почнемо із турків та Османської імперії. Образ дракона у середньовічній європейській міфології мав однозначно негативне забарвлення. У багатьох міфологічних системах він виступав головним

ворогом героя, та уособленням зла, яке слід побороти (вбити дракона). Образ дракона для зображення потужного ворога є дуже вдалим, адже дракон завжди вимагає жертв, накладає різні повинності на населення звільнитись від яких можна лише убивши дракона¹. Мотив убитого дракона зустрічається і у польському фольклорі (легенда про дракона на Вавельській горі у Кракові). Як і Османська імперія, столиця якої розташована на воді, дракон асоціюється із водною стихією.

Образ Туреччини як дракона часто зустрічаємо в публіцистичних текстах. На приклад, відомий поет початку XVII ст. Ян Юрковський у своєму творі «Chorągiew Wandalinowa» пише:

*A Turczyn jak smok straszny, morzem świata tego
Skacze, głodny się ciesząc z obłowy pewnego*².

Окрім міфологічних алюзій образ дракона міг викликати і біблійні асоціації. В біблійній традиції цей звір має два уособлення. Перше — апокаліптичний семиголовий дракон на якому верхи сидить вавилонська блудниця:

*... ось змії червоноогняний, великий, що мав сім голів та десять рогів,
а на його головах сім вінців*³.

Другий — популярний образ змія, переможеного св. Георгієм:

*І скинений був змії великий, вуж стародавній, що зветься диявол
і сатана, що зводить усесвіт, і скинений був він додолу, а з ним і його
анголи були скинені*⁴.

¹ С. А. Токарев, *Мифы народов мира.*, Москва 1994, 1, с. 394.

² J. Jurkowski, *Chorągiew Wandalinowa*, Kraków 1607. s. A3V.

³ *Откровения Иоанна Богослова*. Електронний ресурс: www.ukrainian-bible.co.uk/B66C012.htm (режим доступу 22.05.2017).

⁴ *Ibidem*.

Обидва змії були переможені і вбиті. В часи Контрреформації апокаліптичні алюзії користувались популярністю.

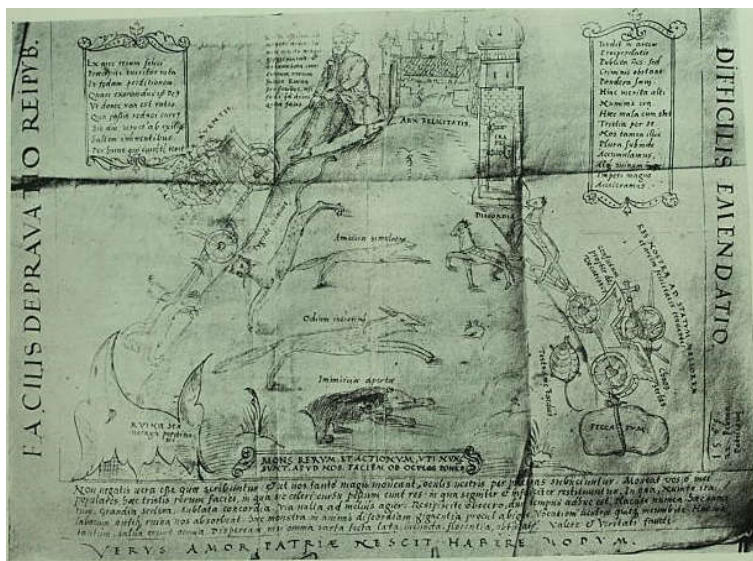
Паралельно із вербальним образом Туреччини-змія існував і образ візуальний. Видання публіцистичних творів часто ілюструвались. Зазвичай це були дешеві дереворити із не складною, але алегоричною композицією. Прикладів, коли на титульній, або ж на якійсь іншій сторінці твору з'являвся дракон можна знайти досить багато. На приклад, титульна сторінка з уже згадуваного вірша Яна Юрковського. Композиція гравюри складається із кількох частин. В центрі хоругви, яку тримає Вандалін, зображено жінку, що тримає символи королівської влади – яблуко і берло – та має корону на голові. Це – алегорія Матері Польщі. Вона оточена ворогами. Поміж них зображені турок (постать у тюрбані з гарматою та джгутом), татарин (фігура з вовчим тулубом, яка стріляє у Польщу з лука), а у верхній частині – дракон (Османська імперія), який зжирає голу жінку (Угорщина). Таке пояснення алегорій запропонувала Магдалена Гурська⁵ (Ілюстрація 1). Окремо відмітимо, що образ візуальний образ дракона міг використовуватись не лише на позначення турків. Так в ілюстраціях до оказіональної поезії Яна Димітра Соліковського дракон зображав «Руїну» (Ілюстрація 2).

Уособленням татар у політичній публіцистиці були собаки та вовки. Як і у випадку із Туреччиною-змієм цей образ має міфологічне походження. На відміну від образу Туреччини-змія, образ Кримського ханату-вовка/пса не існував, завжди говорилося лише про татар. Можливо, причиною було те, що Крим не існував як самостійна держава і завжди асоціювався із Османською імперією.

⁵ M. Górka, *Polonia - Respublica - Patria : personifikacja Polski w sztuce XVI-XVIII wieku*, Wrocław 2005, s. 416-417.

Ілюстрація 1. Гравюра з титульної сторінки твору Я. Юрковського "Chorągiew Wandalinowa" (1607).

Ілюстрація 2. Рукописні ілюстрації до творів Яна Соликовського.

Образ вовка часто зустрічається у міфологічних системах слов'янських народів. До нього звертались як етнографи, так і історики для пояснення історії уявлень та стереотипів. Дослідники відзначали, що міфологема вовка дуже близька до собаки, часами вони є взаємозамінними. Образ вовка є амбівалентним, має як негативне так і позитивне трактування. Звісно, що у випадку з татарами використовувалось лише негативне значення образу. Окрім того, що вовк пов'язаний із хтонічним світом і асоціюється зі світом мертвих, він ще пов'язаний із нечистою силою. Етнологи фіксують польські повір'я, за яким диявол перетворюється на вовка, або ж вовк є дияволовим конем⁶. Татар і турків назвали псами, вкладаючи у це прізвисько такий же негатив, як і у образ вовка. Наприклад, вважалось, що чума, холера та інші епідемії приходять у вигляді великого білого пса. В часи посилення релігійності і натиску Контрреформації фольклорне уособлення вовка як диявола, а через них і татар як дияволових слугів могло мати благодатний ґрунт. Тим більше, що публіцисти прямо називали татарські напади карою за занепад моралі і релігійності у польському суспільстві. Але до татар зажди ставились із меншою повагою, а про псів (татар) говорили, їх можна мати на мотузці⁷, таких виразів не фіксується по відношенню до турків.

Як і образ дракона, вовк/пес також зображувались на гравюрах. Наприклад, на титульній сторінці твору Мартина Бельського «Sen tajowy» (1586 р.). Видавець вірша 1889 р. Вл. Віслоцький охарактеризував цей дереворит, «як майстерно задуману політичну карикатуру». У верхній частині деревориту орел (імператор) загрозливо нависає над вовком, який виглядає з лісу, тримаючи в зубах перстень

⁶ А. Гура, *Символика животных в славянской народной традиции*, Москва 1997, 128-129.

⁷ J. Zamojski. *Mowa Zamoyskiego na sejmie 1605 r.* [w:] *Pisma polityczne z czasów z czasów rokосу Zebrzydowskiego 1606-1608, Tom II. Proza*, Kraków 1918, s. 473.

св. Стефана (частину Угорщини). На це дивиться страус (Папа Римський), але участі у бійці не бере. Наближення ворога до християн символізує півмісяць, що пливе річкою до берега. Гарпія (татари) теж стежить за бійкою, але «не визначилась до кого приєднатись»⁸. Вся картина розгортається на фоні угорського міста Сігета.

Поруч із «тваринними» асоціаціями татар і турків часто називали катами. Для людини того часу це слово означало не лише професію, а й мало символічне значення. Кат займав досить дивну позицію у суспільстві. З одного боку, його наймало місто і він був свого роду найманим майстром, а з іншого — навіть саме слово було табуйоване, кат був ізгоем. Обізвати людину катом означало дуже її образити і цього вистачало для позову до суду⁹. Говорячи про татар як про катів, автори текстів у зрозумілій для своїх сучасників спосіб ставили їх у один рід із людьми, яких зневажали і до яких ставились із презирством: повіями, циркачами, бродягами, євреями¹⁰.

У польській суспільно-політичній думці розділяли уявлення про небезпеку від турків від небезпеки від татар, не зважаючи на те, що часто така небезпека мислилась як загальна загроза з боку мусульманського (поганського) світу. Це не означає, що автори, наприклад, боялися турків і ігнорували татар, але ставлення до них було різне. Можливо, більш вірно буде сказати „відділення” татарської загрози від турецької, адже політики в промовах та письменники в своїх брошурах, радше відділяли, а не розділяли своїх ворогів. Можна привести кілька прикладів такого відділення і як результат – різного

⁸ M. Bielski, *Marcina Bielskiego Satyra*, Kraków 1889, s. vii-viii.

⁹ Н. Яковенко, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст.*, Київ 2002, с. 137-138.

¹⁰ К. Левинсон, *Палач в средневековом германском городе: Чиновник. Ремесленник. Знахарь* [w:] *Город в средневековой цивилизации Западной Европы, Т. 3. Человек внутри городских стен. Формы общественных связей*, Москва 1999, с. 229.

ставлення. По-перше, майже завжди, коли мова йшла про небезпеку з південного-сходу в королівських листах-легаціях, сеймикових ляудах чи сеймових мовах говориться саме про окремо про татарську і турецьку небезпеку і майже ніколи про турецько-татарську. Це свідчить про усвідомлення різниці між ними. Так, коли турки були справді грізним ворогом, якого часом навіть хвалили за військовий порядок, а часами порівнювано з римлянами, то про татар говорилось як про слуг, які змушені нападати на інші країни, бо голодують. На сеймах було кілька спроб пояснити ще шляхті. Так, на сеймі 1605 року познанський каштелян Ян Остророг говорив, щоправда досить наївно, що татари – просто найманці для Речі Посполитої і їм слід платити жолд, а якщо будуть бунтувати (нападати на Польщу) – відправити до них кварцяне військо. Схожу позицію зайняв на сеймі і Замойський. Канцлер назвав татар голодними слугами, що просять у свого господаря плати. Від них можна отримати якісь вигоди, але слід тримати їх, як хортів на паску і відпускати, коли потрібно. При такій характеристиці татар, канцлер все ж таки нагадав послам, що не завадило б відіслати до Бахчисараю упоминки¹¹. Такі приклади в сеймових мовах не поодинокі.

Багатий ілюстративний матеріал щодо відділення татарської небезпеки від турецької дають нам плани антитурецької війни короля Владислав IV. Як відомо, 1646 року король оголосив свій проект антитурецької війни, цьому передувала тривала підготовка: вербування війська, агітація поміж європейськими монархами, переговори з послами. Так, 1641 року король у своїх листах на сеймики закликав шляхту зібратись і знищити татар. При цьому монарх не говорив про війну з турками. Усвідомленню «віддільності» татар сприяла і сама

¹¹ А. Stzrylecki, *Sejm z roku 1605*, Kraków 1921, s. 110-111, 136-137.

Порта. За спостереженнями В. Чермака, характерною рисою політики Стамбулу 1640-х років було віддалення Туреччини від Криму і жертвування інтересами хана заради добрих стосунків з Варшавою. Свідченням цього може бути підтвердження султаном діючої мирної угоди з Річчю Посполитою відразу ж після розгрому гетьманом Конецпольським татар під Охматовим. Опинившись у скрутному становищі, не отримавши очікуваної підтримки від senatorів і шляхти, Владислав IV намагався знайти вихід із ситуації і у листах до senatorів в середині червня 1646 року пояснював, що він планував війну не проти Османської імперії, а лише проти татар. Таке ж пояснення давав через місяць у венеціанському сенаті королівській посол Магні (Magni)¹². Навіть самі козаки, начебто, сказали під час переговорів Карлу Гамберіні, що «з татарами впоратись не важко, це – безладний, погано озброєний набір, здатний тільки пограбувати і втекти», натомість, з турками потрібно дочекатись зручного моменту¹³. Все це, на нашу думку, свідчить про те, що війна з татарами і війна з турками в розумінні польських військових і політиків не були тотожними.

Але звернімося до публіцистики. Там теж зустрічаємо чітке відділення війни проти татар від війни турецької. Так, у «Промовах на турецьку небезпеку» Станіслав Оріховський писав, що турки прагнуть повністю знищити поляків, а татари «здобичі, а не держави домагаються»¹⁴.

Такої ж думки притримувався і попередник Оріховського – Каллімах. У своїх творах «De Tartarorum morbis» (1474 р.) та «Ad Innocentium VIII De Bello Turcis Inferendo Oratio» (1490 р.) італійський гуманіст писав,

¹² W. Czermak, *Plany wojny tureckiej Władysława IV*, Kraków 1895, s. 33,34, 159, 248.

¹³ Д. Наливайко, *Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках*, Київ 1992, с. 78.

¹⁴ Д. Вирський, *Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель*, Київ 2001, с. 107-120.

що татари татари лише грабують землі, а не завойовують їх: «чисто грабіжницькі напади організовані не для протидії кривді, не для розширення кордонів держави, лише для здобуття їжі»¹⁵.

Описуючи ворогів, поети та письменники часто наголошували на страшній зовнішності:

*a z twarzy strażni na poyrzeniu*¹⁶.

Можливо, це проста бінарна опозиція: ми – красиві, вороги – потворні. Але, на нашу думку, її коріння криється у естетичних уподобаннях пізнього середньовіччя – раннього нового часу, які походили ще від античності. Згідно античного принципу калокагатії, у людині все повинно бути гармонійно: принцип поєднання зовнішньої та внутрішньої краси. Отже, підкреслюючи потворність ворога, автори вказували не на анатомічні особливості, а на їх внутрішню потворність.

Іноді в текстах можна зустріти звинувачення турків у содомії¹⁷. Це звинувачення укорінене у біблійну традицію, згідно якої гомосексуалізм вважався гріхом.

Інша група асоціацій, які використовували на позначення турків і татар була закоріненена в політичній теорії. Почнемо зі звинуваченні татар і турків у відсутності у них права і закону:

*Narod to zbyt okrutny, żywota sprosnego
Wiary y Cnoty niema, ni prawa żadnego.
... Naydzie tam sprawedliwość pretką na rynku,
Mars sprawę wnet odprawi w takim pojedynku*¹⁸.

¹⁵ F. Buonaccorsi, *Ad Innocentium VIII De Bello Turcis Inferendo Oratio*, Warszawa 1964, s. 63.

¹⁶ M. Paszkowski, *Dzieie tvreckie y utarczki kozackie z Tatory*, Kraków 1615, s. 3.

¹⁷ *Ibidem*, s. 108.

¹⁸ *Ibidem*, s. 2-3.

Для польського шляхтича відсутність права у державі була річчю неможливою. Якщо у державі немає права — держава перестає існувати. Шляхта постійно наголошувала на тому, що *nierząd* (не порядок, поганий стан речей) є кращим від *biezrząd* (відсутність права, анархія), бо поганий стан речей можна виправити вірними законами. Право, у розуміння закон, користувався у шляхти беззаперечною повагою. На думку шляхти, сувереном у державі є саме право (*prawo pospolite*), а не король, який простим слугою права. Право для держави є тим же чим і душа для тіла (*Jako ciało żyje dyszą, tak też i wszystkie stany jednym prawem rządzić mają RP*)¹⁹.

*Lecz wolą Cesarską wszyscy postępuią,
Każe zabić zabią, zetną, spalią, struą*

Навпроти цього в тексті є глоса: *Wola Cesarska w Turcech iaka iest straszna*²⁰. Ситуація, коли громадянин не мав жодних свободи, прав і повністю залежав від волі монарха, для шляхтича також була не прийнятною.

В Речі Посполитій, за висловом Анни Гжешковяк-Крвавич, свобода була не лише теоретичною проблемою, а реально існуючою цінністю державного устрою, яка була гарантована юридично²¹, а це означало, що шляхтич (політичний народ) не залежав від ласки монарха. Відомий польський письменник кінця XVI – початку XVII ст. писав: «Свободою її називаю – коли живу як хочу і не наказує мені жодна королівська устава, і король не може мене зневолити і зробити бідним». На противагу такій позиції, автори публіцистичних текстів всіляко

¹⁹ *Libera respublica*, [w:] *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606 – 1608. Tom 2*, Kraków 1918, s. 403-409.

²⁰ M. Paszkowski, *Dzieie...*, s. 49.

²¹ A. Grześkowiak-Krawicz, *Wolność jako zasada ustrojowa Rzeczypospolitej*, [w:] *Lex est Rex in Polonia et in Lithuania...Tradycje prawno-ustrojowe Rzeczypospolitej — doświadczeniei dziedzictwo*, Warszawa 2008, s. 25-41.

підкреслювали, що в Османській імперії всі і все залежить від волі султана і свобода повністю відсутня. Звісно, що про вплив дворян на султана не могло бути й мови. Таким чином в турецькій державі не існувала одна з найбільших свобод і переваг державного устрою, що існувала в Польщі — право обирати короля. Адже в Речі Посполитій «королями не народжуються, а стають ними за вибором всіх станів, тоді ж не належить їм така влада, щоб одним своїм бажанням могли створювати закони чи накладати податки, або щось раз і на завжди встановлювати»²². Як наслідок, всі турки — невольники султана. Саме тому, автори були переконані, що турки є значно слабші поляків на полі бою, адже їм немає за що боротись, від їх перемоги не залежить їх особиста свобода. Поляки ж б'ються не лише заради перемоги, а перш за все, за свободу.

У ситуації відсутності права (*prawo pospolite*), функціонує «право сильнішого» і всі суперечки «вирішує Марс». В теорії для шляхти це теж було не прийнятним, але в реальності «право сили» багато значило і у Польщі.

Політичний підтекст мала інформація про те, що турки віддавна були кочовим народом і не мали постійного мешкання²³.

Каллімах так писав про татар: «*то є плем'я людське, якщо взагалі їх можна назвати людьми, тих, хто не поважає жодних людських прав, жодні звичаї, і навіть не використовують ноги для ходьби; ...все життя проводять у повітрі, якби посередині між верхньою сферою, що найнята птахами, та нижньою — зайнятою створіннями, які ходять по землі*»²⁴.

²² A. Grzeškowiak-Krawicz, *Wolność...*, s. 38.

²³ K. Warszewicki, *Wenecya. Poemat historyczno-polityczny z końca XVI wieku*, Warszawa 1886, s. 15 (wiersz 301-306).

²⁴ F. Buonaccorsi, *Ad Innocentium ...*, s. 61.

Така локалізація татар у структурованому світі значила те, що автор не знаходив їм місця серед живих істот.

В політичній культурі того часу номади вважались нижчими за осілі землеробські народи. Татар же звинувачували в тому, що вони не засівають поля нічим окрім проса, з якого потім собі печуть коржики (пляцкі), а хліба не знають²⁵. Загалом, їх спосіб життя є «повністю протилежний до якихось норм і правил»²⁶.

Відмітимо цікавий парадокс: в публіцистиці багатьох країн Європи існував ідеалістичний напрямок у описах турків та їх держави. Іноді в одному тексті можна зустріти як критику, так і ідеалізацію держави Османів. Щодо татар та Кримського ханату такого явища не зафіксовано. Коріння ідеалізації Османської імперії може ховатись у прагненні в якийсь спосіб пояснити, чому християни постійно програють війни туркам. В такому разі можемо прослідкувати логічний ланцюжок: християнський світ застряг у внутрішніх чварах і монархи воюють один проти одного, а не проти турків, в той же час Османська імперія є монолітною; як наслідок, мусульмани перемагають християн не завдяки своїй могутності, а завдяки роз'єднаності самих християн. Але слід погодитись із іншим твердженням італійського дослідника Анджіо Данті, що певна частина таких роздумів не є роздумами гуманістів про турецьку небезпеку, а розповідями очевидців – християн – колись захоплених до турецької неволі, які змогли повернутись додому завдяки сприятливим обставинам²⁷. Часто в Польщі писали, що Османська імперія є державою порядку, де всі підкоряються закону:

²⁵ M. Paszkowski, *Dzieje...*, s. 3-4.

²⁶ F. Buonaccorsi, *Ad Innocentium ...* s. 61.

²⁷ A. Danti, „Utopijny” aspekt literatury antyturceckiej we Włoszech i w Polsce w połowie XVI wieku / A. Danti [w:] *Od Lamentu świętokrzyskiego do Adona: włoskie studia o literaturze staropolskiej*, Warszawa 1995, s. 123.

*Pogańską sprawedliwość tu opisuiemy
Która podobno lepszą niż u nas naydziemy...
Na wielkim tam ta Święta Królowa
Sprawedliwość, co wbystkie stany rowno chowa*²⁸.

Про значення закону і порядку для шляхти ми писали вище. Іншим аспектом, на який звертали увагу автори, був порядок у турецькому війську. Вочевидь, акцентували на цьому для того, щоб підкреслити той безлад, що панував у війську польському. Мартин Пашковський оповідає історію про те, як одного яничара стратили в поході за те, що відмовився платити куплене молоко²⁹. Грабування ж населення польським військом було справою звичною. На це часто звертали увагу і польські публіцисти. Так, Шимон Старовольський у творі «Prawy guscerz» пише, що польські вояки тероризують цивільне населення Речі Посполитої під час походів. Такого, на думку, автора не роблять турки, і за це він їх хвалить³⁰. А в одному зі своїх ранніх творів Кшиштоф Варшевіцький навіть прирівняв турецьке військо до римського за тим порядком, що в ньому панує³¹.

Порядок у війську і високі бойові якості турків хвалили не лише у Польщі. В хорватській літературі, не зважаючи на те, що турки представлялись як універсальне зло і загроза всьому світові, про них зажди говорили як добрих воїнів³².

Примітно, що образ дракона як уособлення турків функціонував не лише у Речі Посполитій. Це був міжнародний образ. На приклад,

²⁸ K. Warszewicki, *Wenecya...*, s. 112

²⁹ M. Paszkowski, *Dzieje...*, s. 109.

³⁰ S. Starowolski, *Prawy rycerz*, Kraków 1885, s. 26.

³¹ K. Warszewicki, *Krzysztofa Warszewickiego po śmierci króla Stefana na pierwszym i głównym zjeździe Mazowieckim mowa*, [w:] *Dwie mowy pogrzebowe ks. Krzysztofa Warszewickiego kanonika Krakowskiego*, Kraków 1858, s. 25-26.

³² A. Borowiec, *Turcy w literaturze chorwackiej wieków dawnych*, [w:] *Wyobrażenie wroga w dawnych kulturach*, Warszawa 2008, s. 200.

у хорватській літературі пізнього середньовіччя турецька проблема була однією із провідних як у елітарній літературі, так і фольклорі³³.

Висновки. Тож можемо стверджувати, що в переддень Хотинської війни в Речі Посполитій публіцисти і поети намагались розповісти читаючій публіці про майбутнього ворога і саму війну. Не зважаючи на те, що Варшава виявилась до війни не готова, саму війну не можна назвати неочікуваною. Інша справа, що інформація про турків і татар, яка містилась у текстах була не оригінальною і зазвичай не виходила далі топосів, які повинні були черговий раз продемонструвати переваги поляків як народу та Речі Посполитої як держави над Кримським ханатом та Османською імперією. Джерелами описів турків і татар ставала усна традиція зі зрозумілими всім образами та політична теорія того часу. Часом автори зверталися до використовували біблійні алюзії, що також були цілком зрозумілі читачам та слухачам текстів.

Literatura / Література / References

- Bielski, M. (1889). *Marcina Bielskiego Satyry* (s. vii-viii). Kraków.
- Borowiec, A. (2008). *Turcy w literaturze chorwackiej wieków dawnych*. [W:] J. Olko, P. Prządki-Giersz (red.). *Wyobrażenie wroga w dawnych kulturach* (s. 197-204). Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Buonaccorsi, F. (1964). *Ad Innocentium VIII De Bello Turcis Inferendo Oratio*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Czermak, W. (1895). *Plany wojny tureckiej Władysława IV*. Kraków.
- Danti, A. (1995). „Utopijny” aspekt literatury antytureckiej we Włoszech i w Polsce w połowie XVI wieku. [W:] G. B. Bercoff, T. Michałowska (red.), *Od Lamentu świętokrzyskiego do Adona: włoskie studia o literaturze staropolskiej*. Warszawa: Towarzystwo Literackie im. A. Mickiewicza.
- Górska, M. (2005). *Polonia – Respublica – Patria : personifikacja Polski w sztuce XVI-XVIII wieku* (s. 416-417), Wrocław.

³³ *Ibidem*, s. 197-204.

- Grześkowiak-Krawicz, A. (2008). *Wolność jako zasada ustrojowa Rzeczypospolitej*. [W:] *Lex est Rex in Polonia et in Lithuania... Tradycje prawno-ustrojowe Rzeczypospolitej – doświadczenie i dziedzictwo*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Jurkowski, J. (1607). *Chorągiew Wandalinowa*, Kraków. s. A3V.
- Libera respublica [w:] (1918). *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608*. Kraków, tom 2.
- Paszkowski, M. (1615). *Dzieie tvreckie y utarczki kozackie z Tatory*. Kraków.
- Starowski, S. (1885). *Prawy rycerz*, Kraków.
- Stzrylecki, A. (1921). *Sejm z roku 1605*. Kraków.
- Warszewicki, K. (1858). *Krzysztofa Warszewickiego po śmierci króla Stefana na pierwszym i głównym zjeździe Mazowieckim mowa*. [W:] *Dwie mowy pogrzebowe ks. Krzysztofa Warszewickiego kanonika Krakowskiego*. Kraków.
- Warszewicki, K. (1886). *Wenecya. Poemat historyczno-polityczny z końca XVI wieku*. Warszawa.
- Zamojski, J. (1918). *Mowa Zamoyskiego na sejmie 1605 roku* [W:] *Pisma polityczne z czasów z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608, tom II*, Kraków: Proza.
- Вирський, Д. (2001) *Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель* (с. 107-120). Київ.
- Гура, А. (1997). *Символика животных в словянской народной традиции*. Москва.
- Левинсон, К. (1999). *Палач в средневековом германском городе: Чиновник. Ремесленник. Знахарь*. [W:] *Город в средневековой цивилизации Западной Европы, т. 3. Человек внутри городских стен. Формы общественных связей*. Москва.
- Наливайко, Д. (1992) *Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках*, Київ.
- Одкровення Іоанна Богослова. Електронний ресурс: www.ukrainian-bible.co.uk/B66C012.htm (режим доступу 22.05.2017).
- Токарев, С. А. (1994). *Мифы народов мира*. Москва, 1.
- Яковенко, Н. (2002). *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст.* (с. 137-138), Київ.

To cite this chapter:

Pylypenko, V. (2019). The oral and visual image of enemy in Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th-17th centuries (the example of Turks and Tatars). In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 227-243). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter XII

Ukraina między Rosją a Europą: wojny pamięci
Україна між Росією і Європою: війни пам'яті
Ukraine between Russia and Europe: the wars of memory

Mykola Doroshko (Микола Дорошко)*

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Abstrakt: Utworzenie na terytorium zjednoczonej Europy wspólnej przestrzeni historycznej dla ludzi, którzy ją zamieszkują, wymaga wyważonego i tolerancyjnego podejścia do literatury naukowej dotyczącej wydarzeń z przeszłości będących przyczyną niezgody w Europie. W tym sensie odpowiednie badania podkreślają trudną drogę pojednania ludzi i narodów. Dokonuje się ona poprzez prace historyczne, przemówienia polityczne, literaturę, kino, media, a także poprzez odbicie wydarzeń historycznych XX wieku w tych źródłach. Dla krajów byłego obozu socjalistycznego – w tym Ukrainy – takie publikacje i projekty badawcze są ważne przede wszystkim dlatego, że nie tylko dotyczą historycznych podwalin (przyczyn) poprzednich konfliktów narodowych, ale również są przepisem na zasypanie podziałów pomiędzy „starą” i „nową” Europą. Powodem tej separacji jest w głównej mierze niedokończony proces pojednania w aspekcie europejskiej historii i geografii, którego istotą jest przewyciężenie podziału między Wschodem a Zachodem. Tutaj zostaną przedstawione sposoby pojednania narodów europejskich i ukraińsko-rosyjskich w zakresie pamięci o wojnie. **Słowa kluczowe:** Historia; Pamięć; Wojna; Komunizm; Konflikt; Doświadczenie; Pojednanie; Naród; Europa; Rosja.

Анотація: Необхідність формування на терені об'єднаної Європи спільного простору пам'яті народів, що її населяють, вимагає зваженого й толерантного підходу до висвітлення в науковій літературі подій, що в минулому ставали причиною розбрату на європейському континенті. У цьому сенсі актуальними є дослідження, в яких висвітлюється тернистий шлях до примирення держав і народів через підготовку історичних праць, політичних промов, літературу, кінематограф, ЗМІ та специфіку відображення одних і тих самих історичних подій XX століття у цих джерелах. Для України й країн колишнього соціалістичного табору такі видання є актуальними передусім тому, що в них досліджуються історичні витoki конфліктного

* Corresponding author: doroshko7@ukr.net

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

минулого народів і пропонуються шляхи подолання своєрідного вододілу між «старою» і «новою» Європою. Причина цього поділу полягає, головним чином, в незавершеності процесу примирення європейської історії з географією, суттю якого є подолання пам'ятевого розколу між Сходом і Заходом. Про можливі шляхи примирення європейських народів і про українсько-російські війни пам'яті йдеться у запропонованій статті. **Ключові слова:** Історія; Пам'ять; Війна; Комунізм; Конфлікт; Досвід; Примирення; Нація, Європа; Росія.

Summary: Building within the united Europe a common space of memory for people who occupy it requires a balanced and open-minded approach to the academic literature on events in the past which were the cause of discord in Europe. Relevant studies highlight (emphasize) the difficult path to people's and nations' reconciliation. It can be achieved through historical works, political speeches, literature, cinema, media and the way historical events of the twentieth century are reflected in those sources. For the former socialist countries, including Ukraine, such publications and research projects are important, however, not only because of the fact that they study historical roots of previous conflicts, but can serve also as the guidelines to break the wall between "old" and "new" Europe. The reason for the separation is largely uncompleted reconciliation process in European history and geography. In the paper the methods of reconciliation between the European and Ukrainian-Russian nations are to be presented as far as memory of war is concerned. **Key words:** History; Memory; War; Kommunism; Conflict; Experience; Reconciliation; Nation; Europe; Russia.

Постановка проблеми. Необхідність формування на терені об'єднаної Європи спільного простору пам'яті народів, що її населяють, вимагає зваженого й толерантного підходу до висвітлення в науковій літературі й навчальному процесі подій, що в минулому ставали причиною розбрату на європейському континенті. Відновлення історичної пам'яті європейців не можливе без викладання у закладах вищої освіти навчальних дисциплін, в яких аналізується суперечливе минуле. У цьому сенсі актуальними є видання, в яких висвітлюється тернистий шлях до примирення держав і народів, які в минулому ворогували ¹, а також реалізація дослідницьких проектів на кшталт трирічного проекту «Війна пам'яті: культурна динаміка

¹ Ж. Мінк, Л. Неймайер, П. Боннар, *Європа та її болісні минувшини*. Пер. з фр. Є. Марічева, К.: Ніка-Центр 2009, с. 272.

в Польщі, Росії та Україні» (2010-2013) під керівництвом професора Кембриджського університету Олександра Еткінда на базі університетів Кембриджа (Великобританія), Бергена (Норвегія), Гронінгена (Нідерланди), Гельсінкі (Фінляндія), Тарту (Естонія)². Викладачі, дослідники та аспіранти цих університетів досліджували історичні праці, політичні промови, літературу, кінематограф, ЗМІ трьох народів та специфіку відображення одних і тих самих історичних подій ХХ століття у цих джерелах.

Мета статті – з'ясувати причини пам'ятевого розколу між Сходом і Заходом і накреслити шляхи примирення європейських народів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Для України й країн колишнього соціалістичного табору такі видання та дослідницькі проекти є актуальними передусім тому, що в них досліджуються історичні витоки конфліктного минулого народів і пропонуються шляхи подолання своєрідного вододілу між «старою» і «новою» Європою. Причина цього поділу полягає, головним чином, в незавершеності процесу примирення європейської історії з географією, суттю якого є подолання пам'ятевого розколу між Сходом і Заходом. Процесу, що витісняє прояви політичної солідарності, як це сталося стосовно оцінки наслідків перемоги над гітлеризмом. Адже для половини Європи поразка нацистської Німеччини стала початком комуністичної окупації і створення «залізної завіси», а для Заходу Європи важливішим є те, що «Червона армія дала змогу перемогти нацизм і покласти край Голокосту»³. Як поєднати ці оцінки у свідомості усіх європейців, не забуваючи водночас про те, що головний редактор польської «Gazeta

² На вивчення розбіжностей між Росією, Україною і Польщею дали мільйон євро. Електронний ресурс: <http://tyzhden.ua/News/11934> (режим доступу 24.04.2017)

³ Ж. Мінк, Л. Неймайер, П. Боннар, *Європа та її болісні минувшини*. Пер. з фр. Є. Марічева, К.: Ніка-Центр, 2009, с. 27.

Wyborgza» А. Міхнік називає «егоїзмом болю», який кидає надмірно яскраве світло на окремі епізоди пережитого минулого, залишаючи в затінку інші? ⁴.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукових розвідок, присвячених подоланню конфліктного минулого європейських народів показує, що європейський простір, який тривалий час підтримував лише вісь пам'яті, що обертається навколо Німеччини, поступово збагачується новими тенденціями: на авансцену повертаються групи населення, принесені у жертву «пактами» примирення, як, наприклад, жертви франкізму в Іспанії або жертви комуністичної політичної поліції в посткомуністичних країнах. До цього контексту слід долучити й спроби засудження комуністичних режимів аналогічно гітлерівському, чого наполегливо домагаються представники колишніх комуністичних країн в Парламентській Асамблеї Ради Європи. Політичні лідери країн Заходу мають підтримати таку оцінку комунізму заради спокути так званого «ялтинського гріха» 1945 р. Зробити цей важливий крок варто ще й тому, що у більшості держав пострадянського простору злочини сталінського тоталітарного режиму досі не засуджено, а його головного архітектора, принаймні в сучасній Росії, називають вже не кривавим диктатором, а «ефективним менеджером», який задля перетворення СРСР у наддержаву пожертвував життям мільйонів людей.

Маніпулювання у такий спосіб історією й пам'яттю пов'язане з прагненням декого з тих, хто вчиняв масові злочини і часто-густо досі лишається при владі, «стерти сліди». Таке маніпулювання, як слушно зазначає французький дослідник Жорж Мінк, «немовби стає

⁴ Ж. Мінк, Л. Неймайер, П. Боннар, *Європа та її болісні минувшини*. Пер. з фр. Є. Марічева, К.: Ніка-Центр, 2009, с. 23.

продовженням злочину, але вже за умов, коли життя знову стало «нормальним». Воно виявляється в незліченних формах, як-от фальсифікація подій, ліквідація доказів, заборона доступу до архівів або їхнє знищення, репресії проти свідків або їх усунення, запровадження цензури та переслідування тих, хто інакше висвітлює ці події»⁵.

Яскравим прикладом такого підходу є висвітлення трагедії голодомору 1932-1933 рр. в Україні російськими і українськими науковцями. Не зважаючи на те, що сьогодні дослідниками опубліковано понад 10 тис. праць, присвячених різним аспектам цієї трагедії, в українському і російському суспільстві є чимало тих (переважно симпатиків радянського тоталітарного минулого), хто піддає сумніву штучний характер голодомору і мотиви, якими керувалися лідери СРСР, вдаючись до покарання голодом мільйонів своїх співгромадян, лєвова частка яких була українцями. Мовляв, не існує прямих доказів злочину Й. Сталіна та його найближчого оточення.

Припустимо, що таких документів ніколи й не буде знайдено, однак це жодним чином не перекреслює вагу непрямих доказів про умисний характер спланованого сталінським Кремлем людомору в Україні. Адже один лише широковідомий нині лист Й. Сталіна до Л. Кагановича від 11 серпня 1932 р., в якому генеральний секретар ЦК ВКП(б) вимагає вичавити з України нібито прихований хліб, не зважаючи на будь-які жертви, і паралельно здійснити репресивну «чистку» суспільства від «українських націоналістів», можна розглядати як конкретне завдання, покликане прискорити остаточне «вирішення українського питання»⁶.

⁵ *Ibidem*, с. 15.

⁶ О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева та ін., *Сталин и Каганович. Переписка 1931-1936 гг.*, М.: РОССПЭН 2001, с. 273-274.

Опубліковані українськими науковцями архівні документи ⁷⁻⁹, переконують нас в тому, що всі подальші події можна розглядати як виконання сталінських завдань, внаслідок чого було здійснено геноцид українського селянства і піддано фізичному знищенню українську інтелігенцію. Здоровий глузд не дозволяє бачити в цьому подвійному ударі щось випадкове. Це була війна сталінського режиму на цілковите духовне й фізичне винищення української нації. Майже 85 років минуло з часу голодомору-геноциду українського народу 1932-1933 рр., але досі не поставлено питання про відповідальність за безпрецедентний голокост української нації. Звісно, є багато голосів проти такої постановки питання, мовляв, оскільки більшість виконавців злочинних рішень Кремля загинули під час Великого терору 1937-1938 рр. і, тим самим, отримали своє покарання, то навіщо ворушити минуле. Але як бути з українськими селянами – жертвами голодомору, життя яких було покладене на вівтар перемоги так званого сталінського соціалізму? Крім того, жертвами нечуваного в історії голоду-геноциду стали не лише мільйони українських селян, а й українство, українська ідея в цілому. Саме тоді було згорнуто політику «українізації», а на місце померлих від голоду українських селян переселено мешканців інших регіонів СРСР.

Тема Голодомору посідає окреме місце в українсько-російських відносинах. Сучасне керівництво Російської Федерації, що проголосила себе не лише правонаступницею, але й продовжувачем СРСР, прагнучи відтворити статус великої держави на міжнародній арені, в тому числі

⁷ Р. Я. Пиріг, *Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*, К.: Вид-во політичної літератури України 1990, с. 605.

⁸ Р. Я. Пиріг *Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали*. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія» 2008, с. 1125.

⁹ В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін., *Розсекречена пам'ять, Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД*, К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія» 2008, с. 604.

й апелюючи до позитивної частини спадщини СРСР, впритул не помічає у діях сталінського Кремля, що призвели до геноциду українського народу внаслідок голодного мору 1932-1933 рр., ознак свідомо спланованого злочину. І це попри те, що на сьогодні 26 країн світу офіційно визнали Голодомор актом геноциду українського народу.

Головною перешкодою на шляху міжнародного визнання Голодомору 1932-1933 рр. геноцидом українського народу є позиція офіційного Кремля, оприлюднена міністерством закордонних справ Російської Федерації ще до ухвалення українським парламентом закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» 28 листопада 2006 р. В офіційному документі МЗС РФ голодомор в Україні 1932-1933 років названо «так званим «голодомором» і заявлено, що Росія не визнаватиме його геноцидом за етнічною ознакою, позаяк «абсолютно очевидно, що проводилася вона (політика, що призвела до голодомору. – Авт.) не за національною ознакою»¹⁰.

Збагнути логіку цього формулювання і вперте небажання офіційного Кремля визнати очевидні речі неважко, адже такий підхід в оцінці української трагедії путінська Росія успадкувала від «демократичної» Росії доби президента Б.Єльцина. Вже восени 1991 р., коли у Свердловську (нині – Єкатеринбург) відбувся останній Всесоюзний симпозіум з проблем аграрної історії, російські історики не заперечували голоду в Україні, але категорично відхиляли його антиукраїнську спрямованість. Перша спроба на офіційному рівні переконати російську сторону в тому, що голодомор 1932-1933 рр. в Україні був умисною акцією сталінського Кремля для упокорення незгодних з його політикою українців, датується травнем 1993 р.

¹⁰ М.С. Дорошко, *Тема голодомору 1932-1933 років в українсько-російських відносинах*, „Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наук. праць” 2008, К.: Інститут міжнародних відносин Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, вип. 74, ч. I, с. 27.

Тоді посольство України в Росії організувало інформаційно-аналітичну конференцію «Голодомор 1932-1933 рр.: трагедія та застереження». Українські вчені, політики й журналісти говорили про терор голодом, застосований Кремлем проти України, російські – стверджували, що сталінські репресії були позбавлені національного забарвлення. Тільки колишній дисидент, на той час – голова комісії з прав людини Верховної Ради Російської Федерації Сергій Ковальов знайшов у собі мужність сказати, звертаючись до української сторони: «Простите нас!»¹¹.

Чим пояснити стриманість російських учених у питанні про геноцид? Вочевидь тим, що міжнародне співтовариство щораз активніше використовує в повсякденному житті «Конвенцію про попередження злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р. Зокрема, в міжнародному форумі «Запобігання геноциду: загрози та відповідальність», який відбувся в Стокгольмі в січні 2004 р. брали участь керівники багатьох держав. Ключовими були такі питання: політичні, ідеологічні, економічні та соціальні корені насильства, пов'язаного з геноцидом; механізми попередження та реагування на міжнародному рівні на загрозу геноциду; використання дипломатичних, гуманітарних, економічних та силових механізмів запобігання геноциду.

Звичайно, якщо Росія бажає успадкувати здобутки радянської епохи (передусім, статус космічної, ракетно-ядерної, великої держави тощо), вона повинна успадкувати й увесь той негатив, що супроводжував радянську тоталітарну державу. Натяк на таку «повинність» зробив ще 2004 р. Європейський парламент, коли визнав актом геноциду депортацію чеченців у 1944 р. Однак мало хто хоче без крайньої

¹¹ *Ibidem*, с. 28.

необхідності успадковувати навіть моральну відповідальність за злочини попередніх режимів, тому Кремль є рішучим противником визнання українського Голодомору геноцидом.

Українська дослідниця Оксана Пахльовська вважає, що Росія не визнає відповідальних за Голодомор, зокрема й тому, що не визнає відповідальних загалом за комунізм. «Чи щось міняє той факт, – пише відома українська дослідниця, – що ця ідеологія «амортизована» фальшивими ідеологемами «світової революції», «інтернаціоналізму» тощо? Генеалогічно вона є крайнім виявом російського імперіалізму, як нацизм – імперіалізму німецького. Так що міра і зміст відповідальності – однаковий. Але саме там, де йдеться про усвідомлення цієї відповідальності, й починається розходження. І це є розходження між історією як побудовою критичної пам'яті в культурі європейській – та історією як побудовою апологетичної пам'яті в культурі, що протиставляє себе європейським цінностям. Ось тому в Європі – констату дослідниця – в цілому сформувалася посттоталітарна історіографія, що має свою категоричну автономію від системи влади. А в Росії постійно переписується історія в залежності від ідеологічних орієнтацій керівництва держави»¹².

Як і за часів Російської імперії, автори сучасних російських підручників з історії наполягають на особливій місії, що її виконувала і виконує Росія у XIV-XXI ст. Відтак, зазначають українські історики І. Гирич і О. Радзивілл, «читач має зробити висновок, що до російської історії не можна підходити з мірками цивілізованої Європи і західного світу. Цим фактично проголошується теза про існування двох –

¹² О. Пахльовська, «Супроти утврів минулого»: Голодомор і формування історичної пам'яті в українській, польській та російській культурах, „День” 2008, № 208, 210, 212.

чи багатьох – історичних правд»¹³. Останні підручники «трактують історію Росії з позиції сили, виправдовують мілітаризм і агресивні устремління російської держави. Вони містять ксенофобські трактування, демонізують інші нації, формуючи образ ворога, чим фактично відтворюють стару біполярну модель світу часів Й.Сталіна – Л.Брежнєва. Російські шкільні автори використовують метод подвійних стандартів (те, що добре для росіян – погано для неросіян). Приклад – ставлення до колабораціонізму як явища під час Другої світової війни. Безапеляційно стверджується принципова відмінність колабораціонізму в Радянському Союзі і Німеччині. Але яка принципова різниця між колабораціоністами росіян поляком Берутом і угорцем Ракоші та колабораціоністами німців – угорцем Салаші і словаком Гахою? Термін «колабораціонізм» давно став молотом для побивання людей, незгодних зі сталінщиною/радянщиною»¹⁴.

Не позбавлена від певних «відступів» і не є ідеалом у ставленні до проблематичного минулого і Європа (ЄС), яку згадують як зразок успішного мирного співіснування між колишніми ворогами. І все ж, у той час, коли, на думку російського історика Ю. Афанасьєва, «Європа стурбована тим, як подолати реалії європейського минулого, як від них піти, то Росія – тим, як до реалій «війни світів» повернутися, як їх віднайти в нових умовах»¹⁵. Віднайшли, у 2008 році за мовчазної згоди Заходу Російська Федерація фактично відторгнула від міжнародно визнаної території Грузії, відповідно, Абхазію і Південну Осетію, а 2014 року, скориставшись проголошеною РФ і США політикою

¹³ І. Гирич, О. Радзивілл, *Новий російський Сталін, або конструктори щасливого минулого*, „Дзеркало тижня“ 20 Вер. 2008, № 35.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Ю. Афанасьєв, *Ми – не раби? Історичний біг на місці: “особливий шлях” Росії*. Електронний ресурс: www.povayagazeta.ru (режим доступу 25.05.2016).

“перезавантаження”, Кремль анексував український Крим і розпочав збройну агресію проти України на Донбасі.

Цим діям Москви передувала відповідна робота російських спецслужб, які цілеспрямовано працювали з проросійськи налаштованими представниками владної еліти України і решти країн СНД з тим, щоб спрямувати владу цих держав на конфронтаційний шлях у взаєминах із Заходом. Якщо для режиму президента Білорусі О. Лукашенка цей підхід не є чимось новим, то у владній верхівці України такі тенденції проявились після перемоги на президентських виборах 2010 р. проросійського кандидата В.Януковича. Темою для обґрунтування цього повороту в політиці пам’яті в Україні було обрано сталінську добу радянської історії й, зокрема, питання про внесок СРСР у перемогу над німецьким нацизмом.

Так, навесні 2010 р., напередодні 65-ліття закінчення Другої світової війни в Європі, з подачі офіційного Кремля «нова» влада в Україні в особі президента та призначеного ним Кабінету міністрів за посередництва підконтрольних їм засобів масової інформації здійснила спробу підмінити виважений історичний аналіз наслідків тієї жахливої війни для українського народу заявленим ще за радянської доби міфом про «велику перемогу». Неукраїнська за своїм персональним складом та ціннісними орієнтирами влада України запропонувала українцям забути про понад 10-мільйонні людські втрати, руйнацію народногосподарського комплексу, втрачені ілюзії щодо пом’якшення репресивної політики більшовицького тоталітарного режиму і втішатися спільним парадом перемоги за участю російських і білоруських вояків у Києві під червоними стягами «спочилого в Бозі» СРСР та портретами його кривавого диктатора Сталіна.

Усі ці дії не надто стурбували б національно свідомих громадян України, якби за ним не приховувалась цілеспрямована ідеологічна кампанія Кремля, метою якої є дискредитація політики відновлення української національної пам'яті, активно впроваджуваної після Помаранчевої революції 2004 р. третім президентом України В. Ющенком. У перші 50 днів свого урядування президент України у 2010-2014 рр. В.Янукович та його команда піддали ревізії, всупереч Конституції і законам Української держави, практично усі найвагоміші здобутки у цій царині, запропонувавши натомість повернути національну пам'ять українців на радянські (читай – російські) рейки. Розпочато ж ревізію із заперечення Голодомору 1932-1933 рр. як геноциду українського народу, мовчазної згоди владної верхівки на встановлення пам'ятника кату українського та інших народів СРСР Сталіну у Запоріжжі, й домовленості міністрів освіти України та Росії про спільний урок пам'яті до Дня перемоги, під час якого рекомендовано зосередитися на «героїчних сторінках спільної історії країн СНД».

Спрямовуючи історичну пам'ять українців про події Другої світової війни в русло радянського міфу про вирішальний вклад народів Радянського Союзу в перемогу над нацизмом, проросійська влада, що клялась у своїй відданості курсу України на євроінтеграцію, насправді прагнула віддалити на невизначений час Україну від перспективи членства у Європейському Союзі. Адже одним з вагомих чинників вступу до ЄС є внутрішня консолідація українського суспільства. Досягти цієї мети можна лише за умови формування національної та історичної пам'яті, не спотвореної ідеологічними міфами й нашаруваннями.

Чи до снаги нам це зробити, спростувавши лише російські історичні міфи і удавши, що із західними країнами-сусідами в Україні все гаразд в царині історичної пам'яті? Очевидно, що ні, адже ті, хто стежить за розвитком українсько-польських відносин, можуть констатувати стійке прагнення чинної польської влади повернути конструктивний українсько-польський міждержавний діалог в русло з'ясування суперечок з питань нещодавнього конфліктного минулого двох народів. Останніми роками у Польщі з'являється дедалі більше претензій до України у площині історичної пам'яті. Яскравий приклад – недавнє одкровення очільника МЗС Польщі Вітольда Вашиковського в інтерв'ю виданню wPolityse. «Наше послання дуже чітке – сказав пан міністр – з Бандерою ви до Європи не увійдете»¹⁶. Схожий меседж не так давно озвучив і голова провідної партії Польщі «Право і справедливість» Ярослав Качинський, заявивши, що глорифікація імені Степана Бандери в Україні може завадити євроінтеграційним прагненням України. Майбутнє польсько-українських відносин, мовляв, «під питанням» через трактування в Україні власної історії, зокрема ролі УПА¹⁷.

Що це означає? Окрім того, що йдеться про пряме втручання у внутрішні справи України, метою такої поведінки польської влади, є показати себе з позиції «старшого брата», на кшталт Росії, у відносинах з Україною. Звісно, що такий підхід є шкідливим не лише для українсько-польських відносин стратегічного партнерства, але й таким, що стає на заваді євроінтеграційним устремлінням України. Адже, як показує досвід об'єднання європейських держав у складі Європейського Союзу, кожна з них, стаючи членом європейської спільноти, вступає до інтеграційного об'єднання не лише зі своїм

¹⁶ Р. Малко, *Польща – Україна: війна пам'яті*. Електронний ресурс: www.tuzhden.ua/History/197429 (режим доступу 25.07.2017).

¹⁷ *Ibidem*.

економічним і людським потенціалом, але й з власними національними героями і національною версією європейської і світової історії. Відмовляючи українцям у праві мати власний погляд на минуле, чинна влада окремих держав-членів ЄС, на кшталт польської чи угорської, свідомо чи не свідомо, підіграє одвічному ворогові Української держави – Росії, відтерміновуючи на невизначений час набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі.

Висновки. Підсумовуючи дослідження теми війн пам'яті у міждержавних відносинах України з країнами-сусідами, слід висловити, насамперед, застереження про небезпеку використання історичного інструментарію в державному управлінні, спрямоване не на покращення двосторонніх взаємин і сприяння побудові спільної Європи, а для мобілізації електорату тієї чи іншої партії або коаліції. Зважаючи на таке надзвичайне поширення способів використання конфліктного минулого в політичних цілях, Європа (ЄС), яку згадують як зразок успішного мирного співіснування між колишніми ворогами, не позбавлена від «відступів» і не є ідеалом у ставленні до проблематичного минулого. Передусім тому, що під гаслом розбудови демократії на європейському континенті практично нічого не робиться для уникнення майбутніх конфліктів.

Також автор переконаний в тому, що найкращий спосіб побудувати міцний мир і гарантувати відносно гармонійне співіснування в демократичних умовах полягає в тому, щоб з'ясувати правду про конфліктне минуле і надати матеріальну й символічну компенсацію, яка б відображала визнання жертв політичного насильства.

В цілому, ми, європейці, маємо усвідомити, що ворожнеча, а тим паче війни пам'яті, мають відійти в минуле, поступившись місцем діалогу культур і народів. Переосмислення та використання досвіду

примирення ворогуючих в минулому європейських держав й розділених за ставленням до свого минулого націй сприятиме створенню єдиного європейського простору пам'яті.

Literatura / Література / References

- Афанасьєв, Ю. Ми – не раби? Історичний біг на місці: “особливий шлях” Росії. Електронний ресурс: www.novayagazeta.ru (режим доступу 25.05.2016).
- Борисенко, В., Даниленко, В., Кокін, С. та ін. (2008). Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 604 с.
- Гирич, І., Радзивілл, О. (2008). Новий російський Сталін, або конструктори щасливого минулого. Дзеркало тижня, № 35.
- Дорошко, М.С. (2008). Тема голодомору 1932-1933 років в українсько-російських відносинах. Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наук. праць. К.: Інститут міжнародних відносин Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, вип. 74, ч. I, 27-30.
- Малко, Р. (2017). Польща – Україна: війна пам'яті. Електронний ресурс: www.tuzhden.ua/History/197429 (режим доступу 25.06.2017).
- Мінк, Ж., Неймайєр, Л., Боннар, П. (2009). Європа та її болісні минувшини. Пер. з фр. Є. Марічева. К.: Ніка-Центр, 272 с.
- На вивчення розбіжностей між Росією, Україною і Польщею дали мільйон євро Електронний ресурс: <http://tyzhden.ua/News/11934> (режим доступу 24.04.2016).
- Пахльовська, О. (2008). «Супроти упирів минулого»: Голодомор і формування історичної пам'яті в українській, польській та російській культурах. День. №№ 208, 210, 212.
- Пиріг, Р.Я. (1990). Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. К.: Вид-во політичної літератури України, с. 605.
- Пиріг, Р.Я. (2008). Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», с. 1125.
- Хлевнюк, О.В., Девіс, Р.У., Кошелева, Л.П., Рис, Э.А., Роговая, Л.А. (2001). Сталин и Каганович. Переписка. Сост. 1931-1936 гг. М.: РОССПЭН, с. 798.

To cite this chapter:

Doroshko, M. (2019). Ukraine between Russia and Europe: the wars of memory. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 244-258). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

XIII

Leopold Wojewodski: doświadczenie biografii naukowej

Леопольд Воеводский: опыт научной биографистики

Leopold Voevodsky: experience of academic biography

Sergei Berezin (Сергей Березин)*

The State Archives of Odessa Region, Ukraine

Abstrakt: Artykuł dotyczy mało znanych faktów z biografii Leopolda Wojewodskiego (1846-1901). Etniczny *pół-Polak, pół-Niemiec*, urodził się w Wilnie, studiował w gimnazjum w Libawie, a następnie ukończył wydział historii i filologii na Uniwersytecie w Petersburgu (1870). Jego głównymi pracami są: praca magisterska „Kanibalizm w greckich mitach” (1875) i rozprawa doktorska „Wprowadzenie do mitologii Odyseji” (1882). Naukowiec pracował jako profesor nadzwyczajny (1875), a następnie profesor zwyczajny (1882) na Uniwersytecie Noworosyjskim. Prawie ćwierć wieku uczył tu filologii klasycznej, historii, filozofii i mitologii. Jego badania i działalność pedagogiczna na stałe zapisały się w historii rozwoju nauki i edukacji w Odessie w okresie przedrewolucyjnym. Bazując na materiałach dokumentalnych archiwalnych Ukrainy i Rosji, artykuł wyjaśnia, uzupełnia i uogólnia informacje przedstawione w historiografii na temat życia i twórczości jednego z najwybitniejszych antykoznawców XIX wieku. **Słowa kluczowe:** Leopold Voevodsky; Noworosyjsk (Odessa) University; Antikovedenie; Historia nauki i edukacji.

Анотація: В статті розглядаються малоизвестні факти біографії Леопольда Францевича Воеводського (1846-1901). Етнічний «полу-поляк, полу-німець», он родився в Вильно, учився в гимназії в Либаве, окончил историко-филологический факультет Санкт-Петербургского университета (1870). Его главные труды – магистерская диссертация «Каннибализм в греческих мифах» (1875) и докторская диссертация «Введение в мифологию “Одиссеи”» (1882). Учёный работал доцентом (1875), а затем профессором (1882) Новороссийского университета. Почти четверть века он преподавал здесь классическую филологию, историю, философию и мифологию; его исследовательская и педагогическая деятельность стали ярким моментом в истории развития науки и образования в Одессе в досоветский период. Основанная на документальных материалах из архивных собраний Украины и России, статья уточняет, дополняет и обобщает представленные в историографии сведения

* Corresponding author: mrmorgann@ukr.net

о жизни и творчестве одного из выдающихся антиковедов XIX столетия. **Ключові слова:** Леопольд Воеводский; Новороссийский (Одесский) университет; Антиковедение; История науки и образования.

Summary: The article regards little-known facts in the biography of Leopold Voevodsky (1846-1901). Ethnically half-Polish, half-German, he was born in Vilna, studied at the Gymnasium in Libava and graduated from the Faculty of History and Philology of Saint-Petersburg University (1870). His main works were the master thesis “Cannibalism in the Greek Myths” (1875) and doctoral dissertation “Introduction to the Mythology of the Odyssey” (1882). He was elected to the post of an associate professor (1875) and then became a professor (1882) at the Novorossiyskiy University in Odessa. He taught there classical philology, history, philosophy and mythology for nearly 25 years; his pedagogical and academic work became a part of the history of science in Odessa. Based on documents from the archives of Ukraine and Russia – the Central State Historical archives of Ukraine (Kyiv), the State archives of Odessa region (oblast’), Odessa National Scientific Library, Russian State Library (Moscow), Russian National Library (Saint-Petersburg) and Saint-Petersburg branch of Archive of Russian Academy of Sciences, the article refines, complements and summarizes the historiographical information about the life and activities of one of the outstanding scientists of 19th century. **Key words:** Leopold Voevodskij (Woewodsky or Wojewodski); Novorossiyskiy (Odessa) University; Antiquity; History of science and education.

Введение. В ряду представителей научной интеллигенции конца XIX столетия, своё особое место занимает Леопольд Францевич Воеводский (Воєводський; Voevodsky; Voevodskij; Woewodsky; Wojewodski). Главные вехи его жизненного пути, ранее уже обозначенные в тезисах¹, позволяют выделить два этапа его биографии: становления учёного (условно, «до-одесский») и расцвета его исследовательской и педагогической деятельности, напрямую связанной с нашим городом. В этот период, Новороссийский университет стал одним из ведущих центров антиковедения: в его стенах проходило становление истории и археологии, филологии и искусствоведения, нумизматики

¹ S. Berezin, Poles in the development of science in Odessa: Professor Leopold Woewodsky (1846-1901). *Książka Abstraktów: NATURA – CZŁOWIEK – KULTURA*, M. Krupska, M. Apollo (red.). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2017.

и эпиграфики, в общем – всего комплекса дисциплин, изучающих наследие греко-римской цивилизации. Весомую лепту в этот процесс внёс и Л. Ф. Воеводский, а его неординарная личность навсегда вошла в историю Одессы. Данная работа, помимо освещения малоизвестных фактов его биографии а также ряда моментов в истории развития науки и образования в досоветский период, в виду проходящих в настоящее время в Украине масштабных реформ в гуманитарной сфере, актуализирует обращение к имеющимся традициям и накопленному ранее опыту, к ярким примерам совместной плодотворной деятельности представителей различных конфессий и национальностей, людей разного социального происхождения и политических убеждений.

Историография. Первый, прижизненный обзор деятельности Л. Ф. Воеводского был опубликован в труде его коллеги, А. И. Маркевича². Другой его сослуживец, А. А. Кочубинский произнёс прощальные слова на панихиде во время похорон учёного³, а декан А. Н. Деревницкий – написал статью, в которой осветил многие моменты жизни покойного^{4 5}. В последующие годы его имя упоминалось в юбилейном издании Харьковского университета⁶ и в полемической публикации А. Е. Кауфмана⁷ (этот текст переиздан, с комментариями

² Маркевич, А. И. (1890). *Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка и академические списки*. Одесса, 285-286.

³ Кочубинский, А. А. (1901). У гроба Л. Ф. Воеводского. *Памяти сослуживцев (1876-1901). Речи у гроба и посмертные поминки*. Одесса, 21-24.

⁴ Деревницкий, А. Н. (1901). Л. Ф. Воеводский [Некролог]. *Журнал Министерства Народного Просвещения (ЖМНП)*, 7, 32-38.

⁵ Деревницкий, А. Н. (1902). Л. Ф. Воеводский [Некролог]. *Записки Одесского общества истории и древностей, XXIV*, IV, 1-7 (ссылки приводятся по тексту данной публикации).

⁶ Халанский, М. Г., Багaley, Д. И. (ред.) (1908). *Историко-филологический факультет Императорского Харьковского университета в первые сто лет его существования (1805-1905)*. Харьков, I, 107-108.

⁷ Кауфман, А. Е. (1915). За кулисами университета-юбилея (из воспоминаний и бесед). *Голос минувшего*, 10, 165-178.

Ф. А. Самойлова⁸). К данной хронологической группе следует отнести и воспоминания Н. Д. Овсяннико-Куликовского (рукопись⁹; мемуары увидели свет уже после его смерти¹⁰ и впоследствии переиздавались^{11 12}). Указания на основные работы Л. Ф. Воеводского имеются в фундаментальных публикациях В. П. Бузескула¹³⁻¹⁶, В. И. Кузицина и Э. Д. Фролова^{17 18}. Упоминания о профессоре встречаются и на страницах коллективных трудов по истории Одесского университета¹⁹⁻²² и в монографии немецкого исследователя G. Hausmann'a²³. На значение исследовательской и преподавательской деятельности Л. Ф. Воеводского было указано в программных работах

⁸ Самойлов, Ф. А. (1999). *Новороссийский университет в воспоминаниях современников*. Одесса, 83-88.

⁹ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, г. Санкт-Петербург (ОР РНБ), ф. 1000. Фонд отдельных поступлений, оп. 2, д. 994. *Овсяннико-Куликовский Д. Н.: «Воспоминания. Отдел IV. Годы студенчества (1871-1876)»*, 1919-1920, л. 8-11 об.

¹⁰ Овсяннико-Куликовский, Д. Н. (1923). *Воспоминания*. Петроград, 82-85 (ссылки по данному изданию).

¹¹ Овсяннико-Куликовский, Д. Н. (1989). *Воспоминания. Литературно-критические работы*. Москва, II, 376-398 (переиздание).

¹² Самойлов, Ф. А. (1999), 23-31 (републикация, текст с сокращениями).

¹³ Бузескул, В. П. (1903). *Введение в историю Греции*. Харьков, 431.

¹⁴ Бузескул, В. П. (1910). *Краткое введение в историю Греции*. Харьков, 188.

¹⁵ Бузескул, В. П. (1931). *Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века*. Москва-Ленинград, II, 149.

¹⁶ Бузескул, В. П. (2008). *Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века*. (Переизд., под ред. и с коммент. И. В. Тункиной). Москва (см.: по указателю).

¹⁷ Кузицин, В. И., Фролов, Э. Д. (1980). *Изучение античности в России, Историография античной истории*. Москва, 133.

¹⁸ Фролов, Э. Д. (1999). *Русская наука об античности*. Санкт-Петербург, 208-209.

¹⁹ Юрженко, О. І. (Ред.) (1968). *Історія Одеського університету за 100 років*. Київ, 321, 370-371.

²⁰ Зелинский, И. П. (Ред.) (1991). *Одесский университет. 1865-1990*. Киев, 36.

²¹ Сминтина, В. А. (Ред.) (2000). *Історія Одеського університету (1865-2000)*. Одеса, 37, 40-41.

²² Коваль, І. М. (Ред.) (2015). *Одеський національний університет (1865-2015)*. Одеса, 117, 124.

²³ Hausmann, G. (1998). *Universität und städtische Gesellschaft in Odessa*. Stuttgart, 295, 301, 550, 622.

Т. Н. Поповой и В. Н. Станко²⁴, С. И. Аппатова, О. Б. Дёмина и З. В. Першиной²⁵, – послуживших методологическим базисом для наших историко-биографических штудий, начатых в 1996 году. Проведённая совместно с Т. А. Избаш-Гоцкан работа по подготовке статьи для биобиблиографического словаря профессоров университета, позволила выявить в библиотечных и архивных фондах значительный пласт информации, ставший основой для статей в указанном словаре^{26 27}, в энциклопедическом издании об одесских историках²⁸, а также первой публикации автора об учёном²⁹. Обнаруженные в дальнейшем материалы, позволили понять причины и следствия целого ряда событий биографии Л. Ф. Воеводского и уяснить его роль в жизни академической корпорации, что нашло отражение в статье по истории факультета³⁰, и во второй специальной работе³¹. Логическим продолжением является уточнение и дополнение приведённых в литературе сведений и обобщение имеющейся информации.

Документы к биографии. Официальным источником информации о служебной карьере учёного являются его «формулярные списки», которых на данный момент выявлено четыре, в двух «личных

²⁴ Попова, Т. Н., Станко, В. Н. (1995). Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность. *Вестник Одесского государственного университета*, 1, 37-52.

²⁵ Аппатов, С. И., Дёмин, О. Б., Першина, З. В. (1995). Историческая наука в Одессе за 200 лет, *Очерки развития науки в Одессе*. Одесса, 478.

²⁶ Березін, С. Є., Избаш, Т. О. (2000). Воеводський Л. Ф. *Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біобібліографічний словник*. Одеса, II, 233-234.

²⁷ Березін, С. Є., Избаш, Т. О. (2005). Воеводський Л. Ф. *Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біобібліографічний словник* (Вид. 2-ге). Одеса, II, 266-268.

²⁸ Березін, С. Є., Избаш-Гоцкан, Т. О. (2009). Воеводський Л. Ф. *Одеські історики. Том I (початок XIX – середина XX ст.)*. Одеса, 92-94.

²⁹ Березин, С. Е. (2000). Изучение античной истории в Новороссийском университете: Л. Ф. Воеводский. *Записки історичного факультету (ЗІФ)*, 10, 59-65.

³⁰ Березин, С. Е. (2009). Новороссийский университет на правом фланге идеологического фронта Гражданской войны. Пролог: конец XIX века. *Новик. Труды по военной истории*, 2, 157-173.

³¹ Березін, С. Є. (2016). Нові матеріали до біографії Л. Ф. Воеводського. *ЗІФ*, 27, 466-487.

делах»^{32 33}. Из них следует, что Воеводский – потомственный дворянин, римско-католического вероисповедания; кандидат (1870), стипендиат Санкт-Петербургского университета (30.V.1870-1.I.1873); магистр (диспут, 30.III.1875; диплом, 28.IV.1875), доктор греческой словесности (диспут, 6.XII.1881; диплом, 13.I.1882); доцент (избран советом Новороссийского университета, 28.IV.1875; утверждён попечителем Одесского учебного округа, 9.VI.1875), ординарный профессор греческой словесности (избран, 4.II.1882; утверждён Министерством народного просвещения, 23.VII.1882). Учёный находился в командировках за границей (1.VI.1878-31.X.1879; 1.VI-17.IX.1895); был секретарём историко-филологического факультета (1882-1885). По выслуге 25-летия остался на службе (с 27.IX.1897; утверждено министерством, 26.I.1898), но вскоре был уволен по собственному желанию и по причине болезни (высочайший указ, 29.VIII.1899). Имел чин действительного статского советника (1.I.1898); кавалер орденов Св. Станислава (II ст., 15.IV.1882), Св. Анны (II ст., 27.XII.1887), Св. Владимира (IV ст., 1.I.1894), был награждён серебряной медалью «В память царствования императора Александра III» (1896).

Учёный был женат на «дочери капитана», Эльмерисе-Мари-Елизавете (в девичестве Шорнинг), в этом браке родились Ванда-Каролина-Екатерина (род. 7.VI.1880) и Эльмериса-София-Ядвига (род. 15.VIII.1884); жена и дети были лютеранского вероисповедания³⁴. В документах канцелярии университета имеется его заявление декану

³² Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 42. *Канцелярія попечителя Одеського учбового округу*, оп. 35, спр. 3101. *Формулярний список о службѣ Воеводского Л. Ф.*, 1899, 12 арк. (названия дел приводятся согласно учётной документации, для досовѣтского периода – на русском языке).

³³ ДАОО, ф. 45. *Новоросійський університет*, оп. 4, спр. 1174. *О службѣ <...> Л. Ф. Воеводского*, 1901, 11 арк.

³⁴ ДАОО: ф. 42, оп. 35, спр. 3101, арк. 2, 8; ф. 45, оп. 4, спр. 1174, арк. 3, 8.

(27.VIII.1876), с просьбой о предоставлении отпуска в связи с бракосочетанием (2-11.IX.1876)³⁵, разрешение университетского начальства на вступление в брак (16.VIII.1876) и документы супруги – о рождении, крещении (Финляндия, 7.VII, 8.VIII.1858) и конфирмации (Санкт-Петербург, 24.III.1874)³⁶. Ни точной даты венчания, ни записей о рождении, крещении и конфирмации (и, возможно, бракосочетании) дочерей, пока не выявлено. По ряду косвенных упоминаний³⁷, можно предположить, что в конце 1877 года у Воеводских появился первенец, «Лёвушка»³⁸, который, вероятно умер в детском возрасте³⁹. Не имеют документального подтверждения и другие моменты жизни семьи учёного, равно как, и дальнейшая их судьба: известно, что многие годы Ванда тяжело болела и перенесла в Вене операцию (13.VI.1891)⁴⁰, а Эльмериса окончила частную гимназию С. И. Видинской и получила разрешение преподавать русский и французский языки (17.VII.1904)⁴¹.

Также пока не выявлена и метрическая запись о крещении Л. Ф. Воеводского, но близко его знавший А. Н. Деревницкий указал, что учёный родился в Вильно, 15 ноября 1846 года⁴²; такая же дата (но без указания места) приводится в формуляре, со ссылкой на выписку из журнала Ковенского дворянского депутатского собрания (19.VI.1857)⁴³. Документ был выдан вдове Эльмерисе-Марии-Елизавете, но в деле

³⁵ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2590. *Переписка декана историко-филологического факультета по разным учебным вопросам, 1876-1877*, арк. 34.

³⁶ ДАОО, ф. 630. *Євангелічно-лютеранська парафія церкви (кірхи) Св. Павла у місті Одесі*, спр. 261. *Сведения о бракосочетавшихся, 1876*, арк. 53-55.

³⁷ Санкт-Петербургский филиал архива Российской Академии Наук (СПб ФА РАН), ф. 116. *Успенский Ф. И.*, оп. 2, д. 73. *Воеводский Л. Ф., письма к Успенскому Ф. И., 1877-1880*, 19 л.

³⁸ СПб ФА РАН, ф. 116, оп. 2, д. 73, л. 17 об.

³⁹ Березін, С. Є. (2016), 476-477.

⁴⁰ ОР РНБ, ф. 608. *Помяловский И. В.*, оп. 1, д. 662. *Воеводский Л. Ф., письмо к Помяловскому И. В., 1891*, л. 5-5 об.

⁴¹ ДАОО, ф. 42, оп. 3, спр. 4467. *Воеводская Эльмериса, домашняя учительница, 1904*, 1 арк.

⁴² Деревницкий, А. Н. (1902), 2.

⁴³ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 1174, арк. 1 зв.

остались свидетельства Либавской управы и полицмейстера об отличном поведении «сына станового пристава местечка Сяды Тельшевского уезда Ковенской губернии», за время его обучения с 1858 года в местной прогимназии (22.XII.1864) ⁴⁴.

Петербургский период. По окончании гимназии, проучившись три курса на физико-математическом факультете столичного университета, Л. Ф. Воеводский перевёлся на историко-филологический, который и окончил со степенью кандидата, представив на факультет написанную под руководством профессора К. Я. Люгебиля диссертацию «К исследованию религиозно-нравственных понятий у греков до Платона» (1870), после чего был «оставлен при университете для подготовки к профессорскому званию» (1871-1873). *«Настоящим призванием его была не филология, а математика»*, – отметил Д.Н.Овсяннико-Куликовский, – *«однажды он мне прямо сказал, что способ его мышления – чисто математический и что на филологический факультет он перешел, увлечшись грандиозным планом – доказать, что и в этой области знания можно и должно стремиться к установлению единой всеобъемлющей теории, под которую подойдут все факты и не будет ни одного исключения»* ⁴⁵.

Этот период (1864/74) отображён в переписке Л. Ф. Воеводского (в черновиках и копиях писем к разным лицам) ⁴⁶. Например, педагогический опыт молодого учёного представлен в письме к профессору Г. С. Дестунису (8.IX.1874), где он сообщил, что работал год репетитором в пансионе Мейера и частной гимназии Анненской, ещё три – домашним учителем в семье Воскресенских; по окончанию

⁴⁴ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 1173, арк. 3, 4, 6, 7.

⁴⁵ Овсяннико-Куликовский, Д. Н. (1923), 82-83.

⁴⁶ Фонд рукописів Одеської національної наукової бібліотеки (ФР ОННБ), ф. 44. *Воеводський Л.Ф.*, 7 од. зб., 923 арк.

университета, год преподавал древнегреческий и латынь в пансионе Гирста, потом – на старшем отделении частной школы Мая, где принимал выпускной экзамен (1873); помимо этого, обучал немецкому и классическим языкам, а также математике детей графа Шувалова, Апраксиных, генеральши Михайловой, господ Богушевич и других ⁴⁷.

В письмах Л. Ф. Воеводского к редактору «Журнала министерства народного просвещения» Е. М. Феоктистову и другим лицам (1873-1874), речь идёт об издании его магистерской диссертации ⁴⁸. Как оказалось, тяжёлое материальное положение вынудило учёного печатать не завершённый труд частями в журнале ⁴⁹, и лишь затем – издать в виде отдельной монографии ⁵⁰. Обращаясь к профессорам К. Я. Люгебилю, Ф. Ф. Соколову и И. В. Помяловскому, а также к товарищу по студенческой скамье, П. И. Аландскому (1874), он пишет о ходе рассмотрения диссертации на факультете и письменных отзывах А. Н. Веселовского, Г. С. Дестуниса, Ф. Ф. Соколова, и тут же указывает, что сдал магистерский экзамен в мае 1874 года, после чего – занимался корректурой и составлением алфавитного указателя; наконец, здесь же имеются сведения о выделении университетом 600 рублей для печати книги ⁵¹.

Опубликовав диссертацию в виде монографии «Каннибализм в греческих мифах», на её страницах Л. Ф. Воеводский показал, что древние предания являются полноценным историческим источником, своего рода сборником этических норм и правил, религиозных и научных представлений, и задача исследователя состоит

⁴⁷ ФР ОННБ, ф. 44, спр. 5. [*Переписка*], арк. 85.

⁴⁸ ФР ОННБ, ф. 44, спр. 5, арк. 6-82.

⁴⁹ Воеводский, Л. Ф. (1873-1874). Опыт по истории развития нравственности. *ЖМНП*: 1873, 12, 80-136; 1874, 1, 50-65; 2, 78-104; 3, 44-70.

⁵⁰ Воеводский, Л. Ф. (1874). *Каннибализм в греческих мифах. Опыт по истории развития нравственности*. Санкт-Петербург.

⁵¹ ФР ОННБ, ф. 44, спр. 5, арк. 11, 18, 33, 37, 42, 78, 80, 92.

в том, чтобы найти первоначальное ядро мифа, определить эпоху, которой оно соответствует, и выделить позднейшие напластования. Автор приходит к пониманию мифа, как «простой попытки младенческого логического мышления» объяснить «научно» реально происходившие события; собственно, «творцом» мифа являлся народ, а не отдельный «изобретатель», и отдельно взятый человек мог быть лишь «орудием передачи мысли», изобретателем «формы» для выражения того, что «одинаково воодушевляло и всех прочих»⁵². На публичной защите (30.ІІІ.1875), учёный подчеркнул: «*”Илиада” и ”Одиссея”, будучи в сущности произведениями наивного, простонародного мышления, должны нам нравиться именно вследствие этого, и именно настолько, насколько в них отразились оригинальные понятия менее развитой, но вместе с тем, не слишком грубой среды*»⁵³. Ход диспута и содержание диссертации вызвали определённый интерес в обществе: «автор <...> разрывает тот заколдованный круг, в котором филология вращается уже около четырёхсот лет в выборе предметов для своих исследований»⁵⁴; «мы приветствуем классика, отказавшегося от традиционного способа исследования древностей греческого народа».⁵⁵ Как отмечал Н. Д. Овсяннико-Куликовский, «книга оказалась замечательной; от неё веяло свежестью, яркостью, силою истинно учёной мысли, – и она свидетельствовала не только об основательном знании подлежащего материала, но ещё и о солидной начитанности в области истории

⁵² Воеводский, Л. Ф. (1874), 27, 40, 47.

⁵³ Воеводский, Л. Ф. (1875). Этическое значение мифов. Вступительная речь, произнесённая перед диспутом в Санкт-Петербургском университете 30 марта 1875 года. *ЖМНП*, 6, 397-404.

⁵⁴ Н. К-в. [авт. – Кареев Н. И.] (1875). Новая наука (по поводу диссертации г. Воеводского «Каннибализм в греческих мифах»). *Знание*, 4, Отдел критики и библиографии, 1.

⁵⁵ Библиофил [авт.]. (1875). Каннибализм в греческих мифах. Опыт по истории нравственности Л. Воеводского. *Филологические записки*, III, 9.

культуры, археологии верований и обрядов, в социологии и наконец, в литературе»⁵⁶.

Но если необходимость модернизации методики исследований в принципе и не обсуждалась, то конкретные положения, высказанные Л. Ф. Воеводским, вызвали критику со стороны ряда учёных. Так, харьковскому профессору В. К. Надлеру учёный представлялся, *«почему-то особенно не благоволящим к грекам, не смотря на свою официальную роль магистра греческой словесности. Ему хочется сделать из древних греков орду диких каннибалов, разбойников, воров, обманщиков, детоедов и отцеубийц <...> путь господина Воеводского ведёт лишь в сторону необузданного произвола и дикой фантазии»*⁵⁷. Ему вторил киевский филолог Ф. Г. Мищенко: *«определения <автора> отличаются бездоказательностью выводов, произволом в изменении и толковании мифов <...> труд Воеводского имеет значение для русской публики благодаря значительному количеству научного материала, извлекаемого из иностранной литературы, однако нельзя не признаться, что приёмы исследования, употреблённые автором, бессильны для достижения ценных результатов»*⁵⁸.

Неоднозначная оценка монографии выразилась и в «определённых разногласиях» между учёными мужами в Харькове и Одессе, где появилась необходимость «замещения» вакансий по греческой словесности. В виду выхода на пенсию О. И. Пеховского, Харьковский университет решил заблаговременно озаботиться дальнейшей судьбой кафедры, но когда на совете (24.IV.1875) был поднят вопрос о кандидатуре Л. Ф. Воеводского, из уст старого профессора прозвучала

⁵⁶ Овсяннико-Куликовский, Д. П. (1923), 83.

⁵⁷ Надлер, В. К. (1877). Каннибализм в греческих мифах. *Записки Императорского Харьковского университета*, IV, отд. 2, 1-37.

⁵⁸ Мищенко, Ф. Г. (1875). Людоедство у греков. *Университетские известия*, 7, 162-178.

характеристика в духе его коллеги, В. К. Надлера: *«такой чудовищной диссертации я не мог бы никак пропустить если бы был её рецензентом»*. Иной точки зрения придерживался А. А. Потенбя: высказался *«с полным сочувствием к общему направлению автора и его основной мысли»*, и на следующем заседании (30.V.1875) предоставил *«очень благоприятные отзывы»* К. Я. Люгебиля, П. И. Аландского, Ф. И. Буслаева, Ф. Е. Корша, И. В. Цветаева и *«особое мнение»* А. И. Кирпичникова. Но юбиляр не спешил с представлением обещанного им письменного отзыва и ход дела *«затягивался»*, между тем Л.Ф.Воеводский был избран в Одессу⁵⁹.

Одесский период. В Новороссийском университете, после отъезда профессора Ф. А. Струве (1870), на кафедре греческой словесности остался один преподаватель – не имевший степени, а потому *«исполнявший обязанности доцента»* Д. П. Лебедев (с 1869). Недолго проработал здесь приват-доцент А. И. Солоникио (1872-1873), *«не сложилось»* и с назначением П. И. Нищинского (1873), и в результате, чтения *«поручались»* преподавателям других кафедр – языковеду И. В. Ягичу (1873/74), философу Р. В. Орбинскому и латинисту В. Н. Юргевичу (1874/75)⁶⁰.

В виду этого, факультет начал рассматривать кандидатуру Л. Ф. Воеводского, предусмотрительно пославшего в Одессу диссертацию (20.III.1875) и затем *«решавшего»* с деканом И. С. Некрасовым финансовые вопросы, связанные с переездом из Санкт-Петербурга. Получив уведомление об избрании, новый доцент сообщил о желании начать работу с рассмотрения произведений Гомера и Геродота, либо с любых других занятий, с тем, *«чтобы не мешать»*

⁵⁹ Халанский, М. Г., Багaley, Д. И. (ред.) (1908), 108.

⁶⁰ Маркевич, А. И. (1890), 284-285.

принятой у В. Н. Юргевича и Д. П. Лебедева системе преподавания (10.V.1875)⁶¹. В результате, когда он был утверждён в должности (9.VI.1875; со старшинством от 28.IV.1875)⁶², то с началом следующего 1875/76 учебного года объявил о чтении общего курса греческой грамматики и «объяснении» произведений Гомера и Плутарха⁶³.

На вступительной лекции (20.IX.1875) Л. Ф. Воеводский вновь подчеркнул, что миф может быть ценным источником, однако истинно научному подходу мешает наше предвзятое, эстетическое к нему отношение и, не без юмора, отметил одну из причин «поэтического наслаждения Гомером»: *«это был плод эпохи, которая представляет собой замечательное явление в европейской истории, когда мыслительная способность должна считаться достаточно развитою, чтобы не напоминать собою идиотства, а с другой стороны – всё ещё настолько недоразвитою, чтобы представляться нам в значительной степени оригинальною»*⁶⁴. Лекции молодого, но уже известного учёного вызвали интерес у студентов: *«эти занятия были, разумеется, весьма для меня полезны»* – напишет по прошествии лет Д.Н.Овсяннико-Куликовский, – *«к Гомеру он подходил не с эстетической, а с археологической меркой и превосходно выяснял, как много вредит пониманию гомеровского текста чисто эстетическая критика, затушёвывающая всё архаическое в нём, то есть как раз всё то, что представляется в нём наиболее важным*

⁶¹ ФР ОННБ, ф. 44, спр. 5, арк. 92, 97-98.

⁶² ДАОО, ф. 45, оп. 4: спр. 1173, арк. 7; спр. 1174, арк. 1 зв., 7 зв.

⁶³ Обзорение преподавания по историко-филологическому факультету на 1875/1876 уч. г. *Записки Императорского Новороссийского университета (Записки ИНУ), XVII, 1875*, часть офиц., 38-39.

⁶⁴ Воеводский, Л. Ф. (1876) О так называемых «гомеровских поэмах». Вступительная лекция по греческой словесности, прочитанная 20 сентября 1875 года. *Записки ИНУ, XIX*, часть научная, 138-139.

и научно ценным. <...> Всего менее походил он на учёную мумию. В науке он был доктринёр, но не педант»⁶⁵.

В дальнейшем, за почти четверть века преподавательской работы в Новороссийском университете (1875/99), Л. Ф. Воеводский «традиционно» читал лекции по греческой грамматике, истории и теории греческой литературы; общие и специальные курсы по произведениям Гомера, Геродота, Феокрита, Еврипида, Аристофана, Софокла, Вергилия, Демосфена, Павсания, Эсхила и других авторов. Также он проводил практические занятия по палеографии, греческой мифологии и грамматике классических языков, по интерпретации произведений античной литературы. Прекрасное образование и высочайший уровень эрудиции позволили учёному преподавать и ряд предметов «по поручению» – от истории философии до санскрита и сравнительной грамматики индоевропейских языков. Как и любая увлечённая натура, он хотел заинтересовать окружающих любимыми им темами, что нашло отражение в «необязательном курсе» для «желающих» студентов по разбору лирики Генриха Гейне, – единственного поэта, в произведениях которого учёный находил «поэтическое творчество» (подготовительные материалы к лекциям хранятся в личном фонде).

Следующей задачей, которую поставил перед собой Л. Ф. Воеводский, стало рассмотрение *«примеров утилизации разных частей человеческого тела помимо употребления в пищу»*, для доказательства того положения, что на начальных стадиях развития человечества отсутствовала табуизация «неприкосновенности тела» умершего сородича. *«Задаваясь слишком идеальными задачами, я вероятно никогда не добьюсь профессуры»*, – делился он своими

⁶⁵ Овсяннико-Куликовский, Д. П. (1923), 84.

размышлениями с Ф. И. Успенским, – «Так, например, всё лето я потерял на сочинение маленькой статейки (в три печатных листа), которая не имеет никакого отношения к замышляемой мною докторской диссертации!» (17.VIII.1877)⁶⁶. Эта работа⁶⁷ была основана на широкой источниковой базе: от свидетельств Геродота об обычаях скифов и сведений о существовании чаш из черепов христианских святых в германских землях, до самых современных данных этнографии и примеров из славянского фольклора. Однако смелые построения и методы исследования вновь подверглись критике, что произвело на автора тягостное впечатление: «оно давило его, как тяжёлый кошмар, причиняло много затаённых страданий», – и по воспоминаниям А. Н. Деревницкого, учёный впоследствии, «весьма неохотно говорил об этой теме, предпочитая как-то мрачно отмалчиваться»⁶⁸.

Упомянутая переписка с Ф. И. Успенским является ценным источником о жизни академической корпорации в Одессе: в письмах Л. Ф. Воеводского мы находим изложение «традиционных» интриг и яркие характеристики Н. П. Кондакова и А. А. Кочубинского, Д. П. Лебедева и А. С. Трачевского, Г. И. Перетятковича и других коллег. Это позволило провести реконструкцию «университетской жизни» и дать ретроспективный обзор «борьбы партий» (вначале создававшихся по «дружескому» принципу, но с каждым годом всё более принимавших вид объединений политических единомышленников)⁶⁹. Небезынтересен и обозначенный в письмах круг

⁶⁶ СПб ФА РАН, ф. 116, оп. 2, д. 73, л. 1.

⁶⁷ Воеводский, Л. Ф. (1877). Этологические и мифологические заметки. Ч. I. Чаши из человеческих черепов и тому подобные примеры утилизации трупа. *Записки ИИУ*, XXIV, ч. науч., 1-84.

⁶⁸ Деревницкий, А. Н. (1902), 6.

⁶⁹ Березин, С. Е. (2009), 163-164.

«одесских друзей» учёного: помимо Ф. И. Успенского (планировавшегося быть крёстным старшей дочери Ванды), в него вошли профессор русской истории И. С. Некрасов (декан, затем ректор), протоиерей В. М. Войтковский, правовед П. П. Цитович и представители физико-математического факультета, И. М. Видгальм и А. О. Ковалевский.

В переписке имеется и указание на причину, побудившую Л. Ф. Воеводского «взять поручение по философии». Первоначально эту кафедру возглавлял Р. В. Орбинский (1865/76); по выслуге им пенсии, его преемником мог стать Н. Е. Скворцов, однако вопрос о его «переходе» в Одессу не получил положительного решения и занятия, уже как сторонний преподаватель, проводил всё тот же Р. В. Орбинский (1876/78). Для обеспечения учебного процесса, к чтению (за «соответствующее вознаграждение») и был привлечён Л. Ф. Воеводский (протоколы от 12.X.1876 и 25.VIII.1877)⁷⁰. *«Положение нашего факультета крайне горестно: есть слушатели, нет преподавателей»*, – констатировал он, указав: *«я опять принуждён буду читать две лекции по истории философии, чтобы не околесть с голоду»* (11.VIII.1877)⁷¹. Пока Л. Ф. Воеводский был в заграничной командировке (1.VI.1878-31.X.1879), занятия проводил Д. П. Лебедев, но затем учёный вновь «взял поручение» (18.VIII.1880)⁷². Обеспечивая финансовую помощь постоянно испытывавшему материальные трудности доценту, такая мера не могла удовлетворить факультет (учитывая, что «классики» из года в год, фактически, читали лишь

⁷⁰ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2545. *Протоколы заседаний историко-филологического факультета*, арк.11 зв.-12, 16 зв.-17, 33 зв.-34.

⁷¹ СПб ФА РАН, ф. 116, оп. 2, д. 73, л. 1-2.

⁷² ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2545, арк. 121 зв.-122.

«свой», античный отдел), и в результате, ординатуру получил «нежинский профессор» Н. Я. Грот (1.XI.1883)^{73 74}.

Получив возможность продолжить свои научные штудии за границей (1878-1879), Л. Ф. Воеводский посетил Вену, Лейпциг и Берлин, и в целом, дал достаточно скептическую оценку постановке классической филологии в немецких научных центрах.⁷⁵ В Германии он также встретился с И. В. Ягичем (14/26.X.1878), который вёл переписку с одесситом Ф. К. Бруном об исследованиях молодого учёного; информируя Ф. И. Успенского о ходе командировки, он не преминул указать на своё сложное материальное положение (12.III/28.II.1879): *«значительно лучше было бы жить в Берлине, но на это не хватает денег»*, – по причине чего, практически всё время он провёл в Лейпциге⁷⁶. Собранный материал лёг в основу докторской диссертации (монография⁷⁷; рукопись⁷⁸), защита которой состоялась в столичном университете (диспут, 6.XI.1881; диплом, 13.I.1882), и по её результату, Л. Ф. Воеводский получил в Одессе ординатуру (12.IV.1882)⁷⁹.

В своей новой работе, учёный пытался найти первоначальный смысл, заложенный при создании «Одиссеи». Он считал, что в основу данного памятника легли «разные версии одного, в сущности, мифа – об отношении солнца к звёздам», корни чего исследователь видел

⁷³ ДАОО, ф. 45, оп. 7, 1886, спр. 18. *О переменах в личном составе*, арк. 206-210.

⁷⁴ Березин, С. Е. (2017). Нежинские учёные и антиковедение в Новороссийском (Одесском) университете. *Грецька громада Ніжина: історія та сучасність*. Ніжин, 30-41.

⁷⁵ Воеводский, Л. Ф. (1880). О занятиях по критике и мифологии гомеровского эпоса. Отчёт за время заграничной командировки. *Записки ИИУ*, XXX, ч. науч., 409-498.

⁷⁶ СПб ФА РАН, ф. 116, оп. 2, д. 73, л. 3-4.

⁷⁷ Воеводский, Л. Ф. (1882). Введение в мифологию «Одиссеи». Ч. I. *Записки ИИУ*, XXXIII, 1-235.

⁷⁸ ФР ОННБ, ф. 44, спр. 1. *Воеводский Л. Ф. «Введение в мифологию «Одиссеи»» (рукопись)*, 223 арк.

⁷⁹ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 1173, арк. 7 зв.-9 зв.

в «солнечном культе», вызванном осознанием древним человеком зависимости всего происходящего в природе от небесного светила. По мнению исследователя, все мужские персонажи «Одиссеи» являлись отражениями Солнца, их имена произошли от разных названий и эпитетов солнечного божества, женские же были «представительницами» Луны; друзья и враги дневного светила – соответственно, это звезды, приходящиеся главному герою либо домочадцами и слугами, либо стражей и войском, и таким образом, «Одиссея» – это образное представление древних греков о «солнечно-лунно-звёздном» цикле.

Однако диссертация, *«при тех же достоинствах обширного знания, вызвала ещё более возражений»*, – констатировал И. В. Ягич – пожалуй, единственный, кто в своей рецензии не сделал на работу ни одного замечания⁸⁰. Методы исследования и выводы подверглись серьёзной критике официального оппонента А. Н. Веселовского, указавшего на *«одностороннее понимание исторического прогресса, который складывается для автора исключительно в смысле вырождения и искажения, а не в смысле зачатия новых форм жизни и духовной деятельности»*⁸¹; в этом же «кругу возражений» было выдержано и выступление второго оппонента, П. В. Никитина⁸². Разгромный отзыв дал и бывший университетский товарищ, П. И. Аландский, назвавший «солярную теорию» Л. Ф. Воеводского *«плодом его собственной фантазии, его смелого остроумия, которое в погоне за мифами лишь на мгновение, и то слегка, касается почвы фактов, чтобы снова взлететь*

⁸⁰ Я. [авт. – Ягич И. В.] (1882). В стенах университета. *Вестник Европы*, 1, 398-401.

⁸¹ Веселовский, А. Н. (1882). Новая книга о мифологии. *Вестник Европы*, 4, 757-775.

⁸² Я. [авт. – Ягич И. В.] (1882), 401.

в высь гипотез»⁸³. Даже наставник, К. Я. Люгебиль, подчёркивая «серьёзность трудов» ученика, был вынужден признать определённую «небрежность» при обращении с источниками и некоторые «натяжки» в выводах⁸⁴. «Это была на редкость остроумная учёная игра, и это была вместе с тем совершенно непроизводительная затрата ума, фантазии, эрудиции», – не скрывая своей симпатии к учителю, отмечал даже Д. П. Овсяннико-Куликовский⁸⁵.

Из последующих работ Л. Ф. Воеводского, в библиотеках нами были выявлены: специальное издание – карта древних поселений⁸⁶ и доклад⁸⁷, подготовленные на VI Археологический съезд в Одессе (1884); отзыв на диссертацию А. П. Казанского (1892)⁸⁸; доклад на торжественном акте университета, в котором профессор одним из первых познакомил научную общественность с «новонайденным источником» – «Мимами» Герода, определив их место и значение в истории древнегреческой литературы (1894; публикация⁸⁹, рукопись⁹⁰); брошюра с предложениями учёного по упрощению русского правописания (1894; публикация⁹¹, рукопись⁹²).

⁸³ Аландский, П. И. (1882). Народные предания и учёные мифы. *Университетские известия*, 6, 271-288.

⁸⁴ Люгебиль, К. Я. (1882). Новые взгляды на мифологию. *ЖМНП*, 3, 127-143.

⁸⁵ Овсяннико-Куликовский, Д. П. (1923), 84.

⁸⁶ Воеводский, Л. Ф. (1884). *Карта древних поселений на юге России: издание к VI Археологическому съезду в Одессе*. Одесса, 1 л.

⁸⁷ Воеводский, Л. Ф. (1888). О происхождении названия Черного моря. *Труды VI-го Археологического съезда в Одессе, 1884*. Одесса, II, 124-128.

⁸⁸ Воеводский Л. Ф., Ланге Н. Н., Корш Ф. Е. (1892). Отзыв о сочинении приват-доцента А. П. Казанского. *Записки ИИУ, LVII*, ч. оф., 21-28.

⁸⁹ Воеводский, Л. Ф. (1894). «Мимиамбы» Герода и реализм в греческой литературе. *Записки ИИУ, LIVIII*, ч. оф., 1-17.

⁹⁰ ФР ОННБ, ф. 44, спр. 3. *Комментарии к греческим и латинским авторам. Греческая литература*, [1870-е – 1890-е гг.], арк. 127-134 зв.

⁹¹ Воеводский, Л. Ф. (1898). *Опыт упрощения русского правописания*. Одесса, 22 с.

⁹² ФР ОННБ, ф. 44, спр. 4. *Лингвистика, древние языки. Новый проект русского правописания. Славянская филология*, [1870-е – 1898], арк. 72-87.

Ещё требует изучения деятельность Л. Ф. Воеводского, как научного наставника, но можно констатировать факт руководства «студенческим сочинением» В. С. Фоменко «Исследование вопроса о том, кто был автор сочинения, известного под заглавием “Bellum Alexandrinum”» (серебряная медаль, 1891) и составления для стипендиата плана занятий⁹³. Интерес представляет и административная работа учёного, которой он уделял большое внимание⁹⁴. Сообщая о «неудачном назначении» профессора председателем Государственной экзаменационной комиссии в Казанский университет (экзамены были отменены из-за отсутствия необходимого количества студентов), А. Н. Деревницкий подчеркнул (1.III.1895): *«таким образом, Воеводский не вошёл ни как председатель, ни даже как член в одесскую комиссию, в которой он бывал ранее, кажется, ежегодно»*⁹⁵. По прошествии времени (12.III.1897), он рассказал, какой был найден выход: *«наш председатель, И. В. Помяловский посчитал, что в правилах проведения испытаний указано не обязательное количество членов, а лишь их минимум <и Л. Ф. Воеводский, таким образом> вошёл в состав комиссии»*⁹⁶.

Также Л. Ф. Воеводский был председателем первого (и учреждённого им же) в Одессе общества велосипедистов – этот факт подтверждается официальной перепиской из канцелярии градоначальника⁹⁷.

⁹³ ФР ОННБ, ф. 44, спр. 6. *Административная деятельность. Характеристика научной деятельности. Автобиография и план занятий В. С. Фоменко, 1891-1899*, арк. 85-90.

⁹⁴ ФР ОННБ, ф. 44, спр. 6, арк. 1-61 зв.

⁹⁵ СПб ФА РАН, ф. 116, оп. 2, д. 102. *Деревницкий А. Н., письма к Успенскому Ф. И., 1895-1901*, л. 5.

⁹⁶ Центральный державний історичний архів України, м. Київ, ф. 264, *Кулаковський Ю. А.*, оп. 1, спр. 139. *Кулаковський Ю. А., листи від різних осіб, 1897*, арк. 25 зв.-26.

⁹⁷ ДАОО, ф. 2. *Канцелярія Одеського градоначальника, оп. 1, спр. 1667. Об утверждении проекта устава Одесского общества велосипедистов, 1887-1894*, 45 арк.

В этой связи, интерес представляют характеристики этой сферы деятельности, приводившиеся в статье А. Е. Кауфмана: *«часы, свободные от лекций, профессор посвящал этому спорту, побивая рекорды, которые не мог побить в греческой филологии»*⁹⁸, а также в письмах его коллег – В. К. Надлера (6.VI.1892), в котором он напрямую написал, что учёный *«окончательно помешался на велосипеде и своём председательстве»*⁹⁹ и В. И. Модестова (30.IX.1892): *«Воеводский не только ничего не делает, но, кажется, прилагает все усилия для того, чтобы ничему не научить студентов. На лекции он ходит не часто, и читает совсем то, что необходимо, сумасбродствуя со своей солярной теорией <...> берётся читать историю греческой литературы и за два года не доходит даже до Гомера»*¹⁰⁰.

Но тому была ещё одна причина: туберкулёз, с каждым годом ухудшавший здоровье профессора. Выехав с супругой для лечения в Европу, Л. Ф. Воеводский написал И. В. Помяловскому из Вюрцбурга (7/19.X.1896), что ассигнованных университетом денег оказалось крайне мало, тем более, при отсутствии возможности *«пользоваться на лечение своим профессорским жалованием, которое уходит всецело на содержание и воспитание детей в Одессе, и на уплату старых долгов, сделанных в продолжение шестилетней тяжёлой болезни старшей дочери»*¹⁰¹. Через три года, А. Н. Деревницкий сообщил тому же адресату (7.VIII.1899): *«говорят, Воеводского в Петербурге кто-то надоумил выйти в отставку и он уже подал прошение <...>*

⁹⁸ Кауфман, А. Е. (1915), 174.

⁹⁹ ОР РНБ, ф. 608, оп. 1, д. 1038, Надлер В. К., письма к Помяловскому И. В., 1889-1893, л. 63 об.

¹⁰⁰ Отдел рукописей Российской государственной библиотеки, г. Москва. ф. 324. Цветаев И. В., оп. 1, д. 6. Модестов В. И., письма к Цветаеву И. В., 1873-1907, л. 237 об.

¹⁰¹ ОР РНБ, ф. 608, оп. 1, д. 662, л. 6-6 об.

*Это хорошо, потому что с одной стороны даст бедному Леопольду Францевичу возможность отдохнуть и поправить своё здоровье, а с другой – освободит факультет от достаточно недействительного члена и даст дорогу другим»*¹⁰².

Кто же именно его «надоумил» с отставкой, мы узнаём из письма Л. Ф. Воеводского к И. В. Помяловскому (12.IX.1899): «днями состоялось увольнение меня от службы по болезни, согласно прошения, которое я подал, руководствуясь Вашим добрым советом»¹⁰³. После подачи прошения ректору (21.VI.1899) и высочайшего указа об увольнении (29.VIII.1899), некоторое время уяснялись бюрократические моменты, и в итоге, профессору назначили пенсию 3000 рублей в год; такую же сумму, но разово, получили его жена и обе дочери (3.XI.1899)¹⁰⁴. Строя планы на будущее, учёный решил написать «окончательный результат работ по мифологии» – труд под названием «Солярная теория мифов и древнейшая культура греков» и, несмотря на прогрессирующую болезнь, начитывал под запись её положения приват-доценту С. А. Селиванову¹⁰⁵. Данные материалы, к сожалению, пока не выявлены, а воплотить задуманное учёный не успел: последние по хронологии выявленные документы – это переписка о назначении вдове и младшей дочери пенсии (1500 и 500 рублей в год каждой), считая со дня смерти Леопольда Францевича – с 22 апреля 1901 года¹⁰⁶.

Заключение. Безусловно, приведёнными в этой работе публикациями и архивными документами не исчерпывается источниковая база к биографии Л. Ф. Воеводского. Следует отметить,

¹⁰² ОР РНБ, ф. 608, оп. 1, д. 743. Деревицкий А. Н., письма к Помяловскому И. В., 1889-1901, л. 187 об.

¹⁰³ ОР РНБ, ф. 608, оп. 1, д. 662, л. 8.

¹⁰⁴ ДАОО, ф. 45, оп. 8, 1899, спр. 16. *О переменах в личном составе*, арк. 157-167, 232-236, 248-251.

¹⁰⁵ Деревицкий, А. Н. (1902), 5.

¹⁰⁶ ДАОО, ф. 45, оп. 8, 1901, спр. 16. *О переменах в личном составе*, арк. 129-134.

что автор и ранее знакомил коллег из Республики Польша с данными материалами – на проходивших в Одесском национальном университете имени И. И. Мечникова международных научных конференциях «Одеса і Південь України в українській і польській історіографії» (2-3.09.2015) и «Міграції в історії і етнічних процесах» (3-7.07.2017). Обсуждение докладов показало актуальность и перспективность дальнейшего изучения фондов архивных учреждений и библиотек Украины, Польши, Германии, России и стран Балтии, для более полного представления о жизненном пути, научной, педагогической и административной деятельности учёного, а также для поиска информации о родных и близких профессора, и возможно, о его потомках. Подводя итог можно констатировать, что личность Леопольда Францевича Воеводского является ярким моментом в истории науки и одной из интереснейших страниц в жизни одесской интеллигенции конца XIX столетия, а обращение исследователей и общественности к его биографии будет способствовать укреплению научных и культурных связей между нашими братскими народами.

Literatura / Література / References

- Berezin, S. (2017). Poles in the development of science in Odessa: Professor Leopold Woewodsky (1846-1901). [w] M. Krupska, M. Apollo (red.). *Książka Abstraktów: NATURA – CZŁOWIEK – KULTURA* (s. 205). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Hausmann, G. (1998). *Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865-1917*. Stuttgart, 699 s.
- Аландский, П. И. (1882). Народные предания и учёные мифы. *Университетские известия*, 6, 271-288.
- Аппатов, С. И., Дёмин, О. Б., Першина, З. В. (1995). Историческая наука в Одессе за 200 лет, *Очерки развития науки в Одессе* (с. 450-491). Одесса.
- Березин, С. Е. (2000). Изучение античной истории в Новороссийском университете: Л. Ф. Воеводский. *Записки історичного факультету (ЗІФ)*, 10, с. 59-65.

- Березин, С. Е. (2009). Новороссийский университет на правом фланге идеологического фронта Гражданской войны. Пролог: конец XIX века. *Новик. Труды по военной истории*, II, 157-173.
- Березин, С. Е. (2016). Нові матеріали до біографії Л. Ф. Воеводського. *ЗІФ*, 27, 466-487.
- Березин, С. Е. (2017). Нежинские учёные и антиковедение в Новороссийском (Одесском) университете. *Грецька громада Ніжина: історія та сучасність*. Ніжин, 30-41.
- Березин, С. Е., Избаш, Т. О. (2000). Воеводський Л. Ф. *Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біобібліографічний словник*. Одеса, II, 233-234.
- Березин, С. Е., Избаш, Т. О. (2005). Воеводський Л. Ф. *Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біобібліографічний словник* (Вид. 2-ге). Одеса, II, 266-268.
- Березин, С. Е., Избаш-Гоцкан, Т. О. (2009). Воеводський Л. Ф. *Одеські історики. Том I (початок XIX – середина XX ст.)*. Одеса, 92-94.
- Библиофил [авт.]. (1875). Каннибализм в греческих мифах. Опыт по истории нравственности Л. Воеводского. *Филологические записки*, III, 9.
- Бузескул, В. П. (1903). *Введение в историю Греции*. Харьков.
- Бузескул, В. П. (1910). *Краткое введение в историю Греции*. Харьков.
- Бузескул, В. П. (1931). *Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века, т. II*. Москва-Ленинград.
- Бузескул, В. П. (2008). *Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века*. (Переизд., под ред. и с коммент. И. В. Тункиной). Москва.
- Веселовский А. Н. (1882). Новая книга о мифологии. *Вестник Европы*, 4, 757-775.
- Воеводский, Л. Ф. (1873-1874). Опыт по истории развития нравственности. *Журнал Министерства Народного Просвещения (ЖМНП)*: 1873, 12, 80-136; 1874, 1, 50-65; 2, 78-104; 3, 44-70.
- Воеводский, Л. Ф. (1874). *Каннибализм в греческих мифах. Опыт по истории развития нравственности*. Санкт-Петербург.
- Воеводский, Л. Ф. (1875). Этическое значение мифов. Вступительная речь, произнесённая перед диспутом в Санкт-Петербургском университете 30 марта 1875 года. *ЖМНП*, 6, 397-404.
- Воеводский, Л. Ф. (1876). О так называемых «гомеровских поэмах». Вступительная лекция по греческой словесности, прочитанная 20 сентября 1875 года. *Записки Императорского Новороссийского университета (Записки ИНУ)*, XIX, часть научная, 138-139.
- Воеводский, Л. Ф. (1877). Этологические и мифологические заметки. – Ч. I. Чаши из человеческих черепов и тому подобные примеры утилизации трупа. *Записки ИНУ*, XXIV, ч. науч., 1-84.
- Воеводский, Л. Ф. (1880). О занятиях по критике и мифологии гомеровского эпоса. Отчёт за время заграничной командировки. *Записки ИНУ*, XXX, ч. науч., 409-498.
- Воеводский, Л. Ф. (1882). Введение в мифологию “Одиссеи”. Ч. I. *Записки ИНУ*, XXXIII, ч. науч., 1-235.

- Воеводский, Л. Ф. (1884). *Карта древних поселений на юге России: издание к VI Археологическому съезду в Одессе*. Одесса, 1 л.
- Воеводский, Л. Ф. (1888). О происхождении названия Чёрного моря. *Труды VI-го Археологического съезда в Одессе, 1884*. Одесса, II, 124-128.
- Воеводский, Л. Ф. (1894). «Мимнамбы» Герода и реализм в греческой литературе. Речь, произнесённая в годичном торжественном собрании 30 августа 1894 года. *Записки ИНУ, LIVIII*, ч. офиц., 1-17.
- Воеводский, Л. Ф. (1898). Опыт упрощения русского правописания. Одесса.
- Воеводский, Л. Ф., Ланге, Н. Н., Корш, Ф. Е. (1892). Отзыв о сочинении приват-доцента А. П. Казанского «Учение Аристотеля о значении опыта при познании». *Записки ИНУ, LVII*, ч. офиц., 21-28.
- Деревицкий, А. Н. (1901). Л. Ф. Воеводский [Некролог]. *ЖМНП*, 7, 32-38.
- Деревицкий, А. Н. (1902). Л. Ф. Воеводский [Некролог]. *Записки Одесского общества истории и древностей, XXIV*, IV, 1-7.
- Зелинский, И. П. (Ред.) (1991). *Одесский университет. 1865-1990*. Киев.
- Кауфман, А. Е. (1915) За кулисами университета-юбиляра (из воспоминаний и бесед). *Голос минувшего*, 10, 165-178.
- Коваль, І. М. (Ред.) (2015). *Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (1865-2015)*. Одеса.
- Кочубинский, А. А. (1901). У гроба Л. Ф. Воеводского. *Памяти сослуживцев (1876-1901). Речи у гроба и посмертные поминки*. Одесса, 21-24.
- Кузищин, В. И., Фролов, Э. Д. (1980). Изучение античности в России, *Историография античной истории* (с. 124-138). Москва.
- Люгебиль, К. Я. (1882). Новые взгляды на мифологию. *ЖМНП*, 3, 127-143.
- Маркевич, А. И. (1890). *Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка и академические списки*. Одесса.
- Мищенко, Ф. Г. (1875). Людоедство у греков. *Университетские известия*, 7, 162-178.
- Надлер В. К. (1877). Каннибализм в греческих мифах. *Записки Императорского Харьковского университета, IV*, отд. 2, с. 1-37.
- Н. К-в. [авт. – Кареев Н. И.] (1875). Новая наука (по поводу диссертации г. Воеводского «Каннибализм в греческих мифах»). *Знание*, 4, Отдел критики и библиографии, 1.
- Обозрение преподавания по историко-филологическому факультету на 1875/1876 уч. г. *Записки ИНУ, XVII*, 1875, ч. офиц., 38-39.
- Овсяннико-Куликовский, Д. Н. (1923). *Воспоминания*. Петроград.
- Овсяннико-Куликовский, Д. Н. Воспоминания. *Литературно-критические работы* (II, с. 376-398). Москва.
- Попова, Т. Н., Станко, В. Н. (1995). Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность. *Вестник Одесского государственного университета, I*, 37-52.
- Самойлов Ф. А. (Сост.) (1999). *Новороссийский университет в воспоминаниях современников*. Одесса.

- Сминтина, В. А. (Ред.) (2000). *Історія Одеського університету (1865-2000)*. Одеса.
- Фролов, Э. Д. (1999). *Русская наука об античности. Историкографические очерки*. Санкт-Петербург.
- Халанский, М. Г., Багалей, Д. И. (ред.) (1908). *Историко-филологический факультет Императорского Харьковского университета в первые сто лет его существования (1805-1905), т. I*. Харьков.
- Юрженко, О. І. (Ред.) (1968). *Історія Одеського університету за 100 років*. Київ. Я. [авт. – Ягич, И. В.] (1882) В стенах университета. *Вестник Европы*, 1, 398-401.

Dokumenty archiwalne / Архівні документи / Archival documents

- Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 2. *Канцелярія Одеського градоначальника*, оп. 1, спр. 1667. *Об утверждении проекта устава Одесского общества велосипедистов, 1887-1894*, 45 арк. (названия дел из фондов архива приводятся согласно учётной документации, на русском языке).
- ДАОО, ф. 42. *Канцелярія попечителя Одеського учбового округу*, оп. 3, спр. 4467. *Воеводская Эльмериса, домашняя учительница, 1904*, 1 арк.
- ДАОО, ф. 42, оп. 35, спр. 3101. *Формулярный список о службе Воеводского Л.Ф.*, 1899, 12 арк.
- ДАОО, ф. 45. *Новоросійський університет*, оп. 4, спр. 1173. *Воеводский Л. Ф.*, 1864-1901, 7 арк.
- ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 1173. *Формулярный список о службе <...> Л. Ф. Воеводского*, 1897, 11 арк.
- ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2545. *Протоколы заседаний историко-филологического факультета, 1876-1881*, арк. 11 зв.-12, 16 зв.-17, 33 зв.-34, 121 зв.-122.
- ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2590. *Переписка декана историко-филологического факультета по разным учебным вопросам, 1876-1877*, арк. 34.
- ДАОО, ф. 45, оп. 7 (1886), спр. 18. *О переменах в личном составе*, 1886, арк. 206-210.
- ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1899), спр. 16. *О переменах в личном составе*, 1899, арк. 157-167, 232-236, 248-251.
- ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1901), спр. 16. *О переменах в личном составе*, 1901, арк. 129-134.
- ДАОО, ф. 630. *Євангелічно-лютеранська парафія церкви (кірхи) Св. Павла у місті Одесі*, спр. 261. *Сведения о бракосочетавшихся*, 1876, арк. 53-55.
- Отдел рукописей Российской государственной библиотеки, г. Москва, ф. 324. *Цветаев И. В.*, оп. 1, д. 6, *Модестов В. И., письма к Цветаеву И. В.*, 1873-1907, 1892, л. 237 об.
- Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, г. Санкт-Петербург (ОР РНБ), ф. 608. *Помяловский И.В.*, оп. 1, д. 662. *Воеводский Л. Ф., письма к Помяловскому И.В.*, 1874-1900, 11 л.

- ОР РНБ, ф. 608, оп. 1, д. 743. *Деревицкий А. Н., письма к Помяловскому И. В.*, 1889-1901, 199 л.
- ОР РНБ, ф. 608, оп. 1, д. 1038, *Надлер В. К., письма к Помяловскому И. В.*, 1889-1893, 110 л.
- ОР РНБ, ф. 1000. *Фонд отдельных поступлений*, оп. 2, д. 994. *Овсяннико-Куликовский Д. Н.: «Воспоминания. Отдел IV. Годы студенчества (1871-1876)»*, 1919-1920. – 32 л.
- Санкт-Петербургский филиал архива Российской Академии Наук (СПб ФА РАН), ф. 116. *Успенский Ф. И.*, оп. 2, д. 73. *Воеводский Л. Ф., письма к Успенскому Ф. И.*, 1877-1880, 19 л.
- СПб ФА РАН, ф. 116, оп. 2, д. 102. *Деревицкий А. Н., письма к Успенскому Ф. И.*, 1895-1901, 11 л.
- Фонд рукописів Одеської національної наукової бібліотеки (ФР ОННБ), ф. 44. *Воеводський Л. Ф.*, спр. 1. *Воеводский Л. Ф. «Введение в мифологию “Одиссеи”» (рукопись)*, 223 арк. (названия дел фонда приводятся согласно учётной документации, на русском языке).
- ФР ОННБ, ф. 44, спр. 3. *Комментарии к греческим и латинским авторам. Греческая литература*, [1870-е – 1890-е гг.], 134 арк.
- ФР ОННБ, ф. 44, спр. 4. *Лингвистика, древние языки. Новый проект русского правописания. Славянская филология*, [1870-е – 1898], 110 арк.
- ФР ОННБ, ф. 44, спр. 5. *Копии писем разным лицам [Переписка]*, 1873-1875, 98 арк.
- ФР ОННБ, ф. 44, спр. 6. *Административная деятельность. Характеристика научной деятельности. Автобиография и план занятий В. С. Фоменко*, 1891-1899, 90 арк.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 264. *Кулаковський Ю. А.*, оп. 1, спр. 139. *[Листи від різних осіб]: Деревицький О. М., листи до Кулаковського Ю. А.*, 1897, арк. 23-29 зв.

To cite this chapter:

Berezin, S. (2019). Leopold Voevodsky: experience of academic biography. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 259-285). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

XIV

Pochodzenie klanu Dniepropietrowskiego (1930-1950)

Зародження Дніпропетровського клану (1930-1950)

Origins of Dnipropetrovsk clan (1930-1950)

Victor Burenkov (Віктор Буренков)*

Zaporizhzhya National University, Ukraine

Abstrakt: Ważnymi graczami w systemie politycznym niepodległej Ukrainy są oligarchiczne klany, czerpiące swe początki z nieformalnych związków z radziecką nomenklaturą. Klasycznym przykładem takiej grupy *cienia* był klan Dniepropietrowsk kierowany przez Leonida Breżniewa. Jego uformowanie się i funkcjonowanie pozostało nadal niewyjaśnione przez badaczy. W niniejszej pracy spróbujemy ustalić, na podstawie rekonstrukcji powiązań społeczno-politycznych L. Breżniewa, pochodzenie klanu partyjnego Dniepropietrowska, który pojawił się na Ukrainie w latach 1950-1950. Na podstawie wspomnień *bliskich* przyjaciół Breżniewa lub (oraz) jego dawnych towarzyszy w wewnętrznej walce Partii o przywództwo w kraju, sporządzona została orientacyjna lista nazwisk osób podejrzanych o tworzenie *rdzenia* klanu Dniepropietrowsk. Szczególną uwagę poświęcono obywatelom tzw. *Klanu moldawskiego*, utworzonego podczas kadencji Breżniewa na stanowisku pierwszego sekretarza Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Mołdawii w okresie od 26 czerwca 1950 roku do 25 listopada 1952 roku. Uważa się, że okres ten był dość ważny dla rozwoju osobistej listy kontaktów Breżniewa, a reprezentanci tej listy znajdowali się w jego osobistym klanie. **Słowa kluczowe:** «Klan dniepropietrowski»; Elity partii; Nomenklatura; Polityka kadrowa.

Анотація: Важливими гравцями у політичній системі незалежної України є олігархічні клани, які беруть свої початки від тіньових неформальних об'єднань радянської номенклатури. Класичним прикладом такої «тіньової» групи був дніпропетровський клан на чолі з Леонідом Брежнєвим. Його формування та функціонування до цих пір є незрозумілими для науковців. В презентованому дослідженні ми робимо спробу з'ясувати витоки дніпропетровського партійного клану на основі реконструкції соціально-політичних зв'язків Л. Брежнєва, які почали формуватись в Україні у 1930-ті – 1950-ті роки. На підставі спогадів людей, які входили до кола «близьких» друзів Брежнєва, або були його давніми соратниками

* Corresponding author: wiktorburenkov@gmail.com

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

у внутрішньопартійній боротьбі за перші ролі в керівництві державою, складено орієнтовний перелік осіб, які, ймовірно, входили у дніпропетровський клан і складали «кістяк» цієї групи. Також приділено увагу ролі вихідців із так званого «молдавського клану», який формувався під час перебування Брежнєва на посаді першого секретаря ЦК компартії Молдавії з 26 червня 1950 року по 25 листопада 1952 року. Зроблено висновок про те, що саме в зазначений період активно розросталась мережа особистих контактів Брежнєва, а представники саме цієї мережі були включені до його особистого клану. **Ключові слова:** «Дніпропетровський клан»; Партійна еліта; Номенклатура; Кадрова політика.

Summary: Important players in the political system of independent Ukraine are oligarchic clans that originated from the shadow informal associations of the Soviet nomenclatura. The classic example of such “shadow group” was the Dnipropetrovsk clan headed by Leonid Brezhnev. Its functions and the specific character of formation are still poorly understood by the modern scientists. In the present study we make an attempt to explain the origins of Dnipropetrovsk clan in the 1930s – 1950s based on reconstruction of socio-political relations of L. Brezhnev. On the basis of the memories of Brezhnev’s «close» friends or (and) his old comrades in the Party’s internal power struggle for the leadership in the country an indicative list of the names of people suspected to be the «core» of the Dnipropetrovsk clan has been created. Special attention was put to the nationals of so-called “Moldovan clan”, formed during Brezhnev’s term as the First Secretary of the Central Committee (CC) of the Communist Party of Moldova from 26 June 1950 until 25 November 1952. It is considered that this period was quite active for the development of Brezhnev’s personal contact list and representatives of this list were in his personal clan. **Key words:** Dnipropetrovsk clan; Party elites; Nomenclature; Personnel policy.

Вступ. Номенклатурно-бюрократичний принцип, покладений в основу добору та розташування кадрів у середині політичних еліт СРСР, мав суттєвий недолік: головними критеріями кооптації до еліти були особисті, а не професійні якості – особиста відданість, надійність і т.п. Такий спосіб добору створював сприятливе середовище для неформальних практик, заснованих на особистих взаємозв’язках. Неформальні взаємозв’язки були основою для формування політичних об’єднань в середині еліти, таких як «земляцтва», «регіональні клани», «партійні групи» і т.п. Одним із найбільш згадуваних в історіографії неформальним об’єднанням було дніпропетровське, представники якого, на думку дослідників, були вихідцями із Дніпропетровська

та об'єднувалися навкола Леоніда Брежнєва. В цьому дослідженні ми спробуємо показати саме ці зв'язки, які формувалися між «дніпропетровцями» і Брежнєвим.

Історіографія. Неформальні зв'язки в середині еліти, яка оточувала Леоніда Брежнєва, досліджені мало. Одними із перших дослідників, які вказали на наявність регіональних партійних груп, в партійно-державній системі були Михайло Восленський та Дмитро Волкогонов^{1 2}. Восленський в своїй книзі прямо називає однією з таких партійних груп дніпропетровську, на чолі якої був Брежнєв³. Волкогонов стриманіший в оцінці оточення Брежнєва, він лише говорить, що у Брежнєва були «улюбленці», які не без його безпосередньої допомоги перебрались до Москви та стали обіймати високі посади⁴. Відомий історик та публіцист Рой Медведєв в книзі «Особистість та епоха» досліджуючи особистість Брежнєва, показує, як формувалося його оточення і вказує на те, що довкола особи Леоніда Брежнєва сформувався «своєрідний клан»⁵. Ще однією роботою, яка вийшла у серії ЖЗЛ і присвячена особі Леоніда Брежнєва, є книга Леоніда Млечина «Брежнєв». В цій книзі доволі детально показано життєвий шлях, політичну боротьбу за перші ролі в державі, описано зв'язки, за допомогою яких Брежнєв отримав посаду Генерального секретаря ЦК КПРС⁶. Для цього дослідження були

¹ М. С. Восленский, *Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза*, М.: Советская Россия, совм. с МП Октябрь 1991, с. 624.

² Д. А. Волкогонов, *Семь вождей. Галерея лидеров СССР: [В 2 кн.]*, М.: Новости 1995, с. 479.

³ М. С. Восленский, *Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза*, М.: Советская Россия, совм. с МП Октябрь 1991, 369-370.

⁴ Д. А. Волкогонов *Семь вождей. Галерея лидеров СССР: [В 2 кн.]* М.: Новости 1995, 21, 32.

⁵ Р. А. Медведєв *Личность и эпоха. Политический портрет Л. И. Брежнева*, М.: «Новости» 1991, кн. 1, с. 55.

⁶ Л. М. Млечин *Брежнев*, М.: Молодая гвардия 2008, 624 с.

використані спогади самого Леоніда Брежнєва, а також спогади його сучасників^{7 8}.

Методологія. В основу даного дослідження покладено метод «колективної біографії». Використання цього методу може дати «ключі» для відтворення цілісної картини радянської політичної еліти. Реконструкція колективних біографій представників дніпропетровського партійного клану дає можливість встановити: коли саме та при яких обставинах відбулося знайомство представників цього неформального об'єднання?; як еволюціонували зв'язки від «знайомого» до друга і соратника у боротьбі за владу; яким саме чином цей зв'язок став основою для накопичення політичного капіталу членами цієї групи? Як відомо, саме стабільність у середині таких неформальних груп є запорукою їх політичного зростання тому, в подальших дослідженнях вкрай важливим видається з'ясування «внутрішньої кухні» подібних практик у радянських неформальних групах.

Також важливим методом для цього дослідження є «мережевий аналіз» який дозволяє, на відміну від класичних політологічних методів (регресії, кореляції і т.п.) не скорочує та не зменшує складність досліджуваних нами радянських соціальних мереж, основою для яких є міжособистісні зв'язки.

Відштовхуючись від вище зазначених робіт, ми спробуємо реконструювати соціально-політичні зв'язки Леоніда Брежнєва.

Як показав час, соціально-політичні зв'язки в середині «дніпропетровського клану» сформувалися, у довготривалі і стійкі неформальні відносини між Л. Брежнєвим і тими, хто його підтримував

⁷ Л. И. Брежнев *Воспоминания: Жизнь по заводскому гудку. Чувство Родины. Малая земля. Возрождение. Целина*. М.: Политиздат 1982, с. 223.

⁸ Ю. В. Аксютин, Л. И. Брежнев, *Материалы к биографии*, М.: политиздат 1991, с. 384.

у боротьбі за вищу політичну владу.

Визначальними в оформленні цих зв'язків, були наступні періоди життя Брежнєва:

1. М. Кам'янське – м. Дніпродзержинськ (1932-1935 рр.);
2. Робота у Дніпропетровському і Запорізькому обкомах ЦК КП(б)У (1946-1950 рр.);
3. Молдавський період (1950-1952 рр.).

Саме в ці три періоди відбувалося найбільш інтенсивне формування особистих зв'язків Брежнєва. Це можна проілюструвати на конкретних прикладах.

Так, на першому етапі (1932-1935 рр.) тісні зв'язки можна простежити між Брежнєвим та Георгієм Павловим, Миколою Мироновим, Георгієм Цукановим.

Леонід Брежнєв – Георгій Павлов. У 1930-х рр. Г. Павлов працював у м. Дніпродзержинську викладачем в школі ФЗУ при металургійному заводі, одночасно навчався в місцевому металургійному інституті (курсом нижче Л. Брежнєва). Саме під час навчання в інституті Павлов знайомиться із Брежнєвим.

У 1939 році Павлов – інструктор Дніпродзержинського міськкому, а Брежнєв – секретар з пропаганди Дніпропетровського обкому ЦК КП(б)У.

У грудні 1947 року з посади першого секретаря Дніпродзержинського міськкому партії (через місяць після призначення Брежнєва першим секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)У) Георгія Павлова було затверджено інспектором управління кадрів ЦК, пізніше був призначений інструктором одного з найважливіших структурних підрозділів ЦК партії – відділу партійних, профспілкових

та комсомольських органів⁹.

У 1963-1965 рр. Павлов вже завідувач відділом Комітету партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР¹⁰.

Після того, як Брежнев закріпиться на «московському олімпі», він візьме під свою опіку земляка Георгія Павлова. У 1965 році Павлова переводять на, здавалося, непомітну, але доволі відповідальну посаду управляючого справами ЦК, вводять до складу членів ЦК. Управління справами апарату ЦК КПРС здійснювало масштабну господарську діяльність: займалося облаштуванням побуту перших осіб держави; керуючий справами ЦК безпосередньо впливав на розподіл благ у Радянському Союзі; у його підпорядкуванні були спецбаза продовольчих і промислових товарів, ательє, меблеві спеццехи¹¹. Такі широкі повноваження давали управляючому справами через розподіл благ впливати на вищу партійну еліту держави. Брежнев, призначивши на цю відповідальну посаду свого давнього товариша, міг у відповідь розраховувати на повну відданість. Цю посаду Георгій Павлов буде обіймати аж до самої смерті Брежнева, а в 1983 році піде на пенсію¹².

Леонід Брежнєв – Микола Миронов. Леоніда Брежнєва з Миколою Мироновим пов'язує більш міцний зв'язок, аніж із Павловим. Миронов, як і Брежнев, народився в м. Кам'янське Дніпропетровської області. З молодих років між ними зав'язались дружні стосунки¹³.

Під час Другої світової війни обидва були політкерівниками

⁹А. В. Сушков, Н. А. Михалёв, Е. Ю. Баранов, *Расплата за сощпроисхождение: «дело» второго секретаря Челябинского обкома ВКП(б) Г. С. Павлова. 1950—1951 годы*, „Вестник Челябинского государственного университета. История” 2013, вып. 54, № 6 (297), с. 57-71.

¹⁰Ю. В. Горячев, *Центральный Комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б): историко-биографический справочник*, М.: Издательский дом «Парад» 2005, с. 321.

¹¹Л. М. Млечин, *Брежнев*, М.: Молодая гвардия 2008, с. 420.

¹²Ю. В. Горячев, *Центральный Комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б): историко-биографический справочник*, М.: Издательский дом «Парад» 2005 с. 321.

¹³Л. М. Млечин, *Брежнев* М.: Молодая гвардия 2008, с. 16.

на Південному фронті. Зв'язок між ними простежується і надалі: у 1947 році Миронов був 1-м секретарем Жовтневого райкому Дніпропетровська, а Брежнєв – 1-м секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)У¹⁴.

З 1951 року Микола Миронов обіймав різні посади в органах Державної безпеки¹⁵. З 1959 року завідував відділом Адміністративних органів ЦК КПРС. Зважаючи на те, що ця посада давала широкі можливості для впливу на різні органи та відділи комітету Державної безпеки, внутрішніх справ, органи прокуратури, Верховний суд СРСР і т.ін., Микола Миронов на той момент був однією з найвпливовіших людей у пратії.

Про ступінь його впливу на вище керівництво країни, включаючи Л. Брежнєва, ходили легенди. «Ще один тіньовий лідер – помітив хтось. Це не зовсім так. Адже загинув він не на вершині своєї кар'єри. Що таке 50 років для людини, «під яким» і до антихрущовського перевороту «ходили» армія, КДБ, ГРУ, внутрішні та прикордонні війська, правоохоронні органи...»¹⁶. Так, дійсно, Миронов загинув на злеті своєї політичної кар'єри. А що могло чекати на нього, якщо б він не загинув у авіакатастрофі 19 жовтня 1964 року? Це складне запитання, на яке поки що не існує відповіді. Ми лише можемо послатися на спостереження, висловлені Володимиром Семичасним: «Можливим кандидатом на моє місце в КДБ міг стати завідувач відділом адміністративних органів ЦК Микола Романович Миронов. Людиною він був йоржистою, але з Брежнєвим у всьому погоджувався. Головне –

¹⁴ Е. Жирнов, *Практически всех, кого я знаю, к делу привлек он.* „Коммерсантъ Власть” №39. Електронний ресурс: www.kommersant.ru/vlast/82268 (режим доступу 11.06.2017).

¹⁵ Ю. В. Горячев, *Центральный Комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б): историко-биографический справочник*, М.: Издательский дом «Парад» 2005, с. 321.

¹⁶ Л. Г. Иванов, *Правда о «Смерти»*, М.: Яуза; Эксмо, 2009, с. 231.

він був із Дніпропетровська, працював із Брежнєвим і був у його особистому резерві на просування»¹⁷.

Леонід Брежнєв – Георгій Цуканов. Георгій Цуканов навчався, як і Леонід Брежнєв, у Дніпродзержинському металургійному інституті. Доля звела цих людей у 1937 році, коли Цуканов і Брежнєв працювали разом на металургійному заводі ім. Дзержинського в м. Дніпропетровську. На нашу думку, саме з цього року треба вести відлік довготривалих відносин між Брежнєвим і Цукановим.

На XX з'їзді КПРС Брежнєва обирають кандидатом у члени Президії ЦК КПРС та секретарем ЦК КПРС з питань оборони, важкого машинобудування і капітального будівництва. Для того, щоб більш-менш ефективно виконувати обов'язки, які були покладені на Брежнєва у зв'язку з цим обранням, йому потрібний був радник, який би був обізнаний у технічних питаннях. Брежнєв одразу ж запропонував бути його радником Георгію Цуканову. За спогадами Георгія Арбатова, Цуканов був талановитим інженером-металургом, який мав досвід в управлінні великим металургійним заводом¹⁸. З цього моменту, Цуканов буде виконувати обов'язки радника Брежнєва аж до самої смерті Генерального секретаря у 1982 році.

Леонід Брежнєв – Гнат Новиков. Гната Новикова пов'язувало із Брежнєвим і місце народження м. Кам'янське, і навчання у Дніпродзержинському металургійному інституті.

Під час навчання в інституті Новиков працював у профкомі інституту. Робота в профкомі для Новикова стане визначальною, оскільки саме тоді у нього зав'яжуться приятельські стосунки із Брежнєвим і Костянтином Грушевим. Всі вони по черзі – Новиков, Грушевий,

¹⁷ В. Е. Семичастный, *Беспокойное сердце*, Москва: Вагриус, 2002, с. 377.

¹⁸ Г. А. Арбатов, *Человек системы: наблюдения и размышления очевидца ее распада*, М.: ВАГРИУС 2002, с. 198.

а потім і Брежнєв – будуть головами профкому інституту¹⁹.

Після інституту життєві шляхи Брежнєва і Новикова надовго розійдуться. Новиков з 1932 року по 1934 рік буде працювати в Казахстані, а з 1937 по 1941 роки – в м. Саратові. З 1958 року кар'єра Новикова стрімко піде у гору: заступник Міністра електростанцій СРСР (1958 р.), міністр будівництва електростанцій СРСР(1958-1962 рр.), міністр енергетики та електрифікації СРСР (1962 р.). А в 1962-1983 роках Новикова призначають заступником Голови Ради Міністрів СРСР та Головою Державного комітету СРСР у справах будівництва. Важко пов'язати кар'єрний злет (1962-1983 рр.) Гната Новикова із протекцією від Брежнєва, оскільки немає джерел, які б на це прямо вказували, але близьке знайомство між ними під час навчання в гімназії і робота в профкомі інституту та логіка побудови політичного Олімпу в брежнєвський період нам це опосередковано підтверджують²⁰.

Леонід Брежнєв доволі пізно вступив до лав КПРС, лише у 1931 році, тому сподіватися на стрімку і блискучу кар'єру йому не доводилося. У 1936 році – директор металургійного технікуму м. Дніпродзержинську – ніяких серйозних перспектив для просування в гору по партійній драбині не передбачалося...

По всій території СРСР у 1937-1938 роках прокочується хвиля «Великого терору». Ця кривава політика «зачисток», розпочата з ініціативи і безпосередньої участі Йосипа Сталіна, була спрямована майже на усі групи населення і не оминула регіональні партійні еліти.

Під час розгортання кампанії терору за різними оцінками було фізично знищено від 50% до 75% представників радянської

¹⁹ М. А. Брежнєв, *Министр Щелоков*. Електронний ресурс: [www.testlib.meta.ua /book/255619/read/](http://www.testlib.meta.ua/book/255619/read/) (режим доступу 22.07.2016).

²⁰Федеральный справочник: [информационно-аналитическое издание]; *Центр стратегического партнерства*, М.: Центр стратегического партнерства, 2011, с. 419-420.

номенклатури²¹. Однією з основних причин і цілей «Великого терору» було руйнування регіональних партійних еліт, які могли перетворитись у потужні регіональні клани, що порушило б монолітність партійно-державного апарату, чого Сталін допустити не міг. Безпосереднім наслідком висловленого на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 року особистого ставлення Йосипа Сталіна до регіоналізації партійних еліт стала так звана «кадрова революція» як складова «Великого терору» 1937-1938 років.

Ця «чистка» регіональних еліт і, зокрема, дніпропетровської, запустила «політичні ліфти» – відкрила широкі можливості, для просування в гору всім тим, хто і не мріяв про партійну кар'єру. Треба було заповнювати «посадовий вакуум», який утворився внаслідок «чисток».

Леонід Брежнев опинився серед тієї загальної дрібної маси регіональної номенклатури, яка раніше ні на які високі посади в партії чи переход із номенклатури у регіональні еліти розраховувати не могла.

В 1937 році Брежнева призначають заступником голови міськради м. Дніпродзержинськ²². З 1938 року – завідувачем торговельного відділу Дніпропетровського обкому КП(б)У, а вже через рік – секретарем з пропаганди Дніпропетровського обкому²³.

На цьому етапі Брежнева підтримував Костянтин Грушевий, з яким вони разом навчались у Дніпродзержинському металургійному інституті. В 1940 році необхідно було підібрати людину на посаду секретаря оборонної промисловості Дніпропетровського обкому.

²¹ J.A. Getty, W. Chase, Patterns of repression among Soviet elite in the late 1930s: A biographical approach. [In] J. A. Getty, R. T. Manning (eds), *Stalinist Terror: New Perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993, p. 225-246.

²² В. Шелудько, *Леонід Брежнев в воспоминаниях, размышлениях, суждениях*, Ростов-на-Дону: «Феликс» 1998, с. 380.

²³ В. Шелудько, *Леонид Брежнев в воспоминаниях, размышлениях, суждениях*, Ростов-на-Дону: «Феликс», 1998 с. 380.

На той час першим секретарем Дніпропетровського обкому був Семен Задіонченко, «варяг» із Москви, який не знав місцеві кадри і прислуховувався до порад своїх заступників. Можливо, саме завдяки порадам Грушевого Брежнєва призначили на посаду секретаря обкому з оборонної промисловості^{24 25}.

Костянтин Грушевий, на нашу думку, не без участі Брежнєв у 1965 році став членом Військової ради, начальником Політуправління Московського військового округу. Так Леонід Брежнєв допоміг своєму інститутському товаришу і віддячив за підтримку у Дніпропетровську.

До початку війни у Брежнєва склались тісні взаємовідносини із Георгієм Цинєвим та Миколою Щолоковим.

Леонід Брежнєв – Георгій Цинєв. Георгій Цинєв народився 22 квітня 1905 року в м. Катеринославі (сучасне м. Дніпро). У 1934 році закінчив Дніпропетровський металургійний інститут. Цинєв вчився курсом нижче за Миколу Щолокова²⁶. У 1934-1939 роках працював на заводі ім. Карла Лібкнехта у Нижньодніпровську.

Партійна кар'єра Цинєва розпочалась з 1939 року, коли він став завідувачем металургійного відділу Дніпропетровського обкому, а потім і секретарем Ленінського райкому; в 1940-1941 роках – другим секретарем Дніпропетровського міськкому. Саме в цей період (1939-1941 рр.) Георгій Цинєв близько познайомився із тодішнім секретарем з пропаганди Дніпропетровського обкому Леонідом Брежнєвим.

Після війни Цинєв зробив кар'єру в армії. З 1953 року займає різні посади в органах Державної безпеки.

Після усунення Микити Хрущова від влади і обрання на його місце

²⁴ Д. А. Волгогонов, *Семь вождей. Галерея лидеров СССР: [В 2 кн.]*, М.: Новости, 1995, с. 17.

²⁵ Р. А. Медведев, *Личность и эпоха. Политический портрет Л. И. Брежнева*, кн. 1, М.: «Новости» 1991, с. 16.

²⁶ М. А. Брежнев, *Министр...*

Брежнєва, кар'єра Цинєва зробить ривок у гору. З червня 1964 року по лютий 1966 року був начальником 3-го управління КДБ, а з 1967 року по 1970 рік – начальником 2-го Головного управління КДБ²⁷.

Георгій Цинєв мав неофіційний статус довіреної людини Брежнєва, міг особисто доповідати Генеральному секретарю. Перший заступник начальника Першого головного управління КДБ СРСР Вадима Кирпиченко, згадував: «Брежнєв приставив до Андропова двох заступників в Комітет держбезпеки своїх близьких друзів – С. К. Цвигуна і Г. К. Цинєва... Юрій Володимирович мав постійно озиратися на цих заступників, шукати до них особливі підходи... Вони весь час щось доповідали особисто Брежнєву, і це ставило Андропова в незручне і делікатне становище»²⁸.

Леонід Брежнєв – Микола Щолоков. Щолоков у 1933 – закінчив Дніпропетровський металургійний інститут. З 1938 року обраний першим секретарем Красногвардійського райкому партії м. Дніпропетровська. У 1939 році Миколу Щолокова призначають головою Дніпропетровського міськкому²⁹. Саме на цій посаді Щолоков тісно співпрацював з Леонідом Брежнєвим, який в цей час був секретарем Дніпропетровського обкому.

Чому це знайомство було вирішальним для обох?

У післявоєнні роки Брежнєва відправляють у Молдавську РСР, де його обирають першим секретарем республіки. Брежнєв для місцевої республіканської еліти був так званим «варягом». Йому потрібно було швидко ознайомитись зі станом справ в республіці і підібрати власну команду, бажано з особисто відданих людей. Для цього він просить перевести до себе у Молдавію свого старого знайомого по роботі

²⁷К. А. Залесский, *Кто есть кто в истории СССР*, Москва: Вече, 2010, с. 624.

²⁸В. Кирпиченко, *Разведка: лица и личности*, М.: «Гея», 1998, с. 150.

²⁹М. А. Брежнев *Министр...*

у Дніпропетровську Миколу Щолокова. За сприяння Брежнєва, Миколу Щолокова у найкоротший термін переводять до Молдавської РСР. Одразу ж призначають заступником Голови Ради Міністрів Молдавської РСР. З цього моменту долі Леоніда Брежнєва і Миколи Щолокова будуть тісно переплетені³⁰.

Брежнєв у Кишиневі довго не затримався. Його переводять до Казахстану на посаду першого секретаря республіки, а Щолоков до 1966 року залишається працювати у Молдавії. Та коли Леонід Брежнєв стає Генеральним секретарем ЦК КПРС, то одразу ж переводить Щолокова з господарської роботи на партійну – другим секретарем ЦК КП Молдови. Це буде лише тактичним ходом, щоб перекинути Щолокова до себе поближче, у Москву. Не пройшло і трьох місяців з моменту призначення Щолокова на нову посаду в ЦК Молдавії, як Брежнєв переводить його до Москви на противагу набираючому силу очільнику КДБ Юрію Андропову³¹. Микола Щолоков стає міністром МВС СРСР. На цій посаді він протримається 16 років, до самої смерті свого патрона Брежнєва. Після смерті Брежнєва за вказівкою Андропова на нього заведуть справу за зловживання владою та корупцію і знімуть з посади міністра МВС СРСР³².

Другий етап, під час якого формувалися соціально-політичні зв'язки Брежнєва, ми пов'язуємо з його роботою у м. Запоріжжі(1946-1947 рр.) та у м. Дніпропетровську на посаді першого секретаря цих обкомів.

30 серпня 1946 року Леоніда Брежнєва обирають першим секретарем Запорізького обкому. В цей час другим секретарем обкому був Андрій

³⁰ С. А. Кредов, *Щолоков*, Москва: Молодая гвардия 2011, с. 336 – (Жизнь замечательных людей).

³¹ С. Н. Семанов, *Председатель КГБ Юрий Андропов*, М.: Алгоритм 2008, с. 138.

³² *Ibidem*, с. 274-275.

Кириленко. Кириленко і Брежнєв тісно співпрацювали один з одним, виконуючи поставлені перед ними завдання як найшвидше відбудувати місто і відновити промисловий комплекс міста Запоріжжя.

Інтенсивний графік роботи, персональна відповідальність перед Й. Сталіним, зблизили Леоніда Брежнєва і Андрія Кириленка. З того часу і на все життя вони залишатимуться близькими друзями і соратниками в боротьбі за владу.

Разом із Кириленком і Брежнєвим над відбудовою міста працював керівник тресту «Запоріжбуд» – Веніамін Димшиц. У майбутньому Димшиц стане Головою РНГ СРСР, Головою Державного комітету Ради Міністрів СРСР з матеріально-технічного забезпечення (1965-1976 рр.), а також заступником Голови Ради Міністрів СРСР³³.

Доволі складно встановити, яку саме роль відіграло знайомство Димшица з Брежнєвим, але те, що Димшиц був призначений до Косигіна заступником, свідчить про довіру Брежнєва до нього. У Брежнєва із Косигіним були складні відносини³⁴⁻³⁶. Щоб якось контролювати Голову Ради Міністрів, Брежнєв оточив його заступниками, які були особисто відданими генеральному секретарю. Серед цих заступників був і Димшиц, який обіймав цю посаду 23 роки.

Повернімося до Андрія Кириленка і розглянемо, як вплинуло знайомства з Брежнєвим на його кар'єру у партійно-державній системі СРСР.

Андрій Кириленко зробить серйозну кар'єру від другого секретаря Запорізького обкому до члена Політбюро ЦК КПРС. Одразу після

³³ Л. И. Брежнев *Воспоминания: Жизнь по заводскому гудку. Чувство Родины. Малая земля. Возраждение. Целина*. М.: Политиздат 1982, с. 88-143.

³⁴ В. И. Андриянов *Косыгин*, М.: Молодая гвардия 2003, с. 368.

³⁵ А. Д. Гвишиани, *Феномен Косыгина. Записки внука. Мнения современников*, М.: Фонд культуры «Екатерина» 2004, с. 312

³⁶ Н. Байбаков, В. Гришин, В. Кирпиченко, *Косыгин. Вызов премьера*, М.: Эксмо 2012, с. 240.

Брежнєва, у 1950 році, займе посаду першого секретаря Дніпропетровського обкому, ймовірно, за рекомендацією свого патрона – Брежнєва. На цій посаді у 1950-1955 роках він розширить мережу особистих контактів і зв'язків у середині регіональної еліти Дніпропетровщини і передасть керівництво регіоном «місцевому» Володимиру Щербицькому.

Як перший секретар Дніпропетровського обкому Володимир Щербицький автоматично був включений до мережі соціально-політичних контактів Брежнєва.

Щербицький повинен був подбати про подальший соціально-економічний потенціал області, а також готувати кадри для висунання у майбутньому на більш високі партійно-державні посади як в межах республіки, так і на загальносоюзний рівень. Підготовка кадрів, на нашу думку, була одним із пріоритетних завдань Щербицького.

З завданнями Щербицький впорався, підготував собі наступників – Миколу Голобуєва та Олексія Ватченка. Вони будуть очолювати область по черзі, не допускаючи «варягів».

Особисті відносини Щербицького і Брежнєвим, який був на той час вже Генеральним секретарем ЦК КПРС, були настільки дружніми, що Брежнєв навіть хотів зробити Щербицького своїм наступником, тим самим би укріпивши «дніпропетровців» при владі на тривалий проміжок часу. Голова КДБ Володимир Семичасний у свої спогадах так описував цю дружбу: «Щербицький був найкращим другом Брежнєва. Обидва із Дніпропетровська, з одного, як кажуть, хутора. Вони один одного завжди підтримували»³⁷.

Перед тим, як залишити Щербицькому місце Генерального секретаря, Брежнєв пропонував йому місце Голови уряду, від якого

³⁷ В. Е. Семичастный, *Беспокойное сердце*, Москва: Вагриус 2002, с. 443.

Щербицький відмовився, бо вважав, що не впорається та й не хотів залишати Україну, де він був повновладним господарем³⁸. Після невдалої спроби замінити Косигіна Щербицьким Брежнєв не покидав думки перетягнути останнього до Москви і зробити його своїм правонаступником.

Так, обговорюючи якісь питання із секретарем ЦК Іваном Капітоновим, який опікувався питаннями кадрів, Брежнєв звернувся до нього: «Бачиш це крісло? – Брежнєв показує на своє місце – Його займе Володимир Васильович Щербицький, так що кадри підбирай відповідно»³⁹.

В силу різних обставин Щербицький не став Генеральним секретарем ЦК КПРС, але продовжував керувати Україною до уходу на пенсію в 1989 році.

Третій етап у формуванні соціально-політичних зв'язків Брежнєва був пов'язаний із його роботою у Молдавській РСР з 1950 року по 1952 рік.

У 1950 році Леонід Брежнєв отримує значне підвищення, з посади першого секретаря Дніпропетровського обкому його призначають Першим секретарем ЦК КП(б) Молдавії. Працювати на цій посаді йому доведеться не довго, майже два з половиною роки, з 26 червня 1950 року по жовтень 1952 року^{40 41}.

Для того, щоб більш-менш успішно працювати на новій посаді, Леоніду Брежнєву потрібно було створити власну «команду»,

³⁸ В. К. Врублевський, *Владимир Щербицкий: записки помощника: слухи, легенды, документы*, К.: «Довіра» 1993, с. 40.

³⁹ С. Сухова, *Дорогой Леонид Ильич*. Електронний ресурс: www.back-in-ussr.com/2016/09/gensek-i-fotograf_2.html (режим доступу 26.08.2016)

⁴⁰ Російський державний архів новітньої історії(далі РДАНІ), ф. 80, оп. 1, спр. 1199: *Выписка из заседания пленума ЦК Компартии Молдавии «О первом секретаре Центрального Комитета КП(б) Молдавии»*. 2 апреля 1951 г., арк. 33.

⁴¹ РДАНІ, ф. 80, оп. 1, спр. 1200: *Постановление Пленума ЦК КПСС «Выборы исполнительных органов ЦК КПСС»*, 16 октября 1952 г., арк. 23.

до якої б входили перевірені люди. Цими людьми стали лише ті, з ким він вже працював раніше і міг їм довіряти, а також ті, з ким він потоваришував безпосередньо в Молдавії. При цьому, як зазначає Рой Медведєв, «Брежнєв не став проводити ніяких змін ні в кадрах, ні в методах, ні в основних напрямках роботи» в самій республіці⁴².

Із України Брежнєв викликав до себе в Молдавію лише одно свого товариша – Миколу Щолокова. Виникає питання, чому тільки його одного? Точної відповіді на це запитання ми надати поки що не можемо, але можемо висунути два припущення. По-перше, Брежнєв ще не мав сформованої власної клієнтели; по-друге, Сталін не дозволяв формуватись будь-яким неформальним групам в середині партійно-державних структур, постійно перетасовуючи місцеві еліти та направляючи на посади перших секретарів республік, крайкомів та обкомів так званих «варягів».

Леонід Брежнєв – Костянтин Черненко. Одним із перших, з ким у Брежнєва зав'язались міцні і, як показало життя, довготривалі стосунки, із молдавської номенклатурної еліти був Костянтин Черненко. Він тоді обіймав посаду завідувача Відділом агітації та пропаганди ЦК КП(б) Молдавії. За два роки роботи пліч-о-пліч Брежнєв зміг оцінити працездатність свого підлеглого, а також переконатись в його особистій відданості. У книзі спогадів «Молдавська весна» Брежнєв так згадував про Черненка: «Ідеологічна робота партійної організації республіки мала величезне значення для становлення нової Молдавії. Тут треба було проявити вміння переконувати людей, знаходити правильні організаційні форми, а головне, бути переконаним борцем, чуйним до товаришів і вимогливим до себе працівником. У зв'язку з цим, мені

⁴² Р. А. Медведєв, *Личность и эпоха. Политический портрет Л.И. Брежнева*, Москва: Новости 1991, с. 61.

хотілося б відзначити, що всіма цими партійними якостями володів завідувач відділом агітації і пропаганди ЦК КП(б) Молдавії Костянтин Устинович Черненко. Молодий, енергійний комуніст, ще до роботи в республіці придбав великий партійний досвід, він всі сили віддавав дорученій справі»⁴³. На посаді завідувача Відділом пропаганди та агітації ЦК КП Молдавії Черненко буде працювати до 1956 року. У 1956 році за особистою рекомендацією Брежнєва, який на цей момент вже став секретарем ЦК⁴⁴ та членом Президії⁴⁵ ЦК КПРС й опікувався питаннями важкої та оборонної промисловості⁴⁶, Черненка призначають завідувачем сектором Відділу пропаганди та агітації ЦК КПРС⁴⁷. На цій посаді Костянтин Черненко буде перебувати п'ять років, без будь-яких переміщень кар'єрною драбиною. Ситуація зміниться лише тоді, коли його «патрона» Брежнєва у 1960 році оберуть Головою Президії Верховної Ради СРСР⁴⁸. Зайнявши таку відповідальну посаду, Леонід Брежнєв почав шукати собі помічника, його вибір зупинився на Черненко. Брежнєву подобалися організованість, надійність, працездатність і відданість його «протеже». Працюючи в тандемі зі своїм «патроном» майже чотири роки (вересня 1960 року – жовтень 1964 року) на посаді начальника Секретаріату Верховної ради СРСР, Черненко забезпечував злагоджену роботу всіх комітетів, структур. На нього було також покладено організаційно-технічне забезпечення

⁴³ Л. И. Брежнев, *Молдавская весна* Електронний ресурс: www.brezhnev.su/mvesna.html (режим доступу: 22.06.2017).

⁴⁴РДАНІ, ф. 80, оп. 1, Спр. 1200, *Выписка из протокола заседания пленума ЦК КПСС*. 27 февраля 1956 г., арк. 39-40.

⁴⁵РДАНІ, ф. 80, оп. 1, спр. 1200, *Информационное сообщение о пленуме ЦК КПСС (избрание Л.И. Брежнева членом Президиума ЦК КПСС)*, 29 июня 1957 г. – Арк. 44.

⁴⁶РДАНІ, ф. 3, оп. 12, спр. 356: *Постановление Президиума ЦК КПСС «О Брежнев Л.И.»*, 29 марта 1958 г. арк. 15.

⁴⁷ В. В. Прибытков, *Черненко*, Москва: Молодая гвардия 2009, с. 48-49. – (Жизнь замечательных людей: сер. биогр.; вип. 1178).

⁴⁸РДАНІ, ф. 80, оп. 1, спр. 1200, *Выписка из протокола заседания Президиума ЦК КПСС «О председателе Президиума Верховного Совета СССР»*, 4 мая 1960 г., арк. 49.

депутатів Верховної Ради СРСР.

У жовтні 1964 року відбувається внутрішньопартійна змова, наслідком якої стає відсторонення від влади і відправлення на пенсію Микити Хрущова⁴⁹. Замість нього першим секретарем ЦК КПРС було обрано Леоніда Брежнєва⁵⁰. Після обрання Першим секретарем Брежнєв як досвідчений партійний функціонер почав знімати з посад людей, які не були підконтрольні йому або яким він не довіряв. На вакантні ключові посади в партійно-державних структурах Брежнєв почав призначати своїх друзів та особисто відданих йому людей. Найчисельнішою когортою з поміж усіх призначених були «висуванці», з якими він працював у м. Дніпропетровську. У народі навіть став поширюватись такий жарт: «Вітчизняна історія ділиться на три періоди: допетровський, петровський і дніпропетровський». Окрім представників дніпропетровського клану, на високих партійно-державних посадах з'явилися представники молдавської партійної еліти, які працювали з Брежнєвим 1950-1952 рр. Зокрема, таким представником став і Костянтин Черненко, який за ініціативи Брежнєва у 1965 році зайняв посаду завідувача Загальним відділом ЦК КПРС⁵¹. Загальний відділ займався питаннями діловодства апарату ЦК, а також опікувався питаннями зберігання особистої інформації про представників партійно-державної еліти СРСР⁵². Співробітники цього відділу готували матеріали, пропозиції і проекти рішень та розсилали ці матеріали

⁴⁹ РДАНИ ф. 2, оп. 1, спр. 752-а, *Рабочая протокольная запись заседания Президиума ЦК КПСС по вопросу об освобождении Н.С. Хрущева от занимаемых постов с краткими записями выступлений Л.И. Брежнев, Ю.В. Андропова, Н.С. Хрущева. Подлинник. Автограф В.Н. Малина*, 13 октября 1964 г., арк. 21–32 зв.

⁵⁰ РДАНИ, ф. 2, оп. 1, спр. 752: *Выписка из протокола заседания Пленума ЦК КПСС*, 14 октября 1964 г., арк. 63.

⁵¹ В. В. Прибытков, *Черненко*, Москва: Молодая гвардия, 2009, с. 60.

⁵² Н. Митрохин, *Аппарат ЦК КПСС в 1953—1985 годах как пример «закрытого» общества*, НЛО, 2009. Електронний ресурс: www.magazines.russ.ru/nlo/2009/100/mi44.html (режим доступу: 21.07.2017).

членам і кандидатам в члени Політбюро. Завідувач Загальним відділом і його заступник, окрім того, були присутні на всіх засіданнях Політбюро і Секретаріату ЦК КПРС⁵³. Доволі широкий спектр повноважень і функцій, покладених на цей відділ, давали його керівнику, Костянтину Черненку, широкі можливості впливати на процеси прийняття найважливіших державних рішень. Керуючи цим відділом до 1982 року, Черненко перетворив його із звичайної канцелярії ЦК на ефективний важіль впливу та управління справами ЦК КПРС⁵⁴. Під час роботи на цій посаді за Черненком закріпилося промовисте прізвисько – «хранитель партії»⁵⁵.

На підставі вище викладеного, вірним буде твердження про те, що піднесення Костянтина Черненка, починаючи з 1950 року, нерозривно пов'язано з кар'єрним зростанням його «патрона» – Леоніда Брежнєва. Також справедливим буде і друге твердження, що саме завдяки закладеному у Молдавії зв'язку «клієнт-патрон» між Брежнєвим і Черненком, для останнього відкрився шлях до вищих ешелонів влади.

Леонід Брежнєв – Сергій Трапезніков. Ще одними представником молдавської «команди» Брежнєва був Сергій Трапезніков, який почав працювати в Молдавії з 1948 року. Трапезніков був директором Республіканської партійної школи при ЦК КП Молдавії та головним редактором журналу «Комуніст Молдавії». Слід відзначити, що на 1948 рік Трапезніков закінчив Московський педагогічний інституту ім. Леніна, завершив навчання у Вищій партійній школі при ЦК ВКП(б)

⁵³ А. Титов, *Партия против государства: реформа аппарата ЦК КПСС при Никите Хрущеве*, Неприкосновенный запас, 2012, Електронний ресурс: www.nlobooks.ru/node/2287#_ftn16 (режим доступу 23.06.2017).

⁵⁴ В. В. Прибытков, *Черненко*, Москва: Молодая гвардия, 2009, с. 61.

⁵⁵ *Ibidem*, с. 61.

та Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б)⁵⁶. В силу професійних обов'язків між Трапезніковим і завідувачем Відділу пропаганди та агітації ЦК Компартії Молдавії Костянтином Черненком сформувалися тісні зв'язки. Ми можемо припустити, що саме через Черненка, а можливо, і за його рекомендацією Брежнєв «знайшов у особі Трапезнікова не тільки помічника, а й своєрідного ідеологічного наставника»⁵⁷. Як відомо, Брежнєв ніколи не позиціонував себе як знавця у питаннях ідеології, і тому йому був вкрай необхідний помічник, який би надавав йому консультації в цій сфері.

У 1956 році Леонід Брежнєв як секретар ЦК КПРС викликав Трапезнікова у Москву і призначив його свої помічником. Через чотири роки, обраний у 1960 році Головою Президії Верховної Ради СРСР, Брежнєв рекомендує свого помічника на посаду заступника ректора Вищої партійної школи при ЦК КПРС. Після свого чергового кар'єрного зростання у 1964 році, коли Леонід Брежнєв стає Першим секретарем ЦК КПРС, він не забуває про свого колишнього помічника. Так, у травні 1965 року Сергій Трапезніков стає завідувачем Відділом науки і навчальних закладів ЦК КПРС, а ще через рік він вже член ЦК КПРС. Майже 18 років, до 1984 року, він займався «партійним контролем» наукових закладів, а особливо «цікавився» суспільними і гуманітарними науками. Трапезніков, очоливши Відділ науки і навчальних закладів ЦК КПРС, «відразу став головним оплотом сталінської вандеї»⁵⁸.

Леонід Брежнєв – Семен Цвигун. Семен Цвигун народився у 1917 році на Вінничині в українській селянській родині. У 1937 році Семен

⁵⁶ К. А. Залесский, *Кто есть кто в истории СССР*, Москва: Вече, 2011, с. 483.

⁵⁷ Р. А. Медведев *Личность и эпоха. Политический портрет Л. И. Брежнева*, Москва: Новости 1991, с. 65.

⁵⁸ Г. А. Арбатов, *Человек системы*, Москва: Центрполиграф 2015, 416 с. (Наш XX век).

Цвигун закінчив історичний факультет Одеського педагогічного університету; був директором середньої школи в Одеській області. З 1939 року працював в НКВС СРСР; член партії з 1940 року; був учасником Другої світової війни⁵⁹.

По закінченні війни почав працювати у системі МДБ Молдавської РСР. Починаючи з 1950 року кар'єра, Цвигуна різко пішла у гору. Призначення у 34-річному віці на посаду заступника голови МДБ Молдавії можна пояснити, зокрема, і родинними зв'язками із Брежнєвим, який на цей час очолив Молдавську республіку. Семен Цвигун був у шлюбі із двоюрідною сестрою дружини Леоніда Брежнєва Вікторії Петрівни⁶⁰.

Після перевodu Брежнєва до Москви, Цвигун буде заступником голови МВС, заступником голови КДБ Молдавії, з 1955 по 1957 роки – першим заступником голови КДБ Таджикиської РСР, а у 1957-1963 роках він вже голова КДБ Таджикиської РСР. У 1963 році його переводять до Азербайджанської РСР на посаду голови КДБ республіки. Весь цей час Брежнєв не забував про свого родича і, як міг, допомагав йому в просуванні до найвищих посад в системі КДБ.

Так, у 1967 року Брежнєв призначає Цвигуна одним із заступників голови КДБ СРСР. Для посилення контролю над Юрієм Андроповим в листопаді 1967 року Брежнєв робить Цвигуна першим заступником голови КДБ СРСР. Як перший заступник голови курирував контррозвідку (Другий і Третій відділи), П'яте управління і Головне управління прикордонних військ КДБ СРСР. В 1978 році він отримує військове звання генерал армії.

У 1981 року Цвигуна обирають членом ЦК КПРС.

⁵⁹ К. А. Залесский, *Кто есть кто в истории СССР*, Москва: Вече 2011, с. 512.

⁶⁰ Р. А. Медведев, *Личность и эпоха. Политический портрет Л. И. Брежнева*, Москва: Новости 1991, с. 65.

Професійні якості і постійна підтримка Леоніда Брежнєва забезпечували стабільне кар'єрне зростання Цвигуна в системі КДБ. Маємо підстави висувати припущення про те, що саме його Леонід Брежнєв готував на заміну Юрію Андропову. Але цього не сталося: так як через важку хворобу Семен Цвигун покінчив життя самогубством.

Отже, проаналізувавши біографії та персональні траєкторії просування зазначених у роботі представників політичної еліти СРСР, а також точки їх перетину з траєкторією просування до посади Генеральним секретарем ЦК КПРС Леоніда Брежнєва, ми прийшли до наступних висновків: 1. ключові соціально-політичні зв'язки, на які спирався Л. Брежнєв під час сходження до вищих партійно-державних посад, на нашу думку, формувалися в Україні; 2. життєвий шлях усіх представників, політична кар'єра яких була досліджена у цій розвідці, пов'язані з Дніпропетровщиною через – місце народження (м. Кам'янське), навчання в інституті у м. Дніпродзержинську, роботу у Запорізькому та Дніпропетровському обкомах; 3. не менш важливими були зв'язки сформовані Брежнєвим під час роботи Першим секретарем ЦК КП(б) Молдавії; 4. кожний, хто мав тісний зв'язок, який ми показали в цій роботі, з Брежнєвим, капіталізували його у вигляді посад. Так, усі вони після 1964 року зробили стрімку кар'єру у партійно-державній еліті СРСР, усі отримали завдяки зв'язкам із Брежнєвим високі посади. Брежнєв до своєї команди набирав, переважно, дніпропетровців, але не забув він і про своїх близьких товаришів по роботі у Молдові. Найбільш значними фігурами із «дніпропетровського клану» стали: Андрій Кириленко, член Політбюро, секретар ЦК КПРС; Володимир Щербицький – член Політбюро ЦК КПРС, Перший секретар ЦК КПУ; Гнат Новиков – заступник голови уряду СРСР; Георгій Павлов – керуючий справами ЦК КПРС; Микола Миронов – завідувач

Адміністративним відділом ЦК КПРС, повинен був замінити Семичасного на посаді Голови КДБ; МВС очолив Микола Щолоков; першим заступником голови КДБ став Георгій Цинев, особистим помічником до себе Брежнев взяв Георгія Цуканова.

Найтісніші зв'язки в Молдові Брежнев встановив із трьома людьми, Костянтином Черненком, Сергієм Трапезнікови та Семеном Цвигуном.

Саме завдяки дружбі і протекції Брежнева Костянтин Черненко став завідувачем Загальним відділом ЦК КПРС, Сергія Трапезнікова було призначено завідувачем Відділом науки і навчальних закладів ЦК КПРС, а Семен Цвигун, отримавши звання генерала армії, зайняв посаду першого заступника голови КДБ СРСР. Всі троє зіграли значні ролі в зміцненні й утриманні влади в руках їхнього «патрона». Ми не знаходимо обґрунтованих доказів, які б вказували на існування так названого «молдавського клану». З нашої точки зору, доцільніше буде вписувати представників так званого молдавського «клану» Трапезнікова, Цвигуна і Черненка, які були пов'язані з Брежневим відносинами «клієнт-патрон», до більш складно організованого неформального об'єднання, яке в історіографії отримало назву «дніпропетровський клан». Саме представники дніпропетровської партійної еліти займали відповідальні посади в державі, і вони ж були «ядром», на основі якого Брежнев формував свій клан. На користь цього твердження грає той факт, що вихідцю із дніпропетровського клану, Володимиру Щербицькому Брежнев хотів передати владу, реалізуючи головне завдання таких об'єднань – утримання влади в середині політичної групи.

Висновки. Таким чином, можемо констатувати, що Леонід Брежнев мав розгалужену мережу особистих контактів під час роботи в УРСР та Молдавській РСР, які збереглися та ще більше зміцніли після його

переходу на високі посади у партійно-радянському апараті Москви. На нашу думку, показані у цьому дослідженні патрон-клієнтські зв'язки є одним з аргументів на користь існування «дніпропетровського клану».

На нашу думку, вкрай важливим є продовження вивчення подібних регіональних неформальних практик, якими були пронизана, як нам видається, вся партійно-радянська вертикаль влади. Для більш глибокого розуміння її суті, а також, для виведення на якісно новий рівень дослідження патрон-клієнтських зв'язків у середині регіональної радянської номенклатури, назріла нагальна необхідність створення загальної бази даних, яка б вміщала в собі інформацію на всіх керівників Радянського Союзу з їх детальними біографічними даними.

Literatura / Література / References

- Getty, J.A., Chase, W. (1993). Patterns of repression among Soviet elite in the late 1930s: A biographical approach. *Stalinist Terror. New Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Аксютин, Ю. В. (1991). Брежнев Л. И. Материалы к биографии. М.: политиздат, с. 384.
- Андриянов, В. И. (2003). Косыгин. М.: Молодая гвардия, с. 368.
- Арбатов, Г. А. (2015) Человек системы. Москва: Центрполиграф, с. 416.
- Байбаков, Николай, Гришин, Виктор, Кирпиченко, Вадим (2012). Косыгин. Вызов премьера. М.: Эксмо, с. 240.
- Брежнев Л. И. (1982). Воспоминания: Жизнь по заводському гудку. Чувство Родины. Малая земля. Возрождение. Целина, М.: Политиздат, с. 223.
- Брежнев Л. И. Молдавская весна. Електронний ресурс: <http://brezhnev.su/mvesna.html> (режим доступу: 22.06.2017).
- Брежнев М. А. Министр Щелоков. Електронний ресурс: www.testlib.meta.ua/book/255619/read/ (режим доступу 22.07.2016).
- Волгогонов, Д. А. (1995). Семь вождей. Галерея лидеров СССР: [В 2 кн.]. М.: Новости, с. 479.
- Восленский, М. С. (1991). Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / Михаил Восленский. М.: «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», с. 624.
- Врублевський В. К. (1993). Владимир Щербицкий: записки помощника: слухи, легенды, документы. К.: «Довіра», с. 254.

- Гвишиани, А. Д. (2004). Феномен Косыгина. Записки внука. Мнения современников. М.: Фонд культуры «Екатерина», с. 312 .
- Горячев, Ю. В. Центральный Комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б): историко-биографический справочник. М.: Издательский дом «Парад», 2005, с. 496.
- Жирнов, Е. Практически всех, кого я знаю, к делу привлек он. Коммерсантъ Власть, №39. Электронный ресурс: www.kommersant.ru/vlast/82268 (режим доступа 11.06.2017).
- Залесский, К. А. (2011). Кто есть кто в истории СССР. Москва: Вече, с. 608.
- Иванов, Л. Г. (2009). Правда о «Смерш». М.: Яуза; Эксмо, с. 320.
- Кирпиченко, В. (1998). Разведка: лица и личности. М. : «Гея», с. 394.
- Кредов, С. А. (2011). Щелоков. Москва: Молодая гвардия, с. 336.
- Медведев Р. А. (1991). Личность и эпоха. Политический портрет Л. И. Брежнева. М.: «Новости», кн. 1, с. 336.
- Митрохин, Н. Аппарат ЦК КПСС в 1953—1985 годах как пример «закрытого» общества. НЛЮ, 2009. Электронный ресурс: www.magazines.russ.ru/nlo/2009/100/mi44.html (режим доступа: 21.07.2017).
- Млечин, Л. М. (2008). Брежнев. М.: Молодая гвардия, с. 624.
- Прибытков, В. В. (2009). Черненко. Москва: Молодая гвардия, с. 218.
- РДАНИ (2 апреля 1951 г.). Выписка из заседания пленума ЦК Компартии Молдавии «О первом секретаре Центрального Комитета КП(б) Молдавии». Ф. 80, оп. 1, спр. 1199, арк. 33.
- РДАНИ. (1964, 13 октября). Рабочая протокольная запись заседания Президиума ЦК КПСС по вопросу об освобождении Н. С. Хрущева от занимаемых постов с краткими записями выступлений Л. И. Брежнева, Ю. В. Андропова, Н. С. Хрущева. Подлинник. Автограф В. Н. Малина. Ф. 2, оп. 1, спр. 752-а., арк. 21-32 зв.
- РДАНИ. (1964, 14 октября). Выписка из протокола заседания Пленума ЦК КПСС. Ф. 2, оп. 1, спр. 752., арк. 63.
- РДАНИ. (1952, 16 октября). Постановление Пленума ЦК КПСС «Выборы исполнительных органов ЦК КПСС». Ф. 80, оп. 1, спр. 1200., арк. 23.
- РДАНИ. (1956, 27 февраля). Выписка из протокола заседания пленума ЦК КПСС. Ф. 80, оп. 1, спр. 1200, арк. 39-40.
- РДАНИ. (1957, 29 июня). Информационное сообщение о пленуме ЦК КПСС (избрание Л.И. Брежнева членом Президиума ЦК КПСС). Ф. 80, оп. 1, спр. 1200, арк. 44.
- РДАНИ. (1958, 29 марта). Постановление Президиума ЦК КПСС «О Брежневе Л.И.». Ф. 3, оп. 12, спр. 356, арк. 15.
- РДАНИ. (1960, 4 мая). Выписка из протокола заседания Президиума ЦК КПСС «О председателе Президиума Верховного Совета СССР». Ф. 80, оп. 1, спр. 1200, арк. 49.
- Семанов, С. Н. (2008). Председатель КГБ Юрий Андропов. М.: Алгоритм, с. 352.
- Семичастный, В. Е. (2002). Беспокойное сердце. Москва: Вагриус, с. 488.

- Сухова С. Дорогой Леонид Ильич. Электронный ресурс: www.back-in-ussr.com/2016/09/gensek-i-fotograf_2.html (режим доступа 26.08.2016).
- Сушков, А. В., Михалёв, Н. А., Баранов, Е. Ю. (2013). Расплата за соцпроисхождение: «дело» второго секретаря Челябинского обкома ВКП(б) Г. С. Павлова. 1950—1951 годы Вестник Челябинского государственного университета. История, вып. 54, № 6 (297), 57-71.
- Титов А. Партия против государства: реформа аппарата ЦК КПСС при Никите Хрущеве Электронный ресурс: www.nlobooks.ru/node/2287#_ftn16 (режим доступа 23.06.2017).
- Федеральный справочник: [информационно-аналитическое издание]. (2011). Центр стратегического партнерства, т. 14, М.: Центр стратегического партнерства, с. 632.
- Шелудько, В. (1998). Леонид Брежнев в воспоминаниях, размышлениях, суждениях. Ростов-на-Дону: «Феликс», с. 384.

To cite this chapter:

Burenkov, V. (2019). Origins of Dnipropetrovsk Clan (1930-1950). In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 286-312). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

XV

Rola i znaczenie kościoła
jako instytucji społeczeństwa obywatelskiego w Ukrainie

Роль та значення церкви як інституту громадянського
суспільства в Україні

The role and importance of the church as an institution
of civil society in Ukraine

Larisa Dudka (Лариса Дудка)*

Nizhyn Gogol State University, Ukraine

Abstrakt: W artykule tym przeanalizowane zostały przyczyny, możliwości, charakterystyka i cechy procesu formowania się Kościoła jako skutecznej instytucji społeczeństwa obywatelskiego w okresie niepodległości na Ukrainie. Zdaniem autora, stosunek statusu i poziom praw obywatelskich do wolności sumienia, natura relacji państwo-kościół i wykorzystanie znacznego potencjału gminy jako instytucji społecznej w dużej mierze zależy od stanowiska rządu. Udowodniono, że obecność jasnej i zrozumiałej polityki struktur władzy w odniesieniu do religii i organizacji religijnych, a także gotowość do konstruktywnego dialogu ze wspólnotą religijną, jest gwarancją pokoju i wzajemnego zrozumienia w społeczeństwie. **Słowa kluczowe:** Kościół; Państwo; Społeczeństwo obywatelskie; Religia; Relacje państwo-kościół.

Анотація: У даній статті проаналізовані причини, особливості та характерні риси процесу становлення церкви як дієвого та повноправного інституту громадянського суспільства в Україні періоду незалежності. Автор стверджує, що стан та рівень забезпечення права громадян на свободу совісті, характер державно-церковних відносин та використання значного потенціалу церкви як соціального інституту значною мірою залежать від позиції державної влади. Доведено, що наявність чіткої і зрозумілої політики владних структур щодо релігії та релігійних організацій, готовність до конструктивного діалогу з релігійною спільнотою є запорукою громадського миру та порозуміння в суспільстві. **Ключові слова:** Церква; Держава; Громадянське суспільство; Релігія; Державно-церковні відносини.

* Corresponding author: laridudka@ukr.net

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

Summary: The following article describes the reasons, opportunities and characteristics of the process of becoming a church as an effective and full-fledged civil society institution in Ukraine during the period of independence. The author emphasizes that the state and level of ensuring the right of citizens to freedom of conscience, the nature of state-church relations and the use of significant church potential as a social institution depend on the position of the government. It is proved that the presence of a clear and understandable policy of power structures in relation to religion and religious organizations, as well as the readiness for a constructive dialogue with the religious community are a guarantee of public peace and mutual understanding in society. **Key words:** Church; State; Civil society; Religion; State-church relations.

Постановка проблеми. Складні й суперечливі процеси в економіці, політиці та національній свідомості відбуваються в Україні вже тривалий час. Важливою передумовою успішного подолання кризових явищ, досягнення економічного та культурного процвітання, зміцнення співпраці та порозуміння між державою і широким громадським загалом є становлення громадянського суспільства. Нам украй потрібна демократична консолідація європейського гатунку, яка має на меті формування толерантності, поваги до прав людини, вміння долати стереотипи і знаходити компроміси.

Серед численних факторів суспільного життя, які відбиваються на політиці й суспільстві в цілому, є релігія. Упродовж багатьох століть, а особливо сьогодні, релігійні доктрини та релігійні інститути безпосередньо й опосередковано впливали й впливають на суспільно-політичні процеси будь-якої країни. Україна не є виключенням, а враховуючи специфіку сучасної церковно-релігійної ситуації та складнощі у забезпеченні політичної стабільності та суспільної злагоди між усіма її громадянами цей процес у нашій країні має свої особливості та неоднозначні наслідки.

Слід підкреслити, що церква як соціальний інститут, володіючи певним досвідом суспільної діяльності та високим рівнем довіри до неї

громадян нашої держави порівняно з іншими суспільними інституціями¹ має значний потенціал і досвід позитивного впливу на українське суспільство, зокрема на процес побудови громадянського суспільства.

Для більш повного використання церквою свого досвіду та потенціалу у реалізації таких функцій як формування громадянської культури населення, здійснення благодійницької діяльності, підтримка найменш соціально захищених категорій населення, налагодження міжнародних зв'язків, здійснення наукової і просвітницької роботи тощо їй потрібна допомога держави у забезпеченні необхідними умовами та ресурсами. Це повинно проявитися перш за все через створення нормативно-правової бази та формування дієвого механізму співпраці, що забезпечили б відповідні умови для діяльності церкви як дієвого та повноправного інституту громадянського суспільства.

Виконуючи такі функції, церква зможе розв'язувати важливі для всього соціуму проблеми, привертати до них увагу держави, коли треба – змушувати її корегувати свою політику в потрібному для суспільства напрямі. Вона буде здатна забезпечувати зворотний зв'язок між державою і суспільством, пропонуватиме свої програми вирішення суспільних питань².

Таким чином, належні державно-церковні відносини є необхідними не лише для побудови демократичної правової держави, зобов'язаної

¹ З 2 грудня по 12 грудня 2016 року Київський міжнародний інститут соціології провів власне опитування громадської думки «Омнібус» щодо рівня довіри населення соціальним інститутам. За результатами опитування найбільшою довірою серед українців користуються церква, волонтери та Збройні Сили України. Порівняно з 2015 роком рівень довіри до церкви майже не змінився, вона продовжує утримувати позиції лідера довіри українців – це 56,7 % населення нашої країни. Електронний ресурс: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=678&page=1> (режим доступу: 12.05.2017)

² О. М. Грінер, *Становлення Церкви як інституту громадянського суспільства: управлінський аспект*, „Релігія і церква в сучасних українських реаліях. Зб. матеріалів науково-практичної конференції „Релігія і церква в сучасній Україні: стан, проблеми, перспективи” 12 вересня 2007 р., К., с. 108.

забезпечити реалізацію права громадян на свободу совісті, але й для становлення громадянського суспільства, оскільки церкви та релігійні організації виконують не лише притаманні їм функції, але й, будучи суспільними інститутами, є причетними до соціального життя, освіти, культури, благодійної діяльності тощо.

Стан розробки теми. Попри значну кількість наукових досліджень, присвячених проблемі взаємин релігії й суспільства, держави та церкви, вона продовжує нині залишатися дискусійною. Подолання ідеологічних бар'єрів, колишніх упереджених методологічних підходів, доступ до раніше заборонених джерел інформації нині дають змогу справді на науковому рівні досліджувати релігійні процеси в Україні. Релігійно-церковні процеси викликають підвищений інтерес різних категорій населення України. Науковців цікавлять їх історичні та теоретичні аспекти, а представників державних структур – переважно практичні питання, пов'язані з пошуком ефективних форм і методів управління ними. Актуальність дослідження взаємодії держави й церкви підтверджується як світовим досвідом, так і сучасними внутрішньодержавними подіями, які переконливо свідчать, що в ескалації політичних та міжетнічних конфліктів нерідко виступає релігійний чинник^{3 4}.

Питання державно-церковних відносин, реалізація принципу свободи совісті в Україні періоду незалежності, взаємовплив церкви і держави проаналізовано в роботах В. Бондаренка, А. Колодного, В. Любчика, П. Панченко, В. Рибалка, М. Бабія, В. Єленського, Л. Филипович та ін. У працях політологічного, соціологічного та історичного спрямування знайшли своє відображення процеси становлення громадянського

³ С. І. Здіорук, *Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти*, К. : НІСД 2007 с. 160.

⁴ О. Шуба, *Релігія в етнонаціональному розвитку України*. К. 1999, с. 309.

суспільства в Україні. Проте вплив церкви на його формування та її місце в цьому процесі висвітлено поки що недостатньо повно. Водночас, варто констатувати, що ця сфера сучасного суспільного життя є багато в чому неоднозначна і потребує додаткових досліджень та узагальнень.

Мета наукової статті передбачає дослідження характерних рис сучасних українських практик у сфері діалогу між державою та церквою, а також аналіз особливостей процесу становлення церкви як дієвого та повноправного інституту громадянського суспільства в Україні.

Виклад основного матеріалу. Беззаперечним є твердження, що стан та рівень забезпечення права громадян на свободу совісті, а також характер державно-конфесійних відносин значною мірою залежать від позиції державної влади, наявності у неї чіткої та зрозумілої політики стосовно релігії та релігійних організацій, готовності до діалогу з релігійною спільнотою і пошуку консенсусу з нею.

Згідно сучасної української моделі державно-церковних відносин, держава і церква визначаються як рівноправні суб'єкти державно-церковних відносин, кожен з яких діє у сфері своєї компетенції, взаємно підтримуючи один одного. При цьому релігійні організації діють у правовому полі держави, держава не втручається в справи церкви, забезпечуючи свободу релігії, свободу церкви, сприятливі умови її діяльності. Отже, конституційне закріплення принципу відокремлення церкви від держави не відкидає як їхньої взаємної відповідальності, так і можливості співпраці у сфері соціального захисту, охорони здоров'я, культури, науки, мистецтва тощо. Завдячуючи таким підходам, процес релігійного відродження у незалежній Україні набув незворотнього

характеру і виявився у зростанні релігійності населення, чисельності релігійних організацій, розширенні спектру конфесійного розмаїття⁵.

Цілком зрозумілим є те, що релігійні об'єднання не можуть існувати поза суспільством, вони не можуть бути нейтральними відносно того, що відбувається у суспільстві. Витиснуті з політичного життя суспільства за радянських часів релігійно-церковні організації вийшли на авансцену політичного життя. Демократизація українського суспільства привела до відчутної активізації діяльності церковних конфесій, релігійних організацій у соціально-політичному, державно-політичному та соціально-культурному житті країни.

Як зазначено в проекті Концепції державно-конфесійних відносин в Україні, відокремлення церкви від держави жодним чином не означає відокремлення церкви від суспільства, заборону її участі в суспільному житті. Навпаки, цей принцип звільняє церкву (релігійні організації) від її одержавлення, тотального контролю держави над її внутрішнім життям, внутрішніми приписами та релігійною практикою⁶.

Із прийняттям незалежності України спостерігаємо суттєві зміни, що відбуваються як у церковно-релігійній сфері, так і в докорінній перебудові державно-церковних відносин. Зокрема, сформувалося національне законодавство щодо забезпечення свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Базовий Закон «Про свободу совісті і релігійні організації» від 23 квітня 1991 року⁷ з наступними змінами та доповненнями, а також більшість законодавчих актів,

⁵ Г. Попов, *Особливості...*, с. 7.

⁶ Концепція державно-конфесійних відносин в Україні. Проект. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин: Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему *Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин?*, Центр Разумкова за підтримки Фонду Конрада Аденауера в Україні. К. 22 квітня 2013 р., с. 59.

⁷ Закон України *Про свободу совісті і релігійні організації*, від 23 квітня 1991 року № 987-ХІІ Електронний ресурс: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (режим доступу 11.05.2017)

що регулювали окремі питання, за експертними оцінками загалом на належному рівні забезпечували як реалізацію права громадян на свободу совісті, так і розвиток церковно-релігійної мережі. Відповідно до ст. 7 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" головною ланкою релігійно-церковного життя в Україні є релігійна організація. Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства, духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезначених релігійних організацій. Метою утворення релігійної організації є задоволення релігійних потреб віруючих громадян. Це означає, що віруючі повинні не тільки мати можливість колективно сповідувати свою релігію в богослужінні, виконанні релігійних ритуальних обрядів, а й реалізовувати за допомогою цих організацій приписи своєї релігії у повсякденному житті, вільно та цивілізовано їх пропагувати і поширювати⁸.

Такий підхід до утворення релігійних організацій відповідає вимогам міжнародного права, зокрема підсумкового документа Віденської зустрічі представників держав-учасниць наради за безпеку і співробітництво в Європі (1989 р.), яким визначені принципи утворення релігійних організацій та їх правовий статус. Головною складовою частиною його стало право віруючих колективно сповідувати свою релігію і організовуватися для цього у свої традиційні церковні (ієрархічні та інституційні) структури.

Після реорганізації системи органів державної влади в незалежній Україні функції щодо забезпечення проведення державної політики щодо релігії та діяльності релігійних організацій покладалися на

⁸ Закон України, *Про свободу совісті і релігійні організації*, від 23 квітня 1991 року № 987-ХІІ Електронний ресурс: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (режим доступу 10.05.2017)

державний орган виконавчої служби, якій часто змінював свій статус та підпорядкування. Так, з 1991 р. до сьогодні функції державного органу у справах релігій виконували: Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України, Міністерство України у справах національностей, міграцій та культур, Державний комітет України у справах релігій, Державний департамент у справах релігій Міністерства юстиції України, Державний комітет України у справах національностей та релігій.

Проте, Указом президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 09 грудня 2010 р. було ліквідовано Державний комітет України у справах національностей та релігій, функції з реалізації державної політики у сфері релігії покладено на Міністерство культури України, у структурі якого було створено Департамент у справах релігій та національностей⁹.

При цьому варто зазначити, що ще в 2008 р. при Кабінеті Міністрів України була утворена Комісія з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій. Останнього разу засідання комісії проходило у жовтні 2012 р., а перед цим ще три роки засідання не скликалися. 4 березня 2015 року була затверджена Постанова Кабміну України про відновлення та активізацію роботи комісії, основними завданнями якої є сприяння координації дій органів виконавчої влади з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій та підготовка пропозицій щодо формування і реалізації державної політики у сфері державно-конфесійних відносин. Проте, як зазначає Інститут релігійної свободи жодного засідання так і не було скликано. І це при тому, що за словами релігійних діячів та експертів, міжвідомчого

⁹ Указ Президента України, *Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади*, від 09 грудня 2010 р. № 1085/2010. Електронний ресурс: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010/ed20101209> (режим доступу 14.05.2017).

опрацювання потребують питання спрощення реєстрації релігійних організацій та перереєстрації їх статутів, функціонування капеланської служби в умовах російської агресії та порядок проходження альтернативної служби під час мобілізації, вирішення питань гуманітарної допомоги та багато інших¹⁰.

У 1990-х роках можемо виокремити знакові події, що свідчили про намагання налагодити постійний дієвий міжконфесійний діалог. Зокрема, з цією метою у грудні 1996 р. за сприяння Державного комітету України в справах релігії була створена *Всеукраїнська рада Церков і релігійних організацій* як представницький міжконфесійний консультативно-дорадчий орган¹¹. Мета ВРЦіРО – об'єднання зусиль Церков і релігійних організацій з духовного відродження України, координації міжцерковного діалогу як в Україні, так і за її межами, участі в розробці проектів нормативних актів з питань державно-конфесійних відносин, здійснення комплексних заходів добродійного характеру. Рада функціонує на засадах рівності та рівноправ'я, поваги до внутрішніх настанов і традицій усіх діючих в рамках Конституції України релігійних організацій і є незалежною від органів державної влади України, політичних партій, інших громадських формувань та їх керівних органів. Станом на листопад 2016 року до складу ВРЦіРО входять 16 церков і релігійних організацій та 1 міжцерковна організація, серед яких православні, греко- і римсько-католицькі, протестантські та євангельські церкви, а також іудейське та мусульманське релігійні об'єднання. Відтак Рада Церков представляє більше ніж 90 % усіх релігійних організацій України.

¹⁰ Кабмін знов змінив склад міжвідомчої Комісії з питань релігійних організацій. Електронний ресурс: www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1812 (режим доступу 16.05.2017).

¹¹ ВРЦіРО, 20 років на шляху діалогу та порозуміння, 2014. Електронний ресурс: www.vrciro.org.ua/ua/council (режим доступу 12.05.2017).

На сьогодні Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій є найбільшою і найавторитетнішою громадською інституцією в Україні. Рада Церков бере активну участь у громадському житті країни, реагуючи на суспільні виклики публічними заявами, миротворчими та іншими заходами. Особливу увагу Рада Церков звертає на необхідність утвердження в суспільстві справедливості, забезпечення свободи віросповідання та інших фундаментальних прав людини, захисту суспільної моралі, боротьби з корупцією, належного соціального захисту вразливих і малозабезпечених верств населення, проведення чесних і прозорих виборів.

Окрім Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій на національному рівні функціонують і інші консультативно-дорадчі органи, такі як Нарада представників християнських церков України, Рада Євангельських Протестантських Церков України, Всеукраїнська Рада Християнських Церков, Раду представників Духовних управлінь і центрів мусульман України які також займають досить активну позицію в сфері державно-церковних відносин. Однак Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій у порівнянні з іншими аналогічними інституціями більш послідовно і системно працює в напрямку законодавчого забезпечення свободи совісті та віросповідання в Україні¹².

Усталеного характеру набула практика зустрічей глав і представників Церков і релігійних організацій та перших осіб держави, насамперед – Президента України та прем'єр-міністра, що відкриває перспективи

¹² О. Заєць, *Всеукраїнська Рада Церков та релігійних організацій та її позиція відносно законодавчих ініціатив у релігійній сфері*. Електронний ресурс: www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=179%3A1&catid=37%3Aart&Itemid=64&lang=uk (режим доступу 13.05.2017).

до порозумінь та конструктивного діалогу між державою та церковними інституціями.

Загалом, за експертними оцінками Центру Разумкова, розвиток подій у церковно-релігійній сфері, за всіх проблем, свідчив про рух державно-конфесійних відносин на паритетних, партнерських засадах¹³.

Проте, після президентських виборів у лютому 2010 р. ситуація змінюється. Зокрема, знаковими для 2010 р. можна виділити наступні факти:

1. Незважаючи на задекларовані принципи рівного ставлення до всіх Церков і релігійних організацій країни (ч. 5 ст. 5 Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації»¹⁴), не було проведено жодної зустрічі Президента ні з ВРЦіРО, ні з представниками окремих Церков і релігійних організацій, за винятком Української ПЦ (МП) та Російської ПЦ, що, на жаль, не свідчить про рівноправність усіх релігійних організацій, оскільки тодішній глава держави відкрито демонстрував свою прихильність УПЦ (МП) не як приватна особа, а як Президент України, представляючи позицію держави;
2. Як уже було зазначено вище, Комісія при Кабінеті Міністрів жодного разу не збиралася;
3. У грудні 2010 р. без будь-яких консультацій з релігійною спільнотою Указом Президента ліквідовано Державний комітет України у справах національностей та релігій (його функції передані: в частині реалізації державної політики у сфері релігії – до Міністерства культури; в частині реєстрації релігійних організацій – до Державної служби реєстрації

¹³ *Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему «Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин?». Центр Разумкова за підтримки Фонду Конрада Аденауера в Україні, К. 22 квітня 2013 р., с. 4.*

¹⁴ Закон України, *Про свободу совісті і релігійні організації*, від 23 квітня 1991 року № 987-ХІІ Електронний ресурс: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (режим доступу 17.05.2017).

України)¹⁵. Крім того, у стінах Верховної Ради України було порушено питання про ліквідацію Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі (законопроект № 6532), з якою тісно співпрацює ВРЦіРО.

Ну і нарешті, варто наголосити на значній активізації присутності та діяльності в Україні Патріарха Московського і всієї Русі Кирила – це мало виразний політичний характер, що визнавали навіть представники РПЦ¹⁶. Безпрецедентним фактом є участь громадянина Російської Федерації, патріарха Російської ПЦ Кирила в інавгурації Президента України В.Ф. Януковича 25 лютого 2010 року. У цій ситуації був порушений Указ Президента України «Про державний протокол і церемоніал» від 22 серпня 2002 року № 746/2002, за яким благословення новообраного президента мало б відбутися у Софії Київській главами різних церков та релігійних організацій¹⁷. Виглядає так, що втративши політичний контроль над країнами колишнього СРСР, сьогоденне московське політичне та церковне керівництво бере під свою опіку так звану «канонічну територію» Московського Патріархату¹⁸.

Значного негативного резонансу не лише в релігійному середовищі, але й у суспільстві загалом, набули спроби прийняття нової редакції

¹⁵ Указ Президента України, *Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади*, № 1085 від 9 грудня 2010 р. Електронний ресурс: <http://president.gov.ua/documents/12584.html> (режим доступу 10.05.2017).

¹⁶ Васильев М., *Янукович вибрав благословення Патріарха Кирила*, „КМ.RU-Україна”, 24 лютого 2010 г. Електронний ресурс: www.km.ru/news/yanukovich_vybira_blagoslovenie (режим доступу 18.05.2017).

¹⁷ *Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин: Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему „Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку”*, Центр Разумкова за підтримки Фонду Конрада Аденауера в Україні К. 8 лютого 2011 р., с. 60.

¹⁸ А. Колодний, Л. Филипович, *Конфесіологія релігії: Колективна монографія*, Українське релігієзнавство, вид. 2, Київ 2009 с. 136.

базового Закону про свободу совісті без узгодження із Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій.

Питання розробки нової редакції зазначеного Закону або внесення змін до нього постало у зв'язку з рекомендаціями Парламентської Асамблеї Ради Європи від 5 жовтня 2005 р. Відзначивши прогресивний характер названого Закону, ПАРЕ рекомендувала його вдосконалення з урахуванням сучасних реалій суспільного життя¹⁹. Увесь цей час ВРЦіРО, громадські організації виступали за те, що змінам базового закону (як і інших законів, що стосуються забезпечення права реалізації свободи совісті) має передувати прийняття *Концепції державно-церковних відносин*, яка має бути покладена в основу зазначених змін, а головне – розроблена та прийнята за участі та згоди релігійної спільноти. Головною метою такої Концепції, як справедливо зазначає Ю. Решетніков, має бути формування й законодавче закріплення такої ефективної моделі державно-конфесійних відносин в Україні, яка б з урахуванням як духовно-релігійних традицій українського народу, так і досвіду демократичних країн світу найбільшою мірою відповідала б сучасним реаліям релігійно-церковного життя та заклала перспективи його подальшого розвитку²⁰.

Однак, вже 16 березня 2012 р. на розгляд Верховної Ради було подано законопроект, що передбачав внесення змін до 36 чинних законодавчих актів, у тому числі й до Закону «Про свободу совісті та релігійні організації». Зміни до базового Закону у сфері свободи совісті стосувались ускладнення реєстрації релігійних організацій, посилення

¹⁹ Доповідь Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо виконання Україною обов'язків та зобов'язань від 5 жовтня 2005 р. Електронний ресурс: www.minjust.gov.ua/0/6782 (режим доступу 19.05.2017).

²⁰ Ю. Решетніков, *Аналіз законодавчих ініціатив у сфері свободи совісті та державно-конфесійних відносин Верховної Ради України VI скликання* / Ю. Решетніков // Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин... - К., 2013. – С. 22.

контролю над діяльністю релігійних організацій, ускладнення контактів українських релігійних організацій з представниками зарубіжних релігійних організацій, проповідниками, місіонерами та ін.²¹.

Зазначений законопроект викликав гостру критику як у релігійному, так і в експертному середовищі. Однак, 16 жовтня 2012 р. Верховна Рада приймає законопроект у другому читанні без будь-якого обговорення поправок з боку профільного комітету. Попри позицію представників релігійного та експертного середовища, оприлюднення Відкритих листів громадських організацій, правозахисників і науковців із вимогою ветовання законопроекту та повернення його на доопрацювання, 21 листопада він був підписаний Президентом.

Окреслена ситуація продемонструвала відкрите ігнорування Президентом України та більшістю депутатського корпусу позицій релігійної спільноти. Більш того, можна зазначити, що не лише зміни до базового Закону про свободу совісті, але й процес їх прийняття стали образою почуттів релігійних організацій та їх лідерів, віруючих і просто демократично налаштованих громадян України. Настоятель Української Греко-Католицької Церкви Святослав (Шевчук) в інтерв'ю газеті «День» зазначив, що ця подія змусила Глав Церков говорити про кризу в державно-церковних відносинах²².

Церковно-релігійне життя в Україні ускладнюється не лише перманентними кризами в державно-церковних відносинах, але й суттєвими міжконфесійними конфліктами. З прийняттям

²¹ Закон України, *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України*, (реєстр № 1022). Електронний ресурс: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5461-VI> (режим доступу 31.05.2017).

²² Блаженніший Святослав Шевчук, *Є розмова, а діалогу немає...* „Фрагмент інтерв'ю газеті «День»”, 11 січня 2013 р. Електронний ресурс: www.day.kiev.ua/uk/arhiv/no3-2013 (режим доступу 20.05.2017).

незалежності настав новий період історії православної церкви, яка поступово стає на шлях відновлення, самостійності, втраченої ще в 1686 р., оновлюється у своїй соборності. Однак, ще маємо тягар старих і нових міжцерковних проблем, в епіцентрі яких – міжправославний конфлікт, який продовжує залишатися напруженим. Протистояння на релігійному ґрунті, що охопило не лише церковних діячів, служителів культу, мільйони віруючих, а й політиків, позначається на різних сферах життя українського суспільства, зокрема є причиною зростання соціальної напруги та поглиблення суспільних протиріч. Важко не погодитись з В. Єленським, який наголошує, що без ліквідації міжцерковного конфлікту Україна не зможе досягти громадянської злагоди та гарантованої суспільної стабільності²³.

З іншого боку, не варто однозначно відкидати досить поширену сьогодні думку, що консолідувати український народ на релігійному підґрунті практично неможливо. Більше того, намагання згуртувати його в такий спосіб призводить до подальших розколів та конфесійного розшарування. У зв'язку з цим необхідно вкрай обережно ставитися до безумовно привабливої ідеї проголошення єдиної помісної православної церкви. Тим більше, світовий історичний досвід переконливо демонструє, що досягнення суспільної згуртованості принципово неможливе на шляху самовизначення та формування ідентичності – політичної, національної чи конфесійної. Цей процес надто складний і потребує, щонайперше, толерантності, взаємної поваги і суспільної злагоди всіх наявних в Україні церков, а постановку питання про українську національну церкву слід розуміти як добрий намір

²³ В. Єленський, *Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації*, 1996, с. 38-39.

формування міжконфесійної єдності, яка сприяла б процесові консолідації українського народу.

За цих умов вважаємо, що вирішальну роль у залагодженні конфлікту мають відіграти лідери конфліктуючих сторін. Дуже часто саме від них залежить як перший, так і вирішальний крок до миру та злагоди.

Для поглиблення як державно-конфесійного так і міжконфесійного діалогу, опрацювання конкретних механізмів співпраці між державою і церквою в різних сферах важливою є співпраця Церков і релігійних організацій у форматі консультативно-дорадчих органів при міністерствах та відомствах – *громадських рад*.

Сьогодні доволі активно свою роботу проводить *Громадська рада при Міністерстві освіти і науки України з питань співпраці з Всеукраїнською радою Церков та релігійних організацій*. У центрі уваги Громадської ради – питання сприяння запровадженню викладання предметів духовно-морального спрямування, опрацювання державного стандарту з богослов'я та інше. Результатом послідовних і багаторічних зусиль Громадської ради стало ухвалення 2 липня 2015 р. Президентом України Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів», надавши таким чином релігійним організаціям право виступати суб'єктами заснування загальноосвітніх навчальних закладів різного рівня. Як зазначає Ю. Решетников, зазначений Закон носить без сумніву революційний характер у контексті подолання наслідків тоталітарної радянської політики щодо релігії та церкви та розбудови державно-конфесійних відносин на принципово нових демократичних засадах. Говорячи про надання релігійним організаціям вказаного права важливим є не лише урівнення їх у цьому відношенні з іншими

суб'єктами права і подолання їх штучної дискримінації, але і введення їх у число суб'єктів – учасників навчально-виховного процесу²⁴.

29 квітня 2009 р. відбулося установче засідання *Ради у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України*, яка була утворена з метою налагодження тісної співпраці Міністерства з українськими Церквами і релігійними організаціями для задоволення релігійних потреб військовослужбовців та духовного, морально-естетичного, військово-патріотичного виховання особового складу Збройних Сил України²⁵. Результатом її роботи стало розроблення Концепції душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України.

4 червня 2009 року започаткувала свою роботу *Громадська рада при Міністерстві охорони здоров'я України* з питань співпраці з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій²⁶. На робочих засідання представники конфесій та медичної спільноти розглядають питання пропаганди здорового способу життя, профілактики поширення інфекцій ВІЛ/СНІДу, шляхи вдосконалення процесу вакцинації в Україні, обговорили проект «Етичного кодексу лікаря» тощо.

Підставою для створення та діяльності Громадських рад при різних міністерства та відомствах є положення нормативно-правових актів України, спрямованих на створення сприятливих умов для всебічної реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні

²⁴ Ю. Решетніков, *Громадська рада з питань співпраці з Церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України як механізм забезпечення взаємодії держави та релігійних інституцій у сфері освіти*. Електронний ресурс: <http://www.edu-ugcc.org.ua/resursy/internet-resursy> (режим доступу 23.05.2017).

²⁵ *Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України* Електронний ресурс: www.mil.gov.ua/diyalnist/zv'yazki-z-gromadskistyuu/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/rada (режим доступу 20.05.2017).

²⁶ *Положення про Громадську Раду при Міністерстві охорони здоров'я України*. Електронний ресурс: www.moz.gov.ua/ua/portal/polog_grRADA.html (режим доступу 12.05.2017).

державними справами, забезпечення відкритості діяльності органів виконавчої влади, утвердження в Україні народовладдя і громадянського суспільства²⁷.

Будь-яка співпраця може бути успішною лише за умови порозуміння сторін, що можливо забезпечити шляхом застосування діалогових форм управління. Роль та значення громадських рад як консультативно-дорадчих органів при органах влади переоцінити вкрай важко. Адже, через них як через форпости громадськості релігійні організації та віруючі мають можливість оперативно і конструктивно вирішувати нагальні питання церковно-релігійного життя. Важливо, що діяльність зазначених Громадських рад призводить до цілком конкретних управлінських рішень у сфері компетенції відповідних міністерств і відомств.

Громадянське суспільство – це суспільство, якому властиве самоврядування вільних індивідів та добровільно створених ними організацій. Громадянське суспільство, як сферу самоврядування вільних індивідів, захищають від свавілля державної влади та жорсткої регламентації з боку її органів відповідні закони. Ось чому в реальному суспільному житті громадянське суспільство та правова держава є взаємозв'язаними інституціями, функціонування яких забезпечується верховенством закону, що надійно гарантує та захищає права і свободи громадян²⁸.

Висновки. Безумовно, ключову роль у становленні громадянського суспільства відіграє держава, точніше ті можливості, які вона може

²⁷ А.С. Крупника, *Громадські Ради: створення та організація роботи. Довідково-методичний посібник для членів громадських рад*, Одеса 2012, с. 4-7.

²⁸ С. Морозюк, *Громадянське суспільство і релігія: проблема толерантності відносин*, „Державно-церковна політика в Україні як фактор формування громадянського суспільства: Зб. доп. та повід. науково-практичної конференції”, за заг. ред. д. філос. наук А. Колодного і д. філос. наук О. Сагана, Київ: Світ Знань, 26-27 листопада 2008 р., с. 78.

запропонувати для інститутів громадянського суспільства. Ці можливості повинні ґрунтуватись на утвердженні толерантності, як важливій правовій і політичній потребі. Під толерантністю ми розуміємо повагу, сприйняття та розуміння різноманіття культур та форм самовираження й самовиявлення людської особистості. До того часу, доки в нашому суспільстві не виникне релігійна толерантність, ми не зможемо говорити про релігійні організації як повноправні інститути громадянського суспільства.

Відтак, залишається лише сподіватися, що досвід у налагодженні державно-церковних відносин минулих років буде детально проаналізовано й зазначені питання знайдуть своє законодавче розв'язання завдяки законотворчій роботі нової влади, що буде корисним не лише релігійній спільноті, а й усьому українському суспільству, значну частину якого становлять віруючі громадяни.

Розв'язання цих масштабних завдань потребує спільних зусиль державних інституцій різного рівня, представників релігійної спільноти, науковців, громадськості. А насамперед потребує переконаності у важливості поставленої мети і реальних зусиль щодо її досягнення.

Literatura / Література / References

- Блаженніший Святослав Шевчук (2013). Є розмова, а діалогу немає... (Фрагмент інтерв'ю газеті «День», 11 січня 2013 р.). Електронний ресурс: <http://www.day.kiev.ua/uk/arhiv/no3-2013> (режим доступу 20.05.2017).
- Васильєв, М. (2010). Янукович вибрав благословення Патріарха Кирилла. КМ.RU-Україна, Електронний ресурс: www.km.ru/news/yanukovich_vybira_blagoslovenie (режим доступу 18.05.2017).
- ВРЦіРО. (2014). 20 років на шляху діалогу та порозуміння. Електронний ресурс: <http://vrciro.org.ua/ua/council> (режим доступу 12.05.2017)
- Заєць, О. (2008). Всеукраїнська Рада Церков та релігійних організацій та її позиція відносно законодавчих ініціатив у релігійній сфері. Електронний ресурс:

http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=179%3A1&catid=37%3Aart&Itemid=64&lang=uk (режим доступу 13.05.2017).

- Закон України. (2013). Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України (реєстр № 1022). Електронний ресурс: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5461-VI> (режим доступу 31.05.2017).
- Закон України. (2016). Про свободу совісті і релігійні організації від 23 квітня 1991 року № 987-XII. Електронний ресурс: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (режим доступу 17.05.2017).
- Здіорук, С. І. (2007). Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти. К.: НІСД, с. 160.
- Колодний, А., Филипович, Л. (2009). Конфесіологія релігії : Колективна монографія. Українське релігієзнавство, вид. 2-е доопрац. Київ, с. 237.
- Концепція державно-конфесійних відносин в Україні. (2013). Проект. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин: Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему «Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин? (22 квітня 2013 р.). Центр Разумкова за підтримки Фонду Конрада Аденауера в Україні. К., с. 58-66.
- Крупника А. С. (2012). Громадські Ради: створення та організація роботи. Довідково-методичний посібник для членів громадських рад (с. 4-7). Одеса.
- Міністерство оборони України. (2017). Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України. Електронний ресурс: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyuu/rada-u-spravah-dushpastirs-koi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/rada> (режим доступу 20.05.2017)
- Міністерство Охорони Здоров'я України (2017). Положення про Громадську раду при Міністерстві охорони здоров'я України Електронний ресурс: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/polog_grRADA.html (режим доступу 12.05.2017)
- Міністерство юстиції України. (2005). Доповідь Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо виконання Україною обов'язків та зобов'язань від 5 жовтня 2005 р. Електронний ресурс: www.minjust.gov.ua/0/6782 (режим доступу 19.05.2017).
- Морозюк, С. (2008). Громадянське суспільство і релігія: проблема толерантності відносин. Державно-церковна політика в Україні як фактор формування громадянського суспільства: Зб. доп. та повід. науково-практичної конференції. За заг. ред. д. філос. наук А.Колодного та д.філос.наук О.Сагана. Київ: Світ Знань, с. 78-79.
- Попов Г. (2007). Особливості розвитку державно-церковних відносин та релігійно-церковного комплексу в сучасній Україні. Релігія і церква в сучасних українських реаліях. Зб. матеріалів науково-практичної конференції «Релігія і церква в сучасній Україні: стан, проблеми, перспективи» (м. Київ, 12 вересня 2007 р.). К., с. 6-11.
- Релігія і влада в Україні (2011). проблеми взаємовідносин: Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему «Державно-конфесійні відносини

- в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» (8 лютого 2011 р.) / Центр Разумкова за підтримки Фонду Конрада Аденауера в Україні. К., с. 82
- Релігія і влада в Україні (2013). Проблеми взаємовідносин: Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему «Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин? (22 квітня 2013 р.). Центр Разумкова за підтримки Фонду Конрада Аденауера в Україні. К., с. 76
- Решетніков Ю. (2015). Громадська рада з питань співпраці з Церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України як механізм забезпечення взаємодії держави та релігійних інституцій у сфері освіти. Електронний ресурс: <http://www.edu-ugcc.org.ua/resursy/internet-resursy/> (режим доступу 23.05.2017)
- Решетніков, Ю. (2013). Аналіз законодавчих ініціатив у сфері свободи совісті та державно-конфесійних відносин Верховної Ради України VI скликання. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин..., К., с. 16-22.
- Указ Президента України. (2010). Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади № 1085 від 9 грудня 2010 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу:<http://president.gov.ua/documents/12584.html> (режим доступу 17.05.2017).
- Шуба О. (1999). Релігія в етнопонаціональному розвитку України. К., 309 с.

To cite this chapter:

Dudka, L. (2019). The role and importance of the church as an institution of civil society in Ukraine. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 313-333). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

XVI

Powstanie i funkcjonowanie Szkoły Podoficerskiej
UPA im. płk. „Konyka”

Повстання та функціонування Підстаршинської школи
УПА ім. полк. «Коника»

Formation and working of UPA (Ukrainian Insurgent Army)
non-commissioned officers school named after colonel “Konyka”

Alina Bacic-Saliszewska*

Pomeranian University in Slupsk, Poland

Abstrakt: Artykuł poświęcony jest jednemu z podstawowych problemów, przed którymi stała UPA w południowo-wschodniej Polsce w latach 1945-1947: szkolenia kadr podoficerskich i oficerskich. W celu jego rozwiązania w 1946 roku w VI Okręgu Wojskowym UPA-Zachód utworzona została szkoła podoficerska. Jej komendantem był Lubomir Bachtałowski „Zenko”. Powstała ona wyniku pozytywnych doświadczeń po 2 kursach szkoleniowych w 1945 roku. Pierwszy zaczął się 20 kwietnia 1945 roku z udziałem 25 dowódców SKW (ukr. samoobronne kuszczowe widdiły, czyli terenowe oddziały samoobrony). Drugi kurs rozpoczął się 20 maja 1945 roku, uczestniczyło w nim 60 elewów. Celem kursów było szkolenie kadry dowódczej niższego szczebla. W 1946 roku status szkoły został podwyższony, nadano jej imię im. płk. „Konyka”. Przyszli niżsi dowódcy oddziałów wchodzących w skład 26. Odcinka Taktycznego UPA-Zachód poznawali tam m.in. zasady musztry, regulamin bojowy piechoty, podstawy taktyki walk partyzanckich, wiedzę o broni, terenoznawstwo, kartografię itp. Szkoła funkcjonowała tylko w 1946 roku. Przeszły przez nią 2 pełne turnusy po ok. 200 elewów w każdym.
Słowa kluczowe: VI Okręg Wojskowy; UPA-Zachód; Szkoła podoficerska; UPA.

Анотація: Стаття присвячена одній з основних проблем, з якою стикалася УПА в південно-східній Польщі в 1945-1947 роках: підготовка унтер-офіцерських і офіцерських кадрів. З метою її вирішення в 1946 р. в VI воєнному окрузі УПА-Захід, була створена спеціальна унтер-офіцерська школа. Її комендантом був Любомир Бахталовський "Зенко". Школа повстала в результаті позитивного досвіду після 2 підготовчих курсів, організованих в 1945 р. Перший курс відбувся 20 квітня 1945 р.,

* Corresponding author: bacic@o2.pl

куди прийняли 25 командувачів СКВ (Самооборонні Кущові Відділи, тобто місцеві відділи самозахисту). Другий курс розпочався 20 травня 1945 року в якому брало участь 60 учасників. Мета курсів полягала в підготовці кадрів командирів нижчого рівня. У 1946 році керівництво підвищило статус курсів до школи, якій надали ім'я ім. полк. "Коники". Майбутні нижчі командувачі відділів, що входять до складу 26-го тактичного відтинка УПА-Захід, пізнавали принципи муштри, бойовий розпорядок піхоти, підстави тактики партизанської боротьби, знання про зброю, орієнтацію в терені, картографію і т.д. Школа функціонувала тільки в 1946 році. Пройшло через неї 2 повні заїзди по близько 200 вихованців в кожному. **Ключові слова:** VI воєнний округ; УПА-Захід; Підстаршинська школи УПА.

Summary: The article is dedicated to one of the underlying problems UPA was facing in South-East Poland in 1945-1947: the training of officers and non-commissioned officers. In order to resolve such a problem – in 1946 in VI military district of UPA-West – a non-commissioned officers school was formed. Its commandant was Lubomir Bachtalowski “Zenko” (Liubomir Bahtalovski). The school was formed as a result of positive experiences after two training courses in 1945. The first course was held on the 20th of May in 1945, when 25 commandants SKW were recruited (Ukrainian self-defense troops: Самооборонні Кущові Відділи [СКВ]). The second course started on the 20th of May in 1945 and 60 recruits participated in it. The goal of the courses was to train the lower level commanders. In 1946 the school status was raised by the authorities to the school named after colonel “Konyka”. The future commanders of the troops consisting the 26th group of tactical sector UPA West were able to learn about the drill rules, infantry combat regulations, the base of guerrilla tactics, weapons, topography, cartography and etc. The school was functioning only in 1946. Two whole turnuses (consisting of approximately 200 cadets each) passed through it. **Key words:** VI military (war) district of UPA-West; Non-commissioned officers school; UPA (Ukrainian Insurgent Army).

Wstęp. Artykuł niniejszy poświęcony jest zagadnieniu szkolenia niższych dowódców oddziałów UPA, ze szczególnym uwzględnieniem Szkoły Podoficerskiej UPA im. płk. „Konyka” funkcjonującej na terenie VI Okręgu Wojennego UPA-Zachód w latach 1946-1947. Do tej pory w polskiej historiografii nie ma opracowania na ten temat, jakkolwiek chodzi o problem zasadniczej wagi, gdyż to od przeszkolonych dowódców zależała wojskowa „kondycja” sotni UPA. Spośród polskich historyków znaczenie szkolenia kadr dostrzegli jedynie Antoni B. Szcześniak i Wiesław Z. Szota. Autorzy

„Drogi do nikąd”¹ poświęcili mu wprawdzie bardzo krótki, półtorastronicowy podrozdział, ale zawarli w nim ciekawe i ważne uogólnienia oraz wnioski dotyczące kwestii. Będę do nich wracać w dalszych partiach swego artykułu.

Poważnym problemem UPA w całym okresie jej działalności był brak dobrze wyszkolonej kadry oficerskiej i podoficerskiej². Autor pierwszej monografii poświęconej UPA, Petro Mirczuk uważał, że wzrost liczebny – UPA odbywał się tak szybko, jak nie powinien ze względu na braki kadrowe. Jak stwierdził: „[...] zgodnie z prawem każdej rewolucyjnej armii stanowiska oficerskie w UPA obsadzano nie odpowiednio do kwalifikacji formalno-fachowych, a zgodnie z okazanymi cechami charakteru i zdolnościami”³. Powyższe twierdzenie nie jest jednak zupełnie zgodne z faktami, gdyż, jak sam Mirczuk zauważał, podstawy kadry oficerskiej stanowili ukraińscy żołnierze niemieckiego Legionu Ukraińskiego oraz dawni oficerowie Wojska Polskiego i Armii Czerwonej⁴. Zdarzali się nawet oficerowie z dawnej Ukraińskiej Republiki Ludowej i Ukraińskiej Armii Galicyjskiej, jednak później ze względu na wiek trzeba było ich częściowo demobilizować, częściowo skierować do pracy sztabowej⁵. Z tych formacji rekrutowali się oficerowie m.in. działającego na terenach państwa polskiego VI Okręgu Wojennego (OW) UPA-Zachód: m.in. Wasyl Mizerny „Ren”, Mirosław Onyszkiewicz „Orest”, Wołodymyr Szczygielski „Burlaka”, Wasyl Szyszkanynec „Bir”. Już wiosną 1943 roku, czyli tuż po utworzeniu UPA, jej dowództwo podjęło decyzję o tworzeniu własnych szkół oficerskich.

¹ A. B. Szcześniak, W. Z. Szota, *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973, s. 265.

² P. Sodoł, *Formuwanie starszynskich kadriw*, w: *Ukraińska Powstańska Armija. Istorija neskorenych*, Lwów: Centr doslidzeń wyzwolnoho ruchu, 2007, s. 114.

³ P. Mirczuk, *Ukraińska Powstańska Armija 1942–1952*, Miunchen: Cicero, 1953, s. 252-253

⁴ Ibidem, s. 253. Oficerem Armii Czerwonej był Petro Mykołenko (Mykoła Sawczenko) „Bajda”, w latach 1946–1947 dowódca kurenia przemyskiego UPA.

⁵ *Ukraińska Powstańcza Armia*, Wikipedia. Pobrano z: https://pl.wikipedia.org/wiki/Ukraińska_Powstańcza_Armia (dostęp: 29.05.2017).

Pierwszą było tzw. „szkolenie młodych dowódców” przeprowadzone w ramach UPA-Północ (na Wołyniu). Zakończyło się ono 2 czerwca 1943 roku⁶. Od sierpnia do grudnia 1943 roku działała tam także szkoła „Drużynnyky” pod dowództwem Lwa Kryški „Horynia”. Od września 1943 roku do stycznia 1944 roku na Wołyniu funkcjonowała szkoła „Lisowi Czorty” pod dowództwem por. Fedira Polowego „Poła”⁷.

Metodologia. Celem badań jest poznanie naukowe faktu historycznego, którą stanowiła szkoła podoficerska im. płk. „Konyka” w latach 1946-1947 oraz próby odpowiedzi na problemy główne: w jakich okolicznościach powstała, jak funkcjonowała, jaki był jej koniec i skutki istnienia?

W celu uzyskania odpowiedzi na postawione pytania postawiłam hipotezę główną: czy na terenie 26. Odcinka Taktycznego „Łemko” funkcjonowała szkoła oficerska czy podoficerska UPA? Ze względu na wysoki poziom uogólnienia celu badania postawiłam hipotezy szczegółowe, w których założyłam tylko istnienie szkoły podoficerskiej UPA, a nie oficerskiej, uwzględniając obecny co prawda krótki stan badań umieszczony we wstępie artykułu, który pozwolił mi na wysunięcie dokładnie takiej hipotezy. Uwzględniłam przy tym charakterystykę i teren badań, jakim był 26. Odcinek Taktyczny „Łemko” oraz populację badawczą, którą stanowili elewi kształcący się na przyszłych podoficerów UPA. Druga postawiona hipoteza: w jakich okolicznościach powstała szkoła i jak przebiegały w niej kursy szkoleniowe dla młodych elewów? Badania dokonałam w oparciu o materiały źródłowe pochodzące z archiwum Instytutu Pamięci Narodowej-Oddział w Rzeszowie oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie, z przeprowadzonego, jak już wspomniałam, stanu badań z literatury na temat istniejących szkół oficerskich i podoficerskich na terenie trzech odcinków

⁶ P. Sodoł, *Formuwanie...*, dz. cyt., s. 114.

⁷ P. Mirczuk, *Ukraińska...*, dz. cyt., s. 253.

taktycznych UPA w Polsce oraz podejścia i interpretacji tego zagadnienia przez historyków. Wyniki badań oraz dogłębną analizę i interpretację przedstawię w następnym rozdziale.

Wyniki badań – działalność szkoły podoficerskiej. Początki kadry podoficerskiej w VI OW UPA-Zachód miały swój początek w rejonie Karpat. Tam 3 marca 1944 roku w okolicy miasteczek Bolechów i Skole powstała najbardziej znana, największa i prawdopodobnie najlepsza szkoła oficerska UPA – „Ołeni”⁸. Według zeznań Lubomira Bachtałowskiego „Zenka”, członek sztabu 27. odcinka taktycznego UPA-Zachód, 15 października 1944 roku napadł na nią oddział specjalny NKWD. Dlatego ostatni kurs został skierowany na północny-zachód w rejon miasteczka Krasne na zachód od Lwowa. Wszyscy uczestnicy po ukończeniu szkolenia oraz instruktorzy zostali odesłani do swoich okręgów⁹. Do interesującego nas VI OW UPA–Zachód odesłani zostali właśnie L. Bachtałowski „Zenko”, Michał Galo „Konyk”, „Marko” i „Mokry”. W styczniu 1945 roku po śmierci Jakiwa Czornija „Udarnyka” dowódcą kurenia przemyskiego UPA został mianowany „Konyk”. Natomiast „Zenko” został mianowany instruktorem wojskowym na terenie 26 odcinka taktycznego UPA „Łemko”.

Decyzja o skierowaniu niedawnych elewów¹⁰ na teren VI OW UPA-Zachód była słuszna. Szcześniak i Szota stwierdzili: „W 1945 r w całym okręgu nie było więcej niż 10 oficerów UPA”¹¹. W połowie kwietnia 1945 roku M. Galo „Konyk” wydał „Zenkowi” rozkaz zorganizowania 3-tygodniowego kursu w celu uzupełnienia braków w wyszkoleniu bojowym kadry niższych dowódców. Szkolenie rozpoczęło się 20 kwietnia 1945 roku,

⁸ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej – Oddział w Rzeszowie (dalej: AIPN-Rz)-051/310, Tłumaczenie z języka czeskiego – przesłuchanie Bachtałowskiego Lubomira ps. „Zenko”, 2 XII 1947 r., k. 41.

⁹ *Ibidem*, k. 42.

¹⁰ Chodzi o określenie dawnego tytułu kandydata na żołnierza, kształcącego się w szkole podoficerskiej.

¹¹ A. B. Szcześniak, W. Z. Szota, *Droga...*, s. 265.

zakończono je 15 maja 1945 roku. Wzięło w nim udział 25 dowódców SKW (ukr. samoobronne kuszczowe widdiły, czyli terenowe oddziały samoobrony). Instruktorami szkoleniowymi byli Hryhorij Jankiwski „Łastiwka”, „Zrub”, „Wadym” oraz „Zenko”¹².

Kolejny kurs rozpoczęto już 20 maja 1945 roku. Wzięło w nim udział 60 uczestników. Ćwiczenia prowadził Piotr Kawuza „Taras”¹³. Kurs został przerwany na początku czerwca z powodu pojawienia się wojsk radzieckich. Potwierdza to wspomnienie jej uczestnika, Iwana Fedaka „Hordego”¹⁴. Pozostawił on także dokładny opis przebiegu szkolenia i jego uroczystego ukończenia¹⁵.

W drugiej połowie czerwca 1945 roku „Konyk” wydał kolejny rozkaz skierowany do L. Bachtałowskiego „Zenka”. Tym razem dotyczył zorganizowania szkoły podoficerskiej celem szkolenia kadry dowódców niższego szczebla. Pierwszy kurs trwał 6 tygodni. Wzięło w nim udział 80 elewów, głównie z sotni „Udarnyk”-4¹⁶ pod dowództwem Wołodymyra Szczygielskiego „Burlaki” i „Udarnyk”-2¹⁷ pod dowództwem Mychajły Dudy „Hromenko”, oraz dowódcy SKW z Nadrejonu „Chłodny Jar”. Dowódcą szkoły znowu został L. Bachtałowski „Zenko”, instruktorami szkoleniowy „Łastiwka”, „Zrub”, „Stryk”, „Woron”, „Wola”, „Wadym”.¹⁸

¹² AIPN-Rz-51/310, Tłumaczenie z języka czeskiego – przesłuchanie Bachtałowskiego Lubomira ps. „Zenko”, 2 XII 1947 r., k. 43.

¹³ *Ibidem*, k.43.

¹⁴ I. Fedak, Wspomnienia Iwana Fedaka. W: *Zakerzonja. Wspomnienia żołnierzy Ukraińskiej Powstańczej Armii*, pod red. B. Huka, t. 1, Warszawa: Archiwum Ukraińskie, 1994, s. 316.

¹⁵ *Ibidem*, s. 315–316.

¹⁶ Słowo „udarnyk” w tłumaczeniu na język polski oznacza „szturmowiec”. W tym przypadku chodzi o kompanię „Udarnyk”-4 pod dowództwem Wołodymyra Szczygielskiego „Burlaka”, wchodzącą w skład 2. Batalionu Przemyskiego na terenie 26. Odcinka Taktycznego „Łemko”.

¹⁷ Chodzi o kompanię „Udarnyk”-2 pod dowództwem Mychajły Dudy „Hromenki”, wchodzącą w skład 2. Batalionu Przemyskiego na terenie 26. Odcinka Taktycznego „Łemko”.

¹⁸ AIPN-Rz-51/310, Tłumaczenie z języka czeskiego – przesłuchanie Bachtałowskiego Lubomira ps. „Zenko”, 2 XII 1947 r., k. 43–44.

Szkoła istniała do końca sierpnia 1945 roku. Realizowany w niej program był taki sam jak w elitarnej w szkole oficerskiej „Ołeni” w Karpatach¹⁹.

W połowie listopada 1945 roku – po spotkaniu w Jamnie Dolnej „Konyka” z Wasylem Mizernym „Renem”, Mirosławem Onyszkiewiczem „Orestem” oraz „Zenkiem” – nastąpił rozwój idei szkolenia podoficerskiego strzelców UPA. Ponieważ wcześniejsze doświadczenia miały pozytywny, jak należy sądzić, wynik, tym razem chodziło już o utworzenie szkoły podoficerskiej dla wszystkich sotni z kurenia przemyskiego. Miało również na celu przygotowanie opracowań zawierających poszerzony wykład przepisów z zakresu służby polowej i walki partyzanckiej. Niestety prace te odłożono z powodu zbliżającej się zimy.

Do realizacji zamierzeń powrócono w kwietniu 1946 roku po ponownym rozkazie M. Onyszkiewicza „Oresta”, który za pośrednictwem „Ren” polecił zorganizować szkołę podoficerską dla członków sotni (kompanii) z 26. Odcinka Taktycznego „Łemko”. Szkole zostało nadane imię płk. „Konyka” czyli płk. UPA Michała Galo, który zginął pod Birczą 7 stycznia 1946 roku. Dowódcą szkoły został L. Bachtałowski „Zenko”. Kurs objął elewów z kurenia łemkowskiego, przemyskiego i bojówek Służby Bezpieczeństwa, liczył 115 osób²⁰.

Przygotowania do szkolenia rozpoczęły się 2 tygodnie wcześniej. Na początku rozesłano zawiadomienia dla dowódców i referentów Służby Bezpieczeństwa o ilości uczestników w oddziałach szkoleniowych, czasie i miejscu zbiórki oraz niezbędnym wyposażeniu i uzbrojeniu. Nawiązano również kontakt z dowódcami żandarmerii polowej. Omówiono sprawy żywienia obozu, przygotowania transportu, wydania uczestnikom ołówków i zeszytów. Poinformowano stałych instruktorów i pomocników

¹⁹ *Ibidem*, k. 44.

²⁰ *Ibidem*, k. 44.

oraz dowódcę sotni „Udarnyk”–7. Hryhorija Jankiwskiego „Łastiwkę”, który miał ze swoim oddziałem ubezpieczać szkołę²¹.

Zgromadzono materiały szkoleniowe i pomocnicze takie jak: regulaminy bojowej piechoty i służby polowej, bojowy podręcznik partyzantki, konspekt o uzbrojeniu, konspekt o szkoleniu strzeleckim, podręcznik z łączności i topografii wojskowej, przewodnik oficera, podręcznik służby wewnętrznej, konspekt inżynierii wojskowej²². Przygotowano program szkolenia, który obejmował 410 godzin wykładów teoretycznych i ćwiczeń praktycznych.

Do programu szkolenia wchodziły następujące przedmioty: służba polowa i taktyka walk partyzanckich (165 godz.), musztra (30 godz.), wiedza o broni (34 godz.), wychowanie polityczne (45 godz.), terenoznawstwo i topografia (25 godz.), służba partyzancka (32 godz.), strzelanie (22 godz.), służba wewnętrzna (20 godz.), łączność (8 godz.), organizacja armii (3 godz.), intendentura wojskowa (4 godz.), gazownictwo (wiedza o gazach bojowych), (4 godz.), zwiad (10 godz.), służba sanitarna (8 godz.). Wszyscy uczestnicy za zajęcia otrzymywali oceny²³.

Powołano skład instruktorski, do którego weszli „Wola” – służba polowa i organizacja wojska; „Łastiwka” – musztra; „Zrub” – uzbrojenie i wiedza o gazach „Lisowyk” – topografia, mapy, łączność; „Zenko” – służba wewnętrzna, służba partyzancka; Wołodymyr Fortuna „Korc” i „Wadym” – wychowanie polityczne; „Zaliznyj” – szkolenie strzeleckie. Instruktorami wspomagającymi byli: „Szuwar” – służba sanitarna; „Potap” – zwiad; „Meteor” – intendentura wojskowa²⁴.

²¹ AIPN-Rz-072/1, t. 12, Sprawozdanie z podoficerskiego szkolenia przeprowadzonego od 03.05. do 01.07.1946 r., 5 VI 1946 r., k. 58. Sprawozdanie to, jak i inne dokumenty, wykorzystane w tym artykule, zostały też opublikowane w: Litopys UPA, t. 33: *Taktycznyj widtynok UPA 26-uj „Lemko”*: *Lemkiwszczyna i Peremyszczyna (Dokumenty i materiały)*, pod red. P. Poticznyj, I. Łyko, Toronto-Lwiv: Litopys UPA, 2001, s. 715–756.

²² *Ibidem*, k. 58.

²³ *Ibidem*, Program szkolenia podoficerskiej szkoły, 03.05.1946 r., k. 22.

²⁴ *Ibidem*, Sprawozdanie...

Szkolenie rozpoczęto 3 maja 1946 roku od uroczystego otwarcia, które obejmowało sprawozdanie, modlitwę i kazanie, odczytanie rozkazów, powitanie przez dowódcę uczestników obozu szkoleniowego. Natomiast samo szkolenie rozpoczęło się następnego dnia.²⁵ Zajęcia zaczynały się od godziny 07.00. a kończyły o 19.00. z przerwą na obiad. Obejmowały 10 godz. dziennie samych zajęć, do południa 5 godz., gdzie przeprowadzano różne ćwiczenia, w tym polowe. Po południu były przeprowadzane wykłady teoretyczne²⁶.

Dzienny rozkład zajęć obejmował następujące zadania:

5.10-5.20 – ćwiczenia poranne,
5.25-5.50 – toaleta, sprzątanie,
5.50-6.00 – modlitwa,
6.00-6.30 – śniadanie,
6.45 – sprawozdanie poranne,
7.00-11.30 – zajęcia poranne,
12.00-13.45 – przerwa obiadowa,
13.45 – sprawozdanie służbowe,
14.00-18.50 – zajęcia popołudniowe,
19.00 – rozkaz dzienny,
19.30 – kolacja,
19.30-20.40 – czas wolny,
20.45 – wieczorne sprawdzanie i modlitwa,
21.00 – cisza nocna²⁷.

²⁵ *Ibidem*, k. 58.

²⁶ *Ibidem*, k. 59.

²⁷ *Ibidem*, Rozkaz nr 2, 03.05.1946 r., k.13.

Komendantem szkoły na czas trwania kursu został starszy buławny (starszy sierżant) „Zrub”. Sotnię szkoleniową podzielono na trzy czoty (plutony). Dowódcą pierwszej czoty na czas szkolenia był starszy buławny „Zymnyj”. Czota była podzielona na cztery roje (drużyny) liczące po 10 rekrutów. Rojowymi byli: „Moroz”, „Myron”, „Woron”, „Czapla”. Dowódcą drugiej czoty był starszy wistun (plutonowy) „Pryspiw”, będący jednocześnie zastępcą komendanta oddziału. Druga czota również była podzielona na cztery roje liczące po 10 uczestników każda. Rojowymi byli: „Maksym”, „Zelenyj”, „Buryj”, „Nehoda”. Trzecia czota składała się z 2 rojów liczących od 8-10 uczestników szkolenia. Rojowymi byli „Korin”, „Hriznyj”. W kursie uczestniczyło 98 rekrutów²⁸. W dniu 30 maja 1946 roku trzecia czota została rozbudowana z dwóch rojów do trzech liczących od 10 do 11 uczestników. Czotowym został „Lubko”. Liczba uczestników wzrosła do 115 osób (Tab. 1)²⁹.

Ogólnie podczas postojów obozu na pierwszym miejscu, w lasach koło Dylągowej nad Sanem, zrealizowano 180 godz. zaplanowanego programu. Szkolenie odbywało się do 23 maja 1946 roku, kiedy oddział Wojska Polskiego zaatakował obóz z trzech stron, omijając zastawy i stójki. W tym czasie w obozie trwały zajęcia i nie podjęto walki, lecz decyzję o wycofaniu się z powodu niedogodnych warunków. Niemniej w czasie wycofywania się zostały spalone namioty, zniszczone resztki prowiantu, zostało zabitych 2 strzelców z sotni „Udarnyk”-7. Strat ze strony Wojska Polskiego nie było.

Uczestnicy szkolenia przeszli do wsi Poręby. Nastąpiła krótka przerwa w szkoleniu. Wszystkich uczestników podzielono na dwie grupy. Jedną przydzielono do oddziału „Udarnyk”-4, a drugą do oddziału „Udarnyk”-7 celem konspiracji w terenie.

²⁸ *Ibidem*, Rozkaz nr 3/4, 03.05.1946 r., k. 28.

²⁹ *Ibidem*, Rozkaz nr 4, 03.05.1946 r., k. 29.

Tabela 1. Stan liczebny Szkoły Podoficerskiej im. płk. „Konyka”
w okresie od 3 maja do 30 czerwca 1946 roku.

Oddział szkoleniowy szkoły podoficerskiej	Stan liczebny na dzień		
	03.05.1946	30.05.1946	30.06.1946
Uczestnicy szkolenia z oddziałów:	98	115	111
„Udarnyk”-1	7	7	7
„Udarnyk”-2	5	5	5
„Udarnyk”-3	6	6	6
„Udarnyk”-4	10	11	9
„Udarnyk”-5	30	30	30
„Udarnyk”-6	5	5	5
„Udarnyk”-7	10	10	10
BSB	20	20	20
inne oddziały	5	20	19
liczba instruktorów razem z dowódcą oddziału	5	5	6
Razem	107	125	121

Źródło: AIPN-Rz-072/1, t. 12, Dane liczbowe ze sprawozdania oddziału szkoleniowego, k. 60.

Kurs wznowiono 31 maja 1946 roku. Tym razem szkoła stacjonowała we wsi Grąziowa, gdzie były oddziały „Udarnyk”-4 i „Udarnyk”-7. Grąziowa stanowiła dla oddziałów szkoły podoficerskiej zaplecze zaopatrzeniowe, z którym mieli duże problemy. Zajęcia odbywały się w lesie. Obóz szkoleniowy kwaterował przez dwa tygodnie w różnych miejscowościach, w takich jak: Grąziowa Górna, Grąziowa Dolna, Jamna Górna, Jamna Dolna. W tym czasie zrealizowano kolejnych 110 godzin zaplanowanego szkolenia. Było ono bardzo często przerywane z powodu obecności WP albo przemarszu na inne miejsce stacjonowania. W dniu 13 czerwca obóz przeniósł się do Cisowej, a stamtąd do kompleksu lasów między miejscowościami Kormanice i Brylińce. 15 czerwca wznowiono kurs, w tym okresie zrealizowano kolejnych 110 godzin programu i szkolenie zakończono, ponieważ zrealizowano cały zamierzony program. Zaplanowano

egzamin, jednak nie doszło do niego z powodu kolejnego ataku ze strony WP³⁰.

W lasach pod wsią Brylińce doszło wtedy do starcia zbrojnego, które nie miało analogii podczas całego okresu walk z lat 1944-1947. Stanęły naprzeciw siebie dwie szkoły podoficerskie: UPA i WP. Ze strony WP była to grupa pościgowa Szkoły Podoficerskiej 28 pp. z 8 Dywizji Piechoty. Szkołę UPA ochraniał oddział „Udarnyk”-7 pod dowództwem H. Jankińskiego „Łastiwki”. Dwukrotny atak polskich elewów na dogodne stanowiska bojowe strzelców „Łastiwki” i ukraińskich elewów załamał się w ich ogniu. Następnie upowcy przeszli do ataku, co skończyło się rozbiciem przyszłych podoficerów WP. Poległo 38 spośród nich, 12 odniosło rany, 6 dostało się do niewoli (po nałożeniu opatrunków zostali zwolnieni); po stronie obrońców szkoły śmierć poniosło 3 ukraińskich elewów³¹.

Po tym boju obóz ewakuował się do miejscowości Cisowa, stamtąd do Jamny Dolnej, następnie do Jamny Górnej, gdzie w końcu przeprowadzono egzaminy.³² Zakończenie kursu przypadło na Święto Państwa, przypadające na 1 lipca 1946 roku. Podczas zakończenia kursu były obecne oddziały „Udarnyk”-7 i „Udarnyk”-4 oraz elewi. Wszyscy kursanci złożyli przysięgę UPA³³.

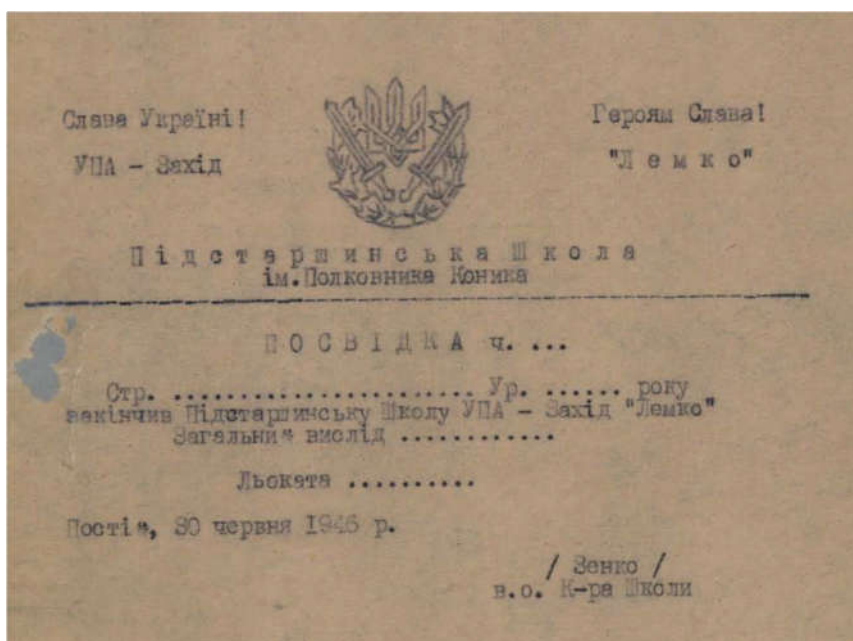
³⁰ AIPN-Rz-072/1, t. 12, Sprawozdanie z podoficerskiego szkolenia przeprowadzonego w dniach 03.05. do 01.07.1946 r., k. 58–62.

³¹ AIPN Rz 072/1, t. 12, Sprawozdanie operacyjne, 3 VII 1946 r., k. 43.

³² AIPN-Rz-072/1, t. 12, Sprawozdanie z podoficerskiego szkolenia przeprowadzonego w dniach 03.05. do 01.07.1946 r., k. 58–62.

³³ Rota przysięgi: „Ja żołnierz Ukraińskiej Powstańczej Armii, biorąc, do ręki broń, uroczę przysięgam swoim honorem i sumieniem przed Wielkim Narodem Ukraińskim przed świętą Ziemią Ukraińską, przed przelaną krwią wszystkich Najlepszych Synów Ukrainy i przed Najwyższym Politycznym Kierownictwem Narodu Ukraińskiego: walczyć za całkowite wyzwolenie wszystkich ukraińskich ziem i ukraińskiego narodu od najeźdźców i zdobyć Ukraińskie Niezależne Zjednoczone Państwo. W tej walce nie będę żałować ani krwi, ni życia i będę walczyć do ostatniego oddechu i ostatecznego zwycięstwa nad wrogami Ukrainy. Będę mężnym i odważnym chobrym w walce i bez litosnym wobec wrogów ziemi ukraińskiej. Będę uczciwym, zdyscyplinowanym i rewolucyjnie pilnym żołnierzem. Będę wykonywać wszystkie rozkazy zwierzchników. Pilnie strzec wojskowej i państwowej

Odczytano wyniki egzaminu i oceny. Szkolenie ukończyło 91 osób, z czego 25 z ogólnym wynikiem bardzo dobrym, 17 z dobrym, 49 z oceną dostateczną. Nie ukończyło szkolenia 20 uczestników, 2 odesłano do punktu sanitarnego, 1 zwolniono na własne żądanie i 1 za karę. To dlatego stan liczebny z dnia 30 maja 1946 roku wynosił 115 kursantów a na dzień 30 czerwca 1946 roku został pomniejszony o czterech rekrutów tzn. wynosił 111 osób (Tab. 1). Na zakończeniu szkolenia zostały wydane zaświadczenia ukończenia Szkoły Podoficerskiej im. płk. „Konyka” (Ryc. 1). Po uroczystościach zakończenia kursu uczestników skierowano z odpowiednimi sztafetami do poprzednich zwierzchników³⁴.

Rycina 1. Pusty blankiet zaświadczenia ukończenia Szkoły Podoficerskiej im. płk. „Konyka”.
Źródło: AIPN-Rz-072/1, t. 12, Rozkaz nr 6, 30 VI 1946 roku, k. 42.

tajemnicy. Będę godnym pobratymcem w boju i w bojowym życiu dla wszystkich swoich towarzyszy broni. Jeśli naruszę lub złamię tę przysięgę, to niech mnie ukarze, surowe prawo Ukraińskie Rewolucji Narodowej i niech spadnie na mnie zniewaga Narodu Ukraińskiego”.

Źródło: P. Mirczuk, Ukraińska Powstańcza Armia 1942–1952, Miunchen: Cicero, 1953, s. 237.

³⁴ AIPN-Rz-072/1, t. 12, Sprawozdanie z podoficerskiego szkolenia przeprowadzonego w dniach 03.05. do 01.07.1946 r., k. 60–61.

Stan prowiantu przewidziano dla 200 osób razem z oddziałem „Udarnyk” – 7, który ubezpieczał szkołę. Wykaz produktów: chleb – 4000 kg, mąka – 440 kg, ziemniaki – 9000 kg, mięso – 3000 kg, fasola, groch – 960 kg, sól – 162 kg, kasza – 110 kg, kawa – 110 kg, jarzyny – 300 kg, tytoń – 30 kg. Dzienny jadłospis: śniadanie składało się z czarnej kawy z chlebem, obiad z zupy lub gulaszu, kolacja wyłącznie z zupy.

W czasie całego kursu szkoleniowego przeprowadzono trzy odprawy. Pierwsza w instruktorsko-dowódczym składzie szkoły. Celem było zapoznanie instruktorów z programem szkolenia ze wskazaniem na co trzeba nałożyć największy nacisk. Druga odprawa odbyła się z czotowymi (dowódcami czot). Poruszono zagadnienia zachowania czotowych w stosunku do strzelców i instruktorów. Omówiono zakres zadań czotowych w kontekście pomocy instruktorom. Ostatnia odprawa odbyła się z instruktorami i czotowymi. Omówiono i ustalono ostateczne oceny z poszczególnych przedmiotów oraz lokaty dotyczące odznaczeń. Priorytetem w ocenie było kryterium oceny uczestników za zdolności przywódcze³⁵.

Wnioski – koniec działalności szkoły. Podsumowując, można wysunąć następujące wnioski. Główną przeszkodą w prowadzeniu szkolenia na kursie majowym, była na pewno kwestia wyżywienia a właściwie jego braku. Inną przeszkodą była potrzeba częstych zmian stacjonowania szkoły, co przyczyniało się do przerywania szkolenia w celu zachowania konspiracji. Poziom uczestników na kursie był bardzo zróżnicowany. Dowódca szkoły „Zenko” pisał: „Niestety, przeszkolony element był dosyć różny. Zdarzały się jednostki bardzo zdolne i wyrobione w sztuce walki (przeważnie z oddziału «Udarnyk»–2 i B[ojówek] S[łużby] B[ezpieczeństwa]). Była też jednak znaczna ilość tych, którzy na szkoleniu znaleźli się przez przypadek

³⁵ AIPN-Rz-072/1, t. 12, Sprawozdanie z podoficerskiego szkolenia przeprowadzonego w dniach 03.05. do 01.07.1946 r., k. 58–62.

lub z innych przyczyn, mogli zostać wypchani po to, aby nie przeszkadzać w oddziale (jak w «Udarnyk»–4), [dowódcy] mogli też wysłać ochotników, często nie zdających sobie sprawy, dokąd idą i jakie są ich obowiązki (na przykład oddział «Udarnyk»–5)³⁶. Nie wszyscy dowódcy oddziałów i referencji SB mimo ustnych i pisemnych zawiadomień wysłali na szkolenie żołnierzy należycie ubranych, w niektórych przypadkach nie posiadających nawet obuwia. Najczęściej rekruci nie przynosili ze sobą namiotów, garnków łyżek i misek. To były najczęstsze przyczyny utrudniające realizację programu szkoleniowego. Każdy uczestnik po szkoleniu otrzymał konspekt bojowy instruktora piechoty, bojowy instruktaż partyzancki oraz instruktaż rajdu. Ze względu na konspirację nie używano na początku nazwy Szkoła Podoficerska im. płk. „Konyka” tylko nazwy w skrócie „wyszkilnyj widdił” (tł. oddział szkoleniowy), pseudo dowódcy obozu „Baturyn”³⁷.

W 18 lipca 1946 roku po pisemnym rozkazie „Rena” rozpoczęto kolejny kurs podoficerski, który objął 200 rekrutów. Kurs trwał 4 tygodnie tym razem dowódcą szkoły był sam „Burlak”, natomiast instruktorami „Zrub”, „Lisowyk”, „Zar”, „Zenko”, „Ostap”, „Jewhen”, „Kywaj”³⁸.

Program obejmował 160 godzin wyszkolenia wojskowego, które było prowadzone w dwóch kierunkach:

- Obowiązkowe wyszkolenie żołnierza, z programem poznania taktyki walk partyzanckich, podstawowych wiadomości służby partyzanckiej i zwiadowczej.
- Podstawowe wiadomości sztuki wojskowej regularnej armii.

W ramach tego szkolenia wchodziły podstawowe wiadomości zakresu: służba polowa (60 godz.), musztra (30 godz.), wiedza o zbrojeniu (15 godz.),

³⁶ AIPN-Rz-072/1, t. 12, Sprawozdanie z podoficerskiego szkolenia przeprowadzonego w dniach 03.05. do 01.07.1946 r., k. 58–62.

³⁷ *Ibidem*, k. 58–62.

³⁸ AIPN-Rz-051/310, Protokół przesłuchania oskarżonego – podejrzanego z 02 XII 1947 r., k. 44–45.

wyszkolenie strzeleckie (15 godz.), służba wewnętrzna (15godz.), wychowanie polityczne (12 godz.), okopywanie się (5 godz.), służba sanitarna (5 godz.), łączność (3 godz.)³⁹. Było to ostatnie szkolenie przeprowadzone w Szkole Podoficerskiej im. płk. „Konyka”. Próbowano jeszcze w połowie listopada 1946 roku powołać kolejny kurs, ale skończyło się to niepowodzeniem. Poprzedni instruktor „Zrub” został zabity, „Lisowyk” i „Wola” chorowali, zbliżała się zima. Głównym powodem rezygnacji były jednak wzmożone akcje ze strony WP i KBW, nasilone po śmierci gen. K. Świerczewskiego.

Na tym zakończyła się działalność Szkoły Podoficerskiej im. płk. „Konyka”⁴⁰. Oprócz tego w lasach sieniawskich na terenie 27. odcinka taktycznego (powiat jarosławski) podjęto rozmowy o szkole podoficerskiej przeznaczonej dla kurenia (batalionu) lubaczowskiego pod dowództwem Iwana Szpontaka „Zalizniaka”. Próba ta również zakończyła się porażką z powodu trudności w pozyskaniu kadry instruktorskiej.

Przytaczani już Szcześniak i Szota uważali, że szkoła im. „Konyka” wypuszczała zbyt wielką w porównaniu z potrzebami ilość podoficerów. Wyciągnęli więc wniosek, że chodziło o nasycenie oddziałów elementem fanatycznym i urobionym ideologicznie. Trudno się z tym zgodzić, zważywszy, iż UPA była formacją skierowaną politycznie ku przyszłości. Miała walczyć o przyszłe wolne państwo ukraińskie, a zatem w razie sprzyjających okolicznościach – a te, jak zakładała Ukraińska Główna Rada Wyzwoleńcza (UGRW), której podporządkowana była UPA, miały wkrótce nastąpić. Od kadry oficerskiej i podoficerskiej zależała możliwość rozbudowy oddziałów.

Dowództwo VI OW UPA-Zachód dołożyło wielu wysiłków, aby mieć odpowiednią kadrę podoficerską. Szkoła funkcjonowała tylko w 1946 roku.

³⁹ AIPN-Rz-072/1, t. 12, Program oddziału szkoleniowego szkoły podoficerskiej im. płk. „Konyka”, k. 46.

⁴⁰ AIPN-Rz-051/310, Protokół przesłuchania oskarżonego – podejrzanego, 02. XII.1947 r., k. 44-45.

Przeszły przez nią 2 pełne turnusy po ok. 200 elewów w każdym. Uświadamiało sobie jej podstawowe znaczenie dla karności, gotowości bojowej oddziałów oraz utrzymania ich struktury organizacyjnej. Szkoła Podoficerska im. płk. „Konyka” była znaczącym i zakończonym sukcesem przedsięwzięciem organizacyjnym na terenie 26. Odcinka Taktycznego VI OW UPA – Zachód, osiągnięciem, co warte szczególnego podkreślenia, w trudnych warunkach aprowizacyjnych i militarnych.

Literatura / Література / References

- Fedak, I. (1994). Wspomnienia Iwana Fedaka. [W:] B. Huk (red.), *Zakerzonja. Wspomnienia żołnierzy Ukraińskiej Powstańczej Armii* (s. 283-386). Warszawa: Archiwum Ukraińskie.
- Mirczuk, P. (1953). Ukraińska Powstańska Armija 1942-1952 (s. 252-253). München: Cicero.
- Sodol, P. (2007), Formuвання starszynських кадрів. [W:] W. Wjatrowycz (red.), *Ukraińska Powstańska Armija. Istorija neskorených* (s. 112-123). Lwiv: Centr doslidzeń wyzwołnoho ruchu.
- Szcześniak, A.B., Szota W.Z. (1973). *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej,
- Ukraińska Powstańcza Armia (2017). Wikipedia. Pobrano z: www.pl.wikipedia.org/wiki/Ukraińska_Powstańcza_Armia (dostęp: 12.05.2017).
- AIPN-Rz-051/310. (1946). Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej-Oddział w Rzeszowie nr. 051/310.
- AIPN-Rz-072/1. (1946). Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej- Oddział w Rzeszowie nr. 072/1.t. 12.
- CAW. (1973). Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie – 241/55/73.

To cite this chapter:

Bacic-Saliszewska, A. (2019). Formation and working of UPA (Ukrainian Insurgent Army) non-commissioned officers school named after colonel “Konyka”. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 334-350). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

XVII

Rola mediów w realizacji radzieckiego i nazistowskiego reżimu
we Lwowie w latach 1939-1941

Роль преси у впровадженні більшовицької та нацистської влади на
території Львова у 1939-1941 рр.

Role of the media in the implementation of the Soviet and the Nazi regime
in the city of Lviv in 1939-1941

Oksana Salata (Салата Оксана)*

Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

Abstrakt: Zapropnowany jest nowy przegląd koncepcji wydarzeń XX wieku ujętych przez pryzmat procesów politycznych i informacyjnych, którego celem jest pokazanie pełnego obrazu wydarzeń historycznych, które miały miejsce w Europie Środkowej i Wschodniej. W badaniach wydarzeń II wojny światowej, które miały miejsce w Galicji Wschodniej w latach 1939-1942, ujęto politykę rzecznictwa administracji okupacyjnej ZSRR i nazistowskich Niemiec. Analizie poddano wpływgazet i czasopism traktowanych jako narzędzia propagandy na umysły mieszkańców Lwowa. Porównano dwa czasopisma, działające w różnych okresach II wojny światowej i w dwóch odmiennych systemach politycznych, które rządziły w latach 1939-1941 we Lwowie. Stwierdzono, że sposób tworzenia gazet i ich kolportowania oraz zestaw technik i metod oddziaływania na ludność w obu reżimach były podobne. **Słowa kluczowe:** Galicja Wschodnia; Lwów; Reżim sowiecki; Nazistowskie władze okupacyjne; Czasopisma; Gazety; Technologia informacyjna; Propaganda.

Анотація: Запропоновано нову концепцію розгляду події XX століття через призму політичних та інформаційних процесів з метою відтворення повної картини історичних подій, що відбувалися на території Центральної та Східної Європи. Досліджуючи події Другої світової війни, що відбувалися на території Східної Галичини у 1939-1942 рр. ми врахували інформаційно-пропагандистську політику радянського Союзу та окупаційної адміністрації нацистської Німеччини. Показано роль періодичних видань у встановленні радянського та нацистського режиму у Східній Галичині, використання газет і часописів як інструменту пропаганди

* Corresponding author: o.salata@kubg.edu.ua

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

та впливу на свідомість жителів Львова. Здійснено порівняння двох періодичних видань, що функціонували у різні періоди Другої світової війни як видавничий орган двох тоталітарних режимів, що панували у 1939-1941 рр. на території міста Львова. Виявлено, що система формування матеріалу газет та його подачі читачу обома режимами мало чим відрізнялася, оскільки обидві окупаційні адміністрації використовували подібні інформаційно-пропагандистські технології та методи впливу на населення. **Ключові слова:** Східна Галичина; Львів; Радянський режим; Нацистська окупаційна влада; Періодичні видання; Газети; Інформаційні технології; Пропаганда.

Summary: In the paper a new concept of presenting the 20th century events of the twentieth century, as seen in the light of political and informational processes is put forward. The goal is to show a comprehensive picture of historical events that occurred in Central and Eastern Europe. Analysing the events of World War the Second that took place in Eastern Galicia in the years 1939-1942, we have included information policy of the Soviet Union and the Nazi Germany on the occupied territories. The role of periodicals in setting of the Soviet and the Nazi regimes in Eastern Galicia is shown and the use of newspapers and magazines as a tool of propaganda and exerting influence on the minds of Lviv citizens is presented. Two periodicals in different periods of the Second World War are compared as examples of publishing strategies of the two totalitarian regimes in the city of Lviv in the years 1939-1941. The claim is that as far as the content of newspapers and its presentation to the reader are concerned, both of regimes hardly differed, since both administrations used similar advocacy techniques and methods of influence on the population. **Key words:** Eastern Galicia; Lviv; Soviet regime; Nazi occupied administration; Periodicals; Newspapers; Information technologies; Advocacy.

Введення. Ми живемо у світі, де у міждержавних та людських стосунках важливу роль відіграє інформація. Зокрема інформаційна політика держав та урядів. Сучасному історику події ХХ століття необхідно розглядати через призму тих політичних та інформаційних процесів, що відбувалися у досліджуваній період. Зокрема, якщо ми досліджуємо події Другої світової війни, що відбувалися у Східній Галичині у 1939-1942 рр. ми повинні враховувати яку інформаційно-пропагандистську політику проводила нацистська Німеччина та Радянський Союз на окупованих територіях.

Наразі, важливим, на нашу думку, є питання встановлення радянського та нацистського режиму у Східній Галичині. У цьому контексті пропонуємо розглянути роль преси у впровадженні

більшовицької та нацистської влади на території Львова у 1939-1941 рр.

Предметом нашого дослідження стали матеріали газет «Вільна Україна» та «Львівські вісті», що видавалися відповідно у 1939-1940 рр., 1941 р. Саме на прикладі цих видань ми спробуємо показати періодичні видання як інструмент інформаційної політики спочатку радянської, потім нацистської влади на окупованих територіях Східної Галичини. Процес зайняття території Східної Галичини, зокрема й Львова радянськими на німецькими військами у 1939 та 1941 роках став предметом уваги не лише вітчизняних, а й зарубіжних істориків. Його особливості розкрито у працях українських, польських вчених, які переконливо доводять, що сталінський режим здійснював радянізацію Західноукраїнських земель за моделлю СРСР. Він представляв собою комплекс політико-правових, соціально-економічних, культурно-освітніх і репресивно-каральних заходів, спрямованих на державно-політичну інкорпорацію приєднаних прикордонних територій. Окремі вітчизняні історики у своїх дослідженнях відобразили систему насадження в регіоні радянського режиму, що супроводжувалося розгортанням масових репресій і депортацій.

Протягом останніх десятиліть дослідження історії дистрикту Галичина на основі широкої джерельної бази в Україні здійснювали науковці А.В. Боляновський, В.А. Офіцинський, Г.В. Стефанюк, С.С. та інші. У своїх працях вони висвітлювали соціальні, освітні, економічні аспекти політики нацистської окупаційної влади на території Східної Галичини, діяльність громадських організацій.

А. В. Боляновський більше зосереджував увагу на військово-політичних питаннях, особливостях національної політики нацистської влади. Діяльність періодичних видань розглядав лише опосередковано, як засіб, який, певно мірою, відобразив окремі військово-політичні події і заходи окупаційної адміністрації^{1 2}. Періодичні видання як засіб

¹ А. В. Боляновський, *Німецька пропаганда серед вихідців із СРСР у німецьких військах у 1942–1944 рр.*, „Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, факультет

пропаганди вчений не розглядав.

Г. В. Стефанюк, досліджуючи нацистський окупаційний режим у Галичині розкрила також діяльність громадських організацій та політику Третього рейху щодо майбутньої української державності в умовах обмежених можливостей. Досліджуючи окремі періодичні видання вона здійснила спробу показати діяльність тих суспільних організацій, які функціонували в період нацистської окупації³. Але періодичні видання як засіб інформаційної політики не стали об'єктом уваги дослідниці.

Процес функціонування періодичних видань на території Східної Галичини окупованої радянськими військами у 1941-1944 рр. розглядав у своїх працях В. Офіцинський. Він висловлював думку про те, що з початком німецько-радянського збройного протистояння у Другій світовій війні протягом 22 місяців українське друковане слово змушене було мовчати. Газета «Львівські вісті» продовжувала виходити, але її публікації відображали радше політику окупаційної влади ніж вільної української думки⁴.

Періодика Другої світової війни стала також об'єктом уваги й польських авторів. Зокрема, польська дослідниця Agnieszka Cieślukowa, у своїй праці *Prasa okupowanego Lwowa* показала яким чином будь який громадянин Львова міг отримати інформацію з періодики окупованого радянською армією міста. У своїх дослідженнях авторка обмежилася лише періодичними виданнями, що видавалися польською мовою, у той час як у місті функціонувала преса українською, єврейською, російською та німецькою мовами.

історії, політології та міжнародних відносин, кафедра міжнародних відносин, кафедра міжнародної інформації” 2006, Чернівці: Рута, т. 12–13, 37–42.

² А. В. Боляновський, *Національна політика нацистської Німеччини в Галичині у 1941–1944 рр.*, „Вісник Львівського університету. Серія історична” 1998, випуск 32, Львів, с. 136–145.

³ Г. В. Стефанюк *Політика нацистської окупаційної влади щодо східногалицького соціуму у 1941–1944 рр.* .) „Сторінки воєнної історії України” 2009, К.: Інститут історії України НАН України, вип. 12, с. 169 – 176.

⁴ В.А. Офіцинський *Дистрикт Галичина (1941- 1944 рр). Історико-політичний нарис.* Електронний ресурс: <http://exlibris.org.ua/distrikt> (режим доступу: 2.05.2017)

Важливим є те, що авторка показала періодичні видання, що видавалися у Львові до 1939 р.

На думку іншого вченого Олександра Луцького, система політичної цензури більшовицької влади стала настільки всеохоплюючою, що випуск газетної і книжково-журнальної продукції без попередньої цензури був заборонений. Під особливо пильним контролем були львівські обласні газети: "Вільна Україна", "Ленінська молодь", "Czerwony Sztandar", кожна з яких мала окремого цензора⁵.

Отже, мета статті – на прикладі двох періодичних видань «Вільна Україна» та «Львівські вісті» виявити особливості, спільні та відмінні риси у діяльності радянської преси у 1939-1941 рр. та нацистської періодики у перші місяці німецького окупаційного режиму 1941-1943 рр. на території Львова, їх роль у формуванні інформаційного простору обох тоталітарних режимів.

Методологія. Методологічною основою дослідження проблеми впровадження більшовицької та нацистської влади на території Львова та ролі у цьому процесі періодичних видань стали нові синергетичні методологічні погляди, соціально-психологічні теорії впливу на особистість, які допомогли пояснити суспільні та соціальні процеси, спричинені політикою Радянського Союзу і нацистської Німеччини на окупованих територіях. Основними історичними методами, якими оперувала авторка, стали: історично-порівняльний, історико-ретроспективний.

Метод ретроспективного психологічного аналізу політичних явищ дав можливість поглянути в майбутнє і зробити адекватні висновки про те, що інформаційна політика нацистської Німеччини і Радянського Союзу стала важливим досвідом у вивченні інформаційних технологій та дослідження причин сучасних інформаційних воєн. Цей метод допоміг розкрити не тільки зміст і прогресивність минулих історичних подій, але й регресивність явищ минулого, тобто наслідків

⁵ О. Луцький. „Радянізація” Львова: вересень 1939 – червень 1941 рр. Електронний ресурс: <http://map.lviv.ua/statti/luckij2.html> (режим доступу 23.05.2017)

інформаційної політики нацистської Німеччини для населення України з певної історичної дистанції, коли вже відомі результати цієї діяльності і дається оцінка її ефективності і впливу на свідомість українського населення в роки Другої світової війни.

Історично-порівняльний метод дозволив порівняти виділені структурні частини предмету дослідження в часі і зіставити процеси впровадження більшовицької та нацистської влади на території Львова у 1939-1941 рр.

Основна частина. Наразі, характеризуючи особливості нацистського окупаційного режиму необхідно зазначити, що це був «новий порядок», який як і радянський, супроводжувався каральними акціями проти мирного населення, зокрема й інтелігенції. На думку відомого українського вченого Ковалю В.М., у планах Третього рейху державних утворень на території окупованих країн не передбачалося. Він стверджує, що Гітлер не приховував «Що Схід мусить бути поставлений на службу Європі. Про державно-правову сторінку говоритиметься пізніше, по закінченні війни»⁶.

Передовсім хотілося б зазначити, що у напередодні II світової війни в самому лише Львові видавалось близько 300 газет і журналів – українських, польських, єврейських. Загалом у воєводстві – 373 назви. Лише щоденних газет було: 6 польських – “Дзеннік польскі”, “Газета Львовска”, “Слово народове”, “Ілюстровани гонец поранни”, “Ілюстровани експрес поранни”, “Век нови”, три українські – найстаріше “Діло”, “Новий час”, “Українські вісти”, дві єврейські – “Хвіля”, “Морген”, одна російська “Русский голос” та одна німецька “Остдойчес Фольксблятт”. Найбільшою популярністю користувалися видання “Век нови” і “Діло”⁷.

Газета «Діло», яку очолював Іван Кедрин, Іван Німчук та Володимир Кузьмович. Видання виходила з 1880 до 1939 рр. з невеликими

⁶ М. В. Коваль *Діяльність «Просвіти» на окупованій території України /1941–1944 рр.*, „Просвіта»: історія та сучасність” К.: Веселка 1998, с. 90–95.

⁷ *З історії львівської преси.* Електронний ресурс: <http://lviv.biz/uk/history/press/> (режим доступу 25.05.2017).

перервами під час Першої світової та Українсько-польської війни, мало значну вагу в громадському та культурному житті українців Галичини. Часопис "Діло" формувався як загальноукраїнський політичний друкований орган, що відповідав запитам українців. Газета давала можливість українській спільноті вести дискусії на будь яку тематику. З початку свого заснування газета працювала на відродження України і стояла на національно-демократичних позиціях. Газета «Діло» виходила практично до самого вступу радянських військ у місто⁸.

Також до 1939 р. у Львові видавалося історико-літературне щомісячне ілюстроване видання «Червона Калина». У щомісячнику публікувалися матеріали про визвольні змагання 1917-1921 рр. На сторінках видання публікували спогади відомих українських діячів, огляди та документи.

З приходом до Львова радянських військ діяльність місцевої преси була зупинена. Після наради журналістів 25 вересня окремі її учасники сподівалися відновити роботу українських видань у довоєнному форматі, однак це не відповідало намірам радянської адміністрації. На зміну різнобарвній, ідейно багатопрезентативній пресі мусив «сформуватись одноцільний фронт преси, відданої на послуги соціалістичному будівництву»⁹. У Львові пресу «нового зразка» започаткувала газета «Вільна Україна», перший номер якої вийшов вже 25 вересня 1939 р. Газета видавалася майже до кінця червня 1941 р. і впродовж всього часу вийшло в світ 536 чисел в обсязі близько 3000 сторінок. Власне, цей значний масив номерів і їх задовільне збереження до сьогоднішнього дня уможливають пошук на шпальтах газети цікавої в історичному ракурсі 1939-1941 рр. інформації. Отже, того ж самого дня вийшов перший номер щоденника "Вільна Україна" (за ред. Андрія Чеканюка), який мав стати єдиним українським щоденником. Наступного дня, на черговому зібранні, львівським журналістам

⁸ Діло. 6 липня 1939 р.; 31 серпня 1939 р.; 2 жовтня 1939 р.

⁹ О. Палюх, *Діяльність Львівської філії Бібліотеки АН УРСР у 1940–1941 рр.* (за матеріалами газети „Вільна Україна”). Електронний ресурс: <http://ua.convdocs.org/docs/index-17795.html> (режим доступу 25.05.2017)

запропонували долучитися до роботи у новоствореному часопису. До початку німецько-радянської війни вийшло друком 536 номерів газети.

Нова влада потребувала друкованого органу, який сповіщав би населення про події, що відбувалися у Східній Галичині, крім того, важливим було тримати місцеве населення у потрібному інформаційному вакуумі. "Вільна Україна", як і польськомовний щоденник "Червони Штандар", стали органом Тимчасового управління міста Львова, а в грудні 1939 р. газета "Вільна Україна" стала органом Львівського обкому КП(б)У та облвиконкому.

Часопис був основним інформаційним рупором, який сповіщав рідною мовою українську громаду міста про успіхи в радянзації усіх сфер суспільного життя. Він ставав потужним пропагандистським інструментом, який активно інформував населення про літературне життя міста. Зокрема, висвітлювалася діяльність організації місцевого осередку Спілки радянських письменників України, розміщувалися анонси про авторські зустрічі, вечори, лекції в самому Клубі письменників чи в інших установах, про приїзд відомих радянських літераторів. Газета "Вільна Україна" писала й про такі ідеологічно вагомні заходи Спілки, як участь письменників у передвиборчій кампанії та підготовці святкувань першої річниці визволення Західної України. На шпальтах часопису виходили друком літературні поетичні тексти. Серед авторів були і місцеві поети, і приїжджі зі Східної України, які пропонували вірші на "визвольну" тематику.

Через газету «Вільна Україна» більшовики здійснювали пропагандистську кампанію, де основне місце займала пропаганда проти Польщі та прихилення на свій бік населення Галичини. У цьому контексті розгорнуто велику кампанію з метою підсилення ідеї про необхідність визволення українського населення "з-під панського ярма". Ця ідеологема про "визволення і порятунок" була створена ще в імперські часи, її життя і функціонування у суспільстві Галичини, на думку керівництва Комуністичної партії мали принести свої

результати¹⁰.

Одразу ж після зайняття території Західної України Червона армія почала формувати нову адміністративну систему та владу по вертикалі. В умовах військового стану, під впливом більшовицьких пропагандистських гасел, які проголошувалися через пресу, розпочалося формування «народної влади» у Львові на чолі з комуністами. Відповідно, під контролем Червоної армії та із застосуванням пропагандистських технологій відбулися вибори до Народних Зборів Західної України¹¹.

На сторінках газети «Вільна Україна», як основного органу нової влади, висвітлювалися заходи з підготовки до Народних Зборів Західної України¹². 19 жовтня газета "Вільна Україна" й інші видання опублікувала "Гасла до виборів в Українські Народні Збори", у яких кілька разів згадувався "вождь і учитель, кращий друг українського народу – великий Сталін" та нагадувалося: "Громадяни, пам'ятайте! Неділя, 22 жовтня – день виборів до Українських Народних Зборів! Всі, як один чоловік, візьмемо участь у виборах депутатів до Українських Народних Зборів!".

На засіданні Народних Зборів Західної України, що відбулося 26-28 жовтня 1939 р. під впливом лозунгів Комуністичної партії було прийнято Декларацію, у якій зазначалося, що "віднині вся влада в Західній Україні належить трудящим міста й села в особі Рад депутатів трудящих". Негайно ж було прийнято рішення про конфіскацію поміщицьких, монастирських земель та земель великих державних урядовців, націоналізацію банків і великої промисловості. Щоб відволікти увагу населення Львова від заходів, які могли викликати обурення у газеті «Вільна Україна» публікувалися карикатури

¹⁰ А. Бугайчук, *Як голосували «за советів»*, „ВолиньPost” 28 Жовт. 2013.

¹¹ В. Кульчицький, С. Кондратюк, *Встановлення радянських органів влади в Західній Україні у 1939-1941 рр.*, „Вісник Львівського університету. Серія юридична” 2001, Львів, вип.36, с.137-141.

¹² Максим Мазипчук *КПЗУ і "Сельроб". Український лівий рух на Галичині й Волині в 1920-х.* „Українська правда”. 01.04.2016. Електронний ресурс: www.istpravda.com.ua/articles/2016/04/1/149034/view_print/ (режим доступу 5.05.2017).

на Польський уряд та систему правління на території Східної Галичини за часів панування Польщі¹³.

На сторінках газети висвітлювалася також діяльність новостворених ідеологічних структур, що функціонували на всій території СРСР, зокрема – комсомольської та піонерської організацій¹⁴. Це був важливий елемент більшовицької політики – ставка на молодь через вплив на її свідомість обіцяла отримання позитивних результатів для політики більшовиків.

Втілюючи власні ідеї керівництво Комуністичної партії, зокрема Політичне управління Червоної армії дуже серйозно ставилося до підготовки пропагандистських кандидатів. Відкрито, на сторінках газети «Вільна Україна» друкувалися інструкції як працювати агітатору, які теми розглядати під час спілкування з місцевим населенням та інше. Так, у статті газети «Вільна Україна» від 8 лютого на сторінці 2-й надруковано такі статті як «Перенести центр агітаційної роботи на десятихатки», на цій же сторінці – «Працює 617 агітаторів», «546 агітаторів за роботою», де добре розкривалися методи та технології агітаційної роботи серед населення Львова¹⁵. На шпальтах цих газет писали про працівників партії, які добре працювали як агітатори, відзначали їхню активність і досягнення¹⁶.

Анексувавши восени 1939 р. Західну Україну, більшовицька влада розгорнула широкий наступ на релігію і церкву, зокрема Греко-Католицьку як важливіший чинник духовного і політичного життя краю. Але тиск на неї з боку влади був, принаймні, порівняно з післявоєнними роками, не такий жорстокий. Радянська влада проводила досить обережну політику щодо греко-католицької церкви. Розуміючи, що саме релігійні діячі ведуть активну антибільшовицьку пропаганду, на думку ватажків комуністичної партії, не час було відкрито виступати проти неї,

¹³ Вільна Україна, 15 жовтня 1939 р.; Вільна Україна, 22 жовтня 1939 р.; Вільна Україна, 2 листопада 1939 р.; Вільна Україна, 3 листопада 1939 р.

¹⁴ Вільна Україна, 16 листопада 1939 р.; Вільна Україна, 6 січня 1940 р.

¹⁵ Вільна Україна, 8 лютого 1940 р.

¹⁶ Вільна Україна, 12 лютого 1940 р.; Вільна Україна, 4 березня 1940 р.; Вільна Україна, 29 березня 1940 р.; Вільна Україна, 10 травня 1940 р.

це могло закінчитись відкритими виступами населення, а радянська влада ще не остаточно закріпилася на цій території.

Також, дослідник О. Ленартович вважає, що останнє було викликане двома основними причинами: по-перше, радянський режим зважав на непевність ситуації в умовах дальшого ведення війни в Європі; по-друге, велику роль відігравав незаперечний авторитет митрополита Андрія Шептицького. Необхідно також зазначити, що радянське керівництво добре знало про заслуги УГКЦ у боротьбі проти полонізації й розуміло, що відвертий курс на знищення цієї церкви, м'яко кажучи, не відповідатиме офіційно проголошеній українізації. У хроніці монастиря св. Йосафата у Львові відзначено як знаменний факт, що 27 вересня 1939 року київське радіо в одній з передач висловило вдячність галицькому духовенству за те, що воно "так вірно піддержувало дух українського між народом"¹⁷. З огляду на це, на сторінках газети «Вільна Україна» питання діяльності УГКЦ висвітлювалося вкрай рідко.

Отже, більшовицька влада використовувала періодичні видання, зокрема газети «Вільна Україна» та «Львівські вісті» як засіб політичної пропаганди. На сторінках газет розміщувалися матеріали, які повинні були налаштувати українське населення проти польського уряду. Публікації, розміщені на сторінках газет впливали на встановлення у Східній Галичині радянської влади.

Методи та технології впливу на населення захоплених територій не змінилися і з приходом нацистської окупаційної влади. Саме періодичні видання стали основною зброєю пропаганди Третього рейху на окупованих територіях, хоча сприйняття нацистів населенням Львова у перші місяці окупації були дещо іншими ніж сприйняття радянської влади.

Початок німецько-радянської війни, як і перший етап німецько-польського протистояння, асоціювався у мешканців Львова із кількома хвилями доволі відчутних бомбардувань. На перших порах німців

¹⁷ О. Ленартович, *Ліквідація УГКЦ на західно-українських землях у повоснний період*, Укр. Думка, 25 квітня 1996, с. 10.

пов'язували зі “сталевою волею” і силою, з одного боку, та певною «витонченістю», – з іншого. Крім того, німецьких солдат, на протипагу радянським, стали пов'язувати із чистотою та охайністю, а це для міщан було синонімом їхньої культурності¹⁸. Серед українців поширилася ілюзорна думка про те, що Львів може, нарешті, стати “справді українським”. Появу української символіки на вулицях міста відразу після появи німецьких збройних сил сприймали як маніфестацію її національної приналежності: “В перший день Львів зразу змінився. На будинках з'явилися синьо-жовті прапори...Тішило, що ось тут, у нашому місті, в якому я пережив дев'ятнадцять років під польською займанщиною та майже два роки радянського “визволення”, вперше побачив на міській рагуші синьо-жовтий прапор” – згадував О.Тарнавський¹⁹. З приходом на територію Східної Галичини, нацистський уряд почав створювати у свідомості місцевих мешканців образ озвірілого ворога – радянського більшовизму. Львів'яни стали свідками таких звірств одразу після відкриття тюрем на Казимирівській (“Бригідки”) і Лонцького. Це стало дієвим засобом німецької військової пропаганди, розрахованої як на цивільне населення, так і на німецьких солдат. У кінохроніці, в газетах і журналах активно поширювалася ця інформація у перші ж дні захоплення міста²⁰.

Питання окупації Східної Галичини військами фашистської Німеччини, становлення нацистського окупаційного режиму та відповідна реакція суспільства були в центрі уваги всіх українських періодичних видань, що з'явилися у перші дні війни.

1 серпня 1941 р. у газеті «Львівські вісті» була опублікована Прокламація про те, що Львів та, загалом Східна Галичина віднині беруться «під охорону Великонімецької держави». Також зазначалося, що Львів стає столицею Нового дистрикту²¹.

¹⁸ Є. П. Наконечний, *"Шоа" у Львові: спогади*, НАН України, Львів: наук. б-ка ім. В. Стефаніка, 2004, с. 28.

¹⁹ О. Тарнавський, *Літературний Львів. 1939–1944: Спомини*, Львів: Просвіта, 1995, с. 19.

²⁰ Є. П. Наконечний, *"Шоа" у Львові...*, с. 29-30.

²¹ Львівські вісті, 1 серпня 1941 р.

У перших номерах газети нацистська окупаційна адміністрація публікувала інформацію про основи управління Галичиною, встановлення нових законів суспільного життя та перебіг подій на фронті – захоплення нацистською Німеччиною тієї чи іншої території СРСР.

У центрі уваги часописів Східної Галичини були події, пов'язані з Актом відновлення державності. Із сторінок «Львівський вістей», «Самостійної України», «Жовківських вістей», «Вільного слова», «Українських щоденних вістей», «Зборівських вістей» постає зрима та об'ємна картина цієї важливої дати національної історії. Перша шпальта першого числа часопису «Самостійна Україна», що вийшов під гаслом «Бог і Україна», починалася словами: «На визволених українських землях Організація Українських Націоналістів будує братську державу під проводом Степана Бандери»²². Помістив часопис і Маніфест ОУН, в якому існуючий лад сил у світі оцінювався як такий, що насильно «здавлює вартісні та життєздатні народи, валиться від їх визвольних ударів. Московська імперія – сьогодні складова частина цього укладу. Ми, українці, підносимо прапор нашої боротьби за свободу народів та людини».

Важливе місце у газеті «Львівські вісті» відводилося антисталінській пропаганді та статтям, що показували держави союзників СРСР у дуже неприглядному світлі. Так у газеті «Львівські вісті» від 30 серпня 1941 р. розміщена стаття про те, що після втрати України Радянському Союзу загрожує промислова криза²³. В іншому номері (від 21/22 вересня) міститься стаття про визволення Києва, у якого велике майбутнє з німецьким народом та фюрером...²⁴. У випуску газети від 12 жовтня повідомляється про те, Сталін разом зі своїм штабом, який не здатен захистити свої народи, змушений тікати із Москви, про те, як важко жилося східним народам під владою радянського режиму та інше.

²² В. А. Офіцинський, *Дистрикт Галичина (1941- 1944 рр). Історико-політичний нарис*. Електронний ресурс: <http://exlibris.org.ua/distrikt> (режим доступу 2.05.2017).

²³ Львівські вісті, 30 серпня 1941 р.

²⁴ Львівські вісті, 21/22 вересня 1941 р.

У статті використовується ціла низка історичних фактів та подій для більшої переконливості читачів²⁵.

З початком окупації Східної Галичини нацистськими військами та входження її до складу Генеральної Губернії, засоби масової інформації повідомляли про наміри вищого німецького керівництва відкрити у Львові ряд закладів вищої школи: університет, інститут ветеринарної медицини, інститут народного господарства, політехнічний, педагогічний та музичний інститути²⁶. Однак, процес відкриття вищих навчальних закладів затягнувся. І лише навесні 1942 р. були відкриті інститути: медичний, ветеринарний, фармацевтичний, політехнічний з п'ятьма факультетами: будівельним, архітектурним, хімічним, машинобудівним, електрохімічним та сільськогосподарським. Очевидно, що відкриття вищих навчальних закладів у Східній Галичині було викликане не якимось особливим українофільством німецької влади, а меркантильними потребами воєнного часу, в першу чергу в медиках та фармацевтах. Крім того, як зауважив Кость Паньківський, українці, кількість яких у польських вузах була незначною, навчалися на перших трьох курсах, на старших же курсах переважали польські студенти. Крім того, незважаючи на зусилля голови міста Ю. Полянського, а також відомих учених І. Крип'якевича, В. Сімовича, так і не було відкрито Львівський університет²⁷.

Судячи зі статей, які публікувалися на перших сторінках Газети «Львівські вісті», населення міста мало можливість розпочати навчання своїх дітей у початкових та школах. 1 серпня 1941 р. відділ освіти міської управи Львова став державною установою для шкільних справ при губернаторстві дистрикту²⁸. Згідно з розпорядженням німецької адміністрації, всі діти української і польської національності 1928-1934 рр. народження були зобов'язані ходити до школи. Суворо заборонялося

²⁵ Львівські вісті, 12/13 вересня 1941 р.

²⁶ Львівські вісті, 12 листопада 1941 р.

²⁷ В.А. Офіцинський, *Дистрикт Галичина (1941- 1944 рр). Історико-політичний нарис*. Електронний ресурс: <http://exlibris.org.ua/distrikt> (режим доступу 2.05.2017).

²⁸ Львівські вісті, 14 серпня 1941.

приймати до українських та польських шкіл єврейських дітей. У кожній такій статті говорилося про те, що незважаючи на військові події та загрозливий час, окупаційна влада дбає про молоде покоління українців і намагається створити умови для їхньої освіти²⁹.

Через періодичну пресу німецький окупаційний режим створював ілюзію прихильного ставлення гітлерівської влади до українського населення. Постійне наголошування на здобутках та мирній праці в ім'я Великонімеччини, публікації про те, як квітне і розвивається українська культура, постійне зіставлення і порівняння німецького режиму та радянського, звичайно ж, не на користь останнього призводили до того, що певна частина українського суспільства спочатку, справді вірила окупаційній владі й співпрацювала з нею.

Оскільки преса насамперед виконувала стратегічне завдання нацистської ідеології: сприяти тому, щоб населення окупованих територій перейнялося антибільшовицькими настроями, значне місце в періодичній пресі відводилося саме ідеологічному питанню. Більше того, більшовизм ототожнювався з Радянською владою і єврейством. Але, оскільки редакційна колегія складалася з українців, то єврейське питання у перші місяці війни, вочевидь, не загострювалося.

Через періодичну пресу німецька окупаційна влада створювала ілюзію прихильного ставлення гітлерівської влади до українського населення. Постійне наголошування на здобутках та мирній праці в ім'я Великонімеччини, публікації про те, як квітне і розвивається українська культура, постійне зіставлення і порівняння німецького режиму та радянського, звичайно ж, не на користь останнього призводили до того, що певна частина українського суспільства спочатку, справді вірила окупаційній владі й співпрацювала з нею. Але події, які розгорталися на окупованій території та на фронті, вочевидь, не сприяли формуванню позитивного іміджу нацистської влади серед місцевого населення. Мешканці Львова зрозуміли,

²⁹ Львівські вісті, 29 серпня 1941 р.; Львівські вісті, 7,8, 12 вересня 1941 р.; Львівські вісті, 11 листопада 1941 р.

що збудувати незалежну державу в умовах окупаційного режиму навряд чи буде можливим. Плани гітлерівської Німеччини жодним чином не передбачали існування також держави як Україна. Пресі ставало усе важче висвітлювати події, що свідчили про бажання українського населення мати власну державу.

Проаналізувавши номери газети «Львівські вісті» за листопад-грудень 1941 р., необхідно зазначити, що зміст публікацій кардинально змінився. На сторінках видання усе менше друкувалося матеріалів про особливості української культури, історії. Натомість, з'явилося більше статей, присвячених життю і роботі оstarбайтерів у Німеччині, життю і діяльності відомих діячів Третього рейху та інше.

Отже, якщо проаналізувати хоча б газети перших двох місяців нацистської окупації Львова, то можемо прийти до висновку, що система подачі інформацію, і власне пропаганда радянського та німецького окупаційних режимів мало чим відрізнялася. Це пояснюється тим, що обидва тоталітарні режими застосовували подібні інформаційно-пропагандистські технології та методи впливу на населення захоплених територій. Докладно ця подібність проаналізована і показана у працях О.О. Салати³⁰.

У чому ж особливості та схожість, наприклад періодичних видань радянської влади «Вільна Україна» та «Львівські вісті»?

Дуже цікавою є структура побудови газет, в цілому, і, кожної сторінки окремо. Так, поряд зі зведеннями з фронту та політичною пропагандою на першій сторінці більшості номерів містяться статті, де мова йде про звичайне мирне життя і буденні людські потреби, «Допоможім сільській молоді вчитися», «Середньошкільна проблема», «Діти вулиці», «Українська культура»³¹. Такий прийом використовувався для того, щоб продемонструвати місцевим жителям Львова та Східної Галичини, в цілому, що незважаючи на складні умови війни нацистська окупаційна

³⁰ О. О. Салата, *Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941р.–1944 рр.)*, Донецьк: Норд-Прес, 2010, 361 с.

³¹ Львівські вісті, 29 серпня, 9 вересня, 23, 30 жовтня 1941 р.

влада турбується про життя місцевого населення.

Обидві газети і «Вільна Україна» і «Львівські вісті» містили 4, або 8 сторінок. На другій сторінці, традиційно розміщувалися матеріали про події за кордоном; статті, що розвінчували міфи про «радянський рай», публікації про зміни у системі управління та житті міста Львова (політичному, економічному, культурному). Часто на 2-й сторінці газети розміщували матеріали про воєнно-політичну та економічну ситуацію у зайнятих німецькими військами містах України³².

Традиційно, на 3-й сторінці розміщували матеріали статей про щоденну працю населення Львова, про проблеми, які виникали на шляху реалізації нацистської політики на окупованих територіях, поради щодо виховання молоді та ін. Часто тут розміщували літературні та поетичні твори відомих українських, польських та німецьких письменників і поетів³³. На 3-й сторінці кожної газети розміщувалися також матеріали про спортивні новини, про діяльність української кооперації, Просвіти та місцевих жіночих та дитячих організацій³⁴.

Остання, 4 (у деяких виданнях 7,8) сторінка, фактично слугували рекламним блоком, де писалися новини та оголошення про роботу театрів, спортивних закладів, гуртків; повідомлення про торгові операції, вакантні посади та інше³⁵.

Висновки. Таким чином, аналіз, проведений на основі вивчення матеріалів двох основних періодичних видань радянської та нацистської окупації «Вільна Україна» та «Львівські вісті», свідчить про те, що обидва тоталітарні режими прагнули засобами періодичних видань здійснювати вплив на свідомість місцевого населення, тому й структура газет і часописів була дуже схожою.

Отже, можемо зробити висновки, що у перші місяці панування у Східній Галичині радянська влада була більш лояльною до місцевого населення, її діяльність була зосереджена переважно на пропаганді

³² Львівські вісті, 13,15 серпня, 12 вересня, 1941 р.

³³ Львівські вісті, 16 серпня, 1941 р.

³⁴ Львівські вісті, 26,27 вересня, 1941 р.

³⁵ Львівські вісті, 1 серпня 1941 р. по 26 жовтня 1941 р.

серед населення радянського способу співжиття. Але одразу після Народних Зборів Західної України почалося активне втілення більшовицького режиму в усіх сферах життя міста. Натомість, матеріали газети «Львівські вісті» дали можливість розкрити дві сторони нацистської окупації, а саме: з одного боку політику терору і насильства, політику заборон і обмежень; з іншого боку — можливість населенню Львова, хоч і під контролем влади із сильними обмеженнями, на національно-культурне життя. Незважаючи на це було очевидно, що політика нацистської влади в Східній Галичині мала яскраво виражений антиукраїнський характер, що було головною причиною розгортання тут руху опору.

Рекомендації. Тема впливу періодичних видань на населення окупованих територій України у роки Другої світової війни є дуже важливою у контексті вивчення інформаційних технологій та їх значення у військових конфліктах, тому на часі буде поглиблення вивчення ролі періодики у воєнно-політичному протистоянні нацистської Німеччини та СРСР у 1941-1944 рр.

Literatura / Література / References

- Боляновський, А. В. (1998). Національна політика нацистської Німеччини в Галичині у 1941-1944 рр, „Вісник Львівського університету. Серія історична. Випуск 32” 1998, Львів, с. 136-145.
- Боляновський, А. В. (2006). Німецька пропаганда серед вихідців із СРСР у німецьких військах у 1942-1944 рр, Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, факультет історії, політології та міжнародних відносин, кафедра міжнародних відносин, кафедра міжнародної інформації. Чернівці: Рута, т. 12-13, 37-42.
- Бугайчук, А. (28 Жовт. 2013) Як голосували «за советів». ВолиньPost.
- Вільна Україна, 12 лютого 1940 р.; Вільна Україна, 4 березня 1940 р.; Вільна Україна, 29 березня 1940 р.; Вільна Україна, 10 травня 1940 р.
- Вільна Україна, 15 жовтня 1939 р.; Вільна Україна, 22 жовтня 1939 р.; Вільна Україна, 2 листопада 1939 р.; Вільна Україна, 3 листопада 1939 р.
- Вільна Україна, 16 листопада 1939 р.; Вільна Україна, 6 січня 1940 р.
- Вільна Україна, 8 лютого 1940 р.

- Діло. 6 липня 1939 р.; 31 серпня 1939 р.; 2 жовтня 1939 р.
- З історії львівської преси. Електронний ресурс: <http://lviv.biz/uk/history/press/> (режим доступу 25.05.2017)
- Коваль, М. В. (1998). Діяльність «Просвіти» на окупованій території України 1941-1944 рр. (с. 90-95). «Просвіта»: історія та сучасність, К.: Веселка.
- Кульчицький, В., Кондратюк, С. (2001) Встановлення радянських органів влади в Західній Україні у 1939-1941 рр, Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів, вип.36, 137-141.
- Ленартович, О. (25 квітня 1996). Ліквідація УГКЦ на західно-українських землях у повоєнний період, Укр. Думка, с. 10.
- Львівські вісті, 1 серпня 1941 р.
- Львівські вісті, 1 серпня 1941 р. по 26 жовтня 1941 р.
- Львівські вісті, 12 листопада 1941 р.
- Львівські вісті, 12/13 вересня 1941 р.
- Львівські вісті, 13,15 серпня, 12 вересня, 1941 р.
- Львівські вісті, 14 серпня 1941.
- Львівські вісті, 16 серпня, 1941 р.
- Львівські вісті, 21/22 вересня 1941 р.
- Львівські вісті, 26,27 вересня, 1941 р.
- Львівські вісті, 29 серпня 1941 р.; Львівські вісті, 7,8, 12 вересня 1941 р.; Львівські вісті, 11 листопада 1941 р.
- Львівські вісті, 29 серпня, 9 вересня, 23, 30 жовтня 1941 р.
- Львівські вісті, 30 серпня 1941 р.
- Максим Мазипчук КПЗУ і "Сельроб". Український лівий рух на Галичині й Волині в 1920-х. Українська правда. 01.04.2016. Електронний ресурс: www.istpravda.com.ua/articles/2016/04/1/149034/view_print/ (режим доступу 5.05.2017).
- Наконечний, Є. П. (2004). "Шоа" у Львові : спогади (с. 29-30). НАН України. Львів: наук. б-ка ім. В. Стефаника.
- Наконечний, Є. П. (2004). "Шоа" у Львові : спогади, НАН України, Львів: наук. б-ка ім. В. Стефаника, с. 28.
- Олександр Луцький. "Радянізація" Львова: вересень 1939 – червень 1941 рр. Електронний ресурс: <http://map.lviv.ua/statti/luckij2.html> (режим доступу 23.05.2017)
- Офіцинський В.А. Дистрикт Галичина (1941- 1944 рр). Історико-політичний нарис. Електронний ресурс: <http://exlibris.org.ua/distrikt> (режим доступу 2.05.2017)
- Палух, Ольга. Діяльність Львівської філії Бібліотеки АН УРСР у 1940-1941 рр. (за матеріалами газети „Вільна Україна”). Електронний ресурс: <http://ua.convdocs.org/docs/index-17795.html> (режим доступу 25.05.2017)
- Салата, О. О. (2010). Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941р. – 1944 рр.), Донецьк: Норд-Прес, с. 361

- Стефанюк, Г. В. (2009). Політика нацистської окупаційної влади щодо східногалицького соціуму у 1941-1944 рр.). Сторінки воєнної історії України. К.: Інститут історії України НАН України, вип. 12, 169-176.
- Тарнавський, О. (1995). Літературний Львів. 1939-1944: Спомини, Львів: Просвіта, с. 19.

To cite this chapter:

Salata, O. (2019). Role of the media in the implementation of the Soviet and the Nazi regime in the city of Lviv in 1939-1941. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 351-370). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

XVIII

Organizacje młodzieżowe w obozach dla internowanych
z Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w Polsce

Молодіжні організації в таборах інтернованої
Армії Української Народної Республіки в Польщі

Youth organizations in the interned camps
Army of Ukrainian National Republic in Poland

Olena Humeniuk (Олена Гуменюк)*

Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

Abstrakt: W pierwszej połowie lat dwudziestych XX wieku w środowisku ukraińskiej międzywojennej studenckiej emigracji większość stanowili studenci – byli wojskowi Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej – która została internowana w Polsce. Ważną cechą ukraińskiego studenckiego ruchu na emigracji w okresie międzywojennym był dość wysoki poziom świadomości narodowej studentów przejawiający się w ich pragnieniach zaprezentowania siebie jako przedstawicieli innej nacji, z całą jej dawną historią i bogatą kulturą. Wśród głównych zadań, które stawiali przed sobą ukraińscy studenci-emigranci, było chronienie tożsamości narodowej, dbanie o odrodzenie Państwa, informowanie innych krajów o sytuacji studentów ukraińskich i sytuacji politycznej Ukrainy, jednak najważniejszym było szerzenie oświaty. We wszystkich obozach internowania Ukraińców w Polsce były założone studenckie organizacje, które oprócz działalności kulturowo-oświatowej nosły też pomoc żołnierzom pragnącym studiować na uczelniach wyższych. Ukraińskie Studenckie Zgromadzenia działały w obozach w Wadowicach, Kaliszu, Łańcucie, Aleksandrowie Kujawskim, Siedlicach i innych miastach. W ukraińskim wojsku internowanym w obozach na terenie Polski w początkowych latach dwudziestych, jak i wśród uchodźców cywilnych przebywających w paraobozowych warunkach sporo było młodzieży. Wielu młodych ludzi z powodu wojny przerwało studia, inni się do studiów dopiero sposobili. Na emigracji przyszło im kontynuować naukę w mocno niesprzyjających okolicznościach. **Słowa kluczowe:** Młodzież; Emigranci; Studenci; Obozy; Armia URL.

Анотація: На початку 1920-х років студенти складали більшість серед української міжвоєнної еміграції, колишні військові Армії Української Народної Республіки

* Corresponding author: o.gumeniuk85@gmail.com

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

становили їх основу. Важливою рисою українського студентського еміграційного руху міжвоєнного періоду був високий рівень національної свідомості та бажання представити свої здобутки та саму націю з власною історією та багатою культурою. Головні завдання, що стояли перед українськими студентами-емігрантами: забезпечити захист національної ідентичності, прагнути до відродження держави, інформувати представників інших країн та націй про ситуацію в Україні та становище українських студентів, але головним залишалось – навчання. Заснування та діяльність культурно-освітніх організацій в таборах інтернування стало головним підґрунтям цих процесів. Колишні військові Армії Української народної Республіки отримали можливість закінчити середню освіту, завдяки спеціальним курсам в таборах, а після цього вступити до вищих навчальних закладів. Українські студентські організації були засновані в таких таборах: Вдовицях, Каліш, Ланцут, Александров-Куявський, Седлице тощо. Серед військових інтернованої Армії УНР в Польщі на початку 1920-х років, так само як і серед цивільних біженців, було чимало молоді. Вони змушені були перервати навчання через початок Першої світової війни чи національно-визвольні змагання. За кордоном вони продовжили здобувати освіту за менш сприятливих обставин. Проте культурно-освітня робота, що проводилась в таборах інтернування, допомогла у здобутті освіти за кордоном. **Ключові слова:** Молодь; Емігранти; Студенти; Табори інтернування; Армія УНР.

Summary: During the first half of 1920s students comprised the majority among Ukrainian interwar emigrants. They were mainly former soldiers of Ukrainian National Republic Army interned in the Polish camps. An important feature of the Ukrainian student émigré movement the interwar period was a rather high level of national students' awareness and their desire to present themselves as representatives of an independent nation with its own history and rich culture. Among the main tasks for Ukrainian students-emigrants there were the following: to protect national identification, provide for the rebirth of the state, inform other countries about the situation of Ukrainian students and the political processes in Ukraine, but the most important was to pursue their studies. Cultural and educational organizations were established in the internment camps to support the students in that. Former soldiers Army of Ukrainian National Republic got the opportunity to fulfil their secondary education, due to special courses offered in the camps, and after that entered the universities. Ukrainian students' organizations were founded in the following interned Polish camps in: Wadowice, Kalisz, Lancut, Oleksandruw-Kujawski, Sedlice etc. In the Ukrainian army interned in the Polish camps at the beginning of 1920s, as well as among civil refugees, there were many young people. They had to interrupt studying due to the First World War and national-liberation struggle. In exile, they had to continue their education in very unfavourable circumstances. But cultural and educational work at the youth organizations in the internment camps helped them considerably in continue their education abroad. **Key words:** Youth; Emigrants; Students; Interned camps; Army UNR.

Вступ та актуальність теми. Проблематика українського молодіжного руху в країнах Європи в 1920-1939 рр. постає актуальною та малодослідженою. Протягом останніх 20-ти років в полі зору українських та зарубіжних дослідників перебували саме аспекти політичної та частково військової української еміграції. Таким чином період становлення та форми діяльності молодіжних організацій розглядались найчастіше в контексті всієї української міжвоєнної еміграції. Серед них науковці приділяли найбільше уваги саме студентським організаціям, але знову ж таки пов'язуючи їх або ж із політичною складовою еміграції, або ж характеризуючи українські вищі навчальні заклади у Чехословаччині та відповідно організації, що діяли при них. Тому в даному дослідженні здійснена спроба на основі ґрунтовної методологічної бази проаналізувати етапи організаційного становлення, форми та напрями діяльності, з'ясувати характерні особливості, спільні та відмінні риси українських молодіжних організацій в польських таборах інтернування Армії Української Народної Республіки. Визначити вплив, що справили дані організації на подальший розвиток українського студентського організаційного руху зокрема (оскільки саме студенти становили наймасовішу частину всієї молоді за кордоном), так і еміграційного молодіжного загалом.

Стан розробки теми. Проблема заснування та діяльності молодіжних організацій в таборах інтернованої Армії Української Народної Республіки (УНР) в Польщі є малодослідженою на сьогодні, як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Про молодь в таборах інтернування завжди йшлося в контексті дослідження військової еміграції та її культурно-освітньої діяльності. Зокрема, про культурно-освітню діяльність яка стала одним із чинників не тільки підвищення

освітнього рівня військових Армії УНР, інтернованих в польських таборах, але і важливим фактором появи студентських, пластових та інших організацій в таборах наголошують українські та польські дослідники І. Срібняк, З. Карпус, А. Колянчук, З. Кисіль, К. Шашкевич, О. Гуменюк та інші¹⁻⁸. Також про інтернованих військових Армії УНР як одне із джерел студентської еміграції зазначає О. Дуднік^{9 10}. Окремі аспекти культурно-освітньої діяльності української еміграції, і зокрема, молоді у міжвоєнній Польщі піднімав у своїх працях А. Портнов^{11 12}.

Джерела та матеріали. Щодо джерельної бази, то головним чином документи Центрального державного архіву вищих органів влади

¹ І. Срібняк, *Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1919–1924 рр.)*, К., 2000, с. 324.

² Z. Karpus, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918–1924*, Toruń, 1997, s. 209.

³ Z. Karpus, *Pobyt żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach internowania w Polsce w latach 1920–1924*. [W:] Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność” 1996, Toruń, s. 455–464.

⁴ З. Кисіль, *Українське воєнно-історичне товариство (1920 – 1939)*. *Український історичний журнал* 2001, №2, с. 100–110.

⁵ A. Kolańczuk, *Ukraińscy generalowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920–1939*, Przemyśl, 2009, 283 s.

⁶ A. Kolańczuk, *Zołnierze Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej internowani w Polsce (1920–1924)*, „Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa” 1997, Toruń, s. 273–307.

⁷ K. Paszkiewicz, *Szkolnictwo i oświata wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920–1924*. „Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa” 1997, Toruń, s. 329–334.

⁸ O. Gumeniuk, *Kulturalno-oświatowa działalność w obozach internowanych w Polsce w kontekście ukraińskiej studenckiej emigracji*, „Historia i Polityka” 2014, № 11, Toruń, s. 117–124.

⁹ О. Дуднік, *Студентство як основна складова української політичної еміграції у 20-ті рр. ХХ ст.* „Наук. записки. Вінницького держ. пед. університету ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія” 2002, вип. 4, Вінниця, с. 103–106.

¹⁰ О. Дуднік, *Український студентський рух у міжвоєнній Польщі та за її межами в контексті польсько-українських взаємовідносин*, „Nad Wisłą a Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość” 2002, Toruń-Kijów, № 1, с. 206–218.

¹¹ А. Портнов, *Культурне життя української еміграції в міжвоєнній Польщі (1921–1939) в освітленні польської історіографії*. „Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України” 2004, Дніпропетровськ, с. 114–119.

¹² А. Портнов, *Наука у вигнанні. Науково-освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939)*, Харків 2008, с. 256.

України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву зарубіжної україніки та Центральний військовий архів у Польщі (Centralny Archiwum Wojskowe) містять інформацію про основні етапи, організаційне оформлення та діяльність молодіжних організацій в таборах інтернування Армії УНР в Польщі. Крім того, варто наголосити, що таборова преса виступає також важливим джерелом при дослідженні українських молодіжних організацій в Польщі в першій половині 1920-х років.

Методологія дослідження. В даній статті представлена спроба на основі широкої джерельної бази та попередніх напрацювань проаналізувати роль та місце молодіжних організацій (насамперед студентських) в таборах інтернування Армії УНР в Польщі та з'ясувати їх вплив на культурно-освітні процеси для міжвоєнної української еміграції в Європі. Мова йде про студентські громади, пластові товариства, організації освітнього та культурного характеру, членами яких були в переважній більшості молоді люди. На прикладі культурно-освітньої діяльності розглядається значення молодіжних організацій в таборах для підвищенні освітнього рівня інтернованих, їх бойового та патріотичного духу, а також надання всебічної матеріальної, правової та, навіть, моральної допомоги всім бажаючим полишити табори та перейти до цивільного життя. Поставлені завдання вдалося реалізувати за рахунок використання загально історичних методів наукового дослідження, а саме: історико-порівняльного, типологізації та системного аналізу. Використання вказаних методів дозволило з'ясувати причини та передумови появи молодіжних організацій, визначити рівень залученості молоді до культурного та освітнього процесу в таборах, проаналізувати зовнішні та внутрішні чинники

становлення організованого студентства в Польщі та спроектувати основні тенденції, форми та напрямки діяльності українських молодіжних організацій протягом міжвоєнного періоду у Європі. Також у статті розкриваються на основі системного аналізу процеси переходу військових, інтернованих в таборах до категорії студентів та досліджені методи якісного та кількісного даної зміни станів від військового до цивільного та фактори, що на цю зміну впливали.

Дискусія, розкриття теми. Варто звернути увагу ще на дві важливі речі: територіальне походження членів молодіжних організацій та їх вікові «межі». Оскільки мова йде про Армію УНР, то серед інтернованих переважна більшість становила вихідці із Наддніпрянської України. А щодо вікових меж, то вони є досить відносні, особливо, коли говорити про молодь. Найчисельнішу групу серед такої молоді склали люди 20-30 років. Це були ті, хто або уже закінчив навчання в університеті чи іншому вищому навчальному закладі, або ж не мав вищої освіти, чи змушений був перервати навчання. Інші дві менш численні групи становили представники з одного боку наймолодшої вікової категорії від 16 до 20 років, а з іншого 30-35 років. Щодо останньої групи, то вона була найменшою.

Крім того, необхідно наголосити, що хронологічні рамки даного дослідження становлять першу половину 1920-х років. А точніше, від листопада 1920 р. – коли Армія УНР перейшовши кордон із Польщею, була інтернована в таборах як армія союзної держави у війні з більшовиками (польсько-радянська війна 1920 р.). І сягають практично до 1925 р., а точніше, до ліквідації таборів з інтернованими українськими військами на польській території (1924 р.).

Українська молодь в Польщі була представлена як колишніми військовими Армії Української Народної Республіки, інтернованими

в таборах, так чисто академічною частиною (випускники середніх шкіл та гімназій, студенти, молоді науковці), тобто тими, хто не брав участь ні в Першій світовій війні, ні в національно-визвольних змаганнях 1917-1921 рр. В першій половині 1920-х років переважну більшість серед молоді становили колишні військові, проте, вже наприкінці 1920-х років на початку 1930-х років основну масу молодих емігрантів представляли люди, не задіяні у військових та революційних подіях першої чверті ХХ століття, які були вимушені залишити Батьківщину з огляду на політичні умови та позбавлені можливості здобувати вищу освіту вдома¹³.

Передумовами для переходу Армії, уряду УНР та цивільних громадян на терени Польщі були по-перше Варшавська угода, підписана в квітні 1920 р. між урядами С. Петлюри і Ю. Пілсудського та в подальшому події польсько-радянської війни. Відповідно до Варшавської угоди Польща та УНР виступали союзниками у війні з більшовицькою Росією. Але після вдалого просування по території України протягом весни 1920 р., з червня розпочався контрнаступ більшовицьких військ. Польська армія відступала як на території України, так і в Білорусі. Єдиним формуванням, що продовжувало чинити опір більшовицьким військам на території Правобережної України влітку-восени 1920 р. – була Армія УНР.

Така ситуація не могла тривати довго, в результаті Польща та Росія пішли на переговори. Після підписання 12 жовтня 1920 р. в Ризі прелімінарних (попередніх) домовленостей між Польщею і більшовицькою Росією, обидві країни взяли на себе зобов'язання припинити військові дії. Фактично це означало денонсацію квітневої

¹³ О. Гуменюк, *Джерела формування та характерні особливості української студентської міжвоєнної еміграції в Польщі*. „Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки”, К. 2013, вип. 2, с. 88–90.

угоди Речі Посполитої з Української Народної Республікою, залишивши останню сам-на-сам з радянською Росією. Загальне несприятливе стратегічне становище українських військ (як і брак набоїв та військового спорядження), вкрай ускладнювали опір Армії УНР більшовицьким військам. Більше того, під тиском сейму Начальна Команда Війська Польського наказала до 2 листопада 1920 р. залишити польську територію всім непольським збройним формуванням. Водночас командуванню цих відділів було повідомлено, що у випадку повернення підлеглих їм військ на територію Польщі зі зброєю в руках, всі вони будуть роззброєні та інтерновані у спеціальних таборах¹⁴.

Протягом листопада 1920 р. Армія УНР вела жорстокі бої на території України, стримуючи тиск більшовицьких частин. Та все ж, 21 листопада 1920 р. вона відступила на польську територію, після чого її відділи були роззброєні та інтерновані у таборах: Александров-Куявський, Вадовиці, Петроків, Пикуличі, Ланцут і Каліш. У грудні 1921 р. всі інтерновані українські війська були зосереджені у трьох таборах: Каліш, Щипіорно і Стрілково. Врешті-решт, влітку 1924 р. всі табори полонених та інтернованих українців в Польщі були ліквідовані, а їх мешканці перейшли на цивільний стан, набувши статусу політичних емігрантів¹⁵.

Військові Армії УНР, інтернованої в польських таборах, стали важливим підґрунтям для молодіжних (студентських, пластових, учнівських) організацій як в Польщі, так і в інших країнах Європи. Так, уже взимку 1920–1921 рр. в таборах для інтернованих повстають українські студентські громади¹⁶. Наприкінці 1921 р. кількість членів

¹⁴ Карпус З., Срібняк І. *Полонені та інтерновані вояки українці у таборах Польщі (1919 – 1920 рр.)*, Київ-Торунь 2001, с. 20.

¹⁵ *Ibidem*, с. 21.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 399, оп. 1, спр. 89, арк. 9.

українських студентських громад у польських таборах становила понад 1 тис. чоловік¹⁷.

Завдяки організації студентських громад та добре налагодженій культурно-освітній роботі, молоді люди – колишні військові, в таборах отримали змогу закінчити середню освіту і вступити до вищих навчальних закладів або продовжити навчання, перерване війною і революційними подіями.

Важливим фактором для реалізації плану по переведенню колишніх військових до цивільного стану та забезпеченню їх належного рівня знань, а також з метою сприяння розвитку культури була розроблена культурно-освітня програма. Вона містила цілу низку заходів, які передбачали не тільки заснування гуртків, художніх товариств тощо, а й систематичне проведення освітньої роботи, що полягала у діяльності шкіл різного рівня, гімназій, курсів та, навіть, університету.

Так, зокрема, під час Ланцутського з'їзду представників Культурно-просвітніх організацій в Армії у квітні 1921 р. було підняте питання про необхідність організації в таборах різного типу шкіл. Такі школи дозволили б козакам і старшинам підвищити свій рівень знань, а й також отримати свідоцтва про освіту, які б надавали можливість вступати до вищих навчальних закладів¹⁸. В таборах утворювались різного роду курси на основі шкільних програм. Курси обслуговувались педагогічними силами даного табору. В свою чергу Міністерство освіти УНР надавало допомогу у вигляді програм, педагогічних рекомендацій, а також організаційно. Навчання на курсах проходило по т.зв. «репетиційній системі», яка надавала більше можливостей для індивідуального навчання учнів та сприяла залученню до навчальної

¹⁷ О. Гуменюк *Шлях емігранта: від воїна до студента*. „Наше слово” 14 лютого 2016 р, № 7, Варшава, с. 9.

¹⁸ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej – CAW), I.380.1.59, k. 21.

роботи більшої кількості осіб¹⁹. І таким чином утворилась реальна можливість для військових, що змушені були перервати навчання – не тільки його продовжити і отримати відповідний сертифікат, але і вступити до вищих навчальних закладів.

Протягом перших років інтерновані сподівались на швидке повернення на Батьківщину, де б знову змогли долучитись до боротьби за її незалежність, тому в таборах було налагоджене регулярне військове навчання. Важливо було не дати занепасти бойовому духу військових в умовах інтернування, тому для цього в таборах проводилась культурно-просвітницька робота, за допомогою якої підтримувались та поширювались національно-патріотичні ідеї.

А підтримувати бойовий дух та забезпечувати навчання в таборових умовах було важко. Проілюструвати це твердження можна на прикладі Товариства допомоги українській шкільній молоді. Так, в Калішському таборі було засноване і діяло на початку 1920-х років Товариство допомоги українській шкільній молоді в таборах інтернованих в Польщі. В статуті Товариства зазначалось²⁰:

1. Товариство має на меті:

- поліпшення матеріального становища шкільної молоді і лекторського персоналу всіх існуючих в таборах українських шкіл, курсів, дитячих садків і інших освітніх установ;
- захист їх правового становища.

2. Для здійснення зазначеної мети, Товариство може:

- улаштовувати курси, лекції, вистави, конкурси, екскурсії, видавати книжки, газети, журнали, листівки;

¹⁹ САУ, І.380.1.59, к. 21.

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2467, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

- відчиняти кооперативи, майстерні і інші підприємства, організація яких може поліпшити матеріальне положення шкільної молоді та лекторів...
- позичати гроші, набувати майно, приймати пожертви...

Товариство допомоги українській шкільній молоді в таборах інтернованих в Польщі отримувало матеріальні кошти від Фонду ім. Б.Грінченка, а також зверталось до різних приватних осіб та організацій²¹. Не дивлячись на всі старання його членів, все ж не вистачало засобів для проведення повноцінної допомогової акції студентам в таборах. Товариство постійно зверталось до різних організацій з проханням про допомогу. Можна навести одне з таких звернень: «Останнє благання! Про те, що лише освіта дає справжнє поліпшення долі народної, а відтак уздоровлює життя окремих одиниць, про це всі знають. Але не зважаючи на таку очевидну істину, українська шкільна молодь, що опинилась за дротами таборів інтернування в Польщі, тієї освіти не може здобути. Ті злиденні засоби, на які спромагається задротяне суспільство, щоб утримувати одиноку таборову гімназію (понад 100 штук учнів і біля 15 душ лекторів), в жодному разі не може вистарчити на допровадження її до нормального кінця (випускних екзаменів).

Як учителі так і учні, в більшості випадків, не мають самого необхідного: взуття, одягу, підручників. Живуть ці люди в більших злиднях, а ніж решта інтернованих, бо ні вчитель, ні учень не можуть мати й не мають якої б то не було платної праці. Праця тих і других була і є до краю напружена. Кожен таборовий учитель дає, а учень слухає щодня мінімум 6-7 лекцій. Щоб допомогти їм успішно закінчити ту працю в таборах інтернації в Польщі, заснувалась зовсім аполітична

²¹ ЦДАВО України, ф. 2467, оп. 1, спр. 5, арк. 52.

суто громадська організація (Товариство допомоги українській шкільній молоді в таборах інтернації в Польщі), яка має на меті збирати матеріальні засоби й доцільно їх розподіляти між учнями і учителями в таборах»²².

Та не дивлячись на несприятливі обставини в матеріальному плані та важкі умови життя в таборах для інтернованих, культурно-освітня робота проводилась на досить високому рівні. Інтерновані залишилися практично без матеріальної підтримки з боку влади УНР, тому освітню і культурну сфери розвивали власними силами. У кожному таборі були організовані секції: загальна, видавнича, історична, артистична, наукова, бібліотечна і спортивна. Навчання проходило на різних рівнях: початковому, гімназійному, вищому. Організовано курси іноземних мов: англійської, німецької, французької і есперанто. Гімназії були засновані та діяли в таборах в Ланцуті, Каліші, Щипіорно, Стрілково²³.

Найперше були утворені в таборах школи для неграмотних та з низьким рівнем грамотності, допомогу в їх заснуванні надавало Товариство американської християнської молоді (YMCA). Крім того, започатковано лекції з історії і географії України, а для офіцерів вивчення іноземних мов і заняття з військової дисципліни. Такі форми діяльності були характерними для всіх таборів інтернування військових Армії УНР, найактивніше вони проводились в таборах у Пікулицях, Александрові-Куявському і Ланцуті²⁴.

Зрозуміло, що велика увага приділялась фаховій підготовці й удосконаленню воєнних знань козаків, старшин і генералів.

²² ЦДАВО України, ф. 2467, оп. 1, спр. 1, арк. 22.

²³ K. Paszkiewicz, *Szkolnictwo i oświata wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920 – 1924*, „Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa” 1997, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmera, E. Wiszki, Toruń, s. 330.

²⁴ Z. Karpus, *Pobyt żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach internowania w Polsce w latach 1920 – 1924*, „Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność” 1996, Toruń, s. 458-459.

Вишкільну роботу продовжували Спільна Юнацька школа підготовки старшин в таборі у Ланцуті²⁵, дивізійні школи підстаршин, Академічні курси Генерального штабу²⁶. Найвищим здобутком все ж в освітній сфері можна назвати заснування Українського Народного Університету в червні 1921 р. в таборі в Ланцуті²⁷. На середину 1921 р. культурно-освітня робота в таборах набуває першочергової ваги. Крім того, увага приділялась і спортивному навчанню. Передбачалось перейменування частини шкіл і курсів на школи українознавства²⁸.

Один з основних результатів добре організованої культурно-освітньої діяльності інтернованих Армії УНР полягав у перетворенні частини військових емігрантів на студентів. Завдяки планомірним і злагодженим заходам в освітній сфері в таборах вдалось створити підґрунтя для переходу військових до цивільного стану, покращити їх загальний освітній рівень, організувати умови вступу до вищих навчальних закладів.

Від самого початку інтернування Армії УНР в польських таборах, в середовищі військових наголошувалось на основному завданні, що стояло на той час перед студентами: «Вчитись! Наука – то найбільша зброя в руках українського студентства»²⁹. Молодь, яка прагнула здобути вищу освіту становила суттєву частку з-поміж таборового громадянства. Таким чином, паралельно з культурно-освітньою роботою в таборах, засновувались студентські громади. Основною метою їх діяльності була справа допомоги колишнім військовим, які прагнули здобути вищу освіту на теренах європейських країн.

²⁵ САУ, I. 380.2.19, к. 22.

²⁶ З. Кисіль, *Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939)*, „Український історичний журнал” 2001, № 2, с.102.

²⁷ САУ, I. 380.1.59, к. 32.

²⁸ САУ, I. 380.1.50, к. 107.

²⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 269, оп. 1, спр. 517, арк. 107.

Так, протягом зими 1920-1921 рр. в таборах для інтернованих військових Армії УНР постають українські студентські громади. Наприклад, за даними на липень 1921 р. в таборі в Ланцуті (одному з найбільших осередків інтернованої Армії УНР на території Польщі) студентська громада становила 56 членів, 45 з яких виявили бажання продовжувати навчання і мали для цього відповідні документи. Громада через Союз українських студентів-емігрантів у Польщі вживала заходи щодо влаштування цих студентів на навчання до вищих навчальних закладів Варшави, Кракова, Познані³⁰. Або, зокрема, в таборі в Стрільково в 1921 р. була заснована та діяла Українська студентська громада, мета якої полягала у «вихованні наукових кадрів української інтелігенції, що перебуває в таборі, а також організації каси взаємодопомоги студентам»³¹. Форми діяльності передбачали: лекції, реферати, дискусії, видання часописів і брошур, виставки, концерти, вечірки тощо³².

Освітні товариства, студентські громади, спортивно-патріотичні гуртки в таборах інтернування стали основою для молодіжних (головним чином студентських) організацій не тільки Польщі, але й інших європейських країн, де протягом міжвоєнного двадцятиліття перебували наші емігранти. Головне ж завдання «таборових» студентських громад на початку 1920-х років полягало у всебічній допомозі бажаючим вступити до вищих навчальних закладів, підвищення освітнього рівня своїх членів. Так, наприклад, на початку 1921 р. було засновано Об'єднання українських емігрантських організацій в Каліші та його околицях, яке займалось справами

³⁰ Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ), ф. 15, оп. 1, спр. 71, арк. 96.

³¹ ЦДАВО України, ф. 3524, оп. 1, спр. 3, арк. 2.

³² О. Вішка, *Українська студентська громада в Варшаві (1921–1939)*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2002, pod red. S. Kozaka, Z. 13–14, Warszawa, s. 172.

влаштування подальшої долі українських військових Армії УНР після ліквідації таборів для інтернованих в Польщі, опікувалось справою переведення до Чехословаччини учнів Калішської гімназії з метою їх подальшого навчання. Також Об'єднання виступало з клопотанням перед Радою професорів Української господарської академії в Подєбрадах (ЧСР) про прийняття до складу студентів Академії колишніх слухачів військових академічних курсів в Калішському таборі та їх матеріального забезпечення для переїзду на навчання з табору³³. Заради виконання цієї місії студентські громади активно співпрацювали як з українськими урядовими органами на еміграції, так і з польською владою³⁴.

Звісно, без урядової підтримки не можливо було розгорнути широкомасштабну діяльність саме студентських громад у таборах, але і самоорганізація відіграла велике значення для налагодження молодіжного життя за кордоном. І якраз таборів студентські громади дали найвідчутніший поштовх в цій справі.

Організаційне становлення українського молодіжного руху в Польщі відбувалось на початку 1920-х років. Важливими кроками в цьому напрямі стали з'їзди представників студентських громад у 1921-1922 рр. (всього проведено п'ять з'їздів). Саме тоді були розроблені та затверджені механізми вступу всіх бажаючих інтернованих військових до вищих навчальних закладів. І якраз студентські громади в таборах стали підґрунтям українського студентського руху не тільки у Польщі, а й усю міжвоєнну Європу.

Отже, з метою вироблення основних положень академічної праці в Польщі, її форм та методів, а також заснування керуючого

³³ ЦДАЗУ ф. 15, оп. 2, спр. 28, арк. 4.

³⁴ O. Gumeniuk, *Kulturalno-oświatowa działalność w obozach internowanych w Polsce w kontekście ukraińskiej studenckiej emigracji*, *Historia i Polityka*, 2014, 11, s. 122-123.

представницького органу – 20-23 червня 1921 р. у Варшаві відбувся з'їзд представників всіх студентських громад. На ньому засновано Союз українських студентських громад у Польщі і вибрано Головну Управу Союзу³⁵. Одне з основних завдань першого з'їзду представників студентських громад полягало в якнайшвидшій перекваліфікації колишніх військових, що бажали здобувати вищу освіту та сприянні звільненню їх з інтернування. Головний напрям роботи передбачав прийняття до складу студентських громад якомога більшої кількості членів, подальшу їх перекваліфікацію і надання необхідних документів (найчастіше сертифікатів про освіту) тим, хто їх з різних причин не мав. Важливе місце посідала популяризація ідеї необхідності для студентства продовження освіти в табірному середовищі. В цьому особливо необхідно було переконувати деяке старшинство і командний склад, які деякою мірою ще сподівалися на повстання і повернення на Україну, а тому весь студентський рух в перші роки інтернування трактувався як легальне дезертирство, що призводить до розвалу армії і української справи взагалі³⁶.

Вище наведені завдання першого З'їзду були в більшості своїй виконані. І тому наприкінці серпня 1921 р. у Варшаві скликаний другий з'їзд представників студентських громад. На ньому обрано новий склад Головної Управи і доручено їй більш рішуче усувати перешкоди на шляху вступу студентства до вищих навчальних закладів. Так, зокрема, Головна Управа, за дорученням представників з'їзду, домоглась скасування наказу Військового Міністерства УНР про заборону відпусток військовим для продовження освіти³⁷.

³⁵ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 517, арк. 110.

³⁶ *Ibidem*, арк. 120.

³⁷ *Ibidem*.

Потрібно відзначити, що в подальшому Урядом УНР в Польщі створювались досить сприятливі умови для переходу військових до лав студентів. Так, за даними Української ліквідаційної комісії на 1922 р. в таборах інтернування українців, знаходилось приблизно 450 чоловік, що прагнули навчатись у вищих учбових закладах Польщі³⁸. Умови для викреслення польською владою із списку інтернованих були наступними:

- коли студент буде зарахований до однієї із вищих шкіл Польщі;
- коли студент виїде за межі Польщі.

Такі заходи ставали можливими на підставі звернення Української ліквідаційної комісії до польських органів влади. Молодим людям з таборів інтернування надавались відпустки (до 22 місяців) для вступу до вищих навчальних закладів. Такі відпустки могли продовжити, якщо людина не встигла вступити до вищої школи або виїхати за кордон. Відпустка скасовувалась, якщо студент не зміг або не захотів вступити до вищого начального закладу в зазначений термін. В такому разі, він повертався на положення інтернування³⁹. Щоб позитивно вирішити питання про надання відпусток для навчання студентам-військовим, інтернованим в таборах, доводилось звертатись до Міністерства закордонних справ, Міністерства внутрішніх справ і Міністерства освіти⁴⁰.

Під час відпусток передбачалась виплата матеріальної допомоги тим студентам-військовим, які прагнули вступити до вищих навчальних закладів. Але часом тут виникали складнощі. Сума для студентів-військових, що звільнялись у відпустку для закінчення освіти

³⁸ЦДАВО України, ф. 3570, оп. 1, спр. 14, арк. 9.

³⁹*Ibidem*, арк. 13.

⁴⁰*Ibidem*, арк. 214.

передбачалась в розмірі 25000, 20000, 15000 марок польських (далі – м. п.)⁴¹ (загальна сума на час відпустки для вступу до вищого навчального закладу). Так, за іншими даними, на 1922 р. військових студентів Армії УНР нараховувалось 360 чоловік, до Уряду УНР надійшло прохання про щомісячні виплати для таких студентів у розмірі 8 тис. м. п., аби вони мали змогу вступити до вищих навчальних закладів⁴². З огляду на обмеженість фондів, Уряд УНР не завжди міг повною мірою задовольнити всі звернення та надати кошти всім бажаючим на час їх вступу до вищих навчальних закладів. Зокрема, до Уряду УНР звертались з наступними проханнями про допомогу:

- щоб студентам військовим при звільненні їх у відпустку для вступу до вищих навчальних закладів виплачувались грошові заборгованості по їх військовій службі в польській валюті;
- щоб студентам військовим при звільненні їх у відпустку було виплачено одноразову допомогу відповідну до виплати цивільним урядовцям по закону про ліквідацію, на придбання цивільного одягу, взуття;
- аби виплати студентам військовим при наданні їм відпустки, здійснювались відповідно до потреб своєчасного проведення акції зарахування до вищих навчальних закладів⁴³.

Більшість студентів, з середовища колишніх військових, не мали при собі оригіналів документів про освіту. А це в свою чергу могло ускладнити їм вступ до вищих навчальних закладів Польщі. Тому Міністерство освіти УНР збирало відомості щодо освітнього рівня

⁴¹ЦДАВО України, ф. 3570, оп. 1, спр. 13, арк. 114.

⁴²*Ibidem*, арк. 166.

⁴³*Ibidem*, арк. 59.

кожного студента і на підставі цих даних і документів видавало сертифікати. В сертифікатах містилась інформація про середню школу, яку закінчила особа, або вищу школу, в якій числилась студентом, але не зазначались оцінки за екзамени. Таким чином, ті українські студенти, які не мали оригіналу матури (сертифікат про середню освіту), позбавлялись можливості вступу, наприклад, до Вищої торгівельної школи у Варшаві, де був конкурс атестатів, а особливо в тому випадку, коли туди намагались вступити іноземці не маючи з собою оригіналів сертифікатів про середню освіту⁴⁴.

Інтерновані переважно вступали до вищих шкіл Кракова і Варшави, оскільки для вступу до університетів Львова, Познані, Любліна та Вільно необхідно було мати свідоцтва про народження й освіту, а також карту «азилію». Перших двох документів вони здебільшого не мали, а останні видавались дипломатичною місією УНР у Польщі, а з 1921 р. польською владою⁴⁵.

Ухвали другого з'їзду засвідчили, що студентська акція стояла на цілком реальному ґрунті, а студенти становили значну частку з-поміж усіх емігрантів. Після з'їзду розпочалась активна фаза т. зв. «вписової» акції, тобто подачі документів для вступу до вищих навчальних закладів.

У грудні 1921 р. у Варшаві був скликаний третій з'їзд представників студентських громад. На якому найбільше уваги присвятили вступу колишніх військових до вищих навчальних закладів, відповідно, констатували зменшення кількості членів студентських громад в таборах та їх зростання в академічних товариствах. Встановлено, що

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3570, оп. 1, спр. 32, арк. 204.

⁴⁵ О. Дуднік *Український студентський рух у міжвоєнній Польщі та за її межами в контексті польсько-українських взаємовідносин*, „Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність” 2002, Торунь-Київ, № 1, с. 208.

не існувало практично жодних причин, які вимагали б подальшого перебування в таборах студентів і тільки через свою інертність та відсутність належних матеріальних засобів відтягують від'їзд з таборів. З'їзд знову закликав студентів повернутися якнайшвидше до безпосередньої академічної праці. В разі існування виключних умов, які змушували б деяких із товаришів залишатися в таборах, з'їзд доручав Головній Управі піти їм на допомогу шляхом створення відповідних умов для можливості проведення академічної праці на місцях, а саме: заснування бібліотек, забезпечення підручниками тощо⁴⁶.

Представники студентських громад на третьому з'їзді відзначили успіхи в загально-організаційній роботі Головної Управи і постановили, щоб вона в подальшому перейшла від праці локального характеру, передавши її місцевим громадам, а всю увагу звернула на властиві Головній Управі регулятивні завдання у всіх сферах життя Союзу⁴⁷.

На з'їзді були визначені пріоритети діяльності, які полягали в підготовці майбутніх висококваліфікованих, відданих своєму народу працівників, підґрунтям для чого мала стати культурно-національна робота. Досягнути цієї мети, на думку делегатів з'їзду, можна шляхом ведення академічної праці й активної організаційної та національно-культурної діяльності в позаполітичних об'єднаннях.

Вирішальне значення мали два останніх з'їзди. Так, на четвертому з'їзді (29 квітня – 5 травня 1922 р.) делегати постановили: таборіві громади, як організації перехідного типу мали вже достатньо часу, щоб забезпечити переїзд усіх своїх членів до академічних центрів. Ухвалено рішення, що до наступного академічного року вони підлягають

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 517, арк. 125.

⁴⁷ *Ibidem*, арк. 127.

цілковитій ліквідації шляхом переходу їх членів до безпосередньої академічної праці⁴⁸.

На початку 1922 р. щораз більшого впливу набувають українські студентські громади Варшави і Кракова, які уже пройшли стадію організаційного становлення. Учасники з'їзду постановили, що подальша діяльність цих громад повинна зазнати якісних змін, а саме: перейти від т.зв. «етапового» характеру, місця тимчасового перебування для студентів, що виїжджають до інших країн, до забезпечення повноцінного функціонування всіх сфер організації на принципах академізму⁴⁹.

Четвертий з'їзд представників студентських громад проходив з 29 квітня по 5 травня 1922 р. Питання, що виносились на обговорення в рамках з'їзду, торкалися всіх сфер української студентської еміграції. На початку 1920-х років спостерігався масовий виїзд українських студентів з Польщі до інших країн Європи, головним чином до Чехословаччини та частково Німеччини. На той час Польща ще сприймалась як «перевалочна база» для студентства на шляху до інших європейських країн, де склались більш сприятливі умови для проживання та навчання (протягом міжвоєнного періоду Чехословаччина стала такою країною для тисяч українських емігрантів). Як зазначив на з'їзді голова Союзу – Т. Олесіюк: «студенти легальними і нелегальними способами покидали Польщу. Тому першочергово постало завдання перед учасниками з'їзду сприяти студентам у їх прагненні виїхати до інших країн»⁵⁰. Справа виїзду українців до інших європейських країн для здобуття вищої освіти розглядалась ще на третьому з'їзді. Так, наприкінці 1921 р. від чехословацької влади

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 517, арк. 136.

⁴⁹ *Ibidem*, арк. 137.

⁵⁰ *Ibidem*, арк. 133.

вдалось отримати згоду щодо виділення віз всім бажаючим переїхати на навчання до Чехословаччини, а в свою чергу, німецький уряд надав 20 віз для українців. Але вже на початку року 1922 р. у зв'язку із станом матеріального забезпечення студентства в цих країнах (через великий вплив емігрантів та обмеженості фондів виникали складності в налагодженні своєчасної матеріальної допомоги), а можливо і з причин, викликаних подіями у внутрішньому житті українських студентських організацій в Чехословаччині і Німеччині (боротьба за вплив в студентському середовищі між різними групами емігрантів, в основному між галичанами та наддніпрянцями), уряди цих країн відмовились так легко надавати візи. Тільки на початку квітня 1922 р. Головній Управі Союзу вдалося здобути всього 14 віз на виїзд до ЧСР. Це все призвело до ще більшого загострення ситуації в середовищі українських студентів-емігрантів Польщі, яке і вилилось на четвертому з'їзді⁵¹.

Щодо питань внутрішньо-організаційних, то з'їзд наголосив на кристалізації студентського руху як в академічних, так і в таборових громадах, шляхом успішно проведеної загальної перекваліфікації всіх членів громад за академічним принципом. Констатуючи далі, що таборові громади, як організації перехідного типу мали уже достатньо часу, аби забезпечити переїзд всіх своїх членів до академічних центрів, з'їзд постановив, що до наступного академічного року ці організації підлягають цілковитій ліквідації шляхом переходу їх членів до безпосередньої академічної роботи⁵².

Потрібно наголосити, що вже на початок 1922 р. все більшого впливу набувають українські академічні громади Варшави та Кракова,

⁵¹ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 517, арк. 134.

⁵² *Ibidem*, арк. 136.

які пройшли внутрішньо-організаційну стадію. Учасники з'їзду постановили, що подальша діяльність громад в Варшаві та Кракові повинна зазнати якісних змін, а саме: перейти від т. зв. «етапового» характеру, місця тимчасового перебування для студентів, що виїжджають до інших країн, до забезпечення повноцінного функціонування всіх сфер організації на принципах академізму, зокрема, проводячи інтенсивну культурно-освітню діяльність.

Також на з'їзді розглядалось питання щодо сприяння всім бажаючим (в основному українським військовим інтернованим в таборах) в здобутті середньої освіти в Польщі чи за кордоном. Вирішено, що до Союзу українських студентів-емігрантів Польщі таких осіб потрібно приймати на правах членів-співробітників з тим, що вони створять окрему секцію т. зв. «середньошкільників»⁵³.

Одним з найважливіших з'їздів представників українських студентських громад можна сміливо вважати п'ятий (проведений у Варшаві в жовтні 1922 р.), на якому був підведений підсумок роботи перших років на еміграції та визначені пріоритети розвитку на майбутнє, а також окреслені завдання студентів на еміграції. На ньому управі Української студентської громади в Варшаві були офіційно передані функції головної краєвої організації, по суті вона на той час вже виконувала функції керуючої організації Союзу українських студентів-емігрантів у Польщі, координуючи основні напрями діяльності української академічної молоді⁵⁴.

Підсумовуючи значення з'їздів представників студентських громад, потрібно сказати, що наприкінці 1922 р. українські студенти-емігранти заявили про себе як про чинник, з яким варто рахуватись як польській

⁵³ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 517, арк. 137.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 3570, оп. 1, спр. 6, арк. 22.

владі, так і всьому українському громадянству. Варто ще відзначити, що перші два з'їзди відбувались без дозволу на їх проведення з боку польської влади. В той час як третій і подальші з'їзди проходили на легальних підставах⁵⁵. Крім того, протягом останніх двох з'їздів було узгоджено статут та визначено форми і методи діяльності Союзу українських студентів-емігрантів у Польщі.

Окрім студентських громад, в таборах набуває поширення спортивно-патріотичний рух, який проявився у пластових (скаутських) організаціях. Перш ніж характеризувати пластові організації в таборах, потрібно з'ясувати, про що власне йде мова. Пласт – організація української молоді для всебічного патріотичного самовиховання, в якій відповідно до виховних методик міжнародного скаутського руху, поєднаними з українськими національними традиціями й цілями, виховуються діти й молодь. Хоча Пласт і становив, так би мовити, відгалуження скаутського руху з подібним структурним наповненням та формами діяльності, проте, все ж, в ідеологічному плані переважав український вплив. Саме виховання пластунів у дусі патріотизму відіграло важливу роль в справі збереження та представлення в середовищі іноземної громадськості здобутків української культури, історії, традицій в міжвоєнній Європі. Пластун виховувався не тільки в патріотичному дусі (хоча ця сторона відігравала одну з найважливіших ролей), а й в плані всебічно розвиненої особистості як, духовно, так і фізично.

Отже, в таборі в Щипіорно була заснована Школа українських пластунів. Крім викладання обов'язкових предметів (праці в майстернях і на городі, природознавства) окрема увага приділялась фізичному вихованню. Почавши з військових спортивних вправ у школі, пластуни

⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 517, арк. 140.

перейшли до т. зв. «американського спорту», для чого приїхав спеціальний інструктор, а спортивне приладдя надіслала добродійна місія – YMCA (Товариство Американської Християнської Молоді), вона ж розробила спеціальну спортивну програму, до якої входили: гімнастика, масові ігри, складні ігри (волейбол, баскетбол, бейсбол, футбол), бокс, легка атлетика та ін. Через два місяці після початку занять пластуни школи успішно змагалися з учнями польських шкіл⁵⁶. В подальшому пластуни із таборів у Польщі долучились до українського пластового руху, який набув особливого поширення у міжвоєнний період в Чехословаччині.

Висновки та результати. Організаційне становлення українського молодіжного руху відбувалось в рамках культурно-освітньої роботи в таборах інтернованої Армії УНР в Польщі. Протягом всього періоду інтернування (жовтень 1924 р.) в усіх таборах були створені та діяли культурно-освітні організації, курси підвищення освітнього рівня та військової кваліфікації, нарешті, студентські громади. Молодь, віковий діапазон якої коливався від 18 до 35 років, уже перебуваючи за кордоном, отримала змогу вийти на цивільний стан та за сприяння студентських громад в таборах і урядової допомоги, в основному від екзильного Уряду УНР, вступити до вищих навчальних закладів як в Польщі, так і в інших країнах Європи. Для такого переходу від військового до студента проводилась спеціальна процедура підвищення освітнього рівня всіх бажаючих в таборах на спеціальних курсах, вироблення спеціальних освітніх сертифікатів та надання матеріальної, юридичної та інформаційної допомоги від українського та іноземних (головним чином польського) урядів. Не останню роль тут відіграв фактор самоорганізації та становлення характерних особливостей

⁵⁶ С. Пап-Пугач, *Пластовий альманах*, Рим 1976, с. 110.

студентських та інших молодіжних організацій в Польщі на початку 1920-х років та їх подальший взаємозв'язок на рівні інших європейських країн перебування емігрантів.

Як бачимо, основне завдання молодіжних (головним чином – студентських) організацій в таборах інтернованої Армії УНР в Польщі полягало в організації освітньої та культурної роботи, всебічна допомога своїм членам, які бажали якнайшвидше покінчити із військовим життям та, зокрема, вступити до вищих навчальних закладів як в Польщі, так і інших європейських країнах. З цією метою в таборах практично з самого початку інтернування була налагоджена культурно-освітня робота. Проте варто відзначити, що ті форми організації та види діяльності, які були закладені в період інтернування в таборах стали в більшості своїй визначальними і для українських молодіжних товариств на еміграції.

Тема культурно-освітньої діяльності та організаційного становлення студентського руху в контексті молодіжних організацій в таборах інтернування Армії УНР потребує подальшого дослідження. Оскільки всебічне розкриття даного питання дозволить прослідкувати характерні особливості становлення молодіжного руху в першій половині 1920-х років в Європі та його вплив на форми та напрями роботи українських еміграційних угруповань всього міжвоєнного періоду. Крім того, за даною схемою можна проаналізувати характерні особливості діяльності молодіжних організацій в таборах інтернованої Української Галицької Армії в Чехословаччині, а також з'ясувати спільні та відмінні риси даного виду роботи у таборах інтернованих та військовополонених українців в країнах Європи в першій половині 1920-х років.

Literatura / Література / References

- Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), I. 380.1.50, k. 107.
- Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), I. 380.1.59, k. 32.
- Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), I.380.1.59, k. 21.
- Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), I. 380.2.19, k. 22.
- Gumeniuk, O. (2014). Kulturalno-oświatowa działalność w obozach internowanych w Polsce w kontekście ukraińskiej studenckiej emigracji. *Historia i Polityka*, 11, 117-124.
- Karpus, Z. (1996). Pobyt żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach internowania w Polsce w latach 1920-1924. *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność* (s. 455-464). Toruń.
- Karpus, Z. (1996). Pobyt żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach internowania w Polsce w latach 1920-1924. *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność* (s. 458-459), Toruń.
- Kolańczuk, A. (1997). Żołnierze Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej internowani w Polsce (1920-1924). *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa* (s. 273-307). Toruń.
- Kolańczuk, A. (2009). Ukraińscy generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920-1939. Przemysł.
- Paszkiewicz, K. (1997). Szkolnictwo i oświata wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920-1924. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa* (s. 329-334), Toruń.
- Paszkiewicz, K. (1997). Szkolnictwo i oświata wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920-1924. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, red. Z. Karpusa, W. Rezmera, E. Wiszki, Toruń.
- Вішка, О. (2002). Українська студентська громада в Варшаві (1921-1939). *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, pod red. S. Kozaka, z. 13-14, Warszawa.
- Гуменюк, О. (14 лютого 2016 р). Шлях емігранта: від воїна до студента. *Наше слово*, № 7, Варшава, с. 9.
- Гуменюк, О. (2013). Джерела формування та характерні особливості української студентської міжвоєнної еміграції в Польщі. *Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки*(с. 88-90), вип. 2, К.
- Дуднік, О. (2002). Студентство як основна складова української політичної еміграції у 20-ті рр. ХХ ст. *Наук. записки. Вінницького держ. пед. університету ім М.Коцюбинського. Серія: Історія* (с. 103-106), вип. 4, Вінниця.
- Карпус, З., Срібняк, І. (2001). Полонені та інтерновані вояки українці у таборах Польщі (1919-1920 рр.), Київ-Торунь, с. 20.
- Кисіль, З. (2001). Українське воєнно-історичне товариство (1920-1939). *Український історичний журнал*, №2, 100-110;
- Кисіль, З. (2011). Українське воєнно-історичне товариство (1920-1939) // *Український історичний журнал*, № 2, с.102.

- Портнов, А. (2004). Культурне життя української еміграції в міжвоєнній Польщі (1921-1939) в освітленні польської історіографії. Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України (с. 114-119), Дніпропетровськ.
- Портнов, А. (2008). Наука у вигнанні. Науково-освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919-1939), Харків, с. 256.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 2467, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 2467, оп. 1, спр. 1, арк. 22.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 2467, оп. 1, спр. 5, арк. 52.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3524, оп. 1, спр. 3, арк. 2.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3570, оп. 1, спр. 6, арк. 22.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3570, оп. 1, спр. 14, арк. 9.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3570, оп. 1, спр. 13, арк. 114.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3570, оп. 1, спр. 13, арк. 166.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3570, оп. 1, спр. 13, арк. 214.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3570, оп. 1, спр. 13, арк. 59.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3570, оп. 1, спр. 14, арк. 13.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3570, оп. 1, спр. 32, арк. 204.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 269, оп. 1, спр. 517, арк. 110.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 269, оп. 1, спр. 517, арк. 120.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 269, оп. 1, спр. 517, арк. 125.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 269, оп. 1, спр. 517, арк. 127.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 269, оп. 1, спр. 517, арк. 133.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 269, оп. 1, спр. 517, арк. 134.

- Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 269, оп. 1, спр. 517, арк. 136.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 269, оп. 1, спр. 517, арк. 137.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 269, оп. 1, спр. 517, арк. 140.
- Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАЗУ), ф. 15, оп. 2, спр. 28, арк. 4.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 399, оп. 1, спр. 89, арк. 9.

To cite this chapter:

Humeniuk, O. (2019). Youth organizations in the interned camps Army of Ukrainian National Republic in Poland. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 371-399). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

XIX

Український паспорт в часах діяльності Української Республіки Народowej
w okresie tarnowskim (1920-1923)

Український паспорт у Тарнівський період діяльності Української
Народної Республіки (1920-1923 рр.)

The Ukrainian passport in the times of activity of the Ukrainian National
Republic in Tarnov's period (1920-1923)

Kateryna Petrychenko (Катерина Петриченко)*
National Academy of Sciences, Ukraine

Abstrakt: Artykuł poświęcony jest zatwierdzeniu ukraińskiego paszportu zarówno na ziemiach Ukrainiejskiej Republiki Narodowej (UNR), jak i w miejscach zasiedlenia ukraińskich emigrantów w Polsce. Najwięcej uwagi poświęca się tzw. *okresowi tarnowskiemu* przypadającemu na lata 1920-1923. Głównym zadaniem jest wykazanie, że ukraiński paszport międzynarodowy był ważnym atrybutem tożsamości narodowej obywateli ukraińskich, zarówno na ziemiach UNR, jak i na emigracji. Po pierwsze, artykuł zawiera informacje na temat pojawienia się ukraińskiego paszportu i jego wariantów. Następnie, ujawnione zostają szczegóły związane z ukraińskim prawem o obywatelstwie, które regulowało kwestie obywatelstwa państwowego w latach 1918-1921. Znaczącą rolę odgrywa opis zewnętrznego i wewnętrznego wyglądu paszportu obywatela UNR. Należy zauważyć, że paszport UNR był ważnym źródłem identyfikacji personalnej. Na końcu artykułu przedstawiono przykłady paszportów znanych ukraińskich osób. **Słowa kluczowe:** Paszport międzynarodowy; Paszport dyplomatyczny; Ukrainiejska Republika Ludowa; Obywatelstwo; Emigracja; Tożsamość narodowa.

Анотація: Стаття присвячена утвердженню українського паспорту як на землях Української Народної Республіки (УНР), так і в місцях поселення українських емігрантів у Польщі. Головну увагу приділено Тарнівському періоду українського існування в 1920-1923 роках. Головне завдання – показати, що український міжнародний паспорт був важливим атрибутом національної ідентичності українських громадян як на землях УНР, так і в еміграції. По-перше, стаття містить інформацію про появу українського паспорта та його варіанти. Після того детально розкривається

* Corresponding author: kwita@ukr.net

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

проблема пов'язана із українськими законами, що регулювали питання державного громадянство впродовж 1918-1921 років. Значна роль приділяється опису зовнішнього та внутрішнього вигляду паспорта громадянина УНР. Важливо відмітити, що паспорт УНР був важливим джерелом для ідентифікації особи. Наприкінці статті подано приклади паспортів відомих українських діячів. **Ключові слова:** Міжнародний паспорт; Дипломатичний паспорт; Українська Народна Республіка; Громадянство; Еміграція; Національна ідентичність.

Summary: The article is devoted to the approval of Ukrainian passport both on the lands of the Ukrainian National Republic (UNR) and in places of settlement Ukrainian emigrants in Poland. The main attention is paid to the Tarniv's period of the Ukrainian existence, i.e. in the years 1920-1923. Its main task is to show that the Ukrainian international passport was an important attribute of the national identity of Ukrainian citizens both on the lands of UNR and in exile. First, the article contains information about the emergence of the Ukrainian passport and its variants. Next, the issue related to the Ukrainian laws on citizenship is presented in detail, which regulated the matter of state citizenship during the period of 1918-1921. A significant role is given to the description of external and internal appearance of the passport of the citizen of UNR. It should be noticed that the passport of UNR was important source to identify the personality. At the end of the article examples of passports of famous Ukrainian people are presented. **Key words:** International passport; Diplomatic passport; Ukrainian National Republic; Citizenship; Emigration; National identity.

Вступ. Під час Української революції прискорився процес національного самовизначення усіх верств українського суспільства. Українська держава стала фактором політичного, культурного та громадянського життя і складовою національної ідеї українців. Відбувався процес розмежування з російською та з австрійською ідентичністю. Важливе значення мала і процедура підготовки та видання саме українського паспорта.

Тема є практично зовсім недослідженою і становить значний інтерес, оскільки саме існування українського закордонного паспорта з державною символікою вирізняло українців, які виїздили за кордон або на еміграцію, як представників іншого державного і громадянського

утворення – громадян Української Народної Республіки(УНР) або Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Щодо *історіографії* питання, то тема є мало дослідженою. Для розгляду політичної ситуації автор звертався до праць діаспорних дослідників, часто безпосередніх учасників подій таких, як: І. Мазепа, В. Прокопович, М. Лівницький та ін. Багато довідкового та інформативного матеріалу взято з Енциклопедії українознавства.

Науковці, такі як Т. Вронська і С. Кульчицький, досліджуючи радянську паспортну систему, виводять її витоки із російської державної традиції запровадження паспортів¹, зовсім не згадуючи про появу в часи Української революції саме українського закордонного паспорту.

Питання, пов'язані з діяльністю української еміграції Тарнівського періоду представлені у таких дослідників, як: І. Срібняк, В. Трощинський, а аспекти українського закордонного паспорту широко вивчено у працях В. Піскун.

Найвагомішу групу *джерел*, опрацьованих автором, складають документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). Передусім, це документи, що були зібрані у міжвоєнний період представниками української еміграції. В Україну вони потрапили після Другої світової війни з Чехо-Словаччини. Автором були розглянуті такі фонди: № 1092 – «Міністерство внутрішніх справ Української Народної Республіки, м. Київ, м. Вінниця, м. Проскурів, м. Рівне, м. Кам'янець-Подільський, Станіслав, Тарнів» (1917-1921); № 1065 «Рада народних міністрів Української Народної Республіки, м. Київ, м. Кам'янець-Подільський,

¹ Т. В. Вронська, С. В. Кульчицький, *Радянська паспортна система*, „Україн. істор. журн.” 1999, № 3, с. 33-35.

травень 1920р. – м. Київ, липень-серпень 1920р. м. Кам'янець-Подільський, з 1921р. м. Тарнів (Польща)» (1918-1923); ф. 3696 «Міністерство закордонних справ Української Народної республіки, м. Київ, з листопада 1919р. – м. Кам'янець-Подільський, з травня 1920р. – м. Вінниця, м. Тарнів (Польща)» (1918-1924); № 4440 «Представництво Західно-Української Народної Республіки в м. Празі (Чехо-Словаччина)» (1919-1924рр) тощо.

Метою даної статті висвітлити функціонування українського закордонного паспорту в Тарнівський період діяльності УНР (1920-1923 рр.). Автором поставлені такі *завдання*:

- розкрити питання пов'язані із українськими законами, що регулювали питання державного громадянства впродовж 1918-1921 років;
- дослідити різновиди українських закордонних паспортів і описати внутрішній і зовнішній їх вигляд;
- подати приклади українських закордонних паспортів відомих українських діячів Тарнівського періоду УНР.

Під час написання дослідження автор використовував критичний підхід до джерел. На основі відібраних документів було сформоване бачення щодо вигляду, функціонування та значення українського паспорту у період існування та використання його в Тарнівський період діяльності УНР. Велике значення для відтворення подій належало спогадам сучасників епохи.

Для подальшої перспективи дослідження необхідно збагатити документами польських архівів і подати погляд польських науковців на дану проблематику.

Еміграція до Польщі та виникнення Державного центру УНР в Тарнові. На початку 1920-х років Польща набула значення одного з найважливіших осередків української політичної еміграції. Після

змушеного відходу Армії Української Народної Республіки (УНР) за річку Збруч 21 листопада 1920 р. зброю і військоове майно було передано за домовленістю польській владі, а особовий склад відповідно до міжнародних норм мав бути інтернований поляками в таборах Польщі. Тарнів став, за одними даними, упродовж 1920-1923 рр. осідком частини уряду (інша частина у Ченстохово) і Головного отамана УНР С. Петлюри (з 1923 р, у Варшаві)². За іншими – Тарнівським періодом Державного центру УНР можна назвати 1921 – перша пол. 1923 рр.³

У кінці 1920 р. політична еміграція з Наддніпрянщини (армія та уряд УНР, цивільні особи) зосередилися головним чином у двох країнах – Польщі і Румунії. Щодо статистики, то, як пише І. Мазепа, було бл. 30 тисяч людей з армії УНР і понад 7 тис. «інтелігенції і взагалі свідомого українського громадянства»⁴. М. Лівіцький називав загалом «сорок чи п'ятдесят тисяч військових і цивільних» для обох країн у співвідношенні 9 до 1 на користь Польщі⁵. Згідно з даними польських державних реєстраційних органів, загальна кількість української еміграції у цій країні в кінці 1920 р. складала 43 тис. осіб⁶.

Державний центр УНР на еміграції включав, крім уряду, Директорію, уособлювану на той час її головою і головним отаманом С. Петлюрою, армію УНР і державні установи з їх службовцями. Військові були інтерновані на території Польщі в таборах у Каліші, Александрові, Стшалкові, Вадовицях тощо, де ще довгий час існувала організаційна

² *Енциклопедія українознавства. В двох томах*, т. 1, Нью-Йорк 1949, с. 526.

³ М. А. Лівіцький, *ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками*, Мюнхен-Філадельфія: Українське Інформаційне Бюро, 1984, с. 12.

⁴ І. Мазепа, *Україна в огні й бурі революції 1917-1921*, Київ: Прометей 1950, ч. 3, с. 65, 68.

⁵ Лівіцький М. *Вказ. пр.*, с. 10.

⁶ В. П. Трошинський, *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище* Відповід. Ред.. В. Б. Євтух, К.: Інтел, 1994, с. 20.

система: дивізії, бригади, полки⁷. Цивільні установи ділилися на міністерства та були розміщені головним чином у Тарнові та частково у Ченстохово. Відомо, наприклад, що у Тарнові опинилися Головний Отаман із своїми військовими і цивільними канцеляріями та Уряд з міністерствами. Польською владою було відведено кілька готелів для установ УНР. У найбільшому міському готелі Брістоль розмістилися міністерства, канцелярії Голови Директорії і Головного Отамана. Там жили на початку і члени уряду і Симон Петлюра (пізніше перейшов на приватне помешкання). У готелі Брістоль відбувалися різні зібрання, богослужіння, наради. Міністерство закордонних справ розташувалося в готелі Золінгер⁸. Пізніше, з 1922 р., коли урядовці і емігранти почали роз'їздитися до інших місцевостей Польщі або за кордон для українських установ було відведено великий будинок в міському парку, а поодинокі члени уряду мешкали на приватних помешканнях⁹.

Принципово важливе значення для існування й діяльності екзильного уряду УНР мало вироблення Радою Міністрів й затвердження Директорією 12 листопада 1920 р. Закону «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР» і Закону «Про Державну народну раду».

Коли державий центр УНР опинився в Тарнові на території Польщі, ідея скликання Державної народної ради не могла бути реалізована через неможливість делегування до неї представників широких верств населення України. У зв'язку з тим була здійснена спроба створити тимчасовий верховний орган влади на базі тих політичних сил, що вийшли на еміграцію. Після проведення у грудні 1920 р.

⁷ Лівичський М. *Вказ. пр.*, с. 10.

⁸ *Ibidem*, с. 11.

⁹ *Ibidem*, с. 11.

консультацій з представниками політичних партій, С. Петлюра 9 січня 1921 р. підписав ухвалений радою міністрів «Закон про Раду Республіки».

Тарнівська Рада Республіки (РР) розпочала свою роботу 3 лютого 1921 р. за участю С. Петлюри, членів уряду й представників від українських політичних партій (за винятком соціалістів-революціонерів), професійних та культурно-освітніх організацій. Головою був І. Фещенко-Чопівський. 3 лютого 1921 р. нею було видано універсал до українського народу, в якому було подано політичну і суспільно-господарську програму УНР. Рада Республіки вважалася «тимчасовим зверхнім органом народної влади, якому належить повнота влади». До її складу входило 67 депутатів. Це були представники партій, професійних і культурних організацій та земського самоврядування. РР проіснувала від лютого до серпня 1921 р. Припинила існування у зв'язку із виходом з неї представників ряду організацій¹⁰.

Що ж до армії УНР, то згідно з інструкцією Міністерства військових справ Польщі від 2 грудня 1920 р. вона трактувалася як дружня та союзна і мала б розташовуватися у порозумінні з Головною Командою Військ УНР¹¹.

Отже, польська влада спочатку визнавала правовий статус Уряду УНР в еміграції і позитивно ставилась до перебування на її території.

Український закордонний паспорт: поява, різновиди, вигляд функціональне призначення, вартість. Під час переселення на терени Польщі одними із найважливіших питань, що постали перед

¹⁰ В. Кубійович, *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*, т. 7, Париж-Нью Йорк, 1973, с. 2439-2440.

¹¹ В. Піскун, *Політичний вибір української еміграції (20 – і роки XX століття): Монографія*, К.: «МП Леся», 2006, с. 98.

емігрантами, були право вільного пересування по території тієї чи іншої країни, можливість отримання візи на виїзд і в'їзд, наявність паспорта як офіційного документа, що засвідчує особу.

Українська революція спричинила піднесення національної свідомості, одним із проявів якої стало бажання вирізнитися від сусідів і в документах. Тому саме у період Української Центральної Ради постала необхідність запровадження саме українського закордонного паспорта. Важливе значення мала і процедура його підготовки та появи. 28 листопада 1917 р. на засіданні Генерального Секретаріату було вислухано і обговорено інформації і пропозиції генерального секретаря Олександра Шульгіна у справах закордонних і замирення і було визнано «принципально бажаним видачу громадянам Української Республіки, що бажають виїхати за кордон, закордонних паспортів від Української Республіки»¹².

Щодо термінології, то відомо, що закордонний паспорт – це офіційний документ, що засвідчує особу й громадянство, а в необхідних випадках – службове становище особи, яка виїжджає за кордон у службових або приватних справах. Паспорти закордонні поділяються на дипломатичні, службові, загальногромадянські тощо й видаються відомством закордонних справ, а за кордоном – дипломатичними представництвами або консульськими установами держави відповідно до правил, встановлених її внутрішнім законодавством. Видача закордонного паспорта регулюється правилами оформлення й видачі. Продовження терміну дії, заміна, внесення необхідних змін у паспорт осіб, які виїхали за кордон, проводиться дипломатичними представництвами й консульськими установами.

¹² В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк, *Українська Центральна Рада : документи і матеріали: У 2 т. /* Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, т. 1, К.: Наук. думка 1996, с. 481

Дійсний закордонний паспорт є доказом громадянства особи та його права на консульське обслуговування й захист з боку своєї держави. Сам паспорт не дає права на виїзд до іншої країни. Для цього вимагається наявність відповідного дозволу (візи) або міжнародної угоди про безвізові поїздки¹³. Зазвичай у закордонному паспорті містяться дані про вік, стать, місце народження особи, установу, що видала паспорт, термін його дії¹⁴.

Як правило, паспорт громадянина УНР мав вигляд книжечки на 16 сторінок¹⁵. Однак, були також паспорти, що містили 24 сторінки¹⁶; а то й лише 4 сторінки¹⁷. Перші сім сторінок було призначено для інформації про громадянина, а решта – для віз. Написи було виконано трьома мовами – українською, французькою та німецькою. Друкували паспорти УНР у друкарні Globus у Будапешті. Переважно закордонні паспорти видавалися терміном на півроку¹⁸. Однак, бували випадки, коли термін їх дії мав на 1¹⁹ або 2 роки²⁰.

У Західноукраїнській Народній Республіці також був паспорт. Для порівняння з паспортами УНР написи в них було виконано українською, французькою, англійською мовами. Друкувалися паспорти ЗУНР у Відні у друкарні Карла Фромма. Порівняно з паспортом УНР, на сторінках якого стояв тризуб, у паспорті ЗУНР всередині тризубу був розміщений лев у короні, що піднімається на гору²¹.

¹³ Д. В. Табачник та ін., *Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т.*, Харків: Фоліо, 2013, т. 4, с. 115.

¹⁴ Ю. С. Шемшученко та ін., *Юридична енциклопедія: В 6 т.*, К.: «Укр.енцикл.» 1998, т. 2, с. 445.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 1092, оп. 5, спр. 15, арк.157-161.

¹⁶ *Ibidem*, арк. 2-4а.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 826, арк. 7-8 зв.

¹⁸ *Ibidem*, арк. 105-106.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 826, 7-8 зв.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 5, спр. 15, арк. 41-43 а.

²¹ ЦДАВО України, ф. 4440, оп.1, спр.33, арк. 23–32 зв.

Паспорти з українською атрибутикою видавалися українським громадянам як дипломатичні – для державних службовців, так і звичайні закордонні – для всіх тих, хто виїздив до інших держав. Зокрема, перший з них отримували від відомства закордонних справ країни члени уряду, які від'їжджали за кордон, дипломатичні складові представництв держави за кордоном, особи спеціальних дипломатичних місій, делегати міжнародних конференцій, конгресів тощо²².

У часи Української революції закордонні паспорти видавалися міністерством внутрішніх справ УНР і міністерством закордонних справ. За кордоном цю роль здійснювали українські дипломатичні місії, консульства, паспортні відділи представництва УНР і ЗУНР.

У жовтні 1920 р. справу видачі українських закордонних паспортів було доручено Міністерству внутрішніх справ²³. А дипломатичні паспорти могло видавати лише Міністерство закордонних справ, а потім вони мали бути візовані лише через Центр Бюро Біженців з України, яке в той момент є єдиним органом посередництва між українськими і представниками польської влади²⁴.

У листопаді 1920 р. Міністерство закордонних справ та департамент чужоземних зносин, які перебували у Тарнові, роз'яснювали Надзвичайній дипломатичній місії УНР в Римі, що «справу прийняття до українського громадянства вияснено у законі про громадянство з 2 липня 1918 р.» Відносно паспортів, то видавати їх можна тільки тим, котрих приналежність до українського громадянства повністю

²² Ю.С. Шемшученко та ін., *Юридична енциклопедія: В 6 т.*, К.: «Укр.енцикл.» 1998, т. 2, с. 184.

²³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 557, арк. 28.

²⁴ *Ibidem*, арк. 92–92 зв.

доведена²⁵ «Зміст паспорту повинен ясно подавати найконечніші відомості про власника його»²⁶.

Щодо цін на паспорти, то згідно наказу Голови дипломатичною місією УНР в Польщі Л. Михайлова за № 66 від 1 травня 1920 р. за видачу кожного паспорта «наказано побирати» 52 марки польські, за видачу кожної візи по 15 марок польських²⁷. Від оплати можуть бути звільнені тільки «вертаючі на Україну біженці і інтерновані і полонені українські громадяне»²⁸. Як відомо з документів, одна марка польська дорівнює 20 гривням²⁹. А вже у листопаді 1920 р. подається такий тариф поборів Міністерства закордонних справ (перебувало у Тарнові) за паспорти і візи: за паспорт звичайний – 6600 гривень і 100 як гербовий збір на прохання; за звичайний паспорт для урядових осіб і тих українських громадян, чия убогість доведена – 600 гривень (згідно собівартості паспортної книжки). За візування паспорту – 200 гривень³⁰.

Отже за роки Української революції, як в УНР, так і в ЗУНР, з'явилися і стали широко використовуватися закордонні паспорти з українською атрибутикою: дипломатичні – для державних службовців, так і звичайні закордонні.

Щодо питання українського громадянства. Питання паспорта нерозривно пов'язано з питаннями громадянства. На думку дослідника Суржинського М. І., розвиток інституту громадянства в Україні можна поділити на кілька етапів, першим з яких він виділяє період з 1917 по 1921 рр – інститут громадянства доби розбудови української

²⁵ *Ibidem*, арк. 55.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, ап. 2, апр. 158, арк. 149.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 557, арк. 55.

³⁰ *Ibidem*.

державності³¹. Саме під час Української революції сформувалося законодавче поле для визнання українського громадянства. Справу державного громадянства регламентували ряд законів. По-перше, в Українській Народній Республіці (УНР) було прийнято Закон «Про громадянство Української Народної Республіки» (2 березня 1918 р.). Громадянином УНР ставала кожна особа, яка народилася в Україні й була зв'язана з нею постійним місцем перебування і яка отримує про це грамоту від уряду УНР. Громадянство також могло бути надано особам, не народженим в Україні, після трирічного їх перебування в УНР. Подвійного громадянства в УНР не допускалося³².

По-друге, за гетьманату П. Скоропадського громадянство регулювалося Законом «Про громадянство Української Держави» (2 липня 1918 р.). За ним громадянами ставали усі громадяни Російської Імперії, які перебували в Україні і бажали прийняти українське громадянство.

По-третє, у роки існування Західноукраїнської Народної Республіки також був прийнятий Закон «Про право громадянства Західної області УНР (ЗОУНР) і правовий статус чужоземців» (8 квітня 1919 р.)³³. За ним громадянином ставала кожна особа, яка в час оголошення закону мала приналежність до однієї з громад ЗОУНР. Особи, які не бажали прийняти громадянство ЗОУНР, мали про це скласти заяву і вважалися чужинцями³⁴.

³¹ М. І. Суржинський, *Громадянство України як конституційно-правовий інститут*, Автореф. дис. канд. юрид. Наук: 12.00.02. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, К. 2009, с. 7.

³² В. Кубійович, *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*, Львів: Видавництво «Молоде Життя» 1993, т. 2, с. 445.

³³ М.І. Суржинський, *Інститут громадянства України: конституційно-правовий аспект*, К.:Наукова думка 2011, с. 35.

³⁴ В. Кубійович, *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*, Львів: Видавництво «Молоде Життя» 1993, т. 2, с. 445.

По-четверте, під час керування Директорії було прийнято кілька законів. Спочатку була спроба прийняти Закон про громадянство Ради Народних Міністрів УНР у листопаді 1919 р., але й досі не повністю зрозуміло чи він діяв. У серпні 1920 з Тарнова Державною канцелярією та Департаментом законодавчих справ повідомлялося, що законопроект про громадянство, складений у листопаді минулого року [тобто 1920 р., Катерина Петриченко] «під час евакуації уряду був захований з рештою законів в м. Любарі, де і зараз знаходиться»³⁵.

Ще 20 вересня 1920 р. з Тарнова у листі Міністерства внутрішніх справ до Української дипломатичної місії в Річі Посполитій Польській було роз'яснено, що закон від 2 липня 1918 р. про громадянство Української держави не скасований і ним належить керуватися³⁶.

Але в еміграції виникла потреба підготовки нового закону – «Про громадянство Української Народної Республіки» (15 листопада 1921 р.). Важливо відзначити, що останній закон був прийнятий у Тарнівський період перебування УНР.

У листі Голови Директорії на ім'я Міністра внутрішніх справ від 25 січня 1921 р. обумовлюється необхідність перегляду Закону про громадянство. Серед серйозних причин висловлюються такі: острах перед впливом на дезорганізоване українське населення «неукраїнського населення», захоплення земель, гальмування національно-державної справи³⁷.

Важливо відмітити, що ще 7 травня 1921 р. до Секретаріату Ради Народних міністрів було надано Законопроект Міністерства Внутрішніх справ про громадянство УНР з пояснюючою запискою до нього і частиною законопроекту розробленого в комісії Малої Ради Міністрів

³⁵ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр 439, арк. 6.

³⁶ *Ibidem*, арк. 4.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 1065, оп.4, спр. 9, арк. 28-34.

(МРМ), також один примірник того ж законопроекту в редакції прийнятій МРМ та копію журналу засідання МРМ за ч. 9., що відбулося у Тарнові 30 квітня 1921 р.³⁸.

З документів дізнаємось, що останні зміни до Законопроекту було внесено і в цілому його ухвалено 24 жовтня 1921 р., та 3 листопада 1921 р. Законопроект було надіслано до Законодавчого Департаменту Державної Канцелярії³⁹ 15 листопада 1921 р його було затверджено Головою Директорії С. Петлюрою. Містив 22 пункти. Під ним підписалися Голова Ради Народних Міністрів, Міністерством Внутрішніх Справ, Надвищий суддя⁴⁰. До Законопроекту входило 2 додатка: текст присяги для християн⁴¹ та текст урочистої обітниці⁴².

Закон було опубліковано у Вістнику державних законів для всіх земель Української Народної Республіки, виданому 17 грудня 1921 р. у випуску 4, під пунктом 31⁴³. Окремо слід відмітити, що сам Вістник був опублікований у Тарнові, про що свідчить документація щодо укладення договору між Державною Канцелярією і друкарнею МВС про друк випусків Вістника Державних Законів за 1920 і 1921 рр.⁴⁴ і наявність рахунку від 18 листопада 1921 р. у м. Тарнів до Державної Канцелярії по оплаті за виконану роботу – за набір та друк 1-го випуску «Вістника...» 1921р. та написі про отримання коштів⁴⁵.

Отже, Закон «Про громадянство Української Народної Республіки» зберіг незмінними норми про визначення громадянства УНР як державно-правної належності людини до Української Народної

³⁸ ЦДАВО України, ф. 1065, оп.4, спр. 96, арк. 1.

³⁹ *Ibidem*, арк. 47.

⁴⁰ *Ibidem*, арк. 48-50.

⁴¹ *Ibidem*, арк. 51.

⁴² *Ibidem*, арк. 57.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 4, спр. 102, арк. 14-16.

⁴⁴ *Ibidem*, арк., арк., 2зв.

⁴⁵ *Ibidem*, арк.. 4 зв.-5.

Республіки, що надає їй права та обов'язки українського громадянина (ст. 1)⁴⁶ Закон визнавав громадянами УНР «всіх підданців бувшої Російської Держави, всякої національності, віри та статі, які не набули прав іншого громадянства, та на день 9/ 22 січня 1918 року стали перебувати на терені України або народились на Україні чи походять з України або належали чи мали право належати до одного з бувших станів у межах України» (ст. 4)⁴⁷. Водночас цей Закон дещо змінив підстави набуття українського громадянства. Такими підставами вважалися:

- народження від українських громадян;
- шлюб чужинця з українським громадянином;
- усиновлення українським громадянином чужинця до сімнадцяти років;
- натуралізація (ст. 6)⁴⁸.

Були внесені також деякі зміни і щодо звільнення від громадянства УНР. Так, подання українських громадян про звільнення з громадянства задовольнялося:

- «коли за ними не рахувалося жодних залежностей перед Державним Скарбом та місцевим Самоврядуванням;
- коли вони виконали всі обов'язки щодо військової повинності та;
- коли забезпечили опікування всіх осіб, що знаходилися по закону під їх опікою» (ст. 18)⁴⁹.

До того ж особа, яку було звільнено від українського громадянства, повинна була протягом півроку залишити межі республіки, а протягом

⁴⁶ *Ibidem*, арк. 15.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 4, спр. 102, арк. 15 зв.

року – ліквідувати своє нерухоме майно (ст. 19)⁵⁰. Передбачалося також, що особи, яких було звільнено від українського громадянства у віці до 17 років, не мали права приїхати та оселитися на території України до 45 років (ст. 20)⁵¹.

Отже, в утвердженні української державності важливу роль відіграв процес прийняття законів впродовж 1918-1921 рр, що регулювали питання українського громадянства. А українського громадянства мало першочергове значення в отриманні українського закордонного паспорту, як в Україні, так і в еміграції.

Українські закордонні паспорти Тарнівського періоду УНР. Закордонний паспорт громадянина УНР або ЗУНР є важливим джерелом для ідентифікації особи. В ньому повідомлялися: рік і місце народження, фото, опис особи: зріст, обличчя, колір волосся, очей, уста, ніс, особливі прикмети.

Серед опрацьованих у архівах, віднайдено цілий блок українських закордонних паспортів, які були видані в Тарнівський період існування УНР. Серед них містяться як звичайні, так і дипломатичні.

Прикладом паспорту, що зберігається у фонді 1092, є закордонний паспорт УНР, що належав Євгену Архипенку, та був виданий у Тарнові 15 листопада 1920 р.⁵². Паспорт має 24 сторінки, без палітурки і фотографії (відсутня). Про власника написано, що це міністр, громадянин УНР, який їде за кордон. Про особу є такі дані: постать середня, волосся темне, продовгувате обличчя. Паспорт написаний українською і французькою мовами. Поверх документу є напис від 16 грудня: зіпсовано, замінити обгортку – 30 марок⁵³.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 5, спр. 15, Арк. 2-4а

⁵³ *Ibidem*, арк. 2.

Широко представлені в документах дипломатичні паспорти УНР. Цілий блок паспортів Тарнівського періоду зберігається у ф. 3696, оп. 2, справі 170. На кожному з них зазначене місто видачі – м. Тарнів. Усі паспорти є дипломатичними. Вони заповнені 2 мовами: українською і французькою. Містять 4 сторінки.

На першій зазначено українською мовою Українська Народна Республіка і назва дипломатичний паспорт, а також те ж саме французькою. Також там стоїть герб – тризуб і вказано номер паспорту. На другій сторінці спочатку розташовано тризуб, а під ним написано про власника паспорту та коли і де видано документ. Потім стоять підписи міністра закордонних справ і директора департаменту Чужоземних зносин. Обов'язковим є напис : «В імені Уряду Української Народної Республіки Міністерство Закордонних Справ Української Народної Республіки подає до відома всіх, до кого це може відноситись, що власник цього дійсно є пан [далі вказується ім'я і його посада- К.П.] й просить усі цивільні і військові установи Держав чужоземних не чинити ніяких перешкод при переїзді і проживанню пана [вказується ім'я – Катерина Петриченко] за кордоном й оказувати йому всяку допомогу. В доказ чого видається цей паспорт з приложенням печатки.

На наступній сторінці подано усе те ж саме французькою мовою. На четвертій сторінці – розміщено фото власника, є інформація про місце і дату народження, опис постаті, волосся, обличчя, очей, особливих прикмет. Також засвідчений підпис власника директором департаменту. Крім того, на сторінці подано переклад усіх вище зазначених даних французькою мовою.

У справі зберігається 6 дипломатичних паспортів, виданих у м. Тарнів 1921 р. Серед них: 2 дипломатичних паспорти від 23 березня

1921 р. Один належав начальнику дипломатичного відділу Міністерства закордонних справ УНР Роману Жуківському. З нього відомо, що особа народилась у 1889 р. у Звенигородці⁵⁴. Інший – пан Микола Шумицький, керуючий справами Посольства Української Народної Республіки при Високім Уряді Республіки Аргентини. З документу дізнаємось, що він народився 30 квітня 1889 р. у Чернігові. Був високим, русявим з карими очима та продовгуватим обличчям⁵⁵.

Окрім урядовців, дипломатичні паспорти видавали також членам їх сімей. Про це свідчить документ, виданий 5 квітня 1921 р. дружині секретаря міністра закордонних справ УНР пані Надії Шереметівській. З нього дізнаємось, що вона народилась у 1897 р. у м. Херсон, була висока, русява жінка з сірими очима⁵⁶.

Серед дипломатичних працівників слід відзначити паспорт начальника консульського відділу Української дипломатичної місії УНР в Польщі Івана Гітченка, виданий 14 квітня 1921 р. який народився 30 травня 1892 г. у м. Сквиря. Цінним є те, що у паспорті зберіглось його фото⁵⁷. Також слід згадати дипломатичні паспорти Євгена Лугового, підполковника армії УНР і уповноваженого Надзвичайної Дипломатичної Місії УНР в Румунії, з осідком в Чернівцях, виданий 11 квітня⁵⁸ та Маврикія Діманда, доктора прав, секретаря і тимчасово керуючого справами Надзвичайної дипломатичної місії УНР до Швеції і Норвегії, виданий 26 квітня 1921 р.⁵⁹.

Отже, незважаючи на те, що діячі УНР були змушені залишити свою територію і оселитись в Польщі, вони продовжували користуватися

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 170, арк. 211 зв.

⁵⁵ *Ibidem*, арк. 272-273 зв.

⁵⁶ *Ibidem*, арк. 270-271 зв.

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 170, арк. 203-204 зв.

⁵⁸ *Ibidem*, арк. 230-231.

⁵⁹ *Ibidem*, арк. 239-239 зв.

українськими закордонними паспортами з символікою УНР. Це свідчить про позитивне ставлення польської влади до громадян УНР та визнання їх правового статусу.

Ризький договір 1921 р. та занепад Тарнівського Державного центру УНР. Проте легальне існування Державного центру УНР і Ради Республіки тривало недовго. Після підписання 18 березня 1921 р. у Ризі польсько-радянського мирного договору Уряд УНР втрачав свій статус (внаслідок заборони перебування на території Польщі всіх протибільшовицьких організацій чи збройних формувань). Державні установи УНР перейшли на півлегальне становище. Офіційне представництво України перед Польською Державою (після ліквідації Дипломатичної місії УНР у Варшаві) перебрав на себе створений у червні 1921 р. (на чолі з А.Лукашевичем) Громадсько-допомоговий Український центральний комітет⁶⁰. Більшість членів уряду, які жили в Тарнові або Варшаві перебувало на становищі небажаних емігрантів і Радянська Росія вимагала їх видачі або висилки за межі Польщі.

Починаючи з квітня 1921 р. засідання Ради Республіки в Тарнові відбувалося напівпідпільно, а через кілька місяців вона припинила своє існування. До несприятливих зовнішніх обставин додалися суперечності в середовищі політичних сил, що створили цей орган, а також виїзд багатьох членів Ради в інші країни у пошуках роботи⁶¹. С. Петлюра мусив змінити своє прізвище й виходив у місто тільки вночі⁶².

Вплинула зміна політичної ситуації і на загострення проблем українських емігрантами стосовно отримання візи на в'їзд чи виїзд з Польщі, визнання українських закордонних паспортів.

⁶⁰ І. Срібняк *Обеззброєна, але нескорена. Інтернована армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921-1924 рр.)*, Київ-Філадельфія 1997, с. 27.

⁶¹ В. П. Трощинський *Вказана пр.*, с. 6, 65.

⁶² А. Яковлів, *Вячеслав Костянтинівич Прокопович (1881 – 1942)*, Записки НТШ, т. CLXIII, 1954, с. 9.

Правова підстава, що регулювала їхнє перебування ґрунтувалася на розпорядженні Міністерства внутрішніх справ Речі Посполитої Польської від 8 червня 1921 р. Біженці, які прибули до Польщі до 12 жовтня 1920р., тобто до часу підписання польсько-радянської угоди, отримали червону карту азилу. Усі інші, хто прибув після підписання угоди, але до 1 липня 1921 р., – отримали білу карту побуту⁶³. У грудні 1922 р. Міністерство внутрішніх справ Польщі призначило емігрантам з білою картою залишити країну до 1 березня 1923 р. Однак, його згодом було подовжено, хоч і не відкликано⁶⁴.

Часто траплялися випадки у відмовах на в'їзд українських громадян до Польщі. 9 липня 1921 р. до МЗС УНР надійшло повідомлення, що для того щоб виїхати з Польщі необхідно звернутися до відповідного польського старости, який видає сертифікат, дійсний для виїзду, але без візи Консульського відділу МЗС Польщі, що не дає права на поворот⁶⁵.

Крім того, з грудня 1920 р. і до липня 1921 р. велося листування між МЗС УНР та Українською дипломатичною місією в Польській Річі Посполитій про те, що Польське посольство у Берліні відмовлялося візувати паспорти, видані відповідними установами УНР⁶⁶. Також зустрічалися такі ж випадки і в серпні 1921 р., коли польське Консульство в Німеччині відмовило на в'їзд громадян УНР до Польщі⁶⁷.

30 березня 1922 р. вже траплялись повідомлення Української Дипломатичної місії в Польщі, що усі чужоземні консульства й представництва в Варшаві видають візи українським громадянам лиш після попереднього узгодження цього питання зі своїми МЗС.

⁶³ В.М. Піскун, *Вказ. пр.*, с. 159.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ В.М. Піскун, *Вказ. пр.*, с. 161.

⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 350, арк. 1-41.

⁶⁷ В.М. Піскун, *Вказ. пр.*, с. 162.

Також багато консульств відмовляються візувати українські паспорти на безповоротний виїзд із Польщі⁶⁸.

Отже, починаючи із середини 1921 р. польський уряд поступово почав відмовляти у візуванні українських паспортів на виїзд чи повернення до Польщі. У наступні роки ситуація для українських емігрантів ще ускладнилася.

В. Прокопович писав, що на осінь 1923 р. політична праця майже завмерла, дипломатичні місії майже усі припинили своє існування. Уряд ледве животів і ніякої роботи провадити не можна була. Тарнів доживав останні дні. Наші чільні люди розпорошилися; значна частина з них відійшла від політики й боротьби і перейшла на культурну роботу⁶⁹.

Крім того, у 1923 р. відбулася ліквідація таборів інтернованих та згорання діяльності Тарнівського осередку Державного Центру УНР. Усе це спричинило масовий виїзд українських емігрантів або в українські землі під Польщею (до Галичини і на Волинь), або далі за кордон на навчання та працю.

Висновки. Таким чином, з необхідністю появи українського закордонного паспорту українське громадянство стикнулося у період Української Народної Республіки. А його запровадження відбулося на засіданні Генерального Секретаріату у листопаді 1917 р.

Паспорт не лише ідентифікував особу як таку. Аналізуючи цей документ, можна простежити й шляхи її переміщення, спосіб, час і мету виїзду за кордон. Сам паспорт мав атрибутику УНР чи ЗО УНР і, тим самим, вирізняв українців як представників іншого державного утворення.

⁶⁸ *Ibidem*, с. 163.

⁶⁹ В. Прокопович, *Остання подорож. (31.XII.1923 – 16.X.1924)*. Збірник пам'яті С. В. Петлюри, Прага 1930, с. 210.

Після змушеного переходу р. Збруч у листопаді 1920 р. розпочався Тарнівський період діяльності Державного Центру УНР в екзилі. Спочатку уряд існував легально, тому труднощів із використанням українських закордонних паспортів і отриманням віз практично не виникало. В еміграції виникла потреба і було здійснено прийняття нового закону «Про громадянство Української Народної Республіки» (15 листопада 1921 р.).

Однак, після підписання Польщею і Радянською Росією Ризької угоди у березні 1921 р. а потім невдовзі ратифікації її Сеймом Польщі відбулося загострення політичної ситуації. ДЦ УНР перейшов в нелегальне становище, а також почалися все більше утискатися права українських емігрантів стосовно отримання віз, вільного проїзду та визнання українських закордонних паспортів.

Проте, незважаючи на зміни ситуації український закордонний паспорт мав місце під час Тарнівського періоду діяльності УНР, що засвідчило існування українців на міжнародній арені як суб'єктів міжнародного права.

Literatura / Література / References

- Верстюк, В. (1996). Українська Центральна Рада : документи і матеріали: У 2 т. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, т. 1, К.: Наук. думка.
- Вронська, Т. В., Кульчицький, С. В. (1999). Радянська паспортна система. Україн. істор. Журн., № 3, 33-43.
- Кубійович, В. (1949). Енциклопедія українознавства. В двох томах, т. 1. Нью-Йорк.
- Кубійович, В. (1973). Енциклопедія українознавства. Словникова частина, т. 7, Париж-Нью Йорк.
- Кубійович, В. (1993). Енциклопедія українознавства. Словникова частина, Т. 2.– Львів: Видавництво «Молоде Життя».
- Лівицький, М.А. (1984). ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками, Мюнхен-Філадельфія, Українське Інформаційне Бюро.
- Мазепа, І. (1950). Україна в огні й бурі революції, 1917-1921, Ч. 3, Прометей.

- Піскун, В. (2006). Політичний вибір української еміграції (20 – і роки ХХ століття): Монографія, К.: «МП Леся».
- Прокопович, В. (1930). Остання подорож.(31.XII.1923 – 16.X.1924. Збірник пам'яті С. В. Петлюри (с .210-213). Прага.
- Срібняк, І. (1997). Обеззброєна, але нескорена. Інтернована армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921-1924 рр.), Київ-Філадельфія.
- Суржинський, М. І. (2009). Громадянство України як конституційно-правовий інститут: автореф. дис. канд. юрид. Наук: 12.00.02. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, К.
- Суржинський, М.І. (2011). Інститут громадянства України: конституційно-правовий аспект, К.: Наукова думка.
- Табачник, Д. В., та ін. (2013). Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. Харків: Фоліо, т. 4.
- Трошинський, В. П. (1994). Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. НАН України. Інститут соціології:Відповід. Ред.. В. Б. Євтух, К.: Інтел.,
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України), ф.1065, оп.4, спр. 9, арк. 28-34.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України ЦДАВОВ України, ф. 1065, оп.4, спр. 96, арк. 1.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України ЦДАВОВ України, ф. 1065, оп. 4, спр. 102
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України), ф. 1092, оп. 2, спр 439.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України ЦДАВОВ України, ф. 1092, оп. 2, спр. 826
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України Центральный державний архів вищих органів влади і управління України ЦДАВОВ України, ф. 1092, оп. 5, спр. 15.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України ЦДАВОВ України, ф. 3696, оп. 2, спр. 158.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України ЦДАВОВ України, ф. 3696, оп. 2, спр. 170
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 350.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України ЦДАВОВ України, ф.3696, оп. 2, спр. 557
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України ЦДАВО України, ф. 4440, оп.1, спр.33.
- Шемшученко, Ю.С. та ін., (1999). Юридична енциклопедія В 6 т. К.: «Укр.енцикл.», Т. 2: Д-Й, с. 445.

Яковлів, А. (1954). Вячеслав Костянтинович Прокопович (1881-1942). Записки НТШ, т. CLXIII, с. 8-10.

To cite this chapter:

Petrychenko, K. (2019). The Ukrainian passport in the times of activity of the Ukrainian National Republic in Tarnov's period (1920-1923). In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 400-423). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

XX

„Polski” rok 1917 w Ukrainie

«Польський» 1917 рік в Україні

1917: the “Polish” year in Ukraine

Maksym Potapenko (Максим Потапенко)*

Nizhyn Gogol State University, Ukraine

Abstrakt: Artykuł jest próbą kompleksowej analizy sytuacji Polaków na terytorium ukraińskich prowincji byłego imperium rosyjskiego pomiędzy marcem 1917 roku a kwietniem 1918 roku (czas Centralnej Rady). Podkreślono główne aspekty ich życia politycznego, gospodarczego i kulturalnego. Przeanalizowano przede wszystkim względy, które miały decydujący wpływ na rozwój stosunków między władzami ukraińskimi a środowiskiem społecznym. Zwracano uwagę na pozytywne doświadczenia współpracy ukraińsko-polskiej na przykładzie ukraińskiego Ministerstwa Spraw Polskich Ukraińskiej Republiki Ludowej. Podsumowując, znaczenie stosunków ukraińsko-polskich we wspomnianym okresie jako konflikt antagonistyczny jest kwestionowane. **Słowa kluczowe:** Polacy; Mniejszość narodowa; Rewolucja; Ukraina.

Анотація: Стаття є спробою комплексного аналізу становища поляків на території Наддніпрянської України, тобто українських губерній колишньої Російської імперії, протягом березня 1917 – квітня 1918 років («доба Центральної ради»). Висвітлюються основні аспекти їх політичного, економічного та культурного життя. Найперше ж ті з них, які мали вирішальний вплив на розвиток відносин між українською владою та польською громадою досліджуваного регіону. При цьому окрема увага присвячується прикладам позитивного досвіду українсько-польської співпраці, зокрема діяльності Міністерства польських справ Української народної республіки. Ставиться під сумнів доцільність представлення українсько-польських відносин у вказаний період як антагоністичного конфлікту. **Ключові слова:** Поляки; Національна меншина; Революція; Україна.

Summary: The article is an attempt to analyse in all its complexity Poles' situation in the Ukrainian provinces' territory of the former Russian empire, between March 1917 and April 1918 (the time of the Central Council). The key aspects of their political, economical and

*Corresponding author: dulen@ukr.net

cultural lives are analyzed. Primarily, the aspects which had a decisive influence on the development of relations between Ukrainian authorities and social environment are analyzed. What is more, attention is paid to the positive experience of Ukrainian-Polish cooperation and the example of the Ukrainian National Republic's Ministry of Polish Affairs is given. In the conclusion, framing the Ukrainian-Polish relations during the mentioned period as an antagonistic conflict is called into question. **Key words:** Poles; National minority; Revolution; Ukraine.

Постановка проблеми. 100 річниця початку Української революції 1917-1921 рр. не лише активізувала полеміку навколо її вузлових проблем, але й оголила проблему недостатності її концептуалізації, загального теоретичного осмислення. З цієї точки зору особливої уваги заслуговують українсько-польські відносини. В сучасній історіографії вони досліджуються переважно крізь призму «Львова 1918 року», а тому генеральною була і залишається модель їх опису як антагоністичного конфлікту, – взаємодії ворожих сторін, при якій перемога однієї означає програш іншої. Ця модель стала ледь не аксіоматичною, й такою, що автоматично переноситься на все розмаїття українсько-польських відносин революційної доби. Відтак, домінуючими стали ідеї несумісності інтересів українського і польського національного рухів, нещирості й корисливості діалогу між ними. З огляду на це, українсько-польське порозуміння у так звану «добу Центральної ради» (3 березня 1917 – 29 квітня 1918 рр.) теж ставиться під сумнів.

Пропонована розвідка має на меті представити панорамну картину становища поляків на території українських губерній колишньої Російської імперії, які протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. перебували під владою Центральної ради та Української Народної Республіки, а також виділити ключові процеси, що визначали розвиток їх відносин із українським соціумом та владою.

Спільнота. З огляду на брак точних статистичних відомостей відкритим залишається питання чисельності поляків, що проживали на території Наддніпрянської України у 1917 – на початку 1918 рр. За нашими приблизними обрахунками їх спільнота нараховувала трохи менше 1 млн. осіб. Її ядро становили поляки з числа постійних мешканців регіону, які зосереджувалися переважно у межах трьох губерній Правобережної України, – колишніх кресів Речі Посполитої. Їх загальна чисельність сягала щонайменше 600 тис. осіб. В роки Першої світової війни чисельність поляків стрімко зросла на 200-300 тис. осіб головним чином за рахунок притоку біженців з Королівства Польського та поляків-військовослужбовців російської армії. Територіальне розміщення цих тимчасових груп населення теж не було рівномірним. Так, біженці зосереджувалися переважно у губерніях Лівобережної та Південної України, а військовослужбовці у прифронтовій смузі Правобережної та Південної України^{1 2}.

У величезному розмаїтті соціальних явищ, притаманних польській людності Наддніпрянської України, стосовно досліджуваного періоду слід виділити дві важливі характерні риси: а) елітарні соціо-професійні характеристики, б) погіршення матеріально-фінансового становища. Причому, в умовах війни і революції перша характерна риса значною мірою зумовлювала другу. Однією з найбільш значущих рис елітарності був високий рівень грамотності. За матеріалами перепису 1897 р. 37-38% польськомовного населення регіону було освіченими. При цьому аналогічний показник серед російськомовного та україномовного населення становив відповідно 32% та 12%. Найвищий показник (63%)

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі, ЦДАВО України), ф. 2225, оп.1, спр.21, арк.4.

² Z. Łukawski, *Liczebność i rozmieszczenie ludności polskiej w Rosji do 1918 r. Liczba i rozmieszczenie Polaków w świecie*, Wrocław 1981, cz. 1, s. 128.

грамотності польськокомовного населення було зафіксовано в Одесі^{3 4}. Також слід відзначити високий рівень приналежності до дворянського стану. Загалом у Наддніпрянській Україні близько 20% поляків володіли дворянством. При чому з-поміж них 83% були спадковими дворянами. Найбільша частка дворян фіксувалася серед поляків Чернігівської (45%) та Харківської (35%) губерній⁵. Також для поляків було характерне володіння престижним майном. Наприклад, відносно нечисленна група польських поміщиків станом на 1909 р. зосереджувала у своїх руках понад 40% приватних земель в губерніях Правобережної України. Також полякам належала більшість місцевих промислових закладів, прибуток яких становив понад 1/3 загального валового прибутку^{6 7}. Станом на 1917 р. близько чверті власників нерухомості, яка здавалася в оренду в Києві теж були поляками⁸. Нарешті останньою важливою рисою елітарності поляків була їх концентрація у містах. Протягом 1897-1917 рр. частка поляків, що проживала у містах сягнула щонайменше 25%. Найбільш урбанізованим було польське населення промислового Півдня України. Так, за матеріалами вже згадуваного перепису 1897 р. в Харківській губернії майже 80% поляків були містянами. У Катеринославі від часу проведення перепису до початку Першої світової війни чисельність поляків зросла із 3,4 тис. чол. до 10 тис. чол. Тобто при загальній

³ І. Лісевич, *Духовно спрагли. Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864 – 1917 рр.*, К.: Інститут історії України 1997, с. 9.

⁴ К. Мацузато, *Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века*, *Ab imperio* 2000, nr 1, с. 136–137.

⁵ В. Палієнко, *Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX – XX ст.*, К.: Ін-т історії України НАН України 1998, с. 1–78.

⁶ Т. Epsztein, *Polska własność ziemska na Ukrainie w 1890 roku*, Warszawa: Instytut Historii PAN i Wydawnictwo Neriton 2008, s. 28.

⁷ А. Weryha-Darowski, *Kresy Ruskie Rzeczypospolitej (Województwa: Kijowskie, Wołyńskie, Braclawskie i Podolskie)*, Warszawa: Koło Polaków Ziem Ruskich 1919, s. 51–52.

⁸ В. Krawchenko, *The Social Structure of the Ukraine in 1917*, *Harvard Ukrainian Studies* 1990, vol. XIV, nr 1/2, p. 105.

тенденції подвоєння чисельності міського населення за вказаний період чисельність поляків-містян потроїлася⁹.

Маючи гарні стартові соціальні характеристики польська людність зазнала відчутних майнових втрат із початком Першої світової війни, а особливо ж Української революції. По-перше, від початку бойових дій на Східному фронті унеможлиблювалося нормальне функціонування значної частини польських поміщицьких маєтків у прифронтовій смузі. Восени 1915 р. значна їх частина була хаотично і поспіхом евакуйована, а фактично зруйнована. По-друге, українські губернії у 1915-1916 рр. стали одним з головних регіонів розміщення польських біженців. Їх рухливість та слабка інтегрованість до місцевих соціальних структур ускладнювала питання їх матеріально-фінансового утримання. В наступні 1917-1918 рр. воно стало епізодичним і відверто недостатнім. По-третє, влітку 1917 – восени 1918 рр. Україною прокотилося декілька хвиль погромів поміщицьких маєтків. Від них найбільше постраждав головний економічний і багато в чому політичний ресурс поляків – поміщицьке землеволодіння в губерніях Правобережної України. По-четверте, зосереджені в містах поляки особливо страждали від головних економічних негараздів часів революції – дефіциту, інфляції та дорожнечі на речі першої необхідності.

Консолідація. Вказані соціальні особливості польської людності Наддніпрянської України створювали сприятливі умови для формування і посилення їх національних почуттів. Останні набували особливої політичної ваги з огляду на неодноразові заяви, з одного боку Німеччини та Австро-Угорщини, а з іншого Росії, відновити

⁹ В. Палієнко, *Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX – XX ст.*, К.: Ін-т історії України НАН України 1998, s. 1–78.

незалежність Польщі. На території Наддніпрянської України процеси національного усвідомлення та консолідації поляків мали свою специфіку і важливу особливість – вказаний регіон в роки війни і революції став площадкою для тісних контактів жителів кресів, біженців з Королівства Польського, заручників та військовополонених з Галичини. Ці контакти відігравали одну з вирішальних ролей в справі поширенні ідеї “trojzaborowosci”, тобто єдності польського народу і польських земель, які з кінця XVIII ст. перебували у складі Росії, Австро-Угорщини та Німеччини.

В справі національної консолідації поляків протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. ключова роль належала римсько-католицькому костюлу, громадським організаціям та освітнім закладам. Усі три названі ланки надзвичайно бурхливо розвивалися й поширювали свої впливи на польську людність регіону, в першу чергу завдяки демократичним перетворенням, проголошеним Тимчасовим урядом у березні – квітні 1917 р.

Римсько-католицький костел розширював сферу впливу двома шляхами – розбудовуючи костельну структуру та активізуючи участь ксьондзів у світському житті. Створювалися нові приходи, відновлювалися чи наново будувалися костели, провадилася робота з відновлення Кам'янецької дієцезії. Також біскуп Луцько-Житомирської дієцезії І. Дуб-Дубовський закликав служителів костюлу «із запалом взятись за важливу громадську роботу» серед поляків, заохочував їх участь у діяльності утвореного влітку 1917 р. Польського християнсько-демократичного союзу на Русі, інших громадських, самоврядних та освітніх закладів^{10 11}.

¹⁰ Н. Рубльова, *Римо-католицька церква в Україні, 1914 – 1920 роки: статус, структура, ієрархія, клір*, Держави, суспільства, культури. Схід і Захід, Нью-Йорк: Вид-во Росс, 2004, с. 1004.

Серед громадських організацій відбулися докорінні структурні зміни, які сприяли зміцненню їх популярності серед різних прошарків польської людності. Поряд із рятівничими організаціями (Центральний громадянський комітет Королівства Польського, Польське товариство допомоги жертва війни) виникали або активізувалися нові – культурно-освітні, молодіжні, жіночі, професійні. На відміну від перших вони не мали державної підтримки й спиралися лише на громадську ініціативу. Свідченням її потенціалу є те, що лише протягом березня – червня 1917 р. чисельність польських громадських організацій та їх регіональних представництв зросла із 30 до 230¹². Поряд із міськими осередками створювалися сільські, зміцнювалося представництво за межами давніх східних кресів, – на Лівобережжі та Півдні України. Вартує уваги й висока чисельність членів громадських організацій. На установчому з'їзді Товариства осіб, що працюють у сільському господарстві та сільськогосподарській промисловості в червні 1917 р. були присутні представники від 700 членів¹³. Чисельність харцерів протягом серпня – грудня 1917 р. зросла за приблизними обрахунками із 2 до щонайменше 4 тис. чол.^{14 15}. На з'їзді польських організацій Чернігівської губернії в жовтні 1917 р. були делегати від 24 організацій, які сукупно мали близько 3 тис. членів при тому, що в усій губернії проживало близько 25 тис. поляків¹⁶.

Але все ж найбільші успіхи були зроблені в освітній сфері. Загальна чисельність початкових, середніх і вищих польських навчальних закладів протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. зросла із 287 до більш

¹¹ M. Piela, *Duchowieństwo w walce o granicę wschodnią w dobie narodzin II Rzeczypospolitej (1917 – 1925)*, Wrocławskie Studia Wschodnie 1998, T. 2, s. 61.

¹² *Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18 – 24 czerwca 1917 roku*, Winnica 1917, s. 133.

¹³ *Na kresach, Sprawa polska*, 1917, № 23, s. 336.

¹⁴ *Wykaz środowisk i drużyn harcerek w Państwie Rosyjskiem*, *Młodzież* 1917, 7/10, s. 176–181.

¹⁵ S. Siedlaczek, *Harcerstwo na Rusi i w Rosji 1913 – 1920*, *Pamiętnik kresowy* 1936, z. I, s. 46.

¹⁶ *Ze Zjazdu Delegatów Organizacji Polskich Ziemi Czernihowskiej*, *Dziennik Polski* 1917, 257, s. 1.

ніж 1350, а учнівства та студентства – із 15,9 до щонайменше 87 тис. осіб¹⁷. Загалом діяльність цієї величезної і розмаїтої освітньої мережі відіграла виключно важливу роль в процесі національної консолідації місцевих поляків, була втіленням єдності польського народу. Значна частина названих навчальних закладів утримувалася на пожертви кресов'ян, переважно поміщиків; відчутний відсоток учнів та студентів становили біженці з Королівства Польського; а у деяких школах серед педагогічного складу абсолютно переважали полонені поляки-військовослужбовці австрійської армії.

Політика. Консолідована і мобілізована навколо національних гасел польська людність Наддніпрянської України була потужним ресурсом для розгортання самостійної політичної акції, особливо актуальної з огляду на передуючі численні виборчі процеси (до міських дум, земств, Загальноросійських та Українських установчих зборів). Загалом спектр польських політичних партій Наддніпрянської України у досліджуваний період був надзвичайно широким. Націоналістичний табір (ендеки) був представлений мережею національних та громадсько-політичних клубів, неформальним координаційним центром яких був київський осередок Національної Ліги на чолі з Й. Бартошевичем¹⁸. Демократичний табір (пілсудчики) наприкінці червня 1917 р. утворив єдину партійну організацію – Польську демократичну централь на Україні, керовану Є. Старчевським¹⁹. Соціалістичний табір після невдалих спроб створення єдиного Польського соціалістичного об'єднання з серпня – вересня того ж року зосереджувався на розбудові

¹⁷ Державний архів Київської області (далі, ДАКО), ф.1787, оп.7, спр.1, арк. 1–119; J. Korniecki, *Oświata polska na Rusi w czasie wielkiej wojny*, 1937, Z. II, s. 1–133

¹⁸ Zakład Narodowy im. Ossolińskich, dział rękopisów, S. Zieliński, *Liga Narodowa na Rusi 1890 – 1920. Fragment historii pracy polskiej na kresach południowo-wschodnich*, sygn.13202/II, k.19.

¹⁹ D. Szarzyński, *Polski Związek Polityczny na Rusi (1914 – 1921)*, Biblioteka Narodowa, zakład rękopisów, sygn. 8746

самостійних партійних структур ППС(р.ф.), ППС(л.) та СДКПіЛ. Нарешті, консервативний табір був представлений створеною в червні 1917 р. партією національної праці на Русі, лідером якої був Ф. Пуласький²⁰. Тісна співпраця названих політичних партій з громадськими організаціями сприяла зміцненню їх впливів серед польської людності. Наприклад, найбільші київські осередки ендеків та пілсудчиків нараховували сукупно щонайменше 600 осіб^{21 22}. Польське соціалістичне об'єднання на момент розпаду мало в своїх рядах лише на території українських губерній близько 5 тис. осіб²³. Така чисельність членів була захмарною для багатьох загальноросійських та українських партій.

Запекла ідеологічна полеміка між польськими політичними партіями завдяки диспутам, мітингам і газетам (у вказаний період в Україні видавалося щонайменше 40 польських газет) трансливалася на широкі маси населення, формувала його політичний світогляд. В центрі цієї полеміки було питання державності Польщі. У його вирішенні найбільш популярними були пропозиції ендеків та пілсудчиків. Перші наполягали на відродженні незалежності об'єднаної Польщі після перемоги у Першій світовій війні Антанти. Другі не відкидали можливості негайного державного будівництва в межах Королівства Польського в умовах австро-німецької окупації.

Далеко не останню роль у цій полеміці відіграло і українське питання. Успіхи державотворчих ініціатив Центральної ради змушували польські політичні сили приділяти йому все більшої уваги. Після II універсалу, який фактично легітимізував Центральну раду в якості

²⁰ Archiwum Akt Nowych (далі, AAN), z. 445, sygn. 10, k. 40a.

²¹ A. Miodowski, *Demokraci polscy w Rosji w latach 1917 – 1918*. Studia Podlaskie 1998, t. 8, s. 22.

²² Verax, *Z życia klubow narodowych. Klub narodowy w Kijowie*. Sprawa polska, 1917, 35, s. 503.

²³ W. Najdus, *Polacy w rewolucji 1917*. Warszawa 1967, s. 178.

«красього парламенту», всі без виключення польські політичні партії виявили інтерес до співпраці з нею. В результаті вирішення питання поповнення її складу представниками національних меншин лише Польській демократичній централі на Україні та ППС(р.ф.) вдалося сформувати малі але доволі дієві фракції²⁴. Загалом до початку 1918 р. в риториці польських політичних партій відбувається важлива переміна – зникає «Русь» як частина східних кресів, натомість утверджується «Україна» як самостійний державний суб'єкт. Принагідно зазначимо, що вже з літа 1917 р. в середовищі пілсудчиків переважали сподівання на незалежність України. І це в той час, коли українська соціалістична більшість Центральної ради залишалася на позиціях автономізму.

Свідченням того, що польські політичні партії мали потужний електоральний ресурс є результати згаданих вище виборчих компаній. Особливо успішними для поляків були вибори до міських дум. В багатьох з них вдалося сформувати великі й працездатні фракції. Наприклад, у виборах до міської думи Житомира влітку 1917 р. польський виборчий список отримав 17 місць із 98 й поступився лише виборчому списку есерів, який отримав 20 місць²⁵. В міській думі Києва «польське коло» виявилось найбільш дисциплінованою фракцією. До осені 1918 р. її члени брали участь у більш ніж 70% засідань²⁶. Показовим свідченням високої політичної активності поляків Наддніпрянської України є й результати виборів до Всеросійських установчих зборів. Завдяки високій виборчій активності поляків від Польського крайового списку Київської, Подільської та Волинської

²⁴ H. Jabłoński, *Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917 – 1918*. Warszawa: Towarzystwo miłośników historii, 1948.

²⁵ Z Żytomierza. Zwycięstwo Polaków przy wyborach do Rady miejskiej, *Dziennik Polski*, 1917, 189, s. 3.

²⁶ Т. Харченко, *До питання про участь представників національних меншин в органах міського самоврядування в 1917 – 1918 рр.*, „Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України” 1999, вип. 8, с. 51.

губерній вдалося провести двох депутатів – Я. Ліпковського та Й. Бартошевича²⁷. І це при тому, що польські виборчі списки сусідніх трьох білоруських губерній не провели жодного. Сумарно вони набрали лише 63 тис. голосів – трохи більше ніж Польський крайовий список отримав у одній Волинській губернії.

Самоврядування. Поєднання у свідомості більшості поляків Наддніпрянської України почуттів національної окремішності й водночас тубільності та меншості висувало на порядок денний питання організації національного самоврядування. Його розгляд в умовах гострих політичних протиріч зумовив одночасну реалізацію двох конкуруючих проектів польської автономії – «внутрішньої» та національно-культурної. Розбудовою «внутрішньої автономії» займався створений 6 березня 1917 р. Польський виконавчий комітет на Русі, який перебував під контролем ендеків. Реалізована ним концепція передбачала надання полякам України ексклюзивного і широко самоврядування із мінімальним втручанням з боку держави. Концепція національно-культурної автономії передбачала вирішення значно скромніших завдань – задоволення культурно-освітніх потреб поляків у межах, дозволених вищими органами української влади. Втілення в життя цієї програми розпочалося лише з 15 липня 1917 р., коли у структурі Генерального секретаріату міжнаціональних справ було створено віце-секретарство польських справ, яке після низки реорганізацій було перетворене на Міністерство польських справ Української народної республіки. Ключові посади в ньому займали представники Польської демократичної централі на Україні²⁸.

²⁷ *Na kresach, Sprawa polska 1917*, № 44, s. 651–652.

²⁸ H. Jabłoński, *Polska ...* s. 26–58.

Існування двох конкуруючих установ національного самоврядування, принципів відмінності у визначенні його меж, проекція на їх діяльність політичної боротьби – все це гальмувало розвиток польського національного самоврядування на території Наддніпрянської України. Польський комітет виконавчий на Русі мав широке представництво на місцях й авторитет серед польської людності; Міністерство польських справ спиралося на офіційний мандат від українського уряду й бюджетне фінансування. Проте, поєднати ці два ресурси так і не вдалося. Одним із важливих досягнень Польського комітету виконавчого на Русі було вироблення механізму й початок впровадження національного податку. Головним здобутком Міністерства польських справ було надання доволі значній частині польських освітніх закладів статусу державних й організація їх фінансування з бюджету Української народної республіки. Очевидно, що не варто оцінювати ефективність інституцій, які знаходилися на організаційному етапі й ледь приступили до практичної діяльності. Але все ж слід підкреслити, що у порівнянні з єврейськими та російськими самоврядними інституціями вони були доволі ініціативними та дієвими. Діяльність Польського комітету виконавчого на Русі та Міністерства польських справ мала один дуже важливий наслідок – поширення в середовищі поляків усвідомлення за собою статусу національної меншини.

Військо. Ще однією надзвичайно ваговою сферою польського національного життя було утворення на території Наддніпрянської України польських військових формувань. Найбільшими з них були дислоковані в губерніях Правобережної України II та III корпуси. Протягом грудня 1917 – квітня 1918 рр., у надзвичайно складних умовах, їх особовий склад зріс до близько 10 тис. осіб з числа

військових російської, австрійської армій та цивільного населення^{29 30}. Головну роль при цьому відігравали не стільки ініціативи верховного військового командування, яке від націоналізації військових частин очікувало підвищення загальної боєздатності армії, скільки діяльність Союзу військових поляків. Починаючи з квітня 1917 р. його осередки, а їх лише на території українських губерній нараховувалося близько 20, розгорнули активну роботу по згуртуванню поляків-військовослужбовців й поширенню в їх середовищі ідеї створення в складі російської армії польських національних формувань³¹.

Вказані військові формування користувалися широкою підтримкою місцевого польського населення. Зможні версти надавали значну фінансову й матеріальну підтримку. Різноманітні громадські організації та органи допомагали в роботі концентраційних пунктів, шпиталів тощо. Польські політичні партії та органи національного самоврядування займалися різноманітними юридичним питаннями, допомагали в переговорах з урядами Української народної республіки та Королівства Польського. Активна участь польських військових формувань у боротьбі проти більшовицької агресії сприяли налагодженню діалогу з Міністерством військових справ Української народної республіки. Проте, у повній мірі його реалізувати не вдалося через втягнення польських військових формувань, головним чином дислокованих у Подільській губернії частин III корпусу, в аграрний конфлікт між поміщиками та селянством. В ньому польське військо взялося захищати інтереси польських поміщиків, але методи цього

²⁹ А. Папакін, *Війська польські. Польські військові формування колишньої російської армії в Україні (1917 - 1919)*, Т.: Навчальна книга – Богдан 2012, с. 37–59.

³⁰ Н. Bagiński, *Wojsko polskie na Wschodzie 1914 – 1920*. Warszawa: Wojskowy Instytut Wydawniczy, 1921, s. 348–370.

³¹ *Adresy Związków Wojskowych Polaków i stowarzyszeń pokrewnych*, *Wiadomości wojskowe*, 1917, 19/20, s. 345.

захисту були надмірно кривавими. Легіонери вдавалися до спалення і бомбардування сіл, розстрілів, накладання контрибуції та реквізиції. Кульмінацією цього протистояння стали запеклі бої між селянами (до 6 тис. чол.) та легіонерами (близько 1,5 тис. чол.) 14-17 квітня 1918 р. в Немирові та його околицях³². Негативні наслідки для польських військ на Україні мало укладення Брест-Литовського договору та прибуття окупаційних німецько-австрійських військ. Останні були занепокоєні співпрацею легіонерів з представниками країн Антанти та наявністю у їх рядах втікачів з австрійської армії. Результатом загострення відносин з українською та окупаційною владами стало роззброєння польських військ в Україні, яке тривало протягом квітня – червня 1918 р.

Погроми. У розвитку революційних процесів на території Наддніпрянської України одну з ключових ролей відіграло аграрне питання. Особливої гостроти воно набула саме в губерніях Правобережної України. З одного боку, це був регіон, де міцні позиції мали великі поміщицькі господарства, зосереджені в роках поляків. З іншого ж, – прифронтна зона із високою концентрацією деморалізованих і збільшовичених військових частин. В сумі ці два чинники зумовлювали стрімку радикалізацію настроїв селян.

Вже в липні 1917 р. селяни перейшли від практики бойкоту сільськогосподарських робіт з вимогами підвищення платні до погромів маєтків. Лише в Кам'янецькому повіті Подільської губернії протягом 19 липня – 21 листопада 1917 р. погромів зазнало 50 маєтків, з яких близько 40 належало полякам. У 35 випадках масштаб втрат оцінювався начальником повітової міліції наступним чином: «[зруйновано та пограбовано] помешкання та господарські будівлі,

³² S. Stempowski, Z pamiętnika (Wojna. Pogrom – 1914-1917). *Zeszyty historyczne*, 1973, z. 23, s. 109–110.

живий та мертвий реманент, всі меблі і весь хліб»³³. Спроби Центральної ради впровадити восени 1917 р. аграрну реформу лише стимулювали погроми й радикалізували їх характер. На початку 1918 р. в Уманському повіті Київської губернії із 110 маєтків лише 9 не зазнали погрому. У 15 випадках погром завершився руйнуванням всіх житлових і господарських споруд, у 35 – частковими руйнуваннями. У всіх інших випадках розграбовувався і нищився інвентар та врожай³⁴. До кінця березня 1918 р. у губерніях Правобережної України від погромів постраждало 85% польських поміщицьких маєтків³⁵.

Зважаючи на це, у дослідженнях погроми зазвичай представляються не лише як прояв, а така собі квінтесенція українсько-польського конфлікту – протистояння варварства та цивілізації, анархії та порядку. На нашу думку такий підхід є спрощенням, яке викривлює розуміння сутності погромів. Їх слід розглядати як прояви соціального, а не національного конфлікту. Варто зважати на те, що погроми відбулися по всій Наддніпрянській Україні, а їх жертвами були не лише польські поміщики. Інтенсивність погромів визначалася напругою у відносинах між поміщиками та селянами, найперше задавненими земельними спорами. Траплялися випадки погромів «польських дворів» у «польських селах». Водночас на території Правобережної України існували польські маєтки, які не зазнали погромів аж до 1920-1921 рр. Зазвичай їх власники зберігали гарні відносини з місцевими селянами й могли розраховувати на їх підтримку. Найбільш радикальні погроми, з підпалами та вбивствами, зазвичай відбувалися за участі солдат-

³³ H. Stroński, *Ostatnie dni Arkadii. Zagłada życia gospodarczego i społeczno-kulturalnego Polaków na Prawobrzeżu w latach wojny i rewolucji 1916-1919*, Pamiętnik kijowski, 2006, t. 8, s. 360-362.

³⁴ ААН, з.515, sygn.134, к. 5.

³⁵ Б. Гудь, *Українсько-польські конфлікти новітньої доби. Етносоціальний аспект*, Харків «Акта» 2011, с. 297.

дезертирів, які широко практикували шантаж і примус селян до погромних дій. Також їм могли передувати не менш криваві акції «заспокоєння села» донських козаків або польських військових формувань. Безперечно, погроми були кривавою сторінкою в житті поляків Наддніпрянської України досліджуваного періоду. Але перекладати відповідальність за її написання на українське селянство, або навіть на український національний рух не варто. Погроми справили значний вплив на польську суспільно-політичну думку в українських губерніях – злоба і відчай дуже швидко перетворилися на усвідомлення необхідності проведення широких аграрних перетворень.

Висновок. Наскрізний аналіз становища поляків Наддніпрянської України у 1917 – на початку 1918 рр. свідчить про високий рівень їх залучення до революційних процесів. Вони приймали активну участь у всіх громадсько-політичних та соціально-економічних перетвореннях, а тому їх не слід позиціонувати як сторонніх спостерігачів чи позбавлених голосу жертв. Викладений вище матеріал також свідчить про те, що українсько-польські відносини у вказаний період й у межах окресленого регіону аж ніяк не можна втиснути у схему конфлікту. Їх слід інтерпретувати радше як доволі продуктивний, хоча й короткочасний та нерозвинений, досвід порозуміння. Загалом початок «короткого» ХХ століття для поляків Наддніпрянської України ознаменувався піковим піднесенням національного життя. Його масштаби є вражаючими й недосяжними навіть століття потому.

Literatura / Література / References

- Archiwum Akt Nowych (AAN), z. 445, sygn. 10, k. 40a.
- Archiwum Akt Nowych (AAN), z. 515, sygn. 134, k. 5.
- Bagiński, H. (1921). *Wojsko polskie na Wschodzie 1914-1920* (s. 348-370). Warszawa: Wojskowy Instytut-Wydawniczy.
- Biblioteka Narodowa, zakład rękopisów. D. Szarzyński. Polski Związek Polityczny na Rusi (1914-1921), sygn. 8746
- Dziennik Polski. (1917). *Z Żytomierza. Zwycięstwo Polaków przy wyborach do Rady miejskiej*, nr 189.
- Dziennik Polski. (1917). *Ze Zjazdu Delegatów Organizacji Polskich Ziemi Czernihowskiej*, nr 257.
- Epsztein, T. (2008). *Polska własność ziemska na Ukrainie w 1890 roku*. Warszawa: Instytut Historii PAN i Wydawnictwo Neriton.
- Jabłoński, H. (1948). *Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917-1918*. Warszawa: Towarzystwo miłośników historii.
- Krawchenko, B. (1990). *The Social Structure of the Ukraine in 1917*. Harvard Ukrainian Studies, vol. XIV, nr 1/2.
- Łukawski, Z. (1981). *Liczebność i rozmieszczenie ludności polskiej w Rosji do 1918 r. Liczba i rozmieszczenie Polaków w świecie*. Wrocław.
- Miodowski, A. (1998). *Demokraci polscy w Rosji w latach 1917-1918*. Studia Podlaskie, t. 8.
- Młodzież. (1917). Wykaz środowisk i drużyn harcerskich w Państwie Rosyjskim (s. 176-181), Młodzież, 7/10.
- Na kresach, Sprawa polska (1917). Nr 23.
- Na kresach, Sprawa polska (1917). Nr 44.
- Najdus, W. (1967). *Polacy w rewolucji 1917*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Piela, M. (1998). Duchowieństwo w walce o granicę wschodnią w dobie narodzin II Rzeczypospolitej (1917-1925). *Wrocławskie Studia Wschodnie*, tom 2.
- Siedlaczek, S. (1936). Harcerstwo na Rusi i w Rosji 1913-1920. Pamiętnik kresowy I.
- Stempowski, S. (1973). Z pamiętnika (Wojna. Pogrom – 1914-1917). *Zeszyty historyczne*, z. 23, 109-110.
- Stroński, H. (2006). Ostatnie dni Arkadii. Zagłada życia gospodarczego i społeczno-kulturalnego Polaków na Prawobrzeżu w latach wojny i rewolucji 1916-1919 (s. 360-362). *Pamiętnik kijowski*, tom 8.
- Verax. (1917). Z życia klubów narodowych. Klub narodowy w Kijowie. Sprawa polska. Nr 35.
- Weryha-Darowski, A. (1919). *Kresy Ruskie Rzeczypospolitej (Województwa: Kijowskie, Wołyńskie, Braclawskie i Podolskie)* (s. 51-52). Warszawa: Koło Polaków Ziemi Ruskich.

- Wiadomości wojskowe. (1917). Adresy Związków Wojskowych Polaków I stowarzyszeń pokrewnych, № 19/20.
- Zakład Narodowy im. Ossolińskich, dział rękopisów, S. Zieliński, Liga Narodowa na Rusi 1890-1920. Fragment historii pracy polskiej na kresach południowo-wschodnich, sygn.13202/II, k.19.
- Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18-24 czerwca 1917 roku. Winnica.
- Гудь, Б. (2011). Українсько-польські конфлікти новітньої доби. Етносоціальний аспект. Харків: «Акта».
- Державний архів Київської області (ДАКО), ф.1787, оп.7, спр.1, арк. 1-119;
- Лісевич, І. (1997). Духовно спрагли. Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр. (с. 9). К.: Інститут історії України.
- Мацузато, К. (2000). Польський фактор в Правобережній Україні с XIX по начало XX века (с. 136-137), *Ab imperio*, № 1.
- Палієнко, В. (1998). Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX-XX ст (с. 1-78). К.: Ін-т історії України НАН України.
- Папакін, А. (2012). Війська польські. Польські військові формування колишньої російської армії в Україні (1917 - 1919) (с. 37-59). Т.: Навчальна книга – Богдан.
- Рубльова, Н. (2004). Римо-католицька церква в Україні, 1914-1920 роки: статус, структура, ієрархія, клір, Держави, суспільства, культури. Схід і Захід. Нью-Йорк: Вид-во Росс.
- Харченко, Т. (1999). До питання про участь представників національних меншин в органах міського самоврядування в 1917-1918 рр. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, вип. 8.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 2225, оп.1, спр.21, арк.4.

To cite this chapter:

Potapenko, M. (2019). 1917: the “Polish” year in Ukraine. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 424-441). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

XXI

Życie społeczne i polityczne Polaków i Ukraińców na Wołyniu
w warunkach demokratycznych reform z 1917 roku

Суспільно-політичне життя поляків і українців на Волині
в умовах демократичних перетворень 1917 року

The social and political life of the Poles and Ukrainians in Volyn
under democratic process in 1917

Andrii Ratsilevych (Андрій Рацілевич)*

Zhytomyr Ivan Franko State University, Ukraine

Abstrakt: W artykule przedstawiono działalność społeczną i polityczną społeczności polskiej będącej jedną z najliczniejszych społeczności etnicznych i społeczności ukraińskiej na Wołyniu w trakcie procesu demokratycznego w 1917 roku. Autor analizuje aktywność obywatelską i polityczną polskich i ukraińskich organizacji i społeczeństw i ich reprezentację w samorządzie terytorialnym. Artykuł ukazuje manifestacje miejscowych Polaków i Ukraińców, ich działalność polityczną i udział w wyborach samorządowych oraz w wyborach do wszystkich rosyjskich zgromadzeń konstytucyjnych, jak i formy i metody walki stosowane w celu ochrony własnych interesów narodowych. Szczególny nacisk położono na to, że utrzymanie narodowej solidarności umożliwiło Polakom prowadzenie szerokiej gamy działań społecznych i politycznych oraz wywieranie wpływów na kulturę miast. Rozważania ukazują zabiegi edukacyjne i kulturowe podjęte w celu wsparcia polskiego szkolnictwa, teatru i innych form działalności edukacyjnej i kulturalnej. Autor omawia również stosunek polskich i ukraińskich organizacji do prób budowy niepodległego państwa przez Centralną Radę Ukrainy. **Słowa kluczowe:** Organizacje społeczne Polaków; Organizacje społeczne Ukraińców; Partie polityczne; Organizacje publiczne; Działania społeczne i polityczne; Wołyń.

Анотація: Досліджується громадсько-політична діяльність поляків, як однієї з чисельних етнічних спільнот, і українців на Волині у період розгортання революційних перетворень 1917 року. Проаналізовано діяльність польських і українських організацій та товариств. Висвітлюється формування польських і українських політичних та громадських організацій, їх представництво в органах

* Corresponding author: *andrii.racilewicz@gmail.com*

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

міської влади. Показано прояви політичної активності поляків і українців, їх участь у муніципальних виборах та до Установчих зборів, форми й методи захисту національних інтересів. Підкреслено, що для поляків дотримання національної згуртованості дало можливість широкої суспільно-політичної діяльності та утвердження польських культурних впливів у містах. Наведено ставлення польських організацій до державотворчої практики Української Центральної Ради.

Ключові слова: Польська спільнота; Українська спільнота; Політичні партії; Громадські організації; Суспільно-політична діяльність, Волинь.

Summary: The paper investigates social and political activities of the Polish community, as one of the most numerous ethnic communities in Volyn and the Ukrainian community there under democratic process of 1917. The author analyzes both civic and political activities of Polish and Ukrainian organizations and societies and their representation in local government. The article points out the manifestations of the local Poles and Ukrainians, their political activity and participation in municipal elections and for the All Russian Constituent Assembly, the forms and methods of struggle they used in order to protect their national interests. A special emphasis has been put on the fact that maintaining national solidarity made it possible for the Poles to conduct a vast array of social and political activities and exert Polish cultural influence in the cities. The investigation shows educational and cultural measures taken in order to support Polish schooling, theatre and other forms of educational and cultural activities. The author discusses the attitude of Polish and Ukrainian organizations to the attempts of the Central Council of Ukraine to build an independent state.

Key words: Poles' social organizations; Ukrainians' social organizations; Political parties; Public organizations; Social and political activities; Volyn.

Вступ. З падінням на початку 1917 р. російського самодержавства розпочався процес демократизації суспільно-політичного життя в Україні. Розгортається потужний розвиток українського та польського національних рухів. Для українців успішний державотворчий процес тією чи іншою мірою залежав від позиції польських суспільно-політичних кіл. Для поляків український національний рух мав вагомим значення бо уможлиблював руйнування старої імперської системи, згодом, і опір у більшовизації України, а відтак – відродження незалежної Польщі. Діячі обох рухів усвідомлювали важливість співпраці для досягнення цілей та намірів у суспільно-політичному житті.

Метою статті визначено проаналізувати організаційне оформлення польського та українських національних рухів на Волині в умовах демократичних перетворень упродовж 1917 р., їх цілі та наміри й визначити спільні суспільно-політичні інтереси. Привертає увагу відношення поляків до українського державотворчого процесу доби Центральної Ради. Хронологічні межі статті охоплюють процес демократизації від Лютневої революції до проведення виборів до Всеросійських Установчих зборів.

Методологічна основа. Дослідження ґрунтується на використанні порівняльно-історичного методу, що уможливив зіставити український та польський національні рухи у їх розвитку, досягнення мети та міру впливу на суспільство, опису та розкриттю стану обох рухів за часовим алгоритмом. Сформулювати висновки та визначити перспективи подальших досліджень.

Науковий доробок вивчення взаємин між українським та польським національними рухами був предметом дослідницького інтересу М. Потапенка, Я. Калакури. Однак зазначені праці не дозволяють з'ясувати їх регіональну складову, зокрема на терені історичної Волині де в переважній кількості мешкали українці та, впродовж століть, разом з ними – поляки. Пропоноване дослідження висвітлить, на прикладі Волині, взаємини суспільно-політичного характеру поміж українським та польським національними рухами.

Українське національне піднесення та створення Центральної Ради у Києві схвально зустріли на Волині. Посилення інтересу до українського руху навесні 1917 р. в містах та повітах губернії зумовлювалось наслідками праці діячів національного руху початку ХХ ст. Основну частину цього загалу становила інтелігенція, що відігравала значну роль в українському русі.

Розвиток національного руху в краї показав його органічну єдність із центром українського відродження – Києвом і керівним органом українського відродження – Центральною Радою. Так, ще до рішення Центральної Ради про організацію місцевих губернських, повітових і міських українських рад у Житомирі на початку квітня була утворена та розпочала свою діяльність Волинська Українська Рада. Головну роль у ній відіграли українські есери та соціалісти-федералісти.

Цим представницьким органом ставилось завдання згуртувати прибічників українства, головним чином представників українських політичних партій. Волинська Українська Рада стала репрезентантом політичних інтересів, здебільшого українських соціалістичних партій. Вона делегувала своїх представників до різних суспільно-політичних організацій та державних установ, зокрема до Центральної Ради. У регіонах Волині, здебільшого у містечках та містах, утворювалися українські організації, гуртки, громади – у Луцьку, Рівному, Новограді-Волинському та інших. Усі вони, в умовах, де губернські владні структури прагнули залишити без змін стару консервативну російсько-бюрократичну систему намагалися вплинути на позицію міських влад.

Одночасно, до процесу витворення нової демократичної структури влади на Волині долучалися організовані упродовж весни 1917 р. польські громади, товариства, організації. У Житомирі польська громада скориставшись демократичними змінами посилила суспільну активність. 10 березня у місті відбулась масова польська демократична маніфестація зі знаменами під гаслом «*Za naszą i waszą wolność*», яка викликала інтерес губернської влади та дієцезяльного керівництва римо-католицького костьола. До маніфестантів з промовою виступив губернський комісар Б. Лелявський, вітаючи їх з новим ладом, а після до зібраних звернувся польською мовою біскуп Ігнаци

Дуб-Дубовський¹. У численній демократичній маніфестації третього квітня, з нагоди свята Свободи, поряд з різноманітними громадськими та національними організаціями, брали участь поляки – зі стягами Польщі та виконанням Мазурка Домбровського².

Перше польське віче відбулось 16 березня у присутності близько однієї тисячі чоловік. Виступаючі закликали місцеву громаду до активної суспільної діяльності, утворювати різноманітні польські товариства, заснувати Народний Дім та бібліотеки. Пропонувалось створити польські школи, товариство національної освіти, гімнастичні та професійні організації. У підсумковій резолюції наголошувалось на єднанні поляків у рамках діяльності Польського комітету виконавчого на Русі (далі – ПКВ) і прийнято створити польський міський комісаріат у складі представництв, професійних кіл і суспільних верств для впровадження програми праці як органу ПКВ³.

Формування польських товариств та організацій відбувалось в атмосфері національного піднесення й очікування досягнення ідеалу вільної Польщі, особливо після декларації Тимчасового уряду про майбутню перспективу польської незалежності. Прояви патріотичного піднесення місцевими польськими громадами Правобережної України не було позбавлене впливу плеканих традицій польського повстанського руху, поширених мережею таємних національних шкіл⁴. Для посилення суспільної активності поляків Волині заохочувалось проведення публічних виступів. На шпальтах житомирської преси є чимало оголошень відповідних публічних лекцій. 30 квітня голова правління Польського демократичного Союзу на Русі Є. Старчевський

¹ *Вольнь* 6 Май 1917, № 118.

² *Свободное слово* 7 Апр. 1917, № 4.

³ *Dziennik Kijowski* 5 kwietnia 1917, № 80.

⁴ М. Потапенко, *Польський демократичний рух у Наддніпрянській Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*, с. 92.

виступав у Житомирі із лекцією пропаганди національної єдності. Він вказав на шкідливість поляризації польського державницького руху, а для успіху державотворення вагомою є не кон'юнктура війни, лише прагнення польського народу⁵.

Для українського національного руху дороговказом для його подальшого розвитку стали рішення Всеукраїнського національного конгресу у місті Києві (6-8 квітня 1917 р.) на якому було узгоджено спільну загальнонаціональну платформу. 21 квітня 1917 р. Волинська Українська Рада організувала віче, на якому виступали з промовами представники різних напрямків української політичної думки⁶. Одним із наслідків зібрання стало заснування друкованого органу – часопису “Громадянин”. Повну солідарність з вимогами українців продемонстрували поляки Житомира, де провели маніфестацію під гаслами “За нашу і вашу свободу”⁷.

В умовах, коли польські демократи шляхом створення нових структур легальної діяльності намагались позбавити ендеків лідируючої позиції у ПКВ на Русі й, разом з тим, посилити свій вплив на організацію громадсько-політичного життя поляків Наддніпрянщини, Польській демократичний союз на Русі у квітні 1917 р. заснував низку регіональних представництв⁸. В оголошенні, вміщеного в «Трудовій Волині», повідомлялося про погодження з Центральним Комітетом Демократичного Союзу провести на 22 квітня перше організаційне зібрання житомирського Комітету польського Демократичного Союзу на Русі⁹. Вже 8 травня Польській

⁵ *Gazeta Polska* 24 maja 1917, № 116.

⁶ *Волинь* 5 Апр. 1917 г., № 83.

⁷ О. Я. Калакура, *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті*, с. 120.

⁸ М. Потапенко, *Польський демократичний рух у Наддніпрянській Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*, с. 93-94.

⁹ *Трудовая Волинь* 16 Апр. 1917, № 15.

демократичний Союз в Житомирі відкрив канцелярію разом із читальнею¹⁰. Одночасно розпочала свою діяльність громадська організація «Союз польських жінок»¹¹. У кінці червня Союз польських жінок відкрив Бюро праці¹². У травні поновило свою діяльність католицьке товариство трудящих жінок «Дзвигня», з метою сприяти підвищенню освітнього і професійного рівня своїх членів¹³. Можна вважати, що наприкінці квітня сформувалась основна діяльність Польського комісаріату міста. Йому було відведено приміщення для щоденного прийому поляків з приводу вирішення проблем суспільно-політичного та культурно-освітнього характеру¹⁴. Проведені весною масові збори польської громади Житомира свідчать про високий рівень її суспільної організації. По регіонах Волині також проходив процес гуртування поляків у політичних, культурно-освітніх та релігійних організаціях.

У Житомирі від початку травня діяв організований польським комісаріатом суспільно-політичний клуб¹⁵. Його головна діяльність була направлена на ознайомлення місцевої польської громади з розвитком польського суспільно-політичного руху. До членів клубу приймалися усі поляки незалежно від політичних поглядів. Клуб влаштовував лекції, диспути, співбесіди.

Період весни – початку літа 1917 р. ознаменувався проведенням різноманітних українських з'їздів на Волині та утворенням філій українських організацій. Загальне зацікавлення українськими справами проявилось у зростанні інтересу військових до національного

¹⁰ *Вольнь* 9 Май 1917, № 119.

¹¹ Державний архів Житомирської області, ф. Р-405, оп. 1, спр. 8, арк. 175.

¹² *Вольнская речь* 22 Июн. 1917, № 21.

¹³ Державний архів Житомирської області, ф. Р-405, оп. 1, спр. 7. – арк. 453-458.

¹⁴ *Вольнь* 9 Май 1917, № 119.

¹⁵ *Ibidem*, 7 Май № 118.

відродження. У прифронтовій зоні в Кременці у квітні 1917 р. було заплановане спільне зібрання вояків-українців і цивільних. Серед низки обговорюваних питань були: об'єднання українського народу і отримання повної автономії¹⁶. 27-30 березня 1917 р. в Луцьку пройшов перший з'їзд представників військових частин армії, на якому солдати-українці висловили намір боротися за самостійність України. У Житомирі було організовано філію військового клубу ім. П. Полуботка. Полуботківці вирішили улаштувати свято Національного Фонду та об'єднати свої зусилля із іншими українськими організаціями¹⁷. Травень – початок червня 1917 р. характеризується для українського руху подальшим зміцненням його соціальних та політичних підвалин за рахунок залучення до нього різних верств населення через новостворені губернські, повітові, міські українські ради, розширення мережі товариства “Просвіта”.

10-12 травня Волинська Українська Рада провела з'їзд делегатів усіх українських організацій Волині. На з'їзд отримали право послати своїх представників: осередки “Просвіти”, громади, ради, гуртки, селянські спілки (українську “Селянську спілку” на Волині було організовано протягом березня-квітня 1917 р.), кооперативи, волосні виконавчі комітети, Союз кооперативів, військові організації.

Український організаційний з'їзд відбувся за участю представників від українських суспільно-економічних організацій і установ. З привітанням виступили представники: Української Центральної Ради, Української Громади м. Житомира, товариства “Волинська Просвіта”, філії товариства Українського Військового Клубу ім. гетьмана Павла Полуботка, від 1-го Українського військового з'їзду. З'їзд постановив

¹⁶ *Ibidem*, 2 Апр. № 82.

¹⁷ *Нова Рада* 27 травня 1917 р, № 112.

посилити організаційну роботу на Волині, скликати селянський з'їзд, в контексті демократизації земські установи були реорганізовані в Народні Ради, оновлено представництво до Волинської Української Ради та зорієнтовано її діяльність у русло постанов Національного Конгресу. Також підтримано українізацію армії¹⁸.

Задекларований селянський з'їзд відбувся 21-24 травня в Житомирі за участю представників усіх повітів Житомирщини. З'їзд відкрив голова Волинської Української Ради Самійло Підгірський. Делегати спільно з військовими та цивільним громадянством улаштували під час з'їзду мітинг на підтримку домагань українства. Значною мірою позиція автономії та федералізації отримала прихильність волинського селянства, зокрема, перетворити Російську державу в однопалатну республіку без президента, де кожна народність повинна мати широку автономію, зокрема й Україна, забезпечення повних прав національних меншин¹⁹. На з'їзді було утворено "Раду селянських виборних", до якої увійшли в значній кількості національно свідомі представники інтелігенції та селянства.

Залучення військових до суспільно-політичної діяльності спостерігається серед військових-поляків. У Житомирі 2 квітня, за зразком військових союзів Москви та Києва, створено «Союз військових поляків». Його мета діяльності полягала в прагненні до здійснення ідеалів незалежної та соборної Польщі, створенню культурно-просвітніх товариств та каси взаємодопомоги. На організаційному зібранні обрано тимчасове правління Союзу, головою обрано хорунжого К. Соколовського²⁰. Союз був

¹⁸ *Громадянин* 4 Лип. 1917 р., № 3.

¹⁹ *Вольнские народные известия* 15 Май 1917 г.

²⁰ *Вольнь*. – 1917. – № 112. – 29 апреля.

зафіксований як регіональний осередок військових поляків²¹. Одночасно з активізацією суспільного життя весною у місті розгортається польський культурно-освітній рух. За зразком земель Царства Польського, на виконання ухвал першого польського віча, в Житомирі міський комісаріат організував польське просвітнє товариство «Macierz Polska»²². Улітку, зусиллями польського просвітнього товариства «Macierz Polska» відкрито чотири однокласних училища, курси для неписьмених, вчительську семінарію, лекції у всіх районах міста, проводило акції зі збору благодійних коштів²³. У Житомирі тимчасово перебували поляки-біженці якими опікувався Центральний комітет обивательський губерній Царства Польського. Допомогу в його діяльності надавали місцеві польські товариства. На Волині до числа вже згадуваних польських організацій та товариств варто долучити місцеві осередки польських політичних партій: Праці національної на Русі, Централі Демократичної, Демократії християнської на Русі і партії народово-демократичної²⁴.

Отже, перебіг подій національної революції у краї показав, по-перше, його інтегрованість у процес загальноукраїнського руху, по-друге, місцеві особливості реалізації домагань українства. Другий фактор ознаменувався великою активністю українського руху, насамперед у містах. Українська інтелігенція продовжувала консолідувати прихильників відродження України навколо різноманітних організацій, установ, гуртків національного характеру, окресливши цілі та домагання українства, а також схему їх реалізації. Ще однією характерною рисою цього періоду є стихійність перебігу національного

²¹ *Wiadomości Wojskowe* 19 sierpnia 1917, № 19-20.

²² Державний архів Житомирської області, ф. Р-405, оп. 1, спр. 8. – арк. 315.

²³ *Вольнская речь* 22 Июнь. 1917, № 21.

²⁴ *Tygodnik kresowy* 30 grudnia 1917, № 5.

руху. Водночас його політична платформа досить швидко стала на позиції національно-територіальної автономії України. Від весни 1917 р. розвиток українського руху проходив саме у такому руслі політичних цілей. Поляки і українці скориставшись умовами демократичних змін у суспільстві залучились до процесу розгортання національних рухів. Кожен з них позиціонував себе як його регіональну складову. Їхні взаємини зводились до спільної підтримки суспільно-політичних домагань. Зокрема, поляки декларували привітання гасла "Вільної України".

Нове піднесення та консолідація українського національного руху на Волині простежується після прийняття I-го Універсалу Центральної Ради, який проголосив суверенність українського народу “на своїй землі”²⁵. Волинська Українська Рада заснувала у Житомирі Інформаційне бюро. Його метою – було збирання даних про український рух на Волині. Бюро звернулося до просвіт, рад, громад, гуртків й інших українських військових та цивільних організацій Волині, з проханням подавати свої відомості про себе. Було організовано продаж українських книжок та преси: “Нової Ради”, “Народної Волі”, “Робітничої газети” і тижневиків “Боротьба” і “Воля”, де висвітлювалася діяльність українських політичних партій, напрями розвитку національного руху²⁶.

Організаційна робота українців на місцях й далі тривала. Діячі українського національного руху у низці повітів Волині посилили свій вплив на селянство, гуртуючись навколо кооперативних організацій. Партійні осередки УПСР спочатку були організовані у східних повітах

²⁵ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали*, С. 101.

²⁶ *Громадянин* 14 липня 1917 р., № 15-16.

і Новоград-Волинському та Житомирі²⁷. У Новограді-Волинському 25 червня відбулися збори місцевої організації УСДРП, на яких постановили домагатися національно-територіальної автономії України та організувати українську селянську спілку в повіті²⁸.

Однак, попри значне піднесення весною-влітку національного руху у всеукраїнському відродженні, на Волині проявлялися й тенденції деструктивного характеру. Волинська Українська Рада звинувачувала губернську владу (напр. – церковну, або ж Волинське Губернське Земство, склад якого не було демократизовано і характеризувалося як антидемократичний елемент) у сприянні чорносотенцям.

Зрештою, діяльність українських громад, організацій досить часто визначалося ситуацією, в якій опинилося українство регіонів Волині. Так українські організації докладали чимало зусиль на нівелювання впливів російських політичних сил промонархічно налаштованої частини міського соціуму, російського бюрократичного та педагогічного апаратів, російської революційної демократії у повітах.

До того ж, на першому етапі своєї діяльності Генеральний Секретаріат реальної влади не отримав, державні установи в регіонах у його підпорядкування не перейшли, спричинивши відсутність можливостей ефективного регулювання сфери державного управління. Генеральний Секретаріат лише ознайомлювався з ситуацією на місцях, налагоджував зв'язки з регіональними громадськими організаціями та вирішував питання улаштування своєї діяльності²⁹. У II Універсалі зазначалося, що вирішення питання про автономію України відкладається до Всеросійських Установчих зборів, а Генеральний

²⁷ О. М. Любовець, *Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби (1917–1920 рр.)*, с. 66.

²⁸ В. С. Ваховський, *Новоград-Волинський 1917-го року*, с. 260.

²⁹ І. М. Лебедева, *Створення Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. – квітень 1918 р.)*, с. 207.

Секретаріат проголошено крайовим органом влади Тимчасового уряду³⁰. Зрештою, діяльність українських соціалістичних партій, як зазначає Д. Дорошенко, зводилася, особливо на Волині, до соціалізації землі при втраті уваги до решти компонентів розвитку національного руху³¹.

Уже влітку 1917 р. соціально-економічні проблеми домінували в селянському середовищі, відсуваючи на другий план політичні цілі українського руху та взагалі підтримку будь-яких чи то культурних, чи просвітніх процесів українського відродження. Ці питання були головним змістом агітації російських соціалістичних партій, особливо РСДРП, що значно послаблювало увагу селянина до проблем українського відродження. Відповідні причини вплинули й на постанови селянських з'їздів Волині. З цього приводу, покликаючись на В. Липинського, Д. Дорошенко зазначив, що "поняття України підмінювалося поняттям "десятини" землі, обіцяної тому, хто впишеться до української партії ес-ерів і голосуватиме "за Україну"³².

За негайну організацію українського державного життя висловлювався губернський комісар Андрій В'язлов разом з іншими українськими комісарами на відповідній нараді у Києві. Задля з'ясування ситуації на місцях головою Генерального Секретаріату було заплановано з'їзд губернських і повітових комісарів Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Волині і Поділля. Інформація комісарів вказувала на найтяжчу ситуацію на Волині і Поділлі серед решти губерній. У своєму виступі губернський комісар Волині Андрій В'язлов повідомив про погіршення загального стану в краї – поширення анархії,

³⁰ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т 4 берез.-9 груд. 1917 р.*, т. 1, с. 145-146.

³¹ Д. І. Дорошенко, *Історія України, 1917-1923*, с. 72.

³² *Ibidem*, с. 72-73.

безгосподарність і назвав головний чинник деструктивного впливу на всі сфери життя губернії – занархізовані солдатські маси³³.

Активісти українського відродження намагались запобігти цим явищам і не допустити соціальних ексцесів. Єдиний вихід із кризового стану в губернії Волинська Українська Рада вбачала в посилені революційної влади від Української Центральної Ради та її Генерального Секретаріату. Позиція Волинської Української Ради вказує на прагнення діяти виключно в руслі політики Центральної Ради та Генерального Секретаріату.

Серед волинських діячів національного руху знайшла підтримку ідея утворення загонів Вільного козацтва. Чимало з них вбачали в ньому реальну силу для зупинення анархії та безладу і суттєвий фактор у боротьбі за українську державність. Так, товариство “Волинська Просвіта” на засіданні 9 вересня 1917 р. постановило, що Вільне козацтво “на Волині потрібне, співчуття до його зі сторони населення буде і що Т-во “Просвіта” просить (Генеральне Секретарство. – *А. Р.*) негайно вжити заходів для його заснування”³⁴. Однак організація Вільного козацтва на Волині проходила поволі. Відчутною була більшовицька агітація й водночас продовжувався розвиватись український рух у армійських частинах. Зокрема, у Житомирі було створено полк ім. П. Сагайдачного³⁵.

Центральна Рада зволікала з вирішенням аграрного питання, яке постійно піднімалося на губернських, повітових селянських і солдатських з’їздах. Одночасно заклики есерів до ліквідації великого земельного володіння сприяли веденню більшовиками агітації

³³ *Ibidem*, с. 122.

³⁴ Державний архів Житомирської області, ф. 560, оп. 2, спр. 2, арк. 9 зв.

³⁵ О. М. Іващенко, *Житомирщина шляхами історії: краєзнавчі розвідки*, с. 100.

й підбурюванню сільського населення проти землевласників³⁶. Подальший розвиток подій показував, що Волинь виявилась найактивнішим районом аграрного руху³⁷.

Взаємодія українського руху із суспільно-політичними рухами національних меншин полягала у підтримці основних гасел та прагнення до демократизації. Поляки, проголосивши створення “Польського виконавчого комітету на Русі”, декларували співпрацю з Центральною Радою, проголошували підтримку українського національного руху. Вони мали надію, що за моральної підтримки українського національного руху зможуть зберегти провідні позиції у суспільній структурі України. Однак, як зазначає Б. Гудь, у міру зміцнення у губерніях влади Центральної Ради ситуація змінюється. Соціалістично налаштована Центральна Рада не схилилася до співпраці з ПКВ, що призводило до поглиблення суперечностей³⁸. О. Калакура вважає, що низка польських діячів із недовір’ям поставилась до заяв лідерів Центральної Ради щодо задоволення прав та інтересів національних меншостей³⁹.

Найбільшою проблемою у взаємодії українського національного руху з польськими колами було зволікання Центральної Ради у вирішенні аграрного питання, яке постійно піднімалося на губернських, повітових селянських і солдатських з’їздах. Одночасно заклики есерів до ліквідації великого земельного володіння сприяли веденню більшовиками агітації

³⁶ Б. В. Гудь, *Загибель Аркадії: Етносоц. аспекти укр. – пол. конфліктів XIX – першої пол. XX ст.*, с. 254.

³⁷ *Ibidem*, с. 257.

³⁸ Б. В. Гудь, *Загибель Аркадії: Етносоц. аспекти укр. – пол. конфліктів XIX – першої пол. XX ст.*, с. 250-251.

³⁹ О. Я. Калакура, *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті*, с. 119.

й підбурюванню сільського населення проти землевласників⁴⁰. Подальший розвиток подій показував, що Волинь виявилась найактивнішим районом аграрного руху⁴¹. Так на півдні Волині для захисту життя й майна польського населення від “дезорганізованих військових частин та дезертирів” діяв польський корпус керівництва Довбур-Мусницького⁴².

Отже стихія аграрного руху, невизначеність земельного питання значно перешкоджали українцям і полякам розвивати і підтримувати взаємовідносини (не лише у Києві, а й у регіонах), які були задекларовані І. Волошиновським на Українському національному з’їзді у квітні 1917 р. від імені Польського виконавчого комітету, про позитивне ставлення до утворення Центральної Ради і її намірів забезпечення прав національних меншин. І, як зауважує у цьому контексті О. Калакура, більшість лідерів польського руху в Україні підтримували національно-визвольні змагання українського народу⁴³.

4 серпня польська громада Житомира дізналась про рішення ПКВ щодо національної політики Центральної Ради наголосило на захисті своєї внутрішньої автономії і бажанні мирного співжиття з народом українським⁴⁴. З невинним поширенням анархії на провінції та шкодою, завданою господарству й суспільству, пов’язані сумнозвісні події вбивства в Славути мецената Романа Сангушка.

Боротьба українців за національно-територіальну автономію з кінця літа 1917 р. пов’язувалася насамперед із проведенням виборів до

⁴⁰ Б. В. Гудь, *Загибель Аркадії: Етносоц. аспекти укр. – пол. конфліктів XIX – першої пол. XX ст.*, с. 254.

⁴¹ *Ibidem*, с. 257.

⁴² Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 57, оп. 1, од. зб. 28. – арк. 6.

⁴³ О. Я. Калакура, *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті*, с. 119.

⁴⁴ *Волинская речь* 4 Авг. 1917, № 57.

міських дум та Установчих зборів. У виборчих списках кандидатів до міських дум представники від українських організацій та товариств фігурували тільки в декількох містах.

Улітку 1917 р. розпочалась виборча кампанія до виборів нового складу міської думи Житомира. Серед пропонованих виборчих списків польський, від місцевого комісаріату, значився під № 5 в кількості 45 чол. Його репрезентаційність виражалась у намаганні досягти національної консолідації всього польського населення міста, з метою гарантованого набуття певної кількості своїх гласних у міській думі для забезпечення інтересів польської спільноти⁴⁵. Тому, вагомою підставою внесення кандидатів до виборчого списку був їх авторитет серед місцевої польської громади. Соціальний зріз кандидатів виявив, що представників робочих професій нараховувалось – 15 чол., інтелігенції – 19, зайнятих в сільському господарстві – 1, не вказано рід діяльності – 10 чол.⁴⁶.

До ведення виборчої кампанії польська спільнота Житомира підійшла відповідально. Неодноразово скликались зібрання представників верств польської громади міста для вироблення правильної тактики ведення кампанії. Активно діяли Польський комісаріат, демократично-християнський союз польських робітників, які скликали зібрання напередодні виборів^{47 48}.

6 серпня відбулись вибори гласних до міської думи. Діяло одинадцять виборчих дільниць, з них на шести – польський список № 5 посів перше місце за кількістю відданих голосів виборців, по одній дільниці зафіксовані друге, третє та четвєртє місця, п'ятє місця за двома

⁴⁵ М. Потапенко, *Участь польських політичних сил Наддніпрянщини у виборах до міських дум 1917 р.*, с. 146.

⁴⁶ *Волынская речь* 30 Июл. 1917, № 53.

⁴⁷ *Волынь* 12 Июл. 1917, № 173.

⁴⁸ *Волынская речь* 2 Авг. 1917, № 55.

дільницями. У підсумку виборів до міської думи польський список здобув відчутну перевагу й виборов 17 місць⁴⁹. 8 місць здобули місцеві українські організації та товариства⁵⁰. У замітці «В.Р.» присвяченій результатам виборів до міської думи зазначалось, «перемога, отримана (поляками – А.Р.), по відношенню з іншими, велика. Перемога поляків за списком № 5 свідчить, по-перше, про те, що вони мають за собою значну частину корінного населення та, по-друге, що ця частина населення тісно пов'язана між собою і чудово усвідомлює свій громадянській обов'язок»⁵¹.

Висока активність поляків у виборчій кампанії, на думку М. Потапенка, пояснюється посиленою політичною мобілізацією польської громади стосовно захисту національних прав та впливом боротьби за збереження й розширення електоральних полів польськими політичними силами⁵². Одночасно завершена муніципальна виборча кампанія засвідчила ефективність тактики поляків, яка ґрунтувалась на позиції національного єднання, що позбавило їх вимушеного блокування із іншими учасниками виборчого процесу. Більшість українських кандидатів були лівого спрямування. Вони, окрім національних домагань, відстоювати широку культурно-національну автономію, зосереджували свою увагу на соціальних проблемах.

Під час напруженої ситуації восени 1917 р. діяльність Центральної Ради знайшла підтримку делегатів другого губернського з'їзду селян Волині, який проходив у Житомирі з 7 по 10 жовтня. 22 жовтня таку ж резолюцію затвердила Рада громадських організацій Волині.

⁴⁹ *Вольнская речь* 9 Авг. 1917, № 61.

⁵⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 177 зв.-181.

⁵¹ *Вольнская речь*, 10 Авг. 1917, № 62.

⁵² М. Потапенко, *Участь польських політичних сил Наддніпрянщини у виборах до міських дум 1917 р.*, с. 146.

У постановах повітових з'їздів Волині відображено ставлення до тогочасного політичного моменту діячів українства. Зокрема, значну увагу приділено майбутній виборчій кампанії, з відповідною підготовкою до неї українськими партіями. У рішеннях відбилося засудження централістської політики Тимчасового Уряду й протест проти обмеження компетенції Генерального Секретаріату. Неодноразово наголошувалося на підтримці Центральної Ради й визнання за нею керівної ролі в Україні.

26 жовтня до Житомира дійшла звістка про збройне повстання більшовиків в Петрограді. Наступного дня відбулося засідання Житомирської Ради робітничих і солдатських депутатів, на якому вищим органом влади в губернії визнавалася Центральна Рада і було створено “Комітет по охороні громадської безпеки”. Рішення Житомирської Ради підтримали юнкери та українські військові частини. Згодом подібні рішення прийняли Житомирська міська дума, частина підрозділів Південно-Західного фронту, які дислокувалися на Волині⁵³.

Скорегувати розвиток подій у позитивному для Центральної Ради руслі намагався губернський комісар Андрій В'язлов. Його позиція відображена у телеграмі всім повітовим комітетам, губернському і повітовим земствам та міським управам Волинської губернії з приводу більшовицького перевороту в Петрограді. Він та чимало місцевих діячів представників від українських партій та організацій у радах будь-що прагнули створити дієву мережу української адміністративної влади від Генерального Секретаріату. На Волині більшовизація Рад на осінь 1917 р. вона була досить низькою. Упродовж літа-осені 1917 р. більшовики не мали значного впливу на населення.

⁵³ О. М. Івашенко, *Житомирщина шляхами історії: краєзнавчі розвідки.*, с. 101.

Українські політичні партії та громадські організації постійно пропагували і сприяли розвитку національного руху, що дозволяло захищати суспільство від руйнівної політики більшовиків та їх крайніх гасел. За ліквідацією Тимчасового уряду представники неукраїнської так званої революційної демократії визнали Центральну Раду як вищу інституцію (хоч і з певним упередженням) і це стало позитивним зрушенням в суспільній свідомості, даючи можливість посилення позиції українства в краї. Водночас агітаційна робота більшовиків не припинялася. Вони демагогічно закликали до утворення єдиного фронту з російською революційною демократією з метою вирішення економічних та соціальних проблем, відкидаючи таким чином національні прагнення і поборюючи так званий “український шовінізм”.

З проголошенням III Універсалу Української Народної Республіки завершується початковий етап боротьби українського національного руху за українську державність⁵⁴. Універсал задекларував основні засади нового державно-правового статусу України і проголосив Україну як державну формацію у федеративному зв’язку з іншими частинами колишньої Російської імперії⁵⁵.

Резолюції й постанови крайових різнорівневих українських з’їздів свідчать про підтримку Центральній Раді та схвалення Третього Універсалу. Так, Житомирська міська дума 15 листопада обговорювала Універсал та політичну обстановку в Україні. Наслідком засідання, попри розбіжність у поглядах, було визнання ЦР “єдиною владою, що може встановити порядок і об’єднати навколо себе всі державницькі елементи”⁵⁶.

⁵⁴ *Українська революція і державність* (1917–1920 рр.), с. 35.

⁵⁵ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали*, с. 400-401.

⁵⁶ М. Ю. Костиця, *Житомир: підручна книга з краєзнавства*, с. 260.

Житомирські партійні організації меншовиків, російських есерів повідомили про всебічну підтримку Центральної Ради. 17 листопада у місті відбулось урочисте проголошення III Універсалу. Було організовану українську маніфестацію, в якій брали участь військові частини, місцеві школи, громадські і партійні організації. Урочисті святкування Української Народної Республіки відбулися у Новограді-Волинському та інших містечках. Зокрема з Волині надходили вимоги до Центральної Ради здійснення конкретних справ і рішучих дій⁵⁷.

Одночасно, після ухвали III-го Універсалу спостерігається посилення побоювань зростання руйнівної анархії. Місцеві поляки слідом за польськими членами Центральної Ради, ПКВ на Русі, польськими громадськими організаціями у Києві оголосили спільний протест в Житомирі з приводу задекларованого в III-му Універсалі усунення (без викупу) приватної земельної власності⁵⁸. 17 листопада відбулось польське віче. Численне зібрання публіки вислухало розлогу доповідь місцевого представника народових-демократів К. Верчака «Дійсна ситуація політична та вибори до Установчих зборів». У ній промовець дав негативне прогнозування запропонованого в III Універсалі розв'язку земельної проблеми. Відповідно польській громаді рекомендовано долучитись до загального протесту згаданого положення Універсалу. З метою захисту національних інтересів поляків запропоновано належно підготуватись до виборів до Установчих зборів⁵⁹. Таким чином, польська громадськість була стурбована майбутнім розвитком подій, адже спровоковане загострення аграрного конфлікту виливалось

⁵⁷ І. В. Хміль, *Вплив III Універсалу на посилення національно-визвольного руху в регіонах України*, с. 3, 6.

⁵⁸ *Tygodnik kresowy* 30 grudnia 1917, № 1.

⁵⁹ *Tygodnik kresowy* 6 stycznia 1917, № 2.

у погроми маєтків поміщиків, у тому числі польських, особливо на Правобережній Україні. У результаті польська спільнота втрачала економічні та етнополітичні ресурси, відчувала спад матеріально-фінансового рівня благополуччя⁶⁰.

Польське коло гласних міської думи у відношенні до положень III Універсалу оголосило декларацію підтримки прагнень українського народу до державної самостійності. Однак рішуче заперечувалось проголошення конфіскації земельної власності, що неминуче нанесе господарству та населенню краю шкоди і яке порушує демократичні основи нового ладу. Відповідно до висловленої позиції польське коло утрималося від голосування по резолюції підтримки III Універсалу.

Підготовка й проведення Установчих зборів розглядалася як важлива складова для встановлення політичного ладу на Україні, проведення соціальних та економічних реформ, утвердження статусу України в Російській федерації. Постановлено проведення українізації громадських та урядових установ.

Дотримання позицій єдності у захисті національних інтересів дозволило місцевим полякам провести цілком успішну виборчу кампанію у Житомирі до Всеросійських Установчих зборів. Її результатом стало здобуття польським крайовим списком №4 найбільшої кількості голосів з 19 міських та 4 військових виборчих дільницях міста разом узятих⁶¹. У виборчій кампанії на Житомирщині до Установчих зборів брали участь головним чином Українська партія соціалістів-федералістів та Українська партія соціалістів-революціонерів. Вибори показали, що жоден виборчий список не отримав абсолютної більшості голосів. На нашу думку, причиною

⁶⁰ Потапенко М.В. *Громадсько-політичне життя поляків Наддніпрянської України у березні 1917 – квітні 1918 рр.*, с. 10.

⁶¹ *Трудовая Волянь* 1 декабря 1917, № 202.

слабкості українських виборчих списків (особливо УПСФ) на Волині була вузька база їх електорату⁶². Приміром, за УПСФ проголосував незначний прошарок української буржуазії на Житомирщині. Однак українські діячі намагалися нівелювати вплив цього чинника, оголосивши, як вище зазначено, про об'єднання із рештою соціалістично налаштованими кандидатами⁶³. Посилення українськими партіями агітаційної, організаційної діяльності у ході виборчої кампанії до Установчих зборів, як відомо забезпечило їм суттєву перевагу над конкурентами. Електорат Волині віддав 69,6% голосів за представників українського політикуму.

Отже, сильні впливи у містах Волині мали польська та єврейська кандидатські групи. Від військових найбільше голосів отримали українські есери, що свідчить про значний відсоток українців серед солдатів та офіцерів. Волинське селянство у переважній більшості також підтримало українських есерів⁶⁴. Загалом, польський національний список на Волині отримав понад 60 тисяч голосів, що переважає показник отриманих голосів, приміром, з земель Білорусі та Прибалтики. І якщо українські партійні списки знайшли підтримку серед сільського населення то значна кількість голосів за польський список припала на міста і містечка Волині.

Таким чином, у процесі революційних змін 1917 р. суспільно-політичне життя польської спільноти Волині було сповнене організаційною діяльністю для захисту національних інтересів насамперед в органах міської влади, проведенням просвітницької та культурницької діяльності, захисту біженців. Активність польської

⁶² Ю. І. Терещенко, *Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції* К.: „Наукова думка” 1974, с. 95.

⁶³ *Ibidem*, с. 104.

⁶⁴ А. В. Седляр, *Вибори до Всеросійських установчих зборів у Житомирі (1917 р.)*, с. 20.

громади у політичному житті, вмiла реалiзацiя принципу нацiональної єдностi, дозволило її представникам вибороти переважну кiлькiсть голосiв електорату на мунiципальних виборах та до Установчих зборiв. Простежуються намагання пiдтримки українських нацiональних прагнень та одночасного захисту власних нацiональних iнтересiв, що ґрунтувались виключно на демократичних засадах.

У той же час спостерiгається посилення українського руху на Волині пiд впливом I Унiверсалу Центральної Ради. Зростає, упродовж лiта-осенi 1917 р., активнiсть селянства в нацiональному русi, що яскраво демонструють селянськi з'їзди Волині. Невирiшенiсть низки соцiально-економiчних проблем створювало пiдґрунтя для агiтацiї антиукраїнськими силами, дискредитацiї українських дiячiв, органiзацiй, партiй. Суттєвим фактором посилення українського руху на Волині було зростання активностi українських полiтичних партiй, їх участь у виборчiй кампанiї до мiських дум, Установчих зборiв. Невпинно поширюється нацiональна свiдомiсть широких верств населення краю, поглиблюються процеси нацiонального вiдродження українцiв. Свiдчення цього є українізацiя низки вiйськових частин, органiзацiя вiльнокозачого руху та активiзацiя боротьби за нацiональне визволення.

Активна пропаганда можливих форм нацiонально-державного устрою українськими полiтичними партiями сприяла полiтизацiї українського руху на Волині упродовж березня-листопада 1917 р. На листопад 1917 р. бiльшiсть мiсцевих органiв влади довiряли Центральнiй Радi. Проголошення III Унiверсалом Української Народної Республiки отримало масову пiдтримку мiсцевого українства. Таким чином, новi суспiльно-полiтичнi умови 1917 р. дозволили вiдновити розвиток українського нацiонального руху, поглибити його полiтизацiю,

підвищити рівень національної свідомості, актуалізації пропаганди за національне визволення. Це дає підстави вважати розвиток українського руху на Волині важливою передумовою державотворчого процесу 1917-1920 рр.

Висновок. Отже, аналіз українсько-польських взаємин в контексті розвитку їх національних рухів свідчить, що їх підґрунтям були демократичні засади. Волинська репрезентація як українського так і польського національних рухів показує вплив, відповідно на українців політики Центральної Ради, а на поляків, в основному – ПКВ. Підтримка поляками Волині державотворчих намірів українців, а українців суспільно-політичних прагнень поляків в рамках політики Центральної Ради щодо національних меншин створювала належні умови для поглиблення взаємин політичного характеру між обома народами, а не вирішеність соціально-економічних проблем на Волині – заважало у досягненні цілей суспільно-політичного значення для обох рухів. Порівняльний аналіз організаційного оформлення обох рухів показує ефективність та результативність польського, що виявилось у підсумках виборчої кампанії до міської думи Житомира. Подальші порівняльно-історичні дослідження варто проводити задля з'ясування міри впливу польсько-українських взаємин суспільно-політичного характеру на Волині на процес українського державотворення доби Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, періоду союзу Пілсудського-Петлюри 1920 р.

Literatura / Література / References

- Dziennik Kijowski (1917). Kijów.
Gazeta Polska (1917). Moskwa.
Tygodnik kresowy (1917). Żytomierz.

- Wiadomości Wojskowe (1917). Kijów.
- Бевз, Т. А., Веденєєв Д. В., Гошуляк І. Л. та ін. (1998). Українська революція і державність (1917-1920 рр.) : наукове видання, за ред. О.Ф. Терещенко. К.: Парламентське видавництво.
- Ваховський, В. С. (2002). Новоград-Волинський 1917-го року. Історія міст і сіл Великої Волині. [ред. М. Костриця] (с. 258-261). Житомир: М.А.К., ч. 1.
- Волынская речь (1917). Житомир.
- Волынские народные известия (1917). Житомир.
- Волынь (1917). Житомир.
- Громадянин (1917). Житомир.
- Гудь, Б. В. (2006). Загибель Аркадії: Етносоц. аспекти укр. – пол. конфліктів ХІХ – першої пол. ХХ ст. Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Факультет міжнародних відносин Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка.
- Державний архів Житомирської області, ф. 560. Общество “Волынская Просвита”, г. Житомир Волынской губернии, оп. 2, од. зб. 2. Протоколы общих собраний членов общества “Волынская Просвита” в г. Житомире (8.12.1910-27.07.1919), арк. 13.
- Державний архів Житомирської області, ф. Р-405. Житомирський міський иконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій, оп. 1, од. зб. 7. Листування про реєстрацію організацій м. Житомира (7 березня – 17 червня 1917 р.), арк. 483.
- Державний архів Житомирської області, ф. Р-405. Житомирський міський иконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій, оп. 1, од. зб. 8. Листування про реєстрацію організацій м. Житомира (17 червня – 21 серпня 1917 р.), арк. 380.
- Дорошенко, Д. І. (2002). Історія України, 1917-1923: в 2-х т.: [документально-наукове видання, упоряд. К.Ю. Галушко]. Доба Центральної Ради. К.: Темпора, т.1.
- Іващенко, О. М., Поліщук, Ю. М. (1997). Житомирщина шляхами історії: краєзнавчі розвідки. Житомир: Полісся.
- Калакура, О. Я. (2007). Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті: К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Костриця, М. Ю., Кондратюк, Р. Ю. (2006). Житомир: підручна книга з краєзнавства / Микола Юхимович Костриця, Житомир: Косенко.
- Лебедева, І. М. (2003). Створення Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. – квітень 1918 р.): дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ.
- Любовець, О. М. (2006). Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби (1917-1920 рр.): дис... д-ра іст. наук : 07.00.01, Київ.
- Нова Рада (1917). Житомир.

- Потапенко, М. (2008). Участь польських політичних сил Наддніпрянщини у виборах до міських дум 1917 р. Південний архів, Херсон: Видавництво ХДУ, вип. 28/29, 145-154.
- Потапенко, М. (2012). Українське питання в політичних проектах поляків Наддніпрянщини у 1917-1918 роках. *Studia politologica Ucraino-Polona*, вип. 2, 146-151.
- Потапенко, М. В. (2011). Громадсько – політичне життя поляків Наддніпрянської України у березні 1917 – квітні 1918 рр. [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Чернігів.
- Свободное слово (1917). Киев.
- Седляр, А. В. (2015). Вибори до Всеросійських установчих зборів у Житомирі (1917 р.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, вип. 42, 17-21.
- Терещенко, Ю. І. (1974). Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. К.: “Наукова думка”.
- Трудовая Волянь (1917). Житомир.
- Хміль, І. В. (2004). Вплив III Універсалу на посилення національно-визвольного руху в регіонах України. Український історичний журнал, 2, 3-15.
- Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України. (1996). Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. Ін-т історії України НАН України 4 берез.-9 груд. 1917 р., К.: Наукова думка, т. 1, с. 589.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1115. Центральна Рада, оп. 1, од. зб. 48. Матеріали про вибори до міських дум Волинської, Київської, Подільської, Полтавської, Чернігівської губернії (4 липня – 13 листопада 1917 р.), арк. 300.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 57. Документи періоду підготовки і проведення великої Жовтневої Соціалістичної Революції і громадянської війни в Україні, оп. 1, од. зб. 28. Фотокопії переписки ЦК РСДРП с комитетами РСДРП Волинской губернии о посылке программы партии и партийной литературы, об отношении к Центральной раде, о состоянии работы в комитетах РСДРП и по другим вопросам (14.VII.1917 – 18.XII.1917), арк. 32.

To cite this chapter:

Ratsilevych, A. (2019). The social and political life of the Poles and Ukrainians in Volyn under democratic process in 1917. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 442-468). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

XXII

Relacje rusińsko-ukraińskie u progu XX wieku.

Rusini – Ukraińcy, czy odrębny naród?

Русинсько-українські відносини на порозі XX століття.

Русини – це українці чи окремий народ?

Ruthenians-Ukrainians relations at the turn of the 20th century.

Ruthenians – Ukrainians, or a separate nation?

Konrad Mozgawa*

Pomeranian University in Slupsk, Poland

Abstrakt: Problem istnienia narodu rusińskiego jako narodu odrębnego konfrontowany jest z opcją jego istnienia, jako części narodu ukraińskiego. Pojęcie „Rusini” w zależności od osoby stosującej określenie oznaczać może odrębną narodowość albo określenie grupy etnicznej przynależnej do narodu ukraińskiego. Pojęcia „naród ukraiński” zostało wprowadzone na przełomie XIX i XX wieku za sprawą Michała Hruszewskiego, który sklasyfikował obszary Wołynia, Podola, Rusi halickiej, jako „Ukraine”, a różnorodną ludność zamieszkującą wymienione obszary określił narodem ukraińskim. W literaturze Rusinów zwano różnie, na słowackiej preszowszczyźnie nazywano ich „krajanami”, po polskiej stronie Karpat Rusini przyjęli nazwę „Łemko”, nadanej jeszcze w XIX wieku, by nie utożsamiać ich z Ukraińcami. Wśród samych mieszkańców Rusi Zakarpackiej część do dziś określa się Ukraińcami, bądź to odrębnym narodem, a w okresie przynależności tego regionu do Węgier wyodrębnili się „Madziaroni”, czyli część Rusinów, która uległa asymilacji z narodem węgierskim. Świadomość odrębności narodowej definiowana pozostaje przez czynniki historyczne, kulturowe, odrębnością tradycji, a także mitami, legendami i symbolami. Rusińska świadomość narodowa zaczęła krystalizować się dopiero w drugiej połowie XIX wieku dzięki działalności rusińskiego poety uznanego za wieszczę narodowego – Aleksandra Duchnowycza. **Słowa kluczowe:** Rusini; Ukraińcy; Ruś Zakarpacka.

Анотація: Анотація: Проблема існування русинів, тобто представників окремої нації знаходиться у контроверзі з можливістю існування української нації. Поняття «Русини» у залежності від контексту, може означати або національність, або приналежність особи до певної етнічної групи, оскільки термін асоціюється

* Corresponding author: konradmozgawa@gmail.com

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

з українським народом. Термін «український народ» було введено на зламі XIX та XX століття завдяки Михайлові Грушевському, котрий класифікував регіони Волині, Поділля та Галичу до частини «України», а мешканців цієї частини обшару – «народом українським». У літературі, поняття «русини» визначається по-різному: на теренах Словачії Пряшівщина називають їх «краянами», на території Польщі в Карпатах називано народ русиньський «лемкові» – поняття то впровадилося у XIX столітті, для того, щоб мати можливість відрізнити їх та українців. Серед мешканців Закарпатської Русі деяка частина населення називають себе українцями, але в період приналежності цього регіону до складу Угорщини вони відокремились у етнічну групу «мадярів», тобто русинів, які підлягали асиміляції угорців. Розуміння національної ідентичності визначається історичними і культурними факторами, відмінністю традицій, а також міфами, легендами та символами. Русинська національна самосвідомість почала кристалізуватися лише в другій половині XIX століття завдяки діяльності русинського поета, котрого визнано за Галицького просвітника, Олександра Духновича. **Ключові слова:** Русини; Українці; Підкарпатська Русь.

Summary: The idea of the Ruthenian people being a separate nation, is confronted with conceptualising it as a part of the Ukrainian nation. The term "Ruthenians", depending on the person applying it, may be a distinct nationality, or an ethnic group belonging to the Ukrainian nation. The term "Ukrainian nation" was introduced at the turn of the 19th and 20th centuries by Mikhail Hruszewski, who classified the areas of Volhynia, Podolia, Red Ruthenia as "Ukraine", and the various populations living in these areas as the Ukrainian people. In the Rusyn literature they were defined differently, in Slovakian dialects In Lemkivshchyna they were called "krajnyns". On the Polish side of the Carpathian Mountains Ruthenians they adopted the name "Lemko", which was given to them in the 19th century, so as not to identify them with Ukrainians. Among the inhabitants of the Carpathian Ruthenia, they have been referred to as Ukrainians, a separate nation, and during the period they belonged to the region, "Magyarons", a part of the Rusyns, were assimilated with the Hungarian people. The awareness of national separateness is defined by historical, cultural factors, the distinctness of tradition, as well as myths, legends and symbols. The Ruthenian national consciousness began to crystallize only in the second half of the nineteenth century through to the activity of the Ruthenian poet Aleksandr Duchnovych considered a national poet. **Key words:** Ruthenians; Rusyns; Ukrainians; Carpathian Ruthenia.

Wprowadzenie. Przedstawienie historii wielowymiarowych relacji rusińsko-ukraińskich na przełomie XIX i XX wieku we współczesnym brzmieniu języka historycznego sugeruje istnienie w tym czasie dwóch odrębnych narodów. Pogląd wyrażający istnienie narodu rusińskiego jako narodu odrębnego zderza się z poglądem o jego przynależności, jako grupy

etnicznej, do narodu ukraińskiego. Aby przyjrzeć się zagadnieniu należy pochylić się nad używaną terminologią odnoszącą się do określenia ludności i terytorium, jego geograficznego położenia oraz wpływów zewnętrznych w aspekcie historycznym. Współczesna polska literatura nieco szerzej omawiająca historię Rusi Zakarpackiej jest skromna. Na uwagę zasługują praca Michała Jarneckiego i Piotra Kołakowskiego „*Ukraiński Piemont – Ruś Zakarpacka w okresie autonomii 1938-1939*”, oraz Dariusza Dąbrowskiego „*Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938-1939*”. Nie sposób uniknąć ideologicznego czy politycznego podejścia do tematu niektórych autorów zajmujących się tym problemem. Prace Dionizego Zubrzyckiego i Zygmunta Glogera przybliżają spojrzenie ówczesnych (XIX w.) badaczy na problem określania ludów i terytorium, oraz Bohdana Struminskiego poruszającego ten sam problem z punktu widzenia XX-wiecznego badacza. Na uwagę zasługują prace Henryka Paszkiewicza, Henryka Łowmiańskiego i Edwarda Prusa odnoszące się do historii dziejów Słowian, Rusi i Ukrainy. W pracy korzystano ze źródeł archiwalnych znajdujących się w zbiorze Archiwum Akt Nowych, Zespół – Konsulat R. P. w Użhorodzie, opracowań konsulów Rzeczypospolitej Polskiej w Użhorodzie, Mieczysława Chałupczyńskiego oraz Michała Świerzińskiego. Na uwagę zasługuje również ostatnia praca Jana Rychlik i Magdalény Rychlik „*Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918-1946*”.

Ludność i terytorium. Określając ludność zamieszkującą tereny Rusi Zakarpackiej, autorzy używają różnych nazw: *Carpatho-Rutheniens* (Karpatorusini), *Carpatho-Russians* (Karpatorosjanie), *Carpatho-Ukrainiens* (Ukraińcy Karpaccy), *Ruthenes*, *Ruthenians*, *Rusyns*¹. Uwidoczniły się opcje

¹ P. Żurawski vel Grajewski, Problematyka badań nad Rusinami Karpackimi w związku z ostatnimi publikacjami Paula R. Magocsiego. *Kwartalnik Historyczny*, 1, 1997, s. 72.

związania Rusinów z narodem ukraińskim, rosyjskim oraz istnienia samodzielnej narodowości rusińskiej. Aby dookreślić tę część ludności Rusi Zakarpackiej, która uznawała swoją odrębność, wprowadzono do literatury termin „Karpatorusin”^{2,3}. Zdaniem Mieczysława Chałupczyńskiego, konsula RP w Użhorodzie (1934-1938) nazwa „Karpatorusin” czy „Karpatorus” dla określenia narodowości ludności Rusi Zakarpackiej jest nazwą poniekąd sztuczną, a przyjętą po przyłączeniu kraju do Czechosłowacji w związku z kreowaniem pojęcia geopolitycznego – Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej)⁴. Określenie „Rusin”, zdaniem badaczy zagadnień identyfikacji grup etnicznych rusińskich i ukraińskich na Słowacji, w zależności od osoby używającej to określenie, może oznaczać odrębną narodowość, bądź też określenie grupy etnicznej przynależnej do narodu ukraińskiego⁵. Bohdan Struminsky twierdził, iż Polacy do początku XX wieku wszystkich Ukraińców błędnie określali terminem „Rusini”⁶. Wśród mieszkańców Rusi Zakarpackiej część do dziś określa się Ukraińcami, pozostali uznają swoją odrębność narodową. Michał Świerzbński, konsul RP w Użhorodzie (1930-1934) w monografii „Ruś Podkarpacka”, podaje: „*Naród karpatoruski jest pokrewny ukraińskiemu, lecz nie jest jednolitym i dzieli się na dwa odrębne*

² D. Dąbrowski, *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938-1939*, Toruń 2007, s. 22, za J. Pisuliński, *Karpatorusini w polskiej polityce zagranicznej w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku*, [w:] *Małe regiony w wielkiej polityce Polski, Słowacji i Ukrainy*, red. M. Stolarczyk, A. Bonusiak, J. Kuzicki, Rzeszów 2003.

³ E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu Słowiańszczyzny wschodniej i zachodniej. Ruch rusiński na Słowacji, Ukrainie i w Polsce*, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności, nr VII, Kraków 2004, s. 204.

⁴ Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), Konsulat RP w Użhorodzie, sygn. 5, Stosunki wewnętrzne na Rusi Podkarpackiej – polityczne, społeczne, gospodarcze, kulturalne, charakterystyka ludności jako grupy etnicznej. Monografia. Opracowanie: M. Chałupczyński, *Rusini Podkarpaccy jako grupa etniczna*, Użhorod 1935, k. 84.

⁵ M. Homisinova, *Nazory na etnicku identyfikaciju a etnonym rusinskeje, ukrajskeje minority na Slovensku*, [w:] *Rusini. Ukrajinci na Slovensku na konci XX starocia*, red. M. Gajdos, Preszów 2001, s. 90-96.

⁶ B. Struminsky, *Nazwa ljudej i kraju*, w: *Lemkiwszczyna: Zemla – ljuďy – istorija – kultura*, pod red. B. Struminskyj, t. 1, Nowy Jork 1988, s. 11-22.

typy: *wierchowińców / górali / i podolan*”⁷. Dziewiętnastowieczny badacz, antropolog kultury James Frazer wyróżnił jedynie dwa obszary, które określił terminem „Ruś”: Ruś Podkarpacka i Ruś Zakarpacka⁸, obok, osobno wymienia Ukrainę⁹. Nazewnictwo regionu zmieniało się wraz z jego przynależnością państwową. Stosowano także nazewnictwo zależne od osoby określającej geograficzne położenie krainy. Ludność węgierska używała określenia „*Ruszinsko*” oraz „*Felvidek*”. Najczęściej spotykanymi określeniami stosowanymi w międzywojennej Polsce były: *Ruś Podkarpacka*, *Ruś Zakarpacka*, *Zakarpacie*. W dokumentach Republiki Czechosłowackiej, w latach 1919-1938 posługiwano się nazwą *Podkarpatska Rus*. Termin *Ruś Podkarpacka* używany był również przez polską dyplomację okresu międzywojennego. Przez około pół roku, na przełomie lat 1938/1939, po oderwaniu Zakarpacia od Czechosłowacji oficjalna nazwa brzmiała: „*Karpatska Ukraina*”, gdzie przyjęto, jak wskazuje na to nazwa, ukraińską orientację narodową. W piśmiennictwie tego kresu używało się różnych określeń: *Ruś Podkarpacka*, *Ruś Karpacka*, *Ruś Zakarpacka*, *Zakarpacie*, *Ukraina Zakarpacka*, *Ukraina Przykarpacka*, *Ukraina Karpacka*, *Karpatorosja*, *Ruska Kraina* i in. Współcześni historycy zarówno czescy jak i słowaccy używają określenia *Ruś Podkarpacka (Podkarpatska Rus)*¹⁰. Jednakże, w związku z geograficznym położeniem względem omawianego regionu określenie *Ruś Zakarpacka*, czy *Zakarpacie* wydaje się równie zasadne, ponieważ na uwadze ma się obszar położony za pasmem Karpat, na terytorium ówczesnej Czechosłowacji, obecnie Ukrainy. Termin *Podkarpacie*, określa obszar położony na terytorium Polski przed pasmem Karpat, również zamieszkiwany przez ludność etnograficznie zaliczaną do

⁷ AAN, Konsulat RP w Użhorodzie, sygn. 5, ..., M. Świerbiński, monografia „*Ruś Podkarpacka*”, op. cit., k. 5.

⁸ J. G. Frazer, *Złota gałąź*, Warszawa 1969, s. 53, 481.

⁹ *Ibidem*, s. 480.

¹⁰ D. Dąbrowski, *Rzeczpospolita...*, s. 20.

rusińskiej. W pracy użyto terminów: *Ruś Zakarpacka*, *Zakarpacie*. Sprawa nazewnictwa stanie się jednak bardziej problematyczna, gdy weźmie się pod uwagę próbę określenia znaczenia terminu „Ruś” oraz terytoria tak określane. W XX w. terminem tym określano jedynie terytorium Zakarpacia. Za czasów monarchii habsburskiej (królestwa Węgier) była to Ruś węgierska, po I wojnie światowej Ruś Zakarpacka (Podkarpacka).

Znaczenie terminu „Ruś” kształtowało się przez kilka stuleci, między IX a XII wiekiem. W IX wieku pojęciem tym posługiwano się w znaczeniu etnicznym, określając w ten sposób masy ludności napływającej ze Skandynawii. W okresie normańskim (IX-XII w.), masy owe uległy stopniowemu zesłowiańszczeniu^{11 12}. Od X wieku, termin nabiera znaczenia geograficzno-politycznego, w ten sposób określając terytorium położone po obu stronach środkowego biegu Dniepru, oraz znaczenia religijnego. Owe znaczenie religijne rozszerzało obszar Rusi na Halicz, Wołyń, Smoleńsk, Nowogród, które Rusią ani pod względem etnicznym czy geograficzno-politycznym nigdy nie były. Tym sposobem zakres semantyczny terminu „Ruś” staje się jedynie określeniem stosowanym dla odróżnienia odrębności wyznawców Kościoła Wschodniego, podległych metropolicie kijowskiemu, od ludów wyznających inną wiarę¹³. Tereny Rusi Zakarpackiej były słabo zaludnione przez słowiańską ludność rolniczo-pasterską pochodzącą od nieustalonego plemienia. Przypuszcza się, iż osiadła tam ludność to Chorwaci lub grupa społeczności wschodniosłowiańskiej (Ulicze, Tywercy)¹⁴. Ludność owa mogła przemieszczać się z południowo-wschodu ku zachodowi spychana przez plemiona koczownicze. Dlatego

¹¹ H. Paszkiewicz, *Początki Rusi*. Kraków 1996, s. 200.

¹² Istnieje pogląd, iż pod pojęciem Ruś, w tamtym okresie, oznaczało wieloetniczną organizację słowiańsko-skandynawsko-fińskim powstałą prawdopodobnie w okolicach jeziora Ładoga, patrz H. Łowmiański, *Geneza państwa kijowskiego*. Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności, L, 1949, s. 596.

¹³ *Ibidem*, s. 126.

¹⁴ *Ibidem*, s. 84, przyp. 115.

należy przyjąć, iż Ruś Zakarpacka w znaczeniu etnicznym i politycznym nie stanowiła części Rusi Kijowskiej, a nazwa „Ruś” funkcjonowała za Karpatami wyłącznie w znaczeniu religijnym¹⁵. Natomiast pojęcia „Ukraina” i „naród ukraiński” zostały wprowadzone do historiografii na przełomie XIX i XX wieku za sprawą Michała Hruszewskiego. Był przeciwnikiem stosowania terminu „Rusini” zamiast „Ukraińcy”. Pogląd swój argumentował tym, że „Ukraina” stanowiła geograficzną i narodową całość, wykazując nadto na ciągłość historyczną od Rusi Kijowskiej¹⁶. Termin „Ukraina” w językach słowiańskich oznaczał ziemie pograniczne poszczególnych państw. Zygmunt Gloger określił to następująco: „każda ziemia na kraju, czyli na krańcu, u granicy, u kraju państwa położona”¹⁷. Oznacza to, że termin „Ukraina” nie jest rzeczownikiem własnym, a pospolitym. Termin ten jako rzeczownik własny zaczął być używany na przełomie XVI-XVII wieku w celu określenia województw: braclawskiego, kijowskiego i czernihowskiego, które stanowiły kresy państwa polsko-litewskiego. Wprowadzenie owego terminu związane było z zasiedlaniem i zagospodarowywaniem granicznych terenów południowo-wschodnich obszarów Rzeczypospolitej, które wcześniej określano „dzikimi polami”. W wieku XVIII, kiedy część ziem zachodniej „Ukrainy” znalazła się pod panowaniem monarchii habsburskiej, przyjęto dla nich określenia „Galicja” oraz „Ruś Zakarpacka”. Wraz z wzrastającym poczuciem łączności etnicznej i rozwojem świadomości narodowej ludności tam zamieszkałej (Ukraińców), termin „Ukraina” zaczął również oznaczać nie tylko tereny nad Dnieprem, ale inne ziemie, m. in. Zakarpacie i północną Bukowinę¹⁸. Władze węgierskie sprzyjały lokalnym inicjatywom poszukującym własnej, zakarpackiej

¹⁵ *Ibidem*, s. 85.

¹⁶ W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001, s. 222.

¹⁷ Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1900, s. 8.

¹⁸ W. A. Serczyk, *Historia...*, s. 10.

tożsamości, wolnej od wpływów rosyjskich czy ukraińskich, utożsamianym często z Łemkami po północnej stronie Karpat¹⁹. Rusini na łemkowszczyźnie, pod względem swobód politycznych i kulturalnych, byli w lepszej sytuacji niż Rusini w Królestwie Węgier. Mogli uczestniczyć w życiu politycznym, mieli swoje szkoły podstawowe, w których językiem nauczania był język rusiński, ponadto prowadzili sieć własnych czytelni i wydawali własną gazetę „Łemko”. Podobnymi swobodami dysponowała ludność ukraińska na terenie Galicji. Galicja miała większe uprawnienia samorządowe, niemal pół autonomię, posiadając specjalnego przedstawiciela w gabinecie wiedeńskim^{20 21}.

Identyfikacja językowa. Ze względu na położenie i warunki geograficzne Zakarpacia wszelkie kontakty społeczne, kulturalne czy gospodarcze z bliskimi sąsiadami Ukraińcami z Galicji Wschodniej i Bukowiny były znacząco utrudnione. Warunki te spowalniały również proces budowania ukraińskiej świadomości narodowej²². Jedyne naturalnymi dostępnymi drogami komunikacyjnymi Zakarpacia z Galicją Wschodnią były przełęcze górskie, które w okresie zimowym ze względu na warunki pogodowe stawały się nie do przebycia. Najdalej na wschód położona była przełęcz Jabłonecka (Tatarska) następne, w kierunku zachodnim; Torońska, Werecka, Użocka, Łupkowska, Dukielska i Tylicka. Obszar zamieszkiwany przez Rusinów, nie tylko Ruś Zakarpacka, ale i tereny Galicji, był w sposób naturalny przedzielony masywem Karpat, co utrudniało wzajemne kontakty, tu jednak występowała pewna konwergencja dialektów „składającymi się na dość

¹⁹ M. Jarnecki, P. Kołakowski, *Ukraiński Piemont, Ruś Zakarpacka w okresie autonomii 1938-1939*. Warszawa 2017, s. 41.

²⁰ K. Grzybowski, *Galicja 1848-1914. Historia ustroju politycznego na tle ustroju Austrii*, Kraków-Wrocław 1959.

²¹ S. Grodziski, *W królestwie Galicji i Lodomerii*. Kraków 1976.

²² D. Dąbrowski, *Rzeczpospolita...*, s. 21.

*jednolity na wewnątrz, a odrębny zewnątrz język południowo-ruski*²³. Pomimo tego, prowadzona polityka madziaryzacji spowodowała, iż u progu XX wieku wśród mieszkańców Zakarpacia nie wytworzyła się jeszcze świadomość narodowa w takim stopniu, jak wśród innych narodów Europy Środkowej. Czynnikiem wyróżniającym Rusinów był język. Posługiwali się jednym ze wschodniosłowiańskich języków posiadającym kilka dialektów. Opisano podstawowe dialekty używane przez ludność Rusi Zakarpackiej: łemkowski, bojkowski, środkowo-zakarpacki i huculski. Podzielone one są na dialekty zachodnie i wschodnie, z mieszanymi cechami dialektów na granicy ich występowania tworząc strefy przejściowe. Zachodnie dialekty zwane łemkowskimi używane były przez Rusinów żyjących na łemkowszczyźnie i części Rusi Preszowskiej. Dialekty wschodnie występowały na Rusi Zakarpackiej. Cechami szczególnymi pomagającymi je odróżnić było słownictwo. W dialektach łemkowskich występuje duża ilość zapożyczeń z języka polskiego i słowackiego, natomiast w dialektach Rusinów zakarpackich występują zapożyczenia z języka węgierskiego^{24 25}. Najliczniejszą i najstarszą grupą karpatorusińską przybyłą na tereny Rusi Zakarpackiej w XI wieku byli Dolinianie. Zaliczeni zostali do wschodniej grupy etnograficznej posługującej się wschodnim dialektem środkowo-zakarpackim²⁶. Słowianie wschodni zamieszkujący Galicję i Bukowinę sami siebie określali mianem Rusinów, by w pierwszych dekadach XX wieku większa część ich społeczności zaczęła identyfikować się z Ukraińcami. Dionizy Zubrzycki zauważył, że Rusini karpaccy są narodem osiadłym w tym miejscu od zawsze – „[...] Rusini w Karpatach są Aborigines a nie przybysze. [...] Rusini owi karpaccy, zawisłoccy, niesą tamże kolonistami,

²³ E. Prus, *Hulajpole, burzliwe dzieje kresów ukraińskich*, Wrocław 2004, s. 327.

²⁴ J. Vanko, *Language*, w: *Encyclopedia of Rusyn Culture*, pod. Red. P. R. Magocsi, I. Pop, Toronto 2005, 267-275.

²⁵ P. R. Magocsi, *Naród Znikąd*. Użhorod 2014, s. 21.

²⁶ *Ibidem*, s. 25.

lecz odwiecznym miejscowym narodem, który tamże od najodleglejszych czasów"²⁷. Dzisiaj uważa się, iż termin „Rusin” oznacza odrębną słowiańską narodowość. Z drugiej strony można uznać, że jest to regionalne czy starsze określenie narodowości ukraińskiej.

Po I wojnie światowej Ruś Zakarpacka należąca do Królestwa Węgier w wyniku postanowień traktatowych z Seint-Germein 1919 roku i Trianon 1920 roku zostaje przyłączona do nowopowstałej Czechosłowacji. Region zakarpacki po 1918 roku stopniowo przybierał na znaczeniu i stanowił ważny element w polityce państw sąsiadujących. Swoje interesy prócz Czechosłowacji, której częścią została kulturowo i etnicznie odmienna Ruś Zakarpacka, miały Węgry, Rumunia, Polska i Rosja. Przy zastosowaniu podziału terytorialnego biorąc pod uwagę jako kryterium pierwszorzędne kwestie narodowościowe i kulturowo-etniczne, obszar Rusi Zakarpackiej obejmował nie tylko terytorium wschodniej Czechosłowacji, ale Węgier, Rumunii i Polski. Geograficznie Ruś Zakarpacka położona jest wewnątrz północno-wschodniego łuku Karpat. Na północy granicę wyznaczają Bieszczady Wschodnie, Gorgany i Czarnohory. Dolina rzeki Cis stanowi południową granicę Rusi Zakarpackiej. Najbardziej na południe wysuniętą częścią regionu jest zachodnia część Kotliny Maramorskiej i Nizina Zakarpacka stanowiąca już południowo-wschodnią, niewielką część Wielkiej Niziny Węgierskiej. Dolina rzeki Uż wyznacza zachodnią granicę regionu. Obszar ciągnący się wzdłuż południowego łuku Karpat na terenie Czechosłowacji między rzekami Poprad, a Uż nazwany Rusią Preszowską zasiedlała rusińska grupa etnograficzna Rusnaków. Po północnej stronie Karpat, na terytorium Polski obszar między rzekami Poprad i San, na północ po miasta Gorlice, Sanok, Lesko nazywany Łemkowszczyzną (Łemkowyną)

²⁷ D. Zubrzycki, *Rys do historii narodu Ruskiego w Galicyi i hierarchij Cerkiewney w tamże królestwie*. Lwów 1837, s. 20.

zasiedlali Łemkowie zaliczani również do rusińskiej grupy etnograficznej. Nazwa „*Lemko*” utrwaliła się w literaturze naukowej w drugiej połowie XIX wieku. Samych siebie Łemkowie określali Rusinami lub Rusnakami²⁸. Część przyjęła tę nazwę, aby nie utożsamiano ich z Ukraińcami, a część określała siebie jako Ukraińcy z łemkowszczyzny²⁹. Określenie „*lemko*” pierwotnie było przezwiskiem nadanym przez innych Rusinów z powodu używania w mowie wyrażenia „*lem*” oznaczającego „*tylko*”. Rusini z innych regionów używali słowa „*tilko*” lub „*tysz*”³⁰. Na wschodzie, północną stronę Karpat zasiedlali Bojkowie, grupa górali pochodzenia rusińsko-wołoskiego. Wschodni skraj terytorium Czechosłowacji między rzekami Cierna Tisa a Ruskova w Rumunii zasiedlali Huculi. Na południowych stokach Karpat, części wyżej położonych, między górnymi biegami rzek Už na zachodzie i Rika na wschodzie żyli Werchowyńcy. Na południe od nich, niżej położone obszary zamieszkiwali Dolinianie.

O własną tożsamość. Na początku X wieku Węgrzy wtargnęli do Europy środkowej zajmując część południową i naddunajską Wielkich Moraw oraz zachodnią Słowację. W powstałym państwie węgierskim, oprócz najeźdźczej ludności madziarskiej znaleźli się podbici Słowacy, Chorwaci, Serbowie oraz zamieszkujący Ruś Zakarpacką Rusini³¹. Na pozostałym obszarze Wielkich Moraw przetrwało niewielkie Księstwo Morawskie politycznie zależne od Węgrów³². Po przyłączeniu do Królestwa Węgier nizinnej części Słowacji przez króla Stefana I wzrosło jego znaczenie. Stopniowo podporządkowując sobie wyżynne części Słowacczyzny, oparło swoją granicę z Polską

²⁸ M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie*. Wrocław 2006, s. 84.

²⁹ O. Duć-Fajfer, *The Lemkos in Poland*, [w:] *The Persistence of Regional Cultures. Rusyns and Ukrainians in Their Carpathian Homeland and Abroad*, red. P. R. Magocsi, New York 1993, s. 84.

³⁰ J. Rieger, *Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie*, Warszawa 1995, s. 11.

³¹ R. Heck, M. Orzechowski, *Historia Czechosłowacji*, Wrocław 1969, s. 42.

³² J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, *Historia Słowian Południowych i Zachodnich*, Warszawa 1988, s. 51.

o stanowiący naturalną granicę łańcuch Karpat³³. Ludność węgierska należąca do gałęzi ugrofińskiej ludów uralskich, opanowując wymienione obszary znalazła się w masie ludności podbitych ludów słowiańskich, nie tylko zachowała swój odrębny narodowościowy pierwiastek, a jeszcze asymilowała do siebie część ludów tubylczych. Sami Węgrzy obszar leżący po południowej stronie Karpat oraz ludność tam zasiedziłą określali mianem „*Oroszok*”, co w języku węgierskim oznacza „*Rosjanie*”. W XIV wieku lenno żup Bereg i Szarosz oraz miasto Mukaczewo od króla węgierskiego otrzymał Fiodor Koriatowicz. Osiadłszy na mukaczewskim zamku Palanka stał się panem Zakarpacia, używającym tytuł *Dux Mukacianis*. Sprowadził na Zakarpacie znaczną grupę osadników z Podola, w ten sposób kolonizując Oroszok, który z biegiem czasu stał się „Rusią węgierską”³⁴. Na przełomie XIII i XIV wieku napływać zaczęła na Zakarpacie fala osadników z Wołoszczyzny, dzięki którym zasiedlono rejony Zakarpacia wyludnione w wyniku najazdu mongolskiego. Stopniowo następowało mieszanie się ludności rusińskiej i wołoskiej. Można mówić o początku procesu rutenizacji Wołochów na Zakarpaciu pamiętając jednak, że osadnictwo na prawie wołoskim przyjmowane było przez różne grupy ludności. W XVII wieku terytorium Zakarpacia, podzielono na cztery jednostki administracyjne (komitaty): Bereh, Maramuresz, Ugocza i Ung. Wymienione komitety należały do najmniej zaludnionych i najbiedniejszych w królestwie Węgier. W XIX wieku rząd węgierski dążąc do asymilacji narodowościowej Rusinów wprowadził na terenie Rusi Zakarpackiej system aktywnej madziaryzacji, wykorzystując do tego kościoł grekokatolicki. Przygotowano do wprowadzenia księgi liturgiczne w języku węgierskim. Jednak papież Leon XIII nie wyraził zgody na ich używanie i realizację tego przedsięwzięcia

³³ W. Felczak, *Historia Węgier*. Wrocław 1983, s. 25-26.

³⁴ E. Prus, *Hulajpole...*, s. 38.

zarzucono. Realizując plan asymilacji Rusinów, rząd węgierski ograniczył działalność organizacji kulturalnych, rugowano ze szkół naukę języka rusińskiego, wymuszano zmiany rusińskich imion i nazwisk na węgierskie. Polityka ta po pewnym czasie przyniosła skutek, gdyż część Rusinów, podobnie jak Słowaków, obrała radykalny węgierski kurs. Największą grupę wśród neofitów stanowili przedstawiciele inteligencji, głównie nauczyciele, okreśłani mianem Madziaronów. Niewielka elita intelektualna wywodząca się przede wszystkim ze środowiska księży greckokatolickich była wewnątrznie podzielona wzdłuż linii poparcia kierunku rosyjskiego bądź ukraińskiego, jednak większość charakteryzowała się jednak postawą prowęgierską. Przyjęcie przez elity intelektualne ludności rusińskiej madziarskiej orientacji politycznej, otwierało drogę do awansu społecznego do elit społeczeństwa węgierskiego. Rusini nie wytworzyli w pełni ukształtowanych elit politycznych. Podobnie w sferze kulturalnej i ekonomicznej, przy czym aktywność społeczności ukierunkowana była przeważnie na zabezpieczenie podstawowych potrzeb. Jedynie Rusini, którzy zasymilowali się z Węgrami mieli szansę awansu społecznego i materialnego. Chałupczyński zauważa, iż na Węgrzech powszechnie nazywano Rusinami wszystkich wyznawców kościoła prawosławnego i greckokatolickiego, którzy nie byli Rumunami. Pojęcie owo było nieco szersze i obejmowało nie tylko właściwych Rusinów, lecz także wszystkich Słowian obrządku wschodniego, natomiast nie obejmowało Rusinów przynależnych do innych wyznań chrześcijańskich³⁵. Stanowiący nieliczną elitę wśród mieszkańców Zakarpacia wspomniany kler greckokatolicki okazał się być bardziej podatny na procesy asymilacyjne niż gmin, przez co to spośród tej grupy również wywodzili się lojalni wobec władz węgierskich

³⁵ AAN, Konsulat RP w Użhorodzie, sygn. 5, ... opracowanie M. Chałupczyński ..., k. 79.

madziaroni³⁶. Działyły towarzystwa propagujące kulturę węgierską. Wielu lojalnych wobec władz działaczy rusińskich mieszkało i pracowało w Budapeszcie, co niewątpliwie stanowiło awans społeczny. Tworzyli grupy nacisku politycznego ukierunkowane na inicjowanie i wspieranie prowęgierskich działań na Zakarpaciu. Posłowie (Węgrzy)³⁷ do izb parlamentu w Budapeszcie z komitatów rusińskich propagowali pogląd, o przynależności Rusinów karpaccich do narodu węgierskiego wyznania unickiego. Poseł Jenó Szabo, członek izby wyższej parlamentu węgierskiego, aktywny działacz ruchu prowęgierskiego wzywał do uznania węgierskiego jako języka liturgicznego oraz utworzenia odrębnej grecko-katolickiej eparchii obejmującej parafie, w których wierni mówili po węgiersku. Madziaryzacja spowodowała również skutek odwrotny. Część inteligencji rusińskiej i ludu zwróciła się w stronę prawosławia. Kościół grekokatolicki również obrał kierunek odwrotny od zamierzeń władz węgierskich, co osłabiało proces asymilacji Rusinów do narodu węgierskiego. Przywiązanie do swojej wiary osłabiało tysiącletnie wpływy węgierskie na tyle, by ludność Zakarpacia była w stanie oprzeć się wynarodowieniu. Ta odmienność wyznaniowa pozwoliła na zachowanie poczucia odrębności narodowej³⁸. Jeżeli zauważyć, iż w większości przywiązaniem do swojej wiary wykazywały niższe warstwy społeczne, to można wnioskować o początkach kształtowania się świadomości odrębności narodowej wśród Rusinów. Można domniemywać, iż poczucie to nierozzerwalnie związane było ze wschodnim obrzędkiem kościelnym. Chałupczyński zauważa: „*Naród wychowany prawie wyłącznie w kulturze cerkiewnej znajduje*

³⁶ D. Dąbrowski, *Rzeczpospolita...*, s. 21.

³⁷ Rusini zakarpaccy w całej historii mieli jednego przedstawiciela w węgierskim parlamencie, którym w 1865 r. został Adolf Dobriańskij.

³⁸ I. Udvari, *Rusyns in Hungary and the Hungarian Kingdom*. [W:] *The Persistence of Regional Cultures. Rusyns and Ukrainians in Their Carpathian Homeland and Abroad*, P. R. Magocsi (red.), New York 1993, s. 132.

w obrządkach liturgicznych odzwierciedlenie własnej indywidualności. Dlatego też nie będzie można na Rusi Podkarpackiej przez długie jeszcze lata oddzielać całkowicie problemów narodowych od wyznaniowych. Zjawisko to, kryjące w sobie wiele mankamentów, posiada dla ludu karpatoruskiego bezsporny walor pozytywny, że stanowi poniekąd zaporę dla obcej ekspansji i chroni tem samem przed niepożądaną mechaniczną asymilacją”³⁹. Poczucie odrębności narodowej było wśród Rusinów w pewnym stopniu obecne. Nie mogło się ono jednak w pełni wyrazić, właśnie w wyniku działań otoczenia, jakim między innymi była prowadzona przez władze polityka madziaryzacji.

Pod względem politycznym Rusini podzieleni byli na rusofilów głoszących hasła jedności z carską Rosją oraz nacjonalistów ukraińskich, którzy dążyli do usunięcia z języka dawnych nazw; Rusin, Ruś, ruski⁴⁰. Podział ten pokrywał się z podziałem w Cerkwi greckokatolickiej, w której występowała opcja rusofilska dążąca do zbliżenia z prawosławiem i carską Rosją oraz na przeciwległym biegunie, opcja dążąca do związania Cerkwi z ukraińskim państwem narodowym. Ruch narodowy na Rusi Zakarpackiej mógł rozwijać się jedynie w oparciu o wąską grupę własnej elity. Należy tu wspomnieć o pisarzach: księdzu Julija Stavrowskiego-Popradowa i Jevgenija Fentsika. Ich dzieła trafiały jedynie do niewielkiej liczby czytelników. Dzieła literackie były ważnym czynnikiem kształtującym poczucie odrębności narodowej. Twórcą takich dzieł był Aleksander Duchnowycz, uważany za narodowego wieszczą, którego wiersz uznano za credo narodowe Rusinów. Zaczynał się od słów: „*Ja Rusyn był, jesm i budu, Ja radilsja Rusynom*”. Przypisuje się mu również autorstwo słów pieśni, która później stała się hymnem narodowym Rusinów „*Podkarpackij*

³⁹ AAN, Konsulat RP w Użhorodzie, sygn 5, ... , k. 92.

⁴⁰ F. Rzemieniuk, *Unici polscy 1596-1946*. Siedlce 1998, s. 173.

Rusyny, ostawte hľubokij son. Narodnyj gałos zowie was, ne zabudtie o swojus”. Pieśń ta jako hymn stała się ważnym symbolem narodowym, wytworem procesu narodotwórczego i jednocześnie przedmiotem kultu dalej wpływając na rozwój procesu narodotwórczego⁴¹.

Rozpad Austro-Węgier jesienią 1918 roku nie tylko zaostrzył istniejące konflikty narodowościowe, lecz stał się przyczynkiem nowych. Spośród państw sukcesyjnych, Czechosłowacja była państwem wielonarodowym z tłącym się wewnętrznym konfliktem czesko-słowackim. W sytuacji, w której Czescy nacjonałiści podnosili kwestie istnienia odrębnego narodu słowackiego, wywołało to reakcje części Słowaków prowadząc do zaostrzenia stosunków wewnętrznych w ramach państwa. Skutecznym środkiem przeciwdziałającym konfliktom o podłożu narodowym było nadanie określonemu terytorium autonomii. Jednocześnie czynnikiem hamującym była obawa przed wystąpieniem tendencji separatystycznych. Przyznanie w wyniku Konferencji Pokojowej w Paryżu terenu Rusi Zakarpackiej Czechosłowacji obwarowane zostało udzieleniem temu terytorium autonomii. Warunek ten został przeniesiony na grunt prawa wewnętrznego wyrażający się zapisem w konstytucji czechosłowackiej z 29 lutego 1920 roku. W tym czasie ludność Zakarpacia nie zajmowała jednolitego stanowiska w sprawie swojej narodowości i generalnie podzielona była na zwolenników orientacji rosyjskiej i ukraińskiej⁴². W praktyce, część mieszkańców Rusi Zakarpackiej uważała się za Rosjan, część za Ukraińców, a część za Rusinów. Nieznaczna działalność polityczna Rusinów rozwijała się jedynie w zachodniej części regionu, gdzie obszary etnicznie rusińskie stykały się z ziemiami Słowaków. Nieliczne osiągnięcia

⁴¹ C. G. Kiss, Wizerunek narodów w hymnach krajów Europy Środkowej. [W:] „*Węgry i dookoła Węgier ...*”. *Narody Europy Środkowej w walce o wolność i tożsamość w XIX i XX wieku*, A. Cetnarowicz i S. Pijaj (red.), Kraków 2005, s. 21.

⁴² H. Batowski, *Rozpad Austro-Węgier 1914-1918 (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*. Kraków 1982, s. 297.

elit politycznych i kulturalnych Rusinów możliwe były do zrealizowania wyłącznie dzięki wsparciu politycznemu niektórych Słowaków⁴³. Ten brak wyrazistego dla Pragi partnera, który dawałby rękojmię stabilności politycznej na Rusi Zakarpackiej był pretekstem niewypełnienia zapisu traktatu pokojowego, potwierdzonego zapisem w czechosłowackiej konstytucji. Polityka rządu w Pradze wobec Rusinów, podobnie jak wcześniej polityka węgierska ukierunkowana była na ich asymilację.

Wnioski. Za przyczynę prowadzonej polityki madziaryzacji, w ujęciu zewnętrznym, uważa się sposób obrony Węgier przed ekspansją carskiej Rosji i szerzącym się panslawizmem. W ujęciu polityki wewnętrznej przyczynę madziaryzacji należałoby postrzegać jako narzędzie do przeciwdziałania konfliktom o podłożu narodowościowym na gruncie dyskursywności pojęcia narodu. Wynikało to bardziej z wewnętrznej antynomii pojęcia narodu na drodze konfliktu między koncepcją narodu państwowego oraz narodu etnicznego⁴⁴. Konstytucja królestwa Węgier przed 1918 roku określała Węgry jako politycznie zjednoczone państwo narodu węgierskiego. Jednakże naród ów faktycznie składał się, jak wskazuje Henryk Batowski, z konglomeratu innych narodów⁴⁵. Proces identyfikacji narodowej u Rusinów był opóźniony nie tylko ze względu niewykształcenie w pełni własnej elity intelektualnej, ale przede wszystkim wpływami zewnętrznymi w postaci wielowiekowego wpływu Węgier, zwłaszcza poprzez proces madziaryzacji. Decydującym momentem było ugruntowanie świadomości przynależności do wspólnoty, która nie tylko zajmuje daną przestrzeń, ale ma wspólną przeszłość. Świadomość narodowa wraz

⁴³ J. Rychlík, M. Rychlíková, *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918-1946*. Vyšehrad 2016, s. 29.

⁴⁴ D. Škvarna, Słowackie realia historyczne w dziele profesora Waclawa Felczaka. [W:] „Węgry i dookoła Węgier ...”. *Narody Europy Środkowej w walce o wolność i tożsamość w XIX i XX wieku*, A. Cetnarowicz, S. Pijaj (red.), Kraków 2005, s. 16.

⁴⁵ H. Batowski, *Rozpad...*, s. 38-39; autor używa nazwy „Ukraińcy”, lecz zaznacza w swojej pracy, iż terminem urzędowym wówczas używanym był „Rusini”, s. 19, przyp. 12.

z aktywnością coraz liczniejszych grup inteligencji (duchownych i nauczycieli), wyraziła się w wytworzeniu politycznej organizacji, prowadząc w konsekwencji, do wysuwania żądań politycznych: własnej reprezentacji czy autonomii.

Literatura / Література / References

- Batowski, H. (1982). *Rozpad Austro-Węgier 1914-1918 (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Chałupczyński, M. (1935). *Rusini Podkarpaccy jako grupa etniczna*. Užhorod, k. 84.
- Dąbrowski, D. (2007). *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938-1939*. Toruń: Wyd. Europejskie Centrum Edukacyjne.
- Duć-Fajfer, O. (1993). The Lemkos in Poland. [W:] P. R. Magocsi (red.), *The Persistence of Regional Cultures. Rusyns and Ukrainians in Their Carpathian Homeland and Abroad*. New York: Columbia University Press.
- Felczak, W. (1983). *Historia Węgier*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Frazer, J. G. (1969). *Złota gałąź*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Gloger, Z. (1900). *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska.
- Grodziski, S. (1976). *W królestwie Galicji i Lodomerii*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Grzybowski, K. (1959). *Galicja 1848-1914. Historia ustroju politycznego na tle ustroju Austrii*. Kraków-Wrocław: Wyd. Ossolineum.
- Heck, R., Orzechowski, M. (1969). *Historia Czechosłowacji*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Homisinova, M. (2001). Názory na etnickú identifikáciu a etnonym rusínskej, ukrajinskej minority na Slovensku. [W:] M. Gajdos (red.), *Rusini. Ukrajinci na Slovensku na konci XX starocia* (s. 90-95). Preszów: Wyd. Universum.
- Jarnecki, M., Kołakowski, P. (2017). *Ukraiński Piemont, Ruś Zakarpacka w okresie autonomii 1938-1939*. Warszawa: Wyd. Rytm.
- Kiss, C. G. (2005). Wizerunek narodów w hymnach krajów Europy Środkowej. [W:] A. Cetnarowicz, S. Pijaj (red.), *Węgry i dookoła Węgier. Narody Europy Środkowej w walce o wolność i tożsamość w XIX i XX wieku*. Kraków: Wyd. Historia Iagellonica.
- Łowmiański, H. (1949). *Geneza państwa kijowskiego*. Kraków: Wyd. Polskiej Akademii Umiejętności.
- Magocsi, P. R. (2014). *Naród Znikąd*. Užhorod: Wyd. W. Padiaka.
- Michna, E. (2004). *Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu Słowiańszczyzny wschodniej i zachodniej. Ruch rusiński na Słowacji, Ukrainie i w Polsce*, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności, nr VII, Kraków: Wyd. Polskiej Akademii Umiejętności.

- Misiak, M. (2006). *Łemkowie: w kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie*. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Paszkiwicz, H. (1996). *Początki Rusi*. Kraków: Wyd. Polskiej Akademii Umiejętności.
- Pisuliński, J. (2003). Karpatorusini w polskiej polityce zagranicznej w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku. [W:] M. Stolarczyk, A. Bonusiak, J. Kuzicki (red.), *Małe regiony w wielkiej polityce Polski, Słowacji i Ukrainy*. Rzeszów: Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Prus, E. (2004). *Hulajpole, burzliwe dzieje kresów ukraińskich*. Wrocław: Wyd. Atla 2.
- Rieger, J. (1995). *Słownictwo i nazewnictwo lemkowski*. Warszawa: Wyd. Semper.
- Rychlík, J. Rychlíková, M. (2016). *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918-1946*. Vyšehrad.
- Rzemieniuk, F. (1998). *Unicy polscy 1596-1946*. Siedlce: Wyd. Zakład Usług Poligraficznych „Tekst” Lublin.
- Serczyk, W. (2001). *Historia Ukrainy*. Wrocław: Wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Skowronek, J., Tanty, M., Wasilewski, T. (1988). *Historia Słowian Południowych i Zachodnich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Škvarna, D. (2005). Słowackie realia historyczne w dziele profesora Waclawa Felczaka. [W:] A. Cetnarowicz i S. Pijaj (red.), *Węgry i dookoła Węgier. Narody Europy Środkowej w walce o wolność i tożsamość w XIX i XX wieku*. Kraków: Wyd. Historia Iagellonica.
- Struminskyi, B. (1988). Nazwa ljudej i kraju. [W:] B. Struminskyj (red.), *Lemkiwszczyna: Zemla – ljuady – istorija – kultura*, t. 1, Nowy Jork: Organization for the Defense of the Lemkivshchyna in the USA.
- Udvari, I. (1993). Rusyns in Hungary and the Hungarian Kingdom. [W:] P. R. Magocsi (red.), *The Persistence of Regional Cultures. Rusyns and Ukrainians in Their Carpathian Homeland and Abroad*. New York: Columbia University Press.
- Vanko, J. (2005). Language, [w:] P. R. Magocsi, I. Pop (red.), *Encyclopedia of Rusyn Culture* (s. 267-275). Toronto: University of Toronto Press.
- Zubrzycki, D. (1837). Rys do historii narodu Ruskiego w Galicyi i hierarchij Cerkiewney w tamże królestwie. Zeszyt I. Lwów: Drukarnia Instytutu Stauropigiańskiego.
- Żurawski vel Grajewski, P. (1997). Problematyka badań nad Rusinami Karpaccimi w związku z ostatnimi publikacjami Paula R. Magocsiego. *Kwartalnik Historyczny*, 104(1), 72-85.

To cite this chapter:

Mozgawa, K. (2019). Ruthenians-Ukrainians relations at the turn of the 20th century. Ruthenians – Ukrainians, or a separate nation? In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 469-487). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rozdział / Розділ / Chapter

XXIII

Relacje między Polakami i Ukraińcami w okresie 1917-1945

Українсько-польські відносини в період 1917-1945 років

Relations between Poles and Ukrainians in the 1917-1945 period

Svitlana Klymovska (Світлана КЛИМОВСЬКА)*

Oleksii Udovenko (Олексій УДОВЕНКО)

Abstrakt: Tematem pracy są stosunki polsko-ukraińskie w latach 1917-1945. Kompleksowa analiza bazuje na ukraińskich danych naukowych i literaturze naukowej. Artykuł analizuje główne wydarzenia z tego okresu: wojnę ukraińsko-polską, wojnę sowiecko-polską, kwestię języka ukraińskiego, represje, kwestie religijne, okupację przez władze sowieckie, powstanie, przesiedlenie. Celem pracy jest próba obiektywnego spojrzenia na wydarzenia tamtych czasów. **Słowa kluczowe:** Polska; Ukraina; Relacje; okres 1917-1945.

Анотація: Тема нашої праці польсько-українські відносини 1917-1945 років. Підставова інформація вичерпана з українських наукових даних и научної літератури. В рефераті проводиться аналіз основних подій з даного періоду: українсько-польська війна, радянсько-польська війна, питання щодо української мови, репресивні дії, релігійні питання, окупація радянською владою, повстанські дії, переселення. Ціль праці – спроба об'єктивно ознайомитись з подіями тих часів. **Ключові слова:** Польща; Україна; Відносини; Період 1917-1945 рр.

Summary: The main focus of the paper is the Polish-Ukrainian relations of the 1917-1945 period. The analysis is based on Ukrainian academic data and literature. The article analyzes the main events of the period: the Ukrainian-Polish war, the Soviet-Polish war, the question of the Ukrainian language, repressions, religious issues, occupation by the Soviet authorities, insurrection, resettlement. The purpose of the paper is an attempt to look objectively at the events of those times. **Key words:** Poland; Ukraine; Relations; Period 1917-1945.

* Corresponding author: svitlanaklymovska@gmail.com

Вступ. Тема українсько-польських відносин в період з 1917 до 1945 є цікавим і насиченим для обох народів. В нашій праці ми хочемо описати основні події тих часів і зробити їх аналіз. Основні події які ми взяли до уваги це: війна між новоствореною Польщею і Західно – Українською Народною Республікою, радянсько-польська війна, проведення поляками репресивних акцій проти українського населення в Західній Україні, вторгнення СРСР до Польщі в 1939, українсько-польська війна названа «Волинською різаниною» в 1943-1944 – початок національно-визвольної боротьби українців проти польського панування в Західній Україні. Проведення поляками етнічних чисток українського населення. Агресивні акції УПА та українського населення, виселення українців з Польщі до УРСР.

Війна між ЗУНР та Польщею 1918-1919 років. Ця війна розпочалася з боїв за Львів і прагнень обох народів здобути незалежності. Польсько-український конфлікт почався у Львові в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 року. Місто було захоплене українськими військами впродовж декількох днів. Для українців ця подія стала вихідною точкою для захоплення усієї Західної Галичини. У ширшому плані це повинно було стати основою для української держави в східній Галичині – під назвою Західно-Українська Народна Республіка зі столицею у Львові. Що було важко реалізувати, адже йшла Перша світова війна. Львів на той момент ще формально належав Австро-угорській імперії, сталася революція. Близько півтори тисячі озброєних солдатів і офіцерів австрійської армії українського походження без серйозного опору захопили австрійське управління провінцією, штаб австрійського військового командування, Сейм, центр міста, вокзал, пошту, казарми поліції та армії. Австро-угорські солдати і поліціанти були роззброєні, був заарештований

австрійський генерал-комендант Львова генерал Пфедфер. У більшості своїй австро-угорські війська заявили про свій нейтралітет і без опору здавали зброю. Ранком 1 листопада 1918 року над ратушею Львова вже розвівався український національний прапор¹.

Поляки що проживали на Галичині сподівалися, що найближчим часом Галичина увійде до складу Польщі, що відроджується. Тому 1 листопада в Перемишлі сталися перші зіткнення між польськими загонами міліції і нерегулярними озброєними формуваннями поляків з одного боку і формуваннями українців з іншого. Приводом для початку військових дій послужив інцидент 2 листопада біля залізничного вокзалу, в результаті якого загинуло 7 українців. 3 листопада до Перемишля увійшло 220 озброєних українських селян з навколишніх сіл, які вибили польську міліцію з міста. В ході битви селяни змогли заарештувати австрійського коменданта міста і командувача загонами польської міліції. Упродовж одного тижня в Перемишлі зберігався відносний спокій. Місто контролювалося українськими загонами, в які було покликане ще 500 чоловік².

10 листопада із заходу до Перемишля підійшли незначні регулярні польські війська. Українці, що протистояли їм, мали людську перевагу більше ніж в 3 рази. На підступах до Перемишля розв'язався бій, в результаті якого місто перейшло під контроль польської армії. Узяття Перемишля поляками дозволило їм розгорнути наступ на Львів, де йшли інтенсивні вуличні бої. В ході боїв сформувалась регулярна армія Західно-Української Народної Республіки – Українська Галицька армія. Після ліквідації УГА в протистоянні з одного боку Польщі з іншого більшовикам війна закінчилась.

¹ В. А. Савченко, *Дванадцять війн за Україну*, Харків: Фоліо 2006, с. 415.

² *Ibidem*, с. 417.

Під час цієї війни близько 10 тисяч поляків і 15 тисяч українців загинули. 17 липня був підписаний договір про припинення вогню. В наслідок Ялтинської конференції договорів польське населення що проживає на Східній Галичині було переселено на територію Польщі, а кордон зміщений на користь СРСР до лінії Керзона.

Перша радянсько-польська війна 1920 р. Після капітуляції Німеччини в Першій світовій війні, Росія анулювала рішення, прийняті під час підписання Брестського миру. У грудні 1918 року Росія займає Мінськ, в січні 1919 року – Вільно. Поляки прагнули затримати Червону Армію, яка просувалася на захід, і утворили лінію оборони на територіях, зайнятих німцями. У вересні польська сторона підписала Варшавський договір про боротьбу проти Червоної Армії разом з лідером Української Народної Республіки – Симоном Петлюрою.

Суть договору полягала в визнанні незалежності УНР з одного боку, Симон Петлюра погодився визнати українсько-польський кордон по річці Збруч і далі по Прип'яті та надати військову підтримку. З іншого боку польський уряд і Юзеф Пілсудський відмовилися від своїх намірів розширити кордони Польщі до тих що простягалися в Речі Посполитій 1772 року. До складу Польщі мала увійти Східна Галичина і 5 повітів Волині, тобто територія, що належала Австро-Угорщині та Росії.

У жовтні 1919 року польська сторона ініціювала мирні переговори з «червоними» – вони тривали до грудня. На цей час поляки зупинили наступ на російську Червону Армію – це було вигідно «червоним», які скористалися паузою і розбили загін Петлюри.

Навесні поляки підписують ще одну угоду з українською стороною. В кінці квітня, за згодою Петлюри, польські війська почали наступ по території України. У травні їм вдалося зайняти Київ. Наступ «червоних» було зупинено. Радянська армія під командуванням Буденного прорвала

польську лінію оборони й змусила поляків покинути Київ. Почалося переслідування радянськими військами польських ослаблених загонів. В кінці липня «червоні» зайняли Білосток, Гродно, Вільнюс і підійшли до Варшави.

У варшавському бою в серпні 1920 року полякам вдалося відбити відкинути частини червоної армії. До 12 жовтня поляки закріпилися на лінії: Дубно, Тернополя, Дрісса, Мінськ, після чого слідувало підписання указу про складання зброї. 18 жовтня бойові дії по обидва боки були зупинені. Закінчилася війна підписанням 18 березня 1921 року Ризького договору і встановленням східних кордонів Польщі³.

Ризький договір фактично розірвав договір між Польщею та Симоном Петлюрою. Що являлося зрадою для українського народу зі сторони Польщі.

Пацифікація у Галичині. Рішення про проведення «пацифікації» було прийняте Юзефом Пілсудським 24 серпня 1930 року. На першому етапі (вересень) до акції була залучена поліція – 17 спеціальних груп і сили місцевої поліції. 3 жовтня були притягнені також військові підрозділи (10 ескадронів кавалерії). Фактично акція була розпочата 14 вересня і тривала до листопада 1930 року⁴.

У Львів був спрямований начальник східного відділу МВС Польщі Броніслав Перацький, який зміг здійснити операції по арешту більшості найбільш активних членів ОУН-УВО. Згідно з даними польського МВС, акції були проведені в 450 селах 16 повітів Галичини. У Тернопільському воєводстві в 53 селах акція проводилася повторно.

³ А. Г. Папакін, *Польсько-радянська війна 1919—1920*. Електронний ресурс: http://www.history.org.ua/?termin=Polsko_radanska_1920 (режим доступу 14.06.2017)

⁴ Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін., *Нариси з історії політичного терору і тероризму в Україні XIX—XX ст.* Інститут історії України НАН України, Київ: Наукова Думка, 2002, с. 515

За літо-осінь 1930 року за підозрою і за участь в акції ОУН-УВО 1739 чоловік було заарештовано, з них до 10 січня 1931 року 596 чоловік було звільнено. За даними емігрантських джерел того періоду, сім чоловік загинуло і декілька сотень чоловік отримали травми і поранення. У місцях, де польській поліції було відомо про контроль ОУН-УВО над різними громадськими об'єднаннями, такі об'єднання були закриті – зокрема, йдеться про відділення «Пласту», «Лугу», «Сокола», філії «Просвіти», окремі кооперативи. Також були закриті окремі українські гімназії в Тернополі, Рогатині і Станіславові.

У жовтні 1930 року був убитий глава польського відділення ОУН Юліан Головинський – за офіційною версією польської влади, він був «застрелений при спробі до втечі під час слідчого експерименту». Після смерті Головинського ОУН оголосила наказ про припинення «акції саботажу».

Дії польської влади не дозволили повною мірою реалізувати задуми ОУН-УВО по провокації широкомасштабних і жорстких акцій у відповідь польських репресивних органів, спрямованих проти українців.

Береза Каргузька. З приходом до влади в Польщі в результаті державного перевороту 1926 року Юзефа Пілсудського тут встановився авторитарний режим, що відомий як «санация» (sanacja, «оздоровлення»), полягав в «оздоровленні» громадського життя країни шляхом згортання демократичних інститутів, обмеженням прав парламенту і зміцненням виконавчої влади. Політична опозиція переслідувалася правовими засобами і силовими методами. Стосовно національних меншин проводилася політика «культурного пригнічення», яка восени 1930 переросла в масові репресії проти українського населення Галичини і Волині («Пацифікація»). Приводом

для «пацифікації» (заспокоєння) послужили численні антипольські акції ОУН (підпали садиб польських колоністів, руйнування ліній зв'язку і т.п.

В ході «пацифікації» застосовувався принцип колективної відповідальності. Підрозділи польської поліції і армії були введені у більш ніж 800 сіл, було заарештовано більш як 2 тисячі чоловік, ліквідовані українські організації, спалені близько 500 будинків⁵. Українські депутати сейму, щоб не допустити їх участі у виборах, були поміщені під домашній арешт. Складовою частиною «пацифікації» стали українські погроми з боку польських шовіністичних угруповань. Справа дійшла до того, що в 1932 Ліга Націй засудила дії польського уряду щодо українського народу.

Через два дні, 17 червня, президент Польщі Ігнацій Мосціцький видав розпорядження про створення табору у Берези-Картузкої. Через цей табір пройшли сотні українців, у тому числі членів Організації українських націоналістів. Зокрема, в 1934 у Берези-Картузкої знаходилося 200 ув'язнених, у тому числі 120 українських націоналістів, 40 членів украї правої польської партії «ONR» (Національно-радикальний табір. *Obóz Narodowo – Radykalny*) і близько 40 членів Комуністичної партії Західної України.

У таборі Береза-Картузська дозволялося містити людей до трьох місяців без суду, виключно по адміністративному рішенню поліції або глави воєводства. Адміністрація табору мала право додати термін (тобто залишити ув'язненого на повторні три місяці), чим досить часто користувалася. Ув'язненого могли звільнити достроково при відмові від «антидержавної діяльності» і підписанні спеціального обов'язку.

⁵ *Береза Картузька. Довідник з історії України.* Електронний ресурс: <http://history.franko.lviv.ua/lb.htm> (режим доступу 7.07.2017).

Попри протести політичних сил, що виступали проти режиму «санациї», табір продовжував існувати, ставши місцем укладення представників лівих організацій і активістів етнічних меншин – українців, білорусів, росіян. З моменту створення до 1 грудня 1934 року комендантом табору був Болеслав Греффнер, потім до його закриття – Йозеф Камала-Курганний. У радянських джерелах табір називався «концентраційним», а його існування вважалося свідоцтвом «фашистської» суті санаційного режиму. Кількість ув'язнених коливалася від 100 до 900 чоловік. До 1 вересня 1939 року через табір пройшло близько 3000 чоловік (документи цих ув'язнених збереглися і знаходяться у Брестському обласному архіві). Після нападу Німеччини на Польщу (точніше, перші арешти почалися вже 30 серпня) польська влада почала масову ізоляцію «неблагонадійних елементів»: польських громадян німецької національності, членів українських і білоруських національних організацій, колишніх членів Компартії Західної України. У табір було доставлено від 1,5 до 2 тис. осіб німецької національності (у тому числі близько 500 колишніх членів Компартії Польщі, Компартії жінок), від 3 до 5 тис. членів українських організацій. У цей період (1-18 вересня) документація або не велася, або була знищена. Загальна кількість ув'язнених за увесь період існування табору можна оцінити в 8-10 тис. чоловік⁴.

Друга польсько-радянська війна 1939 р. 23. 08. 1939 року німецька делегація прибула в Москву де сторони підписали договір про не напад – «Пакт Молотова – Ріббентропа» між Радянським Союзом та Німеччиною угода була розрахована на 10 років, додатково там був узгоджений таємний протокол в якому йшлося про агресивні дії проти

⁴ *Берега Картузька. Довідник з історії України.* Електронний ресурс: <http://history.franko.lviv.ua/lb.htm> (режим доступу 7.07.2017).

Польщі і її розподіл були визначені сфери впливу обох сторін на її території.

8 вересня на західних кордонах України, було сформовано перші три військові групи: Вінницька, Житомирська й Одеська. Наступного дня начальником Генерального штабу Червоної армії і наркомом оборони СРСР видано накази № 16633 Військовій Раді БОВО і № 16634 Військовій Раді КОВО про початок підготовки бойових дій проти Польщі.

В ночі з 17 на 18 вересня радянськими військами захоплено Тернопіль, що стало початком вступу України в складі СРСР в другу світову війну. Впродовж наступних 18-19 вересня були захоплені міста – Дубно, Красне, Озерна, Сокаль, Броди, Бібрка, Рогатин, Долина. Після низки дипломатичних перемовин і відповідного остаточного узгодження демаркаційної лінії, впродовж 22-24 вересня німецькі війська передавали СРСР міста України та Білорусії, що були ними раніше захоплені.

В результаті Польського походу на Радянський Союз були приєднані території на заході України та заході Білорусі. Прокладений кордон було затверджено радянсько-німецьким договором про кордони від 28 вересня 1939 року, він переважно сходився з «лінією Керзона», що була рекомендована в 1919 році на Паризькій мирній конференції як східний кордон Польщі.

17 вересня 1939 року почалася друга польсько – радянська війна, коли СРСР за попередньою змовою вступили в другу світову війну на боці Німеччини. Порушивши цим низьку умов які захищали Польщу від агресивних дій, зокрема, Пакту Бріана – Келлога і «Протоколу Літвінова». В радянській історіографії напад на Польщу несе назву

«Визвольний похід Червоної Армії у Західну Україну й Західну Білорусь 1939 року».

Після капітуляції Німеччини в Першій світовій війні, Росія анулювала рішення, прийняті під час підписання Брестського миру. У грудні 1918 року Росія займає Мінськ, в січні 1919 року – Вільно.

Поляки прагнули затримати Червону Армію, яка просувалася на захід, і утворили лінію оборони на територіях, зайнятих німцями. До лінії оборони підійшли «червоні» – так сформувався радянсько-польський фронт – він проходив по території Білорусії та Литви. В кінці лютого було оголошено про поновлення Литовсько-Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки.

Основна мета керівництва Польщі на чолі з Юзефом Пілсудським було відновити Польщу в її історичних кордонах Речі Посполитої до 1772 року з встановленим контролем над Білоруссю, Україною, Литвою і геополітичне домінування в Східній Європі. У вересні польська сторона підписала угоду про боротьбу проти Червоної Армії з лідером Української Народної Республіки – Симоном Петлюрою.

Юзефу Пілсудському довелося розірвати угоду, підписану з лідером «білих» О.Денікіним. Плани Денікіна відновити російські території в межах до Першої світової війни не відповідали інтересам Польщі. Денікін відмовився визнати незалежний статус Польщі.

У жовтні 1919 року польська сторона ініціювала мирні переговори з «червоними» – вони тривали до грудня. На цей час поляки зупинили наступ на російську Червону Армію – це було вигідно «червоним», які скористалися паузою і розбили загони Петлюри і Денікіна.

Навесні поляки підписують ще одну угоду з українською стороною. В кінці квітня, за згодою Петлюри, польські війська почали наступ по території України. У травні їм вдалося зайняти Київ. Наступ

«червоних» було зупинено. Радянські війська почали нову спробу наступу на поляків в кінці травня – початку червня. Армія під командуванням Буденного прорвала польську лінію оборони і змусила поляків покинути Київ. Почалося переслідування радянськими військами польських ослаблених загонів. В кінці липня «червоні» зайняли Білосток, Гродно, Вільнюс, а війська М.Тухачевського підійшли до Варшави.

Ключовий момент всієї війни – варшавський бій (серпень 1920 року). Полякам вдалося дати відсіч «червоним» і відтіснити їх. Червона Армія зазнала також поразки і на півдні Польщі. В наслідок відступили всі радянські частини. До 12 жовтня поляки закріпилися на лінії: Дубно, Тернополя, Дрісса, Мінськ, після чого слідувало підписання указу про складання зброї. 18 жовтня бойові дії по обидва боки були зупинені. Закінчилася війна підписанням 18 березня 1921 року Ризького договору і встановленням східних кордонів Польщі.

Волинська трагедія. Найбільш кривавий епізод українсько-польського конфлікту в середині ХХ століття, яке виділяється із загальної картини україно-польського озброєного конфлікту. Досить часто польські історики трактують ці події виключно як антипольську акцію УПА, а українські акцентують увагу на мотивах, що привели до проведення УПА цієї акції, а також приділяють значну увагу діям у відповідь Армії Крайової проти цивільного українського населення, у тому числі на території Польщі.

Німецька окупаційна влада всіляко сприяла розпалюванню етнічного конфлікту між поляками і українцями. Відносно українців, що мешкають на території довоєнної Польщі, вони в цілому проводили м'якшу окупаційну політику. При тому, що німецька окупаційна влада заарештувала українських політиків, що сформували національний уряд

у Львові, німецька адміністрація не переслідувала українську інтелігенцію і духівництво і дозволила сформувати українську поліцію.

У кінці 1942 року, з крайньої фракції ОУН (б), була створена УПА, на чолі зі Степаном Бандерою. УПА приступила до винищування польського населення, що мешкає в південно-східних провінціях довоєнної Польщі. Уперше така акція пройшла на Волині, в селі Паросла Деручи, 9 лютого 1943 року, де було убито 179 чоловік. Спроби переговорів між польським урядом у вигнанні і УПА, були перервані 10 липня 1943 року, після звірячого вбивства в селі Куш Зигмунда Яна Рамела (посланця польського уряду у Волинь), якого розірвали кінями. Того ж дня були розпочаті масові вбивства польського населення на Волині. Хоча випадки знищення українців і поляків зафіксовані з 1942 року⁶, коли дії українських озброєних загонів спочатку були спрямовані проти тих, що охороняли ліси і державні маєтки (легеншафты) поляків – службовців німецької адміністрації. Потім вони поширилися також на поляків, що мешкають в сільській місцевості, – спочатку на тих, що прибули в між військовий період, а потім і що жили там постійно. Свого піку події досягли 11 липня 1943 року, коли одночасно було атаковано понад 150 польських населених пунктів. 11 липня 1943 року в Кисилині було убито 90 чоловік, що зібралися на месу в костьолі, у тому числі і місцевого ксьондза Олексія Шавлівського.

УПА також вбивала українців, що надають допомогу полякам. Також УПА вимагала від українців, що мають змішану сім'ю, вбивства їх найближчих родичів-поляків. У знищенні поляків брала участь частина цивільного населення українських сіл, а в знищенні українців –

⁶ І. І. Ільющин, *Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої Світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні*, 2001, К.: Інститут історії України, с. 289.

укомплектовані поляками загони допоміжної поліції і жандармерії, що підкорялися німцям. Тисячі поляків були убиті в довоєнних львівському, тернопільському і станіславському воєводствах, де до геноциду проти поляків приєдналася дивізія СС «Галичина» (до складу якої входили українці). 28 лютого 1944 року вона знищила село Хута Пиняцка, в якому загинуло близько 700 осіб.

В цілому історики солідарні в тому, що жертвами різанини тільки на Волині стало не менше 30-40 тисяч поляків, імовірнісні оцінки збільшують ці цифри до 50-60 тисяч, а з урахуванням інших територій число жертв серед польського населення досягло 75-100 тисячі ході дискусії про число жертв з польського боку давалися оцінки від 30 до 80 тисячб.

На Україні подібні підрахунки не проводилися, число загиблих з українського боку оцінюється в декілька тисяч чоловік, при цьому одні історики пишуть про кількість загиблих українців тільки на Волині від 2 до 3 тисяч, інші про те, що в 1943-1944 роках безпосередньо від дій тих, що підкоряються Армії Крайовій польських озброєних формувань загинуло не менше 2 тисяч цивільних українців.

Виселення українців з Польщі до УРСР. 9 вересня 1944 Польський комітет національного звільнення уклав три міжнародні угоди (Республіканські договори) з трьома радянськими республіками: БССР, УРСР і ЛитССР. Офіційна назва договору між ПНР і СРСР : «Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного звільнення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР». З польського боку договір підписав голова ПНВК Едвард Осубка-Моравський, з українською – голова СНК УРСР Н. С. Хрущов. Договір надавав можливість виїзду українцям, білорусам і росіянам в УРСР

і повернення в Польщу поляків і євреїв, які за станом на 17 вересня 1939 р. були громадянами Польщі.

Договір містив і таємну частину – детальну інструкцію виконання, яка була передана польському уряду 22 вересня 1944 р. представником СРСР при ПНВК – генералом Н. А. Булганіним.

Головними представниками польського уряду у справі евакуації українського населення з Польщі були: консул Мечислав Рогальський (до 30 квітня 1945 р.) і Йосип Беднарж (з 1 травня 1945 р. по 11 березня 1947 р.). Головними уповноваженими уряду УРСР виступали Н. В. Підгірний і М. А. Ромащенко (з 1 січня 1946 р.).

- Перший етап переселення. Територія, на якій відбувалася акція, охоплювала землі Рашевського, Люблінського і Краківського воєводств. Усіх їх розділили на 15 районів, в кожному з яких діяла окрема, так звана польсько-українська комісія. У повноваження цих комісій входило збір заяв від місцевого населення про виїзд, підготовка списків переселенців і евакуаційних карт, організація транспорту, і т. п.
- Другий етап переселення. Другий етап тривав з 1 січня до кінця серпня 1945 року. Взимку репатріація була призупинена із-за складних погодних умов. Навесні 1945 року поїхали жителі зруйнованих при відступі німецьких військ сіл з районів Лупковського і Дукельського перевалів. Це була, практично, остання група осіб, які добровільно погодилися на виїзд в СРСР.
- Третій етап переселення. Третій етап тривав з 1 вересня по 31 грудня 1945. Для супроводу людей були задіяні частини 3-ї, 8-ї і 9-ї дивізій польської армії. На цьому етапі з Польщі виселені 81806 чоловік (22854 сімей). Насильницька депортація охопила чотири райони: Залеській, Перемишль, Санчат і Любачів. Депортація

супроводжувалася репресіями. Зокрема 21 вересня 1945 був уперше заарештований греко-католицький єпископ Перемишльський Йосафат Коциловський.

- Четвертий етап переселення. Четвертий етап тривав з 1 січня по 15 червня 1946. У 1946 загонів Польської народної армії здійснювали акції пригнічення, зокрема в наступних селах: Терка (30 жертв), Бжозовець округ Чашина (9 жертв), Суровичин Поляни (9 жертв), Карликів (14 жертв) Мхава (кількість жертв невідома). Кривавою була різанина в Завадці Мороховській, де 56 жителів села було убито солдатами

5 квітня 1946 була створена Оперативна група «Жешув» (GO «Rzeszów») під командуванням генерала Яна Роткевича. Цій організації були підпорядковані 3-я, 8-а і 9-а піхотні дивізії і усі сили WOP, KBW, MO і MBP. 26 квітня 1946 генерал Стефан Моссор наказав до 15 червня вивести на Україну 14045 сімей, які за даними комісій з переселення все ще залишалися в цьому районі. Для досягнення цієї мети було збільшено число сімей, що депортувалися, з 100 до 500 в день.

Всього, під час проведення акції, було переселено близько 480000 чоловік (122450 українських сімей), у тому числі:

- з Краківського воєводства – 21776 чоловік,
- з Рашевського воєводства – 267790 чоловік,
- з Люблінського воєводства – 190734 людини⁷.

6 травня 1947 р. уряди ПНР і СРСР оголосили спільну заяву про закінчення переселення поляків з території УРСР в Польщу і українського населення з території Польщі в УРСР.

⁷ А. Цаль, *Етапи переселення українців з Польщі у 1944-1946 рр.* Електронний ресурс: <http://obereg.at.ua/publ/2-1-0-32> (режим доступу 18.05.2017).

Радянсько-польський договір. Угода між Польською Республікою і СРСР на тему перебігу польсько-радянського кордону складений в Москві 16 серпня 1945.

Посилаючись на рішення Ялтинської конференції визначено новий кордон уздовж «лінії Керзона», з відхиленнями від цієї лінії на користь Польщі, що підкреслювалось в тодішньому тексті угоди (хоч фактично було навпаки).

Від імені Польщі угоду підписав Едвард Особка-Моравській, а від імені СРСР В'ячеслав Молотов. Обмін ратифікованих документів наступив 5 лютого 1946 у Варшаві, і від того дня угода була такою, що зобов'язує, тобто від того дня де-юре існує у своєму сьогоднішньому вигляді польська східна (границя поза меншими пізнішими змінами (див. Угода про зміну кордонів з 15 лютого 1951).

Підставовою поміткою кордону мала бути так звана лінія Керзона. Фактично східна границя відхилялася на довжині 80 км від стику з литовською границею до півдня на збиток Польщі, в тому ж максимально в районі Гродно про 22 км (де лінія Керзона пробігала уздовж Немна), хоч в прикордонній угоді з 1945 р.(ст. 1) констатують формально всього лише про відхилення на користь Польщі від так званої лінії Керзона. Не було то навіть згідне із зобов'язаннями, початими щодо західних союзників в Ялті згідно з яким кордон мав бути вздовж так званої «лінія Керзона з відхиленнями на користь Польщі». У результаті по радянській стороні опинилися такі регіони і місцевості як наприклад Сувальщина Сопочківська і Одельськ населення яких 100% поляків. Єдиним винятком на цілій довгій польсько-радянській границі, коли встановлено її перебіг на схід від так званої лінії Курзона, тобто на користь Польщі, є випадок Білобашти.

Мешканці місцевостей, лежачих по східній стороні лінії Курзона протягом довгого періоду вважали, що радянська адміністрація всього лише тимчасова. Збирали підписи, писали до властей у Варшаві, чинили пасивний і чинний опір радянській або під загрозою репресіями масово утікали на захід.

Підсумок. Аналізуючи польсько-українські відносини в період з 1917 до 1945 можна сказати, що це був важкий історичний період для обох сторін. Проглядається динаміка подій, що негативно впливали на польсько-українські відносини, найголовнішими з них можна виділити Пацифікацію і створення Берези-Катувської стосовно до українського народу і Волинську трагедію стосовно поляків, осад яких помітний і на сучасному етапі відносин між країнами. Серед позитивних моментів можна підкреслити спробу співпраці Симона Петлюри і Юзефа Пілсудського в польсько-радянській війні. На нашу думку обраний період є найскладнішим в історії відносин України та Польщі.

Literatura / Література / References

- Архієрейський, Д. В., Бажан, О. Г., Бикова, Т. В. та ін. (2002). Нариси з історії політичного терору і тероризму в Україні XIX—XX ст. Інститут історії України НАН України, Київ: Наукова Думка.
- Береза Катувська. (2017). Довідник з історії України. Електронний ресурс: <http://history.franko.lviv.ua/Ib.htm> (режим доступу 7.07.2017).
- Льюшин, І. І. (2001). Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої Світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. К.: Інститут історії України.
- Льюшин, І. І. (2003). Волинська трагедія 1943. Енциклопедія історії України. К.: В-во „Наукова думка”.
- Папакін, А. (2011). Польсько-радянська війна 1919—1920. Електронний ресурс:
- Папакін, А.Г. ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА 1919-1920. Електронний ресурс: http://www.history.org.ua/?termin=Polsko_radianska_1920 (режим доступу 14.06.2017).
- Савченко, В. А. (2006). Дванадцять війн за Україну. Харків: Фоліо.

Цаль, А. (2008). Етапи переселення українців з Польщі у 1944-1946 рр. Електронний ресурс: <http://obereg.at.ua/publ/2-1-0-32> (режим доступу 18.05.2017).

To cite this chapter:

Klymovska, S., Udovenko, O. (2019). Relations between Poles and Ukrainians in the 1917-1945 period. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 488-505). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Notatki / Уваги / Notes

ISBN: 978-83-8084-247-2